

K.A. YUSUPOV

**KÓRKEM
SHÍĠARMALARDÍN
MAZMUNÍN ÚYRENIW
METODIKASÍ**

81.2(98)
yu 88

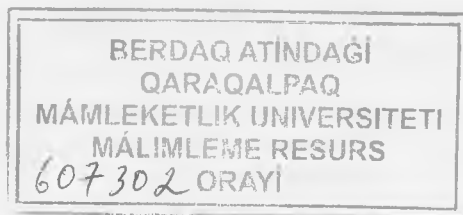
ЎЗБЕКСТАН RESPUBLIKASI
JOQARI HÂM ORTA ARNAWLÎ BILIMLENDIRIW
MINISTRLOGI

BERDAQ ATINDAĖI QARAQALPAQ MÂMLEKETLIK
UNIVERSITETI

YUSUPOV KONISBAY ABILOVICH

KÔRKEM SHÎĖARMALARDÎN MAZMUNÎN ÛYRENIW METODIKASI

5120100 – Filologiya hâm tillerdi oqıtw (qaraqalpaq tili)
bağdarı studentleri ushın oqıw qollanba

Tashkent
«Yosh avlod matbaa»
2021

UO*K: 316.6(075.8)

KBK: 74.268.3(5O'zb-6Qor)ya73

Yu 94

Yusupov K. A.

Körkem shıǵarmalardıń mazmunın úyreniw metodikası. Oqıw qollanba. – Tashkent, «Yosh avlod matbaa», 2021-jıl, – 380 bet.

«Qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıw metodikası» pãni Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında 5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) baǵdarı boyınsha oqıtılatuǵın eń tiykargı pãnlerdiń biri. Oqıw qollanba joqarı oqıw orınlarınń mámleketlik talim standartları, úlgi rejesi ham pãn baǵdarlamasına muwapıq 5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) baǵdarı studentleri ushın tayarlangan

«Qoraqalpoq tili va adabiyotini o'qitish metodikasi» fani Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus davlat pedagogika institutida 5120100 – Filologiya va tillarini uqitish (qoraqalpoq tili) bakalavr talim yunalishi boyicha oqitiladigan eng asosiy fanlardan biridir. O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtları davlat talim standartları, namunaviy rejalari va fan dasturi asosida 5120100 – Filologiya va tillarini uqitish (qoraqalpoq tili) bakalavr talim yunalishi talabalari uchun tayyorlangan.

Pikir bildiriwshiler:

Q. Orazımbetov – QMU professorı, filologiya ilimleriniń doktorı

T. Utebaev – NDPI professorı, “Pedagogika” kafedrası baslıǵı, pedagogika ilimleriniń doktorı

A. Dosımbetova – QMU, “Qaraqalpaq ádebiyatı” kafedrası baslıǵı, docent, filologiya ilimleriniń kandidati

Bul oqıw qollanba Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti ilimiy keńesiniń 2021-jıl 10-aprel sãnesi 8-sanlı bayanlaması menen baspaǵa usınıs etilgen.

ISBN 978-9943-7691-4-4

© Yusupov K. A.

© «Yosh avlod matbaa», 2021

KIRISIW

Dünya jüzilik pedagogika ilimi tez rawajlanıw hám özgerisler joli menen barmaqta. Sol sıyaqlı Ózbekstan Respublikası gárezsizlikke eriskennen keyin bilimlendiriw tarawında ádewir özgerisler jüz berdi. «Bilimlendiriw haqqında»ğı jańa Nızam qabıllandı hám pedagogika iliminin aldına úlken wazıypalar qoydı. Dünya xahqlarında globallasıw procesinde talim-tarbiya máseleleri ayırıqsha áhmiyetke iye. Jáhánde bilimlendiriwdi rawajlandırıw ideyaları xalıq aralıq shólkemler hám rawajlangan mámleketler tárepinen qabıl etilgen 2030-jıllarğa shekem jańa talim koncepciyasında: «Bilimlendiriw – rawajlanıwdın tiykargı háreketlendiriwshi kúshi hám rawajlanıw maqsetlerge jetkiziwshi áhmiyetli iskerlik»¹ dep bahalansa, bul wazıypalardan kelip shıǵıp ádebiyattı oqıtıw texnologiyaların jetilistiriw, innovaciyalıq jantasıw tiykarında ádebiyat sabaqlarında oqıwshılar alǵan ádebiy jańalıqların talqılaw, olardıń teoriyalıq bilimlerin hám kónlikpelerin rawajlandırıwǵa, apalı bilim beriw, bilim alıwın jaqsılaw hám ózlestiriw nátiyjelerin bahalaw usılların jetilistiriwge ayırıqsha dıqqat qaratılmaqta.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 7-fevraldaǵı “Ózbekstan Respublikasınıń janede rawajlandırıw boyınsha Háreketler strategiyası haqqında”ğı PF-4947-sanlı pármanı, Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2017-jıl 15-marttaǵı “Ulıwma orta talim sistemasin shólkemlestiriw tuwralı nızamın tastıyıqlaw haqqında”ğı 140-sanlı qararı hám usı oqıw qollanbaǵa tiyisli basqa normativ-huqıqiy hújjetler pedagog kadrlardıń aldına juwapkershilikli wazıypalar júkledi.

Mámleketlik bilimlendiriw standartlarınıń talaplarına muwapıq oqıw rejelerin, baǵdarlamaların, metodikalıq qollanbalardı islep shıǵıw hám ádebiy talimge qoyılatuǵın talaplar menen ádebiyattı oqıtıwdı jańalawdın tiykargı baǵdarların hám texnologiyaların kórsetip beriw, pedagogika pańindegi jańalanıwlar ádebiyattı oqıtıw barısında jańa texnologiyalardı shólkemlestiriw, ádebiy bilimlendiriwdegi özgerislerdin ilimiy, teoriyalıq, estetikahq hám metodikalıq tiykarların islep shıǵıw hám ádebiyattı oqıtıw ámeliyatınıń nátiyjeligin támiyinlew, oqıwshılardıń bilimin terehlestirip oqıtatuǵın ilimiy-ámeliy texnologiyalar sistemasin hám mazmunın islep shıǵıw zárúrliligin payda etti.

Ulıwma orta bilim beriw mektepleri, akademiyalıq liceyleri, texnikumı, kásip óner kollejleri hám kásip óner mekteplerinde

¹ Incheon Declaration / Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all. –p.6-7. <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813m.pdf>.

qaraqalpaq әдебияты бағдарлағасында берилген әдебиь материалларды ўренiw, кўркем шығармаларды таллау һәм мазмунын ўзлестiriw қасаған методикалық мәселелерди әмелге асырwда пән оқитwshисinan педагогикалық шеберлик, теориялық билим талап етеди. Бул методикалық мәселе бойынша З.Үа.Реэ, А.Б.Есин, А.И.Јукова, Г.М.Костова, Үа.Ү.Коровин, F.З.Игнатева, Ш.Исламов, А.Зуннунов, Г.Б.Бобилев, М.Мирқасимова, Сапа Matchanov, Q.Үулдасhev, Q.Хусанбаева, А.Пахратдинов, Q.Үусупов һәм тағи басқалар тәрепинен терең теориялық һәм методикалық пикирлер билдирген.¹ Бул алимлардың илмий изертлеу һәм методикалық миьнетлеринде кўркем шығармаларды таллаудың мақсети, вазипалары, принципери, түрлери изертленген. Биз бул оқу қолланбаны јазуwда усы методист илмпазлардың миьнетлерин басшиһқа алди. Тийкаринан кўркем шығармаларды таллау бойынша көп јиллиқ (2000-2021-јиллар) изертлеу јумисларимның һатийжелери киргизildi.

¹ Реэ, З. Ү. Методика изучения лирики в школе: Дис. ...д-ра пед. наук. - Л.: 1970. - 384 с.; Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. - Москва: Наука, 2000. - 286 с.; Жукова И. А. Эстетическая оценка литературного произведения в процессе исполнительского анализа. - М.: Просвещение, 1991. - 204 с.; Костова М. Г. Филологический комментарий художественной прозы как средство развития устной речи учащихся: Дис. ...канд. пед.наук. - Москва: 1989. - 28 с.; Коровин В. Ү. Анализ художественного произведения в курсе литературы IV-VII классов. - Москва: Просвещение, 1977. - 224 с.; Игнатъева З. Ф. Формирование умения анализировать художественный текст у студентов национальных групп педвузов: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. - М., 1989. - 32 с.; Исломов Ш. Изучение лиро-эпических произведений на уроках родной литературы в IX-X классах таджикской школы: Автореф.... канд. пед. наук. - М., 1990. - 26 с.; Зуннунов А. Бадиий асар тахлили методикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1989. - 120 б.; Бобылев Б.Г. Теоретические основы филологического анализа художественного текста в национальном педвузе: Дис. ... доктора пед. наук. - М.: 1991. - 296 с.; Миркосимова М. Адабий тахлил методикаси. - Т.: РГМ, 1995. - 102 б.; Миркосимова М. Ўқувчиларда адабий тахлил малакасини шакллантириш ва такомиллантириш усуллари: Пед. фанл. д-ри ... дис. - Тошкент: 1995. - 254 б.; Сафо Мағжон. Китоб ўқишни биласизми? - Т.: Ўқитувчи, 1993. - 144 б.; Йулдош Қозоқбой.. Йулдош Мухайё. Бадиий тахлил асослари. - Тошкент: КАМАЛАК, 2016. - 464 б.; Хусанбоева Қ. Адабийёт-мағавият ва мустақил фикр шакллантириш омиллери. - Тошкент: «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти», 2009. - 368 б.; Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытуу методикасы. - Нокис: «Билим», 2004. - 260 б.; Юсупов К.А. Qaraqalpaq әдебиятын оқитw методикаси. Sabaqlıq - Tashkent: Sano-standart. 2018. - 21 б.т. - 336 б.; Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытуу методикасы. Монография. - Нокис: Qaraqalpaqstan, 2019. - 112

I BAP. KÖRKEM SHİĞARMALARDI TALLAWDIN ILIMİY METODIKQLIQ TIYKARLARI

Körkem shıǵarmalardı tallaw barısında onıń tǵrıyalıq áhmiyetine hám jırlıq ózgesheliklerine ayrıqsha toqtap ótiw zárúr. Folklor yaki jazba ádebiyat úlǵısı, dóretiwsiniń ómirbayanın, epikalıq, lirikalıq, dramalıq shıǵarmalardı dóretiwsheberliklerin tallaǵanda pedagogikalıq maqsatlerdi kózde tutqan maqul. Bul táreplerine itibar berilmese qızlegen tiykargı maqsat nátiyjesiz bolıp qala beredi. Metodist alım M.Mırqasimovanıń kórsetip ótkenindey: “Ádebiy tallaw qosıq yaki prozalıq shıǵarmalardı kórkem oqıwdan baslanadı. Oqıw dawamında dóretiwshe jaratqan oy-pikirler túsindiriledi, ózlestiriledi. Oqıwsınıń kóz aldında jaratılǵan poetikalıq sheginis yaki turmıs, sırtqı hám ishki háreketler, tuyǵılar arqalı seziledi. Usınıń tásirinen kórinislerdi jaratıwda shayıw ya jazıwshınıń sheberligi kerek”.¹

Ádette, ámeliyattaǵı kórkem tallawdın qanday maqsette baǵdarlanganlıǵına qaray eki túrge filologiyalıq hám didaktikalıq tallaw dep ajratılatuǵınlıǵı tuwralı sóz etilgen. Sonıń ishinde, didaktikalıq tallaw ilimiy tallawdan ádewir ózgeshelenip turadı. Bul tallaw túri kórkem teksttiń tolıq sırın ashıp beriwge, avtordıń niyetin anlawǵa qaratılǵan iskerlik bolıp esaplanadı. Ilimiy tallawda úyrenilip atırǵan dóretpeniń ulıwma milliy ádebiyattaǵı tutqan ornı, onıń milliy oy-óristin rawajlanıwına kórsetken tásir dárejesi, sonday-aq ádebiy shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlegen tárepleri nede ekenligi kórsetip beriwge háreket etiledi. Biraq, onda hárqanday ádebiy hádiysede qánige kór qarastı menen jantasıp, kórkem shıǵarmadan kelip shıǵatuǵın juwmaq ádebiyattanıw ilimi erisken dárejelerine muwapıq keliwi kózde tutiladı. Bul jolda bildiriletuǵın hárbir pikir logikasın túsiniqlerge, estetikalıq kategoriyalarga súyengen halda is alıp barıladı. Al, didaktikalıq tallawda ilimiy talqılau usaǵan ilimiy estetikalıq iskerlik bolıwı menen birge ol pedagogikalıq-psixologiyalıq process. Oytkeni, hárqanday didaktikalıq tallawdın tiykarm pedagogikalıq maqsetke baǵdarlangan ideyalar iyeleydi. Bulardan basqa ádebiyat baǵdarlamasında berilgen kórkem shıǵarmalardı tallawǵa tiyisli geypara pikirler, kirisiw sabaqları, ádebiy oqıw, shıǵarmalardıń mazmunın ózlestiriw hám bekkemlewge baylanıslı temalardıń ishinde qısqasha sóz boladı. Biraq, bular kórkem shıǵarmanı tallawdın ózi emes. Ádebiy

¹ Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси. – Т.: РТМ, 1995. – 102 б.

shıgarmanı tallaw-ădebiyattı űyreniwdiń eń qıyın hám juwapkershilikli bűlimi.¹

Bağdarlamadağı berilgen kűrkem shıgarmalardı anıq tallawğa shekemgi jűrgizilgen jumıs tűrлерiniń űz aldına qoyatuđın maqsetleri bar. űz usıllarına iye. Bulardıń bārin jiynaqlap aytqanda tallaw jumısına kirispe sıpatında dep qarawğa boladı. Usıǵan qarap shıgarmanı tallawdı űz aldına tallawğa shekemgi jumıslardı űz aldına bir-birinen bűlek turgan, bir-birinen gārezsiz narse sıpatında qarawğa bolmaydı. Tallaw jumısları sapalı űtkeriliwi ushın oqıwshılardıń kűrkem shıgarmaga jeterli tűsinigi bolıwı tiyis.

Ădebiy shıgarmalardı tallaw arqalı oqıwshılar onıń ideyalıq mazmunı, obrazları hám janrlıq sıpatlar menen tanısadı. Shıgarmanıń avtorı tuwralı belgili tűsinikke iye boladı. Shıgarmanı tallaw barısında tekstti tutas tűrinde de, ayırım bűleklerge ajıratıp ta űyreniwge tuwra keledi. Biraq sogan qaramastan tallaw pedagogikalıq jaqtan talapqa juwap beretuđın, izbe-izlikte jűrgiziliwine kesent keltirmeydi. Sonıń menen birge shıgarmanı tallawdıń tiykargı bir qatar principleri bar. Solardıń ayırımlarına dıqqat awdarganımız maqul. Kűrkem shıgarmanı tallaw waqtında tariyxıy princip sűwretlengen shınlıq turmısqa jazıwshınıń qatnası menen xarakterlenedi. Kűrkem shıgarmanıń teması, ideyası, onda sűwretlengen waqıyalardıń qanday dāwirge tiyisiligi, sol dāwirdiń sāwlelengenligin űyrengende, jazıwshınıń űzi jasap turgan dāwirge kűzqarasın dıqqattan shette qaldırmaw kerek.²

Qaraqalpaq ădebiyatı bağdarlamasında tűrli dāwirdegi shıgarmalar bar. Sonlıqtan da hārbir dāwirdiń shıgarmaların űyreniwdegi usıllar birdey emes. Shıgarmanı tallawğa baylanıslı oqıwshılardıń dıqqatın awdaratuđın māselerlerdiń iri baslıları: a) shıgarmada qanday waqıya sāwlelengenligi; b) usı waqıyalar qanday bağıttan sāwlelengenligin anıqlawdan ibarat. Ădebiy shıgarma shınlıq turmıstıń kűrkemlik sāwlesi sıpatında űzi dűregen tariyxıy jaǵdaydan gārezli, sonıń menen birge ol tariyxıy ădebiy fakt sıpatında turmısqa kűshli tasir tiygizedi. Onı űzgertiwde hāreketshēn qural bola aladı. Baspa sűz arqalı yamasa

¹ Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиетін оқытуғы методикасы. Монография. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2019. – 112

² Юсупов К.А. Qaraqalpaq ădebiyatın oqıtuw metodikası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 336 b.; Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Г.Қабулловтың омири хам лирикасын űyreniu // Pim ha'm ja'miyet. Нукус давлат педагогика институти журнали. – Нукус, 2020. – № 1. – Б. 106-110. (13.00.00, №3); Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде лирикалық шығармаларды таллау // Қарақалпақ давлат университеті ахборотномаси. – Нукус, 2020. – №1. – Б. 181-184. (13.00.00, №13).

awarsha tiraliw menen de shıǵarma oqıwshılardıń sanasına, erkine tásir etedi. Kórkem dóretpeni tallaganda shıǵarmada sáwlelengen oy-pikirler, ol oy-pikirlerdiń qaysı dáwirge tiyisli ekenligin anıqlaw, negizinde shıǵarmalardıń jámiyetlik siyasiy áhmiyetin tanıstıwǵa názer awdarılıwı kerek. Harbir shıǵarmaǵa tiyisli bolǵan tariyxıy qatnas muǵallimnen sol shıǵarmalardıń ózi sáwlelendirip otırǵan dáwiri menen baylanısın anıqlaydı. Shıǵarmanıń avtorın óz watanınıń perzentı sıpatında tanıstırıwdı qatın talap etedi. Biraq, harbir shıǵarmaǵa tariyxıy qatnastı anıqlawdıń shegi bolıwı tiyis. Geyde, ol ayırım shıǵarmalarǵa, bolmasa jaǵw dulardıń ómirbayanına baylanıslı qaratırılhwı múmkin.

Mazmun hám forma birliǵı principı boyınsha shıǵarmanı tallaw áhmiyetli ornı tutadı. Tallaw barısında shıǵarmanıń mazmunı menen forması birgelikte úyreniledi. Ulıwma qabıl etilgen qaǵıyda tiykarında, mazmunız forma bolıwı yamasa formasız mazmun bolıwı múmkin emes. Bular tereń filosofiyalıq másele, olar bir-birisiz jasay almaydı. Mazmun jetekshilik etedi. Forma ogan baǵınıshlı. Biraq formadan tısqarı turǵan mazmundı biliw qıyın. Demek, bular háreketshen terminler. Kórkem shıǵarmanı úyreniwdiń birden-bir tuwrı joh mazmunnıń qanday formada berilgenligi yamasa formanıń qanday mazmunda sáwlelendirilgenligin anıqlaw bolıp esaplanadı.

Kórkem shıǵarmalardıń mazmunı - bul onıń ideyalıq-tematikalıq tiykarı yaǵnıy shıǵarmada sáwlelengen turmıs shıńlıǵı, ogan jazıwshı tuwrıdan berilgen baha. Bilayınsha aytqanda, shıǵarmanıń ideyalıq-tematikalıq mazmunı degende jazıwshı ideyalarınń sistemasına, awırıtılǵan waqıyalarǵa aytamız. Demek, kórkem shıǵarmanıń qalǵan elementleriniń barlıǵı obrazlar sisteması, kompoziciyası, til onıń forması boladı. Biraq kórkem shıǵarmanıń mazmunı menen formasın usılayınsha bilıwı shártli xarakterge iye emes.

Kórkem shıǵarmanı tallaw waqtında pedagogikalıq princip muǵallımınń ulıwma didaktikalıq qaǵıydalardı, pedagogikalıq jaǵdaylardı esapqa alıwdı talap etedi. Oqıwshılardıń ádebiy tayarlıǵın, talap otırǵan temanın ulıwma temalar arasında alatuǵın ornı, ajratılǵan sanın kólemi, oqıwshılardıń jas ózgesheligi menen klass jaǵdayları tallawda alınıwı talap etiledi. Kórkem shıǵarmanı tallaw barısında onıń ózine tán bolǵan ózgesheligi esapqa alınadı, hátteki bir janrdagı shıǵarma bolmasın, ol hártúrli pedagogikalıq sheberlikti, ótiw usılın talap etiwı múmkin. Solay etip, baǵdarlamadagı kórkem dóretpelerdi tallawda shıǵarmanıń teması, qatnasıwshılardıń obrazı, kompoziciyası, tili, ideyalıq mazmunı, janrlıq sıpatı, tárbiyahq áhmiyeti qusagan

mäselerge diqqat awdarıladı. Bul arnawlı xarakterge iye emes, sonlıqtan shıǵarmanı qalay tallaw mümkinligin ádebiyatshı muǵallım hárbir shıǵarmanıń sıpatına qarap tańlaydı. Shıǵarmanıń teması tuwralı 5-6-klas oqıwshılarına dáslepki túsınıklar beriledi. Ayırım shıǵarmalardı tema ózinen-ózi belgili boladı. Mäselen, Ájiniyazdıń «Sawdigim», «Bozataw», Berdaqtıń «Aydos baba» hám taǵı da basqalar. Sonıń menen birge oqıwshılardıń temanı tereńirek túsiniwine itibar beriw kerek. Shıǵarmanıń temasın onıń ideyalıq mazmunı menen baylanıstırıp úyreniw talap etiledi.

Kórkem shıǵarmanı tallaw waqtında qatnasıwshılardıń obrazın túsindiriw muǵallımnen juwapkershilik talap etedi. Kórkem ádebiyattıń tiykargı obekti – bul adam, onıń jámiyetlik qatnasıqları, baylanısları. Jazıwshı adam obrazın tiykarında ómirin, turmıs tirishiligin, basqalar menen qatnasıqların súwretleydi. Kórkem ádebiyatta orın alǵan hártürli waqıyalarga, metodlarga, stilge, janrlarga baylanıslı qaharman obrazınıń súwretleniwi hárqıylı bolıp keledi.

Ádebiy shıǵarmalardıń obrazın tallaganda shıǵarmanıń kölemine, janrlıq sıpatına baylanıslı qaharmanlardıń xarakterin biliw zárúr. Ádebiy shıǵarmalardıń kompoziciyasın úyretiw barısında turmıs shınlıǵın sawlelendiriwinde ádebiy shıǵarmalar áhmiyetli bolıp, olardıń arasındaqı baylanıs hám bulardıń tutas shıǵarmaga bolǵan qatnası esapqa alınadı. Ádebiy shıǵarmalardıń kompoziciyası bir baǵdarda qurılmaydı. Oytkeni, insan xarakterleri, waqıyalar, olardıń rawajlanıw, baylanısw, shiyelenisiw mümkinshiligi birqıylı emes. Sol sebepli kompoziciyası hártürli qurıladı. Sabaq barısında kórkem shıǵarmanı tallawda hárbir ádebiyatshı muǵallımnen teoriyalıq bilim hám metodikalıq sheberlik talap etiledi.

§ 1. Lirikalıq shıǵarmalardı tallaw

Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, A.Muwsaev, S.Májitov, A.Dabılov, S.Nurımbetov, J.Aymurzaev, T.Jumamuratov, B.Qayıpnazarov, I.Yusupov, T.Mátmuratov, Tolıbay Qabulovlardıń poetikalıq dóretpeleri tematikalıq jaqtan watan, tuwılǵan jer, ana, tábiyat, miynet hám taǵı basqa temalarga qurılǵan. Bul shayırlardıń oqıtılıwı boyınsha metodikalıq pikirler bildirildi.¹ Olardıń lirikasını tematikalıq jaqtan birneshe túrlerge

¹Юсупов К.А. Әжинияз шайырдың лирикасын оқытуда интерактив методлардың қолланылуы. «Қарақалпақ әдебиетінің жарық жұлдызлары».

ajratilgan bo'ladi. 1.Watan temasi; 2.Tabiyat temasi; 3.Muhabbat temasi; 4.Miyyet temasi; 5.Ana, o'mir, bala haqqida temasi; 6.Dosliq temasi; 7.Avil temasi; 8.Hujdan temasi; 9.Jaqsilq temasi. Usulardir ishinde watan temasi keinnen jirlangan. Biz bul maseleni Tolibay Qabulov lirikasi misalinda uyrenip shigamiz. Shayirdir doretivshiligi haqqinda birqa soz betlerinde sin ham metodikalq pikirler aytildi.¹

Tolibay Qabulov lirikasinda watan temasina arналган «Tuwilgan jer», «Gone yurtta», «O'zbekstan odasi», «O'zbekstan», «Qaraqalpaqstan bopunda qosiq», «Qaraqalpaqstandi qalay suymessen?», «Assalawma aleykum», «Qaraqalpaqpan», «Nokis novellasi», «Qaraqalpaqstannir jasi ne chaba?», «Dosnazarov dastani», «Aralasam aziz ulkeni», «Kel, qiyasliq Qaraqalpaqstanga», «O'zbekstansa» h.t.b. qosıqlar adewir tasiri ham satli jazilgan. Bul qosıqlarında lirikalıq qaharmannir ishki sezimleri arqalı dawir talabi, mamleketimizdir rawajlanıw bagdari, ekonomikalq ham madeniy turmısı hartarepleme kirkemlik penen awyrtelenip, garezsizlik dawirdegi jaslarımızdı watanga suyiwshilik ideyalarına tarbiyalaydı.

Soz sheberinin «Tuwilgan jer» qosıgı da jańa formada jazılıp, qosıq doretiwdegi ozgeshelikti anlatıp tur. Bul qosıq dialog formasına qurılıp, lirikalıq qaharmannir ishki sezimlerin tereń bildirip, ake menen bala arındagı soylesiwden dunyalıq mashqalalardir biri – Aral teńizinin qurıp ketiwine baylanisli payda bolgan ekologiyalıq apatshılıqtı apıwayı ul menen bayanlap bergен. Bunda Aral jagalarında jasap atırған xalıqtir qiyushubıqtı jasaw jagdayı, tirishilik etiwiniń tomenlep ketiwı, aqibetinde shıdamı tawsılıp basqa jurtlarğa koshiwge majbir bolıp

(Husniy shakatlardır toplanı). Nokis, «Qaraqalpaqstan», 2015, 42-46.. Юсупов К.А. Husniy shakatlardır toplanı. / XIII Международная научно-практическая конференция «Development of modern science: theory, methodology, results». 18-19 марта, 2021 г., Мадрид, Испания: стр. 160-165. Юсупов К.А., Юсупов И.К. Академиялық лицейлерде Әжнiniz шайыр лирикасын оқытуы технологиялары прозасын үйреніу. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция, стр. 433-442. Юсупов К.А. Юсупов И.К. Лирикалық шығармаларды оқытуы технологиясы. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция, стр. 469-474.

Юсупов Қ. Толыбай Қабулов дәретіушилигин үйреніу. «Әмиударья» жарина, №3, 2019, 55-64.. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Т.Қабуловтың әмир хэм лирикасын үйреніу // Ilm ha'm ja miyet. Нукус давлат педагогика институти жарина. – Нукус, 2020. – №1. – Б. 106-110 (13.00.00. №3).

atırғанлығы, ayırım adamlardıń otırған jayların satıp, Qazaqstan, Rossiya jerlerine kóshiw tilekleri bolғанлығы qosıqta qısqa bayanlangan. Bul kórinis tómendegi áke menen bala arasındagı sáwbette anıq kórinedi:

Ákesi: - Duzlı suw ishpeyik, - deydi,

Balası: - Ilajın isleyik, - deydi.

Ákesi: - Araldan úmit joq, - dese,

Balası: - Úmitti úzbeyik, - dedi.

Ákesi: - Barlıgı da sen ushın, - dedi,

Balası: - Túsindir mánisin, - dedi.

Ákesi: - Densawlıq kerek góy, - dese,

Balası: - Gam jeme men ushın, - dedi.

Ákesi: - Shań jutıp óspeyik, - dedi,

Balası: - Biz bunday sheshpeyik, - dedi.

...Sol waqıtta sharbaqta iyt úrdi... Olar:

– Qonsılar kóshpese, kóshpeyik, - dedi¹... Bul qosıq qatarları arqalı Aral teńizindegi apatshılıqtıń kórinisi anıq sezilip tur. Aral teńizi boylarında jasap atırған xalıqtıń ishki sezimleri, kórgen qıyınshılıqları, Watanın taslap basqa jurtlarga kóship ketpewdi oylagán insanlar tuwralı aytılıp, olardıń sabırlılıgın, watanına sadıqlıgın maqtanış penen táriyiplegen. Bul ideyalar shayırdıń «Góne jurtta» qosıgında jáne de tereńlestirilgeni kórinedi.

«Góne jurt kewlime gúlula salar»,

Dógerek dash nağan qılgına qarar,

Bayagı awıl joq, gawır-gawır joq,

Qashshan tarqap ketken **bazarday** olar.² - degen qatarlarında Aral teńizinen kóterilgen shań tozańnıń tásiiri astında duzlı samallardıń kúsheyiwı nátiyjesinde egislik jerlerdiń kebirlikke aylanıwı, miywe aғashlarınıń quwrap qalıwı, ekken eginlerdiń ónimli bolmawı aqıbetinde xalıqtıń ishinen kimisi Qazaqstanga, kimisi Rossiyaga kóship ketken qaygılı waqıyanı bayanlaganday kórinedi.

Góne jurttıń ornı salı atız bolған,

Jerler kebir ashıp, alamış bolған,

Bawgı baғlar da joq, salmalar da joq,

Kempir-garrılarga dem alıs bolған.³

¹ Қабулов Т. Таңдамалы қосықтары. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2009. 3-бет. (Ендиги мысалар усы топламнан алынады.)

² Сонда-3-бет.

³ Сонда-4-бет.

Shayır «göne yurt» sözi arqalı elimizde bolğan tabiiyiy apatshılıqlar arqalı egislik jerlerdiñ kebirge aylanıwı, jaylar buzılıp ornı salı atızlarına aylanıwı, awıldın körki bolğan qara tallardıñ qoparılıp taslanıwı, izeykeshlerdiñ qazılıwı, göne tamnıñ keseklerin körgen lirikalıq qaharmanın quwanıwı, ayaq soqpaqlardıñ joq bolıp ketiwi, átirap annıñ balasınıñ jörgegin kún shuwaqqa jayıp qoyğanday bolıp köriniwi tásirli súwretlenip, insan balasın ruwxıy tolğanısqa bóleydi.

Watan haqqında jazğan shayırlar jüdä köp. Olardıñ poeziyası, lirikalıq qosıqları hárqıylı stillerde, usıllarda jazılğan. Sol sıyaqlı T.Qabulovtıñ «Özbekstan odası» qosıǵı jañasha formaǵa qurılıp, birinshiden, hárbir kupleti 10 qatardan ibarat bolıp, shayır özgeshe qosıq formada jazǵanlıǵı körinse, ekinshiden, lirikalıq qaharman arqalı watanǵa bolğan sheksiz muhabbat sezimlerine iye, watanın jańınday süygen azamatlardıñ obrazın jasap bergenligi körinedi. Jáne de watanımızdıñ tariyxın tereńnen súwretlep, ana jurtımızdıñ tiykırı bolğan Türkstan bolǵanlıǵı, Turan topıraǵı, ondaǵı tabiiyát körinisi, tereń tamirlasqan doslıq qalası ekenligi táriyiplengen.

Buxarası hám Samarqand qalası,

Bizniñ eramızdıñ embleması.

Gözallıqtıñ galeriyası – dalası,

Altın oypatı bar, Özbekstanınıñ,

Sulıw sawlatı bar, Özbekstanınıñ.

Mustaqıllıq maydanları.

Mártebeni bayramladı.

Quslar erkin qanat qaǵıp,

Baxıt baǵın sayranladı,

Güllerdey dolanǵan,

Nurǵa oranǵan,

Saǵlam áwladı bar Özbekstanınıñ.¹ - dep shayır qosıq qatarlarında nurlı ólkemiz Özbekstandaǵı tariyxıy qalalardıñ bar ekenligi, ásirese Xıywa, Buxara, Samarqand sıyaqlı qalalardıñ tariyxın ólken maqtanış penen jırlaǵan. Ullı babalarımız bolǵan Amir Temur, Babur. A.Nawayı usanǵan insanlardıñ áwladı ekenligi, ólkemizde jasap atırǵan ul-qızlarımız, olardıñ baxıtlı ómiri, júreklerdi tolqındırǵan, ustazlardıñ tarbiyası arqalı ul-qızlardıñ aqıllıǵı, zeyinligi, quslarday erkin qanat qaqqan, güllerdey dolanǵan elimizdiñ kelbeti táriyiplengen. Söz zergeriniñ «Özbekstan» qosıǵında watanımızdıñ abadanlıǵı, güllep

¹ Cомда-5-бет.

jaynap jasawı, xalıqtıń júregi quwanışlı sezimlerge tolı ekenligi bilayınsha beriledi:

Ata jurtı – Túrktanı bar,
Tilde dâstan ul-qızları bar,
Ulıgbektiń juldızları bar,

Ózbekstan – Watanım meniń¹. –degen qosıq qatarlarında ata jurtımız Túrktan, xalıq tilinde ásirler dawamında dâstan bolğan Ulıgbek, Ámir Temur, A.Beruniy, Á.Nawayı, Berdaq usağan tariyxıy tulǵalarda maqtanış penen tilge alınğan. Olardıń ullıǵın, danalıq sózlerin ayta kelip:

Aǵa-ini ózbek, qaraqalpaq,
Ustaz – shákirt Nawayı, Berdaq,
Al-Beruniy tuwılǵan topıraq,

Ózbekstan – Watanım meniń.² – dep pikirlerin bayıtıp, doslıq, tuwısqanlıq sezimlerdi tereńlestirgen. Shayırdıń «Qaraqalpaqstandı qalay súymessen?» degen qosıǵında tuwılıp ósken ólkemizdiń tábiyatın, tariyxın, xalıqtıń milliy psixologiyasın, el batırlardıń qaharmanlıq islerin maqtanış penen aytıp, adamlar arasındagı tuwısqanlıq, doslıq sezimlerdi jırlaǵan.

Awlaq júrip jala, ótirik ósekten,
Jaqsılardıń jaqsı jaǵın sóz etken,
Sonnan shıǵar, batırları hátteki,
Kelgen jawdı qıyametlik dos etken,
Bir kempirdi bir kempiri biykesh der,

Qaraqalpaqstandı qalay súymessen?³ – dep xalıqtıń tuwrı sózliligi, batırlardıń mártligi, doslıǵı, apa-qarındas, aǵa-ini haqqında pikirleri, olardıń hasıl bolǵan maqset muradı, tereń aqıl-oyı, bekkem birlik, sózi menen isi mudamı bir bolǵan jigit-qızlardıń ıǵbalı-baxtı, jas jetkenshek áwladtıń arzuw ármanǵa jetip, olardıń baxıtlı turmısı súwretlenedi.

Sóz sheberiniń «Assalawma áleykum!» qosıǵı xalıqtıń milliy úrp-ádetlerine, psixologiyasına say tásirli jazılıp, onda ırısqa-nesiybe, doslıq, tuwısqanlıq, dańq-abıray, dawlet, máртебе, balent parwaz, tereń aqıl, máńgi baxıt bulardıń barlıǵı jaslarǵa máńgi miyras bolıwdı tileydi.

Assalawma áleykum, biyǵárez zaman!

Sennen pútkil planeta tın alsın,
Ashıǵıw-biyqarar kóp bolıp saǵan,

¹ Сонда-5-бет.

² Сонда-6-бет.

³ Сонда-7-бет.

Türkstanın dañqı qayta oralsın,

Dos-tuwısqan bolıp adam-adamğa,

Dunya jüzi dilbar kibi dolansın!¹ - dep Türkstan ata jurtımızdın dañqın köterip, onda jasap atırğan insanlarga doslıq-tuwısqanlıq, jaqsılıq sezimlerini inam etken. Belgili shayır T.Qabulovtıñ «Nökis novellası» qosıǵı da körkemlik jaqtan tásirli jazılıp, onda muhabbat teması bayanlanǵıндаy seziledi. Haslında shayırdın aytı jaǵı Nökistın sulıw kórinis, onıñ kosheleri, ondaǵı qızlardın aqıllıǵı, ádep ikramlılıǵı tártıptelenip, tuwılǵan eldin paytaxtınnıñ sawlatına, sulıw kórinisine bolǵan shayırdın muhabbat sezimleri jırlanǵan. Máselen,

Xosh tábiyat naz uyqıdan oyansa,

Nökis baǵlarında güller dolansa,

Shın ıshqınnıñ nurın shashqan janam,

Golden shámen baylap orawım mümkün.²

Shayırdın «Xiywa legendası» qosıǵı shubartpalı uyqasqa qurılǵan. Doretpenin mazmunında eki diywananın is-háreketi berilip, biri kózi kórmeytuǵın soqır, biri eki kózi kóretuǵın saw bolǵan. Ekewi de qol jayqı adamlardan sadaqa sorap kún keshirgen. Soqır diywanaǵa adamlar kóbirek sadaqa berip turǵan. Bunı kóre almaǵan saw diywana górdin teńpesin ırlap almaqshı boladı.

Soqırdın baqır teńgesin,

Soqır da sezip qalıptı,

Dilekten uslap alıptı.

Ekewi gegirdeklesip,

Tawın aq jerge barıptı.

Depti gör:

- Aldın teńgemdi,

Atańn nálet, ber endi?!...

Depti saw:

- Qáne, kórsen ayt,

Uzeyin be usı jekendi?...³ -dep ekewinin dialogın tásirli bergen. Bul jerde shayırdın aytajaq oyı sabırılı bolıwdı, dos bolǵan soñ bir-birine qıyanetlik etpew kerекligi, insap penen qanaát penen tirishilik etiw kerекligi aytiladı. Shayır adamlardıñ bir-birine isenim menen jasaw qıyanetligi uqtırıladı. Bir-birewge qıyanetlik hesh waqıt keshirilmeytuǵın qılını boladı degen pikirdi bildire alǵan.

¹ Com m-8-Get.

² Com m-12-Get.

³ Com m-13-Get.

Tariyxıy temalarga qurılğan dōretpeleriniń biri – bul «Qaraqalpaqan» qosıǵı. Onda qaraqalpaq xalqınıń tariyxına baylanıslı waqıyalar jırlanıp, oqıwshılardı xalqına bolǵan súyiwshilikke ruwxlandırıp, olarǵa elge bolǵan, tuwılǵan jerge bolǵan sezimlerdi tereńlestirip otıradı. Máselen:

«Elim» dedim emirenip, eki sózdin birinde,
Körgenim joq kisini hasla sırttan jamanlap,
Sadalıǵım bilinse, danalıǵım – tilimde,
Magan namıs keledi, kelse eger saǵan ğap,
Men aytpay-aq qoyayın Aydos biyden arjaǵın,
Jawgershilik kóp bolıp, bülgen qaraqalpaqan,
Barıp xannan qan alıp, kesip dardıń arqanin,

Tek ózine isenip jürgen qaraqalpaqan! (14-bet). Bul qosıq qatarlarında Aydos biydiń qaharmanlıq islerin ashıp bermekshi bolǵan. Biraq biydiń obrazı tereńirek ashılıwı kerek edi. Shayırdıń aytajaq pikirleri, ideyası hám maqsetleri durıs berilgen. Haqıyqatında da, xalıqtıń batırları Aydos biydey bolıp elge shın ar-namısı, hújdanı hám shın júreginen xızmet isledi. Usınıń nátiyjesinde sonsha bolıp ótken qıyan kesti jawgershiliklerden de qaraqalpaq xalqı saqlanıp qaldı. Bul el bahadırlarınıń hám batırlarınıń qaharmanlıq islerin shayır joqarı pafosta jırlaǵanı körinip tur. Onıń «Qaraqalpaqlar haqqında qosıq» degen dōretpesinde qaraqalpaq xalqınıń 1920-jıllarǵa shekemgi dāwirin hám hāzirgi zamandı salıstırıp bayanlaǵan. Bul da shayırdıń ózine tǵn sheberliginen derek beredi. Máselen,

Qaraqalpaqlar hesh ótirik aytpaǵan,
Haǵın aytıp, aytqanınan qaytpaǵan,
Qolındaǵı qarshıǵasın joytsa da,
Qamndaǵı ar-namısın joytpaǵan.

Sóytip olar Watan ushın gúresip, Hátte qanlı qılıstan da qorıqpaǵan...¹ - degen qatarlarda qaraqalpaq xalqına bolǵan milliy psixologiya, ruwxıy dúnıyasınıń tazalıǵı, hújdanlıǵı, haqǵóyligi, mártligi, bir sózliligi, keń táriyiplengen. Bul qosıǵında birinshiden, hárbir insandı tuwrı sózlilikke shaqırsa, ekinshiden, jas áwladtı xalıqtıń ar-namısın, ana topıraǵın qadırlaw biliwge tárbiyalaydı. Jáne de qosıq forması altılıq túrinde jazılıp, bul shayırdıń izleniwshiliginen derek beredi.

«Qaraqalpaq haqqında qosıq» atlı dōretpesiniń ekinshi bóliminde:
Mustaqıllıq alıp manlay ashıldı,

¹ Кабулов Т. Таңдамалы косықлары. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2009, 14-бет.
(Ендігі мысалар усы топламнан алынады.)

Duz nesiye jer jüzine shashıldı,
Ata-buba miyras etken baylıqlar,
lawdırasıp közge **ottay** basıldı,

Erkinlikniñ elpip-esken samalı, Uzayttırıp atırğanday jasındı....(16-
bet) Bul döretpe ğárezsizlik dâwirdegi jaslardı xalqımız tariyxın tereñ
bilıwge, miyraslardı qadirlıwge, watanga bolğan süyiwshilikke, xalıqlar
doslıqına, ar-namışlı etip hám hújdanlıqqa tárbiyalaydı.

Ğárezsizlik dâwirde jasad atırğan qaraqalpaq xalqınıñ ekonomikalıq
hám mádeniy turmısın «Qolında mörin bar, qaraqalpağım» degen
qosıqında tereñ lirizm menen súwretlep bergeni. Qosıqta xahqtın hújdanı,
ar-namısın hám erkinligin qorğawshı hújjet – bul onıñ konstituciyası
ekenligi keñnen jırlamp, sonlıqtan dúnıyada birden – bir baxıtlı xalıq
ekenligi maqtanış penen tilge alınadı.

Dúnıyada birden-bir baxıtlı xalıqsan,

Oz ana tilin bar qaraqalpağım,

Jıyen jırawsan, Ájiniyaz, Berdaqsan,

Shashılğan dúrin bar, qaraqalpağım. – dep ásirler dawamında
erkinlikti árman etken ata-babamızdı Jıyen jıraw, Ájiniyaz, Berdaq
shayırlardıñ tımsalında bergeni kórinedi. Oytkeni olar xalıqtın sóyletken tili
bolıp, xalıqtın tilin saqlap hám bayıtıp kelgen sóz zergerleri bolıp
tabıladı.

Qaraqalpaq poeziyasında watan temasın hártárepleme bayıtıwğa úles
qosqan shayırlardıñ biri Tolıbay Qabulov boldı. Shayırdıñ birneshe
lírikalıq qosıqları usı temağa arnalıp, ğárezsizlik dâwirde jasad atırğan
jaslarımızğa hám xalqımızğa watannıñ ıllıgın hám qúdiretligin tereñnen
tárayıtıp berdi.

Tolıbay Qabulovtıñ lirikasında ayırıqsha orındı iyeleytuğın
temalardıñ biri – bul doslıq teması bolıp, bul boyınsha shayır birneshe
döretpelerin arnadı. Máselen, shayırdıñ «Tashkent aqshamı»,
«Ózbekstansań», «Biz nege súyemiz Ózbekstandı?», «Watan dep
tısinemen», «Jeńis kúni», «Kavkaz», «Lermontov suw ishken bulaq»,
«Kavkazda, gúzde bir samal esedi», «Kavkaz, senin kórkin kibi»,
«Mıyman keledi» degen qosıqlarında xalıqlar arasındagı doslıq teması
teregenen súwretlenip, keleshek áwladtı hám jaslardı tuwısqanlıq, doslıq
sózimlerge tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye. Usılardıñ ishinde
shayırdıñ «Tashkent aqshamı» qosıǵı doslıqtıñ tamirlarin tereñnen
jırlağan döretpelerinen esaplanıp, onda jasad atırğan xalıqtıñ
awızbirshiligi, saqıylığı, keńpeyilligi, márt ul-qızlarınıñ júrekleri

quwanishqa hām dosliq sezimlerge toli, Tashkent āzelden dosliq qalası
ekenligi ūlken maqtanish penen t̄ariyiplenedi.

Minnetdar bolasañ saqıy xalqına,
Júrek hām bawırın jayar aldına,
Sadıq ul-qızları eldiñ saltına,
Júzge nur engizer Tashkent aqshamı.
Jáne de bul ideyalar tereñlestirilip:
Qushağın jaz etip, hasla qıs qılma,
Iğbalı parlap tur jañǵan **juldızday**,
Ananın perzentke bolǵan ishqınday,

Bagdan gúl tergizer Tashkent aqshamı. (16-bet) — dep Tashkent
aqshamı arqalı Ózbekstan xalqınıñ bawırmanlıǵın, hār qashan doslarına
sadıq, keñ qushağı ashıq hadal insanlardan quralǵanlıǵın «Ananın
perzentke bolǵan ishqınday» degen súwretlewler arqalı bergen.

Shayırdıñ «Ózbekstansañ!» qosıǵı dosliq temasın jırılaǵan
dóretpelerinen esaplanıp, dúnya júzine dañq taratqan Āmir Temur,
Babur, Alisher Nawayı haqqında pikirler ayıladı. Olardıñ islegen
biybaha miynetleri āsirler dawamında xalıqlar arasında doslıqtıñ tiykarı
bolıp kelgenligi ūlken maqtanish penen jırlanadı. Māselen,

Intizam úyrenip Āmir Temurdan,
Hār qademde hāzireti Nawayı,
Hām Baburdıñ talantına tabıǵan,
Tariyxı arıdan, Ózbekstansañ!

Bereket darıǵan, Ózbekstansañ! - dep ūlkemizdiñ tariyxına iz
qaldırǵan umılmas tariyxıy tulǵalar haqqında oyların bildirip ótedi.
Solardıñ ishinde Āmir Temur, Babur, Alisher Nawayılardıñ xalıqqa
islegen xızmetlerin, qaharmanlıq islerin maqtanish etedi. Jáne de bul
pikirlerin tereñlestirip, qaraqalpaq xalqı menen bolǵan doslıǵın da jırlap
beredi.

Qádirdanıñ, qaraqalpaq qardashın,
Tartıp keler ar-namıstıñ arbasın,
Mustaqıllıq bergen mārtebe, baxıt,
Jaña qosıq, nama bolıp jañlasın!
Tuwılǵan mākānım, Ózbekstansañ!

Jaynaǵan jahānım, Ózbekstansañ!¹ - dep ġárezsizlik dāwirde júz
berip atırǵan jañalıqlardı, xalıqtıñ baxıtlı turmısın hām ōmir
quwanışların, xalıqlar arasındaqı bekkem doslıqtı, tatıwlıqtı tereñ
poetikalıq til menen jetkeredi.

¹ Сонда-45-бет.

Shayirdin « Biz nege süyemiz Özbekstandi?» qosiginda da dosliq temasi terennen süwretlenedi. Özbek ham qaraqalpaq xahqlari arasindagi tatwliq – haqiqiy dosliqtin tiregi ekenligi, bir-birine bolgan izzet-hürmeti, aqa-iniligi kórkem til menen jirlanadi.

Bizler Özbekstan, Tashkent degende,
Sünqarday shariqlap shinga qonamiz,
– Özbekler-öz ağan!- desek álemge,
Onı qayttan jańǵırtar keń dalamız,
– Ismi-sharipin kim? – dese egerde,
Ya Álisher yaki Berdaq bolamız.

T Qabulov óz qosiginda Özbekstan Respublikasınıń xalıq aralıq abıymına dıqqat berip, dúnya júzi xalıqları arasındagı tatwlıqta jasap atırǵan eń baxıtlı xalıq ekenligi, paraxatshılıq ham tınıshlıqtın orayı ekenligi, Tashkent qalası- bul xalıqlar doslıgınıń simvonı ekenligi úlken maqtanış penen táriyiplenedi.

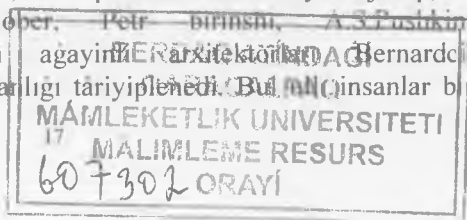
Bugin Özbekstan, Tashkent degende,
Putkil planeta qulaq túredi,
Saqıy quyash nuri gózzal shámenge,
Báhardıń báhárin baslap kiredi,
Lebiz ham ıqrarday, xat ham qálemdey,

Nawayı ham Berdaq birge júredi. (47-bet) - dep xalıqlar doslıgın quyashtın murına teńep, ondagı jasap atırǵan xalıqtın ónip ósip atırǵan kelbetin ham rawajlanıw baǵdarın báharge megzetip táriyiplewi shayırdın sheberliginen derek beredi. Ásirese, Nawayı ham Berdaq shayırlardı salıstırıw arqalı eki xalıqtın mádeniy ham ádebiy baylanısların bekkem doshqqá baylanıstıradı.

Shayırdın lirikasında xalıqlar doslıǵı teması, ásirese onın «Kavkaz qosıqları» dúrkininde terennen süwretlengen. Sóz zergeri «Kavkaz» qosıgında doslıqtın tanırları terende jatqanın seze bilgen. Solay etip Kavkaz xalqının maqtanışı bul onın biyik-biyik tawları, tábiyatının ıshwıǵı, hawasının móldir tazalıǵı, sonlıqtan bul jerler insan balası ushın demalıw ornı bolıp kelgenligi ayıladı. Máselen,

Ásirler ázelden ashıq atına,
Taslarga jazılǵan tariyx, xatı da,
Gózzal tábiyattın muhabbatına,

Bólingen, Kavkaz. (55-bet) – dep bul tawdın tariyxın jırlap, ol jerlerde ataqlı vrach Shóber, Petr birinshi, A.Ş. Pushtkin, M.Yu.Lermontov, Italiyannın agayını, Raxmetullıq, Bernardı, L.Tolstoy, A.P.Chexovlar bolǵanlıǵı táriyiplenedi. Bul mınqınsanlar b

jağınan densawlıgın oylap kelse, ekinshiden, tariyxıy doslıqtı rawajlandırıp kelgenligi kórinedi. Demek, Kavkaz tábiyatın súwretlew arqalı xalıqlar doslıgının tariyxın beredi.

Gárezsizlik dáwirdegi qaraqalpaq poeziyasının rawajlanıwına úles qosqan shayırlardıń biri Tolıbay Qabulov. Onıń «Eń jaqsı namağa janım sadağa» (2006), «Tańlamalı qosıqları» (2009), «Universitet – Berdaq dilwarım meniń» (2009) usaqan poetikalıq toplamları baspada járiyalandı. Biz shayırdıń qosıqlar toplamına pikir bildiriwdi maqul kórdik. Shayırdıń «Eń jaqsı namağa janım sadağa» toplamında «Assalawma áleykum», «Bir ájayıp bostan bul!», «Qaraqalpaqstan bul!», «Ózbekstansań», «Ózbekstan haqqında qosıq», «Abat mákan, Assalam!», «Doslar táriyip etsem...», «Kel, jáyhunnıń boylarına» h.t.b. qosıqları berilip, toplamnıń kórkemlik qunın bayıtıp tur. Birinshiden, shayırdıń 100 den aslam qosıqlarına nama shıǵarılıp, sol namalardıń qollanıw hám aytıluw usılları da berilgen. Ekinshiden, naması jazılǵan qosıqlardıń ideyalıq hám tematikalıq ózgeshelikleri de toplamǵa kirgizilip, onda belgili alımlardıń, kompozitorlardıń hám qosıqsılıardıń pikirleri orın alǵan.

Sóz zergeriniń hárbir qosıǵı tematikalıq jaqtan Watan temasına arnalıp, onda doslıq, watǵa sadıqlıq ideyalar jámlengen. Máselen, «Kel, jáyhunnıń boylarına» qosıǵında:

Qaynap turgan qutlı ómir,
Qarasań da qay jaǵına,
Saǵıy quyash nur sewip tur,
Gózzal awıl aymaǵına,
Kel, jáyhunnıń boylarına.¹

Bul qosıq qatarlarında tuwılǵan jerdiń tábiyatı, onıń sulıwlıǵı, ondaǵı xalıqtıń miyman doslıǵı, awızbirshiligi, keńpeyilligi tásirli súwretlengen. «Assalawma áleykum» qosıǵında da bul ideyalar tereńlestirilip, biraq birinshi orıńǵa doslıq hám tuwısqanlıq sezimler orın alǵan.

Assalawma áleykum, áziz insanlar,
Aytqan tań nesiybe, ırısul bolsın,
Alda ele ne ájayıp zaman bar,
Adam adamǵa dos, tuwısqan bolsın,
Hárkún elpib sáwir samallar,

¹ Т.Қабулов. Ең жақсы намаға жаным садаға. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2006, 29-бет

Bul älem hamiyshe gülstan bolsın. - dep qulaqqa jaǵımlı esitiletuǵın, naması jańlap turatuǵın poetikalıq qosıq qatarları arqalı mádeniyattıń belgisi – bul sálemnen baslanatuǵını, tuwılıp ósken eldiń hár bir tańı insan ushın nesiybe, ırısqa bolıwdı, doslıq, bir-birewge izzet-húrmet bolıw zárúrliǵı, tábiyattıń sawır samalları bul álemge abadanlıq alıp ketiwdi tileydi. Shayır óziniń tuwılıp ósken jeriniń bayramların, qız-jigitlerdiń oyın zawıqların, olarǵa mańǵı baxıt miyras bolıwdı táriyiplepen. Bul haqqında belgili shayır I.Yusupov: «... T.Qabulov songı qosıqlarına deyin zamanlas watanlaslarınıń kewilin kóteriwge umtılıp, olardıń quwanışın jırlaytuǵın edi, olarǵa jaqsı tilekle tilew, yubileylik sánceleri menen qutılıqlaw, uzaq ómir, jaqsı keleshek tilep qosıqlar arnaytuǵın edi»¹ - dep shayırdıń poeziyasındaǵı bir ózgeshelik dúris ashıp bergен.

T.Qabulovtıń «Eń jaqsı namaǵa janım sadaǵa» qosıǵı da poetikalıq jaqtan tásirli jazılǵan dóretpeleriniń biri. Qosıqta xalıq namalarına baha berip, olardıń xahqtıń ruwxıy ġaziynesine tiygizgen tásirlerin, jaslar ushın tárbiyalıq áhmiyetine baha beredi.

«Ellerim bardı» dep elshi bolayın,
Hám «Qara jorǵa»nı jolǵa salayın,
Ziyardıń zeyninen zawıqlanayın,

Tek jaqsı namaǵa janım sadaǵa.² - shayır xalıq namaları arqalı onı atqarǵan sazende hám baqsılardıń sheberligin hám olardıń tariyxın lirikalıq oylar menen ashıp beriwge hâreket islegen. Bunda Berdaq, Húrliman, Qarajan, Echan baqsılardıń atqarǵan namaların qosıq qatarlarında úlken maqtanış etip jırlap, «O, súyiklim, men hám barman álemde, dep búgin duwtarındı sóylet, sazende, Shaxsánem-Ġarıpke bersin tásele, tek jaqsı namaǵa janım sadaǵa» - dep shayır poetikalıq pikirlerin jane de tolıqtırǵan. Onıń «Bir ájayıp bostan bul!» qosıǵında tuwılǵan el, xalıqtıń tirishiligi, watanımızdıń qúdireti, eldiń tábiyatı úlken maqtanış penen jırlanadı. Bul jerdiń jigit-qızları Gúlayım, Arıslan obrızlarına salıstırılıp táriyiplenedi.

Qara tawday salmaǵı bar,
Ónerli on barmaǵı bar,
Nawayıdan sawat ashqan,
Ájiniyaz, Berdaǵı bar,
Tilden dúrler shashqan bul,

¹ И.Юсупов. Ұағанласлар кеуилин хоплаушы қосықлар. (Т.Қабұлов. «Ең жақсы нәмігім жаным садаға». топламында) Нөкис, «Қарақалпақстан», 2006, 2-бет

² Сонда-7-бет.

Qaraqalpaqstan bul!- bul qosıq qatarlarında Ájiniyaz, Berdaq shayırlardıń talantın, biybaha bylıǵı ádebiy miyrasların «Qara tawday salmaǵı bar» - dep táriyiplegen. Olardıń ustazı Nawayı bolǵanlıǵın aytıp ótedi. Bul ideyaların jáne de tereńlestirip, «Ǵárezsizlik- quyashı bar», «Tashkent mehırgıyası bar, Bul úlkeniń júreginde, doslıq geografiyası bar, Bir ájayıp bostan bul, Qaraqalpaqstan» ekenligin súwretlegen. Ǵárezsizlik dáwirdegi Qaraqalpaqstanda jasap atırǵan xalıqtıń doslıǵı, olardıń eldi gúllendiriwge qosıp atırǵan úlesin atap ótedi. Shayırdıń «Tuwılǵan jerge degende» qosıǵında:

Kel ha kewlim, tuwılǵan jer degende,

Tábiyǵı kúsh tolıp - tasar denemde,

Tuwılǵan demekliktiń mánisin,

Túsindirgim keler pútkil álemge, - dep qosıq qatarlarında tuwılǵan eldiń tábiyatı, xosh iyisli Qızılqumnıń gıyası, gózzaltıń naǵız galeriyası, jańlap turar sahra simfononiyası» dep tuwılǵan jerdiń kórinisin súwretlegen. Shayır tuwılǵan eldiń tábiyatın ashıp beriwde teńew, epitet, metafora h.t.b. súwretlew quralların orınlı islete alǵan. «Ózbekstan óz elimseń» qosıǵında doslıq temasın tereńnen súwretlep beredi. Máselen,

Munis penen Ağahiydi,

Meniń Berdaq babam súydi,

Aydos biydi, Maman biydi,

Tanıǵan keń álemimseń,

Ata jurtım Túrktanda,

Ózbekstan óz elimseń.¹ - dep ózbek xalqının tariyxında Munis penen Ağahiy, qaraqalpaq biyleri Aydos, Maman biylerdi ata jurtımız Túrktandı maqtanış penen jırlaǵan. Bul xalıqlar azelden dos tuwısqan, tariyxımızda Aydos Ernazar biyler tuwralı keń maǵlıwmat bergenligi hámmege málim bolıp tur. Shayır usı máselelerdi qısqa lirikalıq sheginis arqalı jetkere alǵan. Jáne de Shergazı xannıń medresesinde talim-tárbiya alıwı maqtanış penen tilge alınadı. «Ózbekstan» qosıǵına Q.Hilalov nama jazǵanlıǵı, onıń ideyasında ózbek xalqının tariyxı tuwralı tereń lirizm menen sheginis bergen.

Intızam úyrenip Ámir Temurdan,

Ul-qızları gülden lipas jamılǵan,

Hár qademde házireti Nawayı,

Hám Baburdıń talantına tabınǵan,

Tariyxı arıdan, Ózbekstansań.

¹ Сонда - 21-бет.

Bereket darıgan Özbekstansań. (21-bet) - dep özbek xalqının tariyxı tuwrılı keń súwretlew bergen. Bunda Ámir Temur, Babur, Nawayı usıqan xalıq hatırlarının, sárkadaların, tariyxıy tulǵalardı maqtanış penen tilge alǵan. Jáne de Özbekstannın sulıw tábiyatın, onıń tábiyatın Qırınnıń tábiyatı menen salıstırıp, «adam túwe, kókte ushqan quslarda, bul mákanǵa moyın sozıp turǵanın» poetikalıq til menen súwretlegen.

«Özbekstan haqqında qosıq» dóretpesi naması menen ayılıp, onıń namasın belgili kompozitor G.Amaniyazov jazǵan. Qosıqta Özbekstannın xalqı basqa xalıqlarǵa salıstırǵanda ózlerinnıń awızbirshiligi menen , miymandoshlıǵı menen ózgeshelenip turǵanlıǵı tariyplengen.

Aǵa-ını özbek, qaraqalpaq,

Ustaz - shákirt Nawayı-Berdaq,

Al Beruniy tuwılǵan topıraq,

Özbekstan – Watanım meniń. (25-bet) - degen qosıq qatarlarında eki xalıqtıń tuwısqanlıq hám doslıq sezimleri tereńnen ashıp berilgen. Onda Amir Temur, A.Beruniy, Nawayı, Berdaqlardıń atları tilge alınadı. Olardıń ullıǵın poetikalıq til menen tariyiplegen. Bul tariyxıy tulǵalar eldin maqtanışı, olardıń kórsetken isleri jaslarǵa qaharmanlıq ruwx baǵıshlaganın ayıp ótedi. «Abat mákan, assalam» qosıǵı da nama menen ayılıp júrgen qosıqlardıń biri. Bul qosıqtıń muzıkasın hám namasın D.Ilyasov jazǵan. Qosıq qatarları tereń obrazlılıqqa qurılıp, «güldey jaynaq», «Qaratawdıń salmaǵı bar» sıyaqlı teńewlerden paydalanıp qosıqtıń tásirshenligin arttırıp tur. Máselen,

Ámiwdárya, Aral teńizi,

Biri - Tashkent, biri- Nókis,

Topıraǵı - zer, xalqı - zerger,

Qademın nıq taslaǵan,

Házireti insan, assalam¹- dep qosıq qatarlarında Ámiwdárya, Aral teńizi, Tashkent, Nókis tariyxı xalıqlar arasındǵı tereń doslıqtıń áminin berip turǵanday kórinedi. Shayırdıń «Doslar, tariyip etsem...» (K.Niyetullaev muzıkası), «Kel, Jayhunıń boylarına» (N.Muhammedov muzıkası), «Aralasam áziz úlkeni» (N.Musaev muzıkası), «Bul álemde onnan ullı watan joq» (Sh.Paxratdinov muzıkası), «Muhaddes xalqım bar, qaraqalpamım» (I.Berdibekov muzıkası), «Meniń xalqım» (Sh.Paxratdinov muzıkası), «Analar» (N.Musaev muzıkası), «Ekewimiz dúz bolayıq» (K.Ayimbetov muzıkası) h.t.b. nama qosıqlarının

¹ Т.Кабулов. Ең жақсы намаға жаным садаға. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2006, 27-

mazmunı, ırğaqları xalqımızdın júreginen tereń orın iyelep, jaslardı watandı súyiwshilikke, adamgershilikke, opadarlıqqa, doslıqqa tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye.

Belgili kompozitor N.Muxammeddinov: «Tolıbay Qabulov xalqımızdın súyikli shayırlarınń biri. Onıń qosıqları ómirden alınǵan bolıp, oqıwshılardıń qálbinen tez orın aladı. Sonıń ushın da Tolıbaydın qosıqları hámmege túsiniikli, kompozitorlar ushın juda qolaylı, qosıq qatarları namalar dóretiuge shaqırıp turadı.»¹ - dep shayır lirikasına joqarı baha bergen. Haqıyqatında da, N.Muxammeddinov tárepinen «Tuwılǵan», «Kel jayhunńıń boylarına», «Jaslıq haqqında ballada» qosıqlarına namalar jazılǵan. Bul qosıqları xalıq arasında keń taralıp ketken. Shayırdın «Kel jayhunńıń boylarına» qosıǵı respublikalıq kólemde ótkerilgen konkursta birinshi orındı iyelegen.

Belgili shayır G.Matyakubova: «Insan ómiriniń ótken hár bir minutı tariyx. Tariyx betlerinde el-xalıqqa sadıq bolǵan perzentleriniń turmısı, qálbi, nurı, mehir muhabbatı menen jazıp qaldırǵan qosıq qatarların, áwladlarga qaldırǵan danalıq gáziynesin tabamız. Bul uzaq hám jaqın tariyxtıń óshpes shıraǵı, biybaha baylıǵı. Qaraqalpaq xalıq shayırları Tolıbay Qabulov usı tariyxtıń máńgi dóretiushilik nurın taratıp turǵan talantlı, xalıq súygen ardaqlı perzentleriniń biri.»², - dep sóz zergeriniń dóretiushiligi haqqında durıs bahasını bildirgen.

T.Qabulovtıń tek watan hám tuwılǵan jer temasındaǵı qosıqlarına kompozitorlar tárepinen nama shıǵarıp qalmastan, talantlı shayırdın muhabbat temasına arnalǵan qosıqlarına muzıka jazılǵan. Máselen, «Yar sen bilmessen, men hám bilmeymen» (N.Musaev muzıkası), «Aytqan qosıqlarında» (O.Memeshov muzıkası), «Qonıratın qızları bar» (G.Demisinov), «Juldızlardı sanay-sanay» (A.Jumabaev), «Sol qara kózlerińe qarıdarman» (N.Musaev), «Súydim bir janandı» (M.Jiyemuratov), «Seni súygen edim student waqta» (N.Musaev), «O. Súyiklim!» (N.Musaev), «Dáwrán seniki, janım» (N.Musaev) h.t.b. qosıqları nama menen aytılıp oqıwshılardıń júrek sezimlerin biylep aldı. Shayırdın bul qosıqları birinshiden, jaslardı muhabbat jolında opadarlıqqa tárbiyalasa, ekinshiden, olardıń júrek sezimlerine estetikalıq zawıq baǵıshlaǵan.

¹Т.Қабулов. Ең жақсы намаға жаным садаға. Нөкіс, «Қарақалнақстан», 2006, (Н.Мухаммеддинов. Намалар дәретіуге шақырып турады.), 63-бет.

² Т.Қабулов. Ең жақсы намаға жаным садаға. Нөкіс, «Қарақалнақстан», 2006, (Г.Матәкубова. Халқ севған, халқини севған шoir.). 64-бет.

Belgili shayır Á.Tájibaev óziniń «Ádebiyatqa baǵışlangan ómir» degen maqalasında: «Eń baslısı – ol óziniń pútkil ómiri dawamında ádebiyat dep janıp jasadı, poeziyanıń naǵız pıdayısı sıpatında harıp-sharshawdı bilmedi Qolıńızdaǵı toplamǵa kiritilgen birinen-biri tatlı qonaqlar gúldástesi, mıń-mıńlardıń júreklerine jol tawıp, qansha-qanshalardı lazzet baǵışlaǵan onıń sezimge bay, lirikalıq dóretpeleri, qunlı kitapları hár bir úydiń sıylı ornında ólmes ruwxıy ǵaziyne bolıp jasaytuǵınna shubha joq»¹ - dep baha berse, belgili ádebiyatshı T.Mámбетниязов: «Qosıq oy hám sezim, nama qanatı. Sonıń ushın oyǵa hám sezimge bay poeziya, oqıwshını óziniń mazınunı, ideyası menen de tartadı. Oǵan sulıw, uyqas qosılsa, nama oǵan qanat bolıp ushıwına tásir jasaydı. T.Qabulovtıń kópshilik qosıqlarınıń kórkem jazılıwı hám oǵan nama qosılıwı xalqımız arasında tez tarawına hám radio-televedenie arqalı súysinip tınlawına alıp keledi. Álbette, bunday baxıt hár bir shayırdı minásip bola bermeydi.»² -dep dóretiwshiligine orınlı pikir bildirip, basqa shayırlardan ózgesheligin ashıp kórsetken.

Haqıyqatında da Tolıbay Qabulovtıń lirikası tematikalıq hám ideyalıq jaqtan ráń-báreń bolıp, ol júrek sezimlerindegi ideyalardı qosıq qatarlarına sińdire bilgen. Shayırdıń «Dala romantikası», «Tań súwreti», «Hızın Nókis», «Altın kób» qosıqları jańa súwretlewler menen qunlı, onda tábiyattıń janlı súwreti sawlenedi. Qosıqlarında súwretlew quralların orınlı paylana bilgen. Máselen,

Nurlı quyash jibitti jerdi,

Náwbahárdey asıǵa berdi- degen qatarlarında «Nurlı quyash», «Náwbahárdey» sózleri teńew, epitet usaqan súwretlew quralların bildirip, qosıq qatarlarınıń mazmunına poetikalıq máni júklep tur. Shayırdıń «Bahar keldi» qosıǵına Sh.Paxratdinov nama jazǵanı belgili. Onıń bul qosıǵı birinshiden, tábiyat kórinisin súwretlep tursa, ekinshiden, tábiyattaǵı júz berip atırǵan ózgerislerdi, sulıwlıqtı insan ómiri menen baylanstırıp metaforalıq usıllardı orınlı paydalna bilgen. T.Qabulovtıń nama qosıqları haqqında Ğ.Amaniyazov óziniń «Qosıqları namalardı ulasqan shayı» degen maqalasında: «... Qaraqalpaqstan xalıq shayı Tolıbay Qabulov – ruwxıy dúnyası keń nurlı insan edi. Onıń 100 den astam qosıqlarına respublikamızdın kompozitorları, sonday-aq moskvalı kompozitorlarda namalar jazdı. Sol namalar respublikamızdın talantlı qosıqshıları tárepinen Ózbekstan waliyatlardı radio hám televidenie

¹ Т.Қабұлов. Ең жақсы намаға жаным садаға. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2006, 1-11. Т.Тажіббаев. (Áдебиетке баǵышlangan ómir.), 94-бет.

² Сонда - Т.Мәмбетниязов. Қосық-ой хәм. нама-қанаты, 94-бет.

efirleri arqalı, sonday-aq Rossiyanıń iri qalalarında, dekadalarda, hãpteliklerde, mãdeniyat kúndeliklerinde kewildegidey sheber atqarılıp muzika fondında ılayıqlı orıńǵa iye boldı.»¹- degen pikirleri shayırdıń nama qosıqlarına berilgen ádil bahası bolıp esaplanadı. Shınında da shayırdıń qosıqlarına jazılǵan namalardı A.Atamuratova, B.Matchanov, M.Sapaeva, B.Karimova, B.Utepbergenova, G.Ayımbetova, D.Mãmbetmuratov h.t.b. qosıqshılar sheber atqara aldı.

Professor G.Amaniyazov T.Qabulovtıń 50 den aslam qosıqlarına nama jazǵan. Solardıń ishinde «Nókis aqshamı», «Atqan tańlar», «Nawrız hãwjari», «Gárezsizlik atım bar», «Jasa Qaraqalpaqstan», «Ozbekstan óz elimseń», «Kewilli qosıq», «Ámiwdárya tolqıp aǵadı», «Ámiw aǵısları» h.t.b. qosıqlarına namalar jazıp, shayır lirikasınıń xalıq arasına keń tarahwına úlken úles qostı. Sóz sheberiniń muhabbat haqqında qosıqlarınıń tematikası hãm ideyasında jaslarımızdıń pãk taza muhabbatta kewil kúyi, ómir súriw jaǵdayları, nıq qádem taslap alǵa umtılwshılıq hãreketleri sóz etiledi. Belgili talant iyesi óziniń dóretiwshilik ónerin jenillestirip barıw ushın kúni-túni izleniwi ústinde bas qatıradı. Barǵan sayın shayırdıń dóretiwshilik ǵáziynesi hãr namalardı tolıp, xalıq turmısında bolıp atırǵan qubılıslardı, jańalıqlardı hãm jetiskenliklerdi tez arada ámelge asırıwǵa hãreket islegenı seziledi.

Sóz zergeriniń hãzirgi zaman tematiksın jırlawǵa, úlkemizdiń kelbetin, bayhqların, insanlardıń qalbindegi biyik ruwxıy pazıyletlerdi kamalǵa keltiriw, jaslardı bay mãdeniy miyraslarımızǵa, watanǵa muhabbat, ǵárezsizlik ideyalardı sağıq bolıw ruwxında tárbiyalaw wazıypaların, xalqımızdıń bekkem doslıǵın jırlawdan ibarat.

Shayır poeziyasınıń tematikası júdá keń. Onıń «Men diyxanman» qosıǵı bir jaǵınan diyxan turmısınan alıp súwretlengen bolsa, ekinshiden, jaslardı miynet súygishlikke, xalqınıń, ata-babasınıń tirishilik tiykarın tereńnen bilip alıwǵa tárbiyalaydı.

Men diyxanman!

Men diyxannıń ulıman!

Ata-tegin gedey diyxan burınnan,

Daqıl egip Ámiwdárya boyına,

Altın ǵúzde qızıl qırman suwırǵan.

Jáne de shayır bul pikirlerin tereńlestirip, miynet – bul baxıt, martebe, ziyet. xalıq arasında húrmet ekenligi maqtanısh penen tárıyiplenedi.

¹ Сонда –Г.Аманиязов. Қосықлары намаларға уласқан шайыр, 131-бет.

T.Qabulovtin poeziyasinin tematikasi juda ken enkenligi sezildi. Tiykarman shayir watan, tabiyat, omir, turmis mashqalalarin ozine tiykargi tema etip alganligi korinip tur. Ondaqi temalarga jaqsiliq, hadalliq, paklik, haqiqatliq, tuwriliq, aqilliliq, adep-ikramliliq, adimgershilik ideyalarin sindire bilgen. Shayirdin qaysi qosigin alip qurilgan tematikahq jaqtan jaqsı qurılıp, ideyalıq jaqtan kórkem ólmizge bay sózlerden orinlı paydalanıp jańasha pikirlerdi, ideyalardı, kóz qurılıs dıtemalarında súwretley alğan hám rawajlandırğan.

«**Áy, omir!...**» qosigında formalıq jaqtan basqa qosıqlarına salıstırğanda ózgeshelik bar. Segizlik formasında jazılğan. Qosıqta lirikalıq qaharmannın ishki sezimleri kitap oqıwshıların ádewir toqınlandırıp jiberedi. Shayirdin «Sen bar – dúnya bar!» qosigında lirik qaharmannın ishki tuyğuların tásirli jetkerip bılay deydi:

Seni qutlıqlasın dáslep tabiyat,
Quslar ál-hawada áylesin páriyad,
Sen dúnyağa kelmegende eger de,
Kemis bolıp turar edi bir qanat,
Sagan qushaq ashar nazlar, jılwalar,
Áy, názalim dilbar, sen bar – dúnya bar! (257-bet).

Shayirdin «Házirgi qızlar hawjari» qosigında awızeki xalıq dóretpelerindegi hawjardı jańalap, búgingi dáwirdegi úrp-ádetlerdi, quwanışlardı salıstırmalıq usılda bergen. Onın «Men yarım dı maqtayman» qosigında óz yarına bolğan opadarlıq sezimlerdi watanga bolğan súyiwsilik sezimler menen ulastıra alğan.

Men yarım dı omir boyı maqtayman,
Maqtap keyin bir pikirge toqtayman,
Nege deseń sol arqalı Watannın,
Hadal mehir-muhabbatın saqlayman...¹

«Sáwer yar qosıgı» dóretpesinde muhabbat sezimlerdi tabiyat qubılıslarına baylanıstırıp súwretley alğan. «Sen tuwılğan kún» dóretpesinde lirikalıq qaharmannın júrek sezimlerin bergen bolsa, «Seni súygen edim student waqta» qosigında jaslıqtağı muhabbat sezimlerdi poetikalıq til menen jetkere bilgen.

Tawıstay taramp, dolanganında,
Shashların ash belge sholanganında,
Bar edim, **dilbarım**, men hám janında,
Seni súygen edim student waqta.
Sen quwanış-qayğıma teńdey sherikseń,

¹ Compa-259-бет

Sensiz men dúnyada magrı́b-garı́yppen,

Kózimniń qunqarı – áziz perishtem,

Seni súygen edim student waqta. (259-bet) - dep lirikalıq qaharmannıń studentlik jıllarındaǵı muhabbat sezimlerin tásirli táriyiplegen. Qızdıń sulıwlıǵın “tawısqa” teńep, onıń jolında dilgir bolıp júrgen opadar jigitti súwretlegen.

Shayırdıń «Qara kózdi súymegen kim bar?» qosıǵında muhabbat teması jáne de tereńlestirilip bilayınsha jırlanǵan:

Aytshı maǵan **ásirler, jıllar,**

Qara kózdi súymegen kim bar?

Aytshı maǵan **qara kóz dilbar,**

Yar ıshında kúymegen kim bar?

Aytshı maǵan **qara kóz dilbar,**

Kózlerińde qanshelli sır bar?... (259-bet)

Haqıyqatında da poeziyalıq shıǵarma insanlarǵa ruwxıy tásir etiwı ushın adamlardıń estetikalıq talabın qanaatlanırıp súysinip oqıwı ushm, oqıǵan kitap oqıwshısın ózine eriksiz tartıwı ushm tereń mazmunlı, joqarı ideyalı, obrazlı bolıwı menen birge túr jaǵınan, sóz jaǵınan hám basqa da jaqtan sulıw bolıwı kerek. Shayır lirikasında turmıstı obrazlı túrde sáwlelendiriwde eki narse kózge túsedi. Birinshiden, kórkem shınlıqtı kórsetiwde shayırdıń ózine tán ózgesheliginde, ekinshi, shınlıqtı qayta dúzip dóretip shıǵıwda jámiyetlik, xalıqlıq ideyǵa tuwra kelmeytuǵın jerlerdi shıǵarıp taslawǵa, durısların kórkemlik fantaziya jolı menen idealǵa jaqınlastırıp ushın keń túrde oy órisi bolıwı kerek. Shayırdıń poeziyası janrlıq hám formalıq izlenislerge oǵada bay.

T.Qabulov poeziyasınıń janrlıq hám formalıq izlenisler basqa shayırlarǵa salıstırǵanda kóp ózgeshelikke iye. Birinshiden, shayıır kórkem forma jasawda kóp izlengen hám jańalıqqa umılǵan. Ekinshiden, shayırdıń poeziyası kórkemlik, tematikalıq, ideyalıq hám formalıq jaqtan bir-biri menen baylanıslı jazılıp, pútinlikti anlatıp, dóretiwshilik penen jańa izlenislerdi taba bilgen.

T.Qabulov poeziyasınıń kórkemlik ózgesheliklerin eki baǵdarda kórip shıqqanıwız maqsetke muwapıq boladı. Birinshiden, shayıır poeziyasınıń tili boyınsha toqtap, ondaǵı sózlerdiń qollanıw usıllarına dıqqat awdarǵan durıs. Ekinshiden, shayıır poeziyasında troplardıń qollanıw órisine kewil awdarıp, ondaǵı qaharman obrazın jasawdaǵı ózinsheliklerin anıqlaǵanıwız maqsetke muwapıq dep esaplaymız. Haqıyqatında da shayırdıń lirikasınan xalıqtıń sóylew tilinen sheber paydalana bilgenin kóremiz. Onıń poeziyası tiykarınan awızeki xalıq

dünyələrindən, klassik shayırların şığarmalarından, şığıs həm batis qaraqalpaq әdebiyatı dıstırlerinen tásir alǵanlıǵı seziledi. Oytkeni shayır parqı qatında salıqtıń milliy tilinen sózlerdi saylap, óz shıǵarmasında «dóńar paydalanı bilgen. Sonlıqtan, hár bir dáwirde, jámiyetlik ómirdin hár bir hıqlarında jasaǵan insanlardıń minez qulqına, xarakterine, kásıetke baylanışlı sózlerdi orınlı qollana biliw shayırdıń til baylıǵın kópırtıw anılatadı.

I Qabulov párezsizlik dáwirdegi qaraqalpaq poeziyasına óz stili menen ıllıken jánınlıqlardı alıp kelgen talant iyesi. Onıń qosıq qatarları ódaralı berılpen. Hárbir shıǵarmanıń mazmunına, ideyasına qaray betbekalıq sózler orınlı tańlap alınǵan. Máselen, shayırdıń «Aral» qosıǵı poetikalıq til menen tásirli súwretlengen.

Sen jatırsań, ushardan atıp,
Tırtılǵan toń ulı qızday,
Qıy jırtısań qımsırap jatıp,
Hesep kórgeń azabıń azday.
Shıń mergen kım buqqı taslaǵan?
Tırtıl ıǵan parqı joq onıń,
Ayrılıqtıń jábirin tartsań hám,
Qıya shıl de qızıp tur jańıń.
Tırtılǵan jer topraqlarına,
Hawırdı berip atırsań,
Onıń ayuq soqpaqlarman,
Hám dınyanı kórip atırsań.
Qalmaysań sen hárgiz tasada,
Hám qıyılshıq uqsaysań, Aral!
Tırtıl dınya qanshı jasaasa,
Sen hám tońsha jasaysań Aral! (232-bet)

Qoşıqtıń negizgi ideyası insan balasınıń Aral teńizine bolǵan qıyılshılıq sezimleri sawlelengen. Bul sezimlerdi jetkerip beriw meqsetinde metafora, epitet, teńewlerden orınlı paydalanıp, qosıqtıń poetikalıq kúshin arttırıp tur. Shayır Aral dártlerin, oǵan bolǵan lirikalıq sezimleri tiptlestirip watanga bolǵan pafos dárejesinen jetkere bilgen.

Shayırdıń «Qara kózdi súymegen kım bar?» qosıǵı da poetikalıq til menen tásirli súwretlenip, muhabbat teması ashıp berilgen.

Ayılshı maǵan ásirler, jıllar,
Qara kózdi súymegen kım bar?
Ayılshı maǵan qara kóz dilbar,
Yar ıshında kúymegen kım bar?

Aytshi mağan **qara kóz dilbar**,
Közlerinde qanshelli sır bar?...¹

– dep xalıq tilindegi sözlerdiñ sulıwlıǵınan, tazalıǵınan, mániliginen, túsiniqliginen paydalana bilgen. Solay etip, qosıq qatarlarınıń tásirshenligi kópshilikke tez jetip barıwın támiyinlegen. Qosıqta **«ásirler, jıllar»**, **«qara kóz»**, **«tikenekli jantaǵı»**, **«qara kóz dilbar»**, **«sır»** sıyaqlı kúndelikli paydalanıp júrgen sözlerge obraz júklep, olardan sheber paydalanıp yar ishıısında júrgen lirikalıq qaharmannıń obazın ashıp bergен. Shayır **«Házirgi qızlar hāwjarı»** qosıǵında xalıq awızeki dóretpelerinen orınlı paydalanıp, **“jaslıq dāwirim”**, **“altın dāwir”**, **“nāwbahārim”**, **“sāwirim”** sıyaqlı sözlerge mǎni júklep, qosıq qatarlarına tereń obrazlılıq bere alǵan. Mǎselen:

Meniñ jaslıq dāwirim,
Altın dāwir, hāwjar,
Nāwbahārim, sāwirim,
Aldımdadur, hāwjar...²

Shayır **«Men yarımdı maqtayman»** qosıǵında **“Men yarımdı ómir boyı maqtayman”**, **“Maqtap keyin bir pikirge toqtayman”**, **“Nege deseñ sol arqalı Watannı”**, **“Hadal mehir-muhabbatın saqlayman...”**³ – dep lirikalıq qaharmannıń obrazın, onıń yargá degen opadarlıǵın tereńnen ashıp kórsetken. Onıń **«Sāwer yar qosıǵı»** dóretpesinde **“Sāwer yar qosıǵı – uzınnan uzaq”**, **“Elpip esken sāwir samalı usap”**, **“Ashıqtan ay júzin aymalap jasap”**, **“Jáhándi xosh ájayıp jay qılǵan qosıq...”**⁴ – degen qatarlarda epitét, teńewlerdi durıs paydalana alǵan. Shayır **«Sen tuwılǵan kún»** dóretpesinde **“Sen dūnyaga kelmegende egerde”**, **“Kim inanar seni sulw degenge?!”**, **“Ġárezsizlik quyashı bar tóbende”**, **“Ġúl hám saǵan qarap óskenbe deymen...”**⁵ – degen qatarlarda metaforahq usıllardı durıs paydalǵan. Omń **«Seni súygen edim student waqta»** qosıǵında **“Tawıstay taranıp, dolanganında”**, **“Shashların ash belge sholanganında”**, **“Bar edim, dilbarım, men hám janında”**, **“Seni súygen edim student waqta”**. **“Sen quwanış-qayǵıma teńdey sherikseñ”**, **“Sensiz men dūnyada maǵrıb-ǵariyppen”**, **“Kózimniñ qunqarı – áziz perishtem”**, **“Seni súygen edim student waqta...”**⁶ – degen qatarlardarda

¹ Сонда – 262-бет

² Сонда-258-бет

³ Сонда-259-бет

⁴ Сонда - 260-бет

⁵ Сонда – 261-бет

⁶ Сонда – 263 бет

tenew, epitetlerdi orınlı isletken. Bulardıń barlıǵı da shayırdıń ózine tǵan sheberliginen derek beredi.

T.Qabulov poeziyasındaǵı naqıl-maqallar, turaqlı sóz dizbekleri de jaqsı isletilgen. Onıń «Ámiw menen sóylesiw» qosıǵında:

Adamlardıń qolında goy taǵdirim,
Aralın ańsagan men bir **dáryaman**.

Adamǵa ǵárezli meniń harkúnim,

Jürgen - dárya, al men jatqan boyraman.

Ayt sen, adamlarǵa, aǵıslarımdı,

Buringı qáddine qayta salayın.

Jasıl ataw etip jaǵıslarımdı,

Tolqınlarım menen gúlge orayın. (234-bet)

Bul qosıq qatarlarındaǵı «**Jasıl ataw etip jaǵıslarımdı**» degen turaqlı sóz dizbeginiń máńisinde qollanıp, tábiyattı gúllendiremen degen máńisetti ańlatadı. «**Tolqınlarım menen gúlge orayın**» degen turaqlı sóz dizbeginiń máńisindegi ushırma sóz bolıp, tábiyattı gózıallıqqa bayıtaman degen maǵananı ańlatadı. «**Jürgen - dárya, al men jatqan boyraman**» degen naqıl sózdıń qollanıluwı, onıń máńisi insan mudamı hárezkette bolıwdı bildiredi.

T.Qabulov poeziyasındaǵı milliy dástúrlík obrazlılıq sózler keń qollanılǵan. Lirikalıq qaharman obrazın ashıp beriw maqsetinde tómenдегі образlı sózler isletilgen. «Araldı oylasam» qosıǵında “Teńiz boyındaǵı **buringı tábiyat**”, “**Qoldan shıǵıp qashqan shımshıqtay boldı**”, “Quslar, haywanatlar áylesip páriyad”, “**Uslap tutınbaǵan urshıqtay boldı**”, “...Biraqta Araldıń **awır taǵdiri**”, “**Tún uyqımdı tórt bóledi tósekte...**”,¹ «Aral jatır ah urıp» qosıǵında: “Aral jatır ah urıp”, “Ámiw, Sırdı shaqırıp”, “«Suw-ómir!» - dep álemge”, “Aytqın keler baqırıp...” —dep shayır dóretpelerinde waqıyalardı poetikalıq halda shıwıelendiriw ushın turli usıllar paydalangan. Máselen, lirikalıq qaharmanın oyı, ármanı, keypi menen qıyalı ústemlik etedi. Sonlıqtan lirik shayır óziniń oyın, júrek sezimin, sırın ashıp dostına, súygen adamına, tábiyatqa, watanǵa tikkeley arnap aytıwı múmkin.

Lirik shayır adamnıń jan dúnyası menen baylanıstıradı. onıń qıwanışın, qayǵsın súwretleydi. İnsannıń júrek sırın oqıwshınıń aldına jayıp saladı. Lirikalıq xarakterdiń belgisi sonda obrazdıń tereńlesiwı, pikirdiń juwmaqlangan bolıwı, avtor súwretlegen waqıyanıń, sezimniń shıwıwshılık sezimin yamasa jek kóriwshilikke ortaqlıq sıpatqa iye boladı. Lirikanıń jáne bir belgisi ol kóbinese qosıq penen jazıladı. Al

¹ *Сонда- 236-бет*

lirikaliq qaharman bolsa lirikaliq poeziyada kúyinish-súyinish sezimleri, arziw - ármanlari sawlelengen adam obrazı. Shayır qosıqta obektiv shınlıqtı óziniń keshirmeleri, seziniwleriniń tiykarında súwretlep, waqıyanı, ózin tásirlendirgen qubılıs hám kórinislerdiń óziniń jeke bası arqalı beredi. Lirik shayırdıń kópshilik qosıqları monolog usılında berilip, lirikaliq qaharmannıń obrazın ashıp beriw ushın jumсалadı. Bunda shayırdıń ishki monologi sıpatında kóringen menen lirik qaharmannıń ishki sezimlerin tásirli jetkeredi. Sol sıyaqlı onıń poeziyasında bul usıl kóp isletilgen.

T.Qabulov poeziyasında epitetler janlı isletilgen. Epitet – (grek sózi bolıp, „anıqlıq“, «ayqınlaw» mánisin beredi) qubılıstıń sapasın anıqlaw ushın shayıır ózi súwretlep atırǵan zattıń yamasa adamnıń kózge túserlik belgisin atap kórsetedi. Solay etip, turmıs shınlıǵın kózge ayqınlap clesletiwdi maqset etedi. T.Qabulovtıń «Bir ájayıp bostan bul» qosıǵında:

Qaratawday salmaǵı bar,

Ónerli on barmaǵı bar,

Nawayıdan sawat ashqan,

Ajiniyaz, Berdaǵı bar,

Tilden **dürler** shashqan,

Qaraqalpaqstan bul!¹ Bul qosıq qatarlarında epitet «**ónerli**», «**dürler**» sózleri arqalı berilip, usı sóz arqalı sheberlik, jaqsılıq sezimlerdi obrazlı ashıp berip atırǵanday seziledi. Sonday-aq bul sózlerdiń qaytalanıp keliwi de qosıqqa poetikalıq kúsh baǵıshlap tur.

“**Appaq** nur bar edi”. (120-bet)

“Bul ómirdiń **aǵlası** adam”. (134-bet)

“**Juldızlı** aqsham”. (134-bet)

“**Aq kókirek** adamday”. (135-bet)

«**Qanathı** yosh hám» h.t.b. Usı qosıq qatarlarında «**appaq**», «**aq kókirek**» hám «**qanathı**» sózleri epitet mánisin berip, lirik qaharmannıń ishki sezimlerin, onıń quwanış sezimlerin bildirip tur.

T.Qabulov poeziyasında metonimiyalıq usıldan da keń paydalangan. Ol qosıqta aytilajaq adamnıń yamasa zattıń atın ózgertiw qayta ataw arqalı onı astarh máni de sóz etedi. Metonimiya-atın ózgertiw, qaytadan ataw degen máni den kelip shıqqan. Shayır poeziyasında bul kórkemlew quralı ónimli isletilgen.

Shayırdıń «**Ózimnen**» qosıǵında

«**Qamırındaı ıdırap shiginniń**»...

¹ Sonda - 7-bet.

«Qayırlap qalsa **qayıgım**,
„Suw körmey etik sheshinsem, **tözimnen**“.

„**Közlerim kündey külümlep**,

Nur tamip tursa **juzimnen**.“ (235-bet). Usagan qosıq qatarlarında süwretlew quralları sheber isletilgen. Usı arqalı qosıqqa poetikalıq küsh payda etken. Shayır poeziyasında metonimiyalardıń köplep ushırasıwları tabiyat zatları menen süygen yar arasındagı jaqınlıq baylanıslardan, hatteki uqsashqlardan kelip shıgadı.

Mısalı: „Qos shınar“ qosıgında:

„Ámiydárya jagasında ,
Osken bir **qos shınar** edi,
Shayqatılğan **shaqasınan**,

Saz shertilip turar edi. (136-bet) Bul qosıq qatarlarında metonimiya isletilip ogan poetikalıq küsh bagıshlagan. Sonday-aq **qos shınar**, **shaqasınan**, **saz** sózleri insan ómirindegi hárqıylı sezimlerdi ańlatıp, olardıń talantın, armanların, arzuwların bere alǵan. Shayırdıń dóretpelerinde metonimiyalardıń atqaratuǵın xızmeti, áhmiyeti ogada ulken. Metonimiyalar kórkem oy-pikirdi ıqshamlap beriw ushın, al geyde süwretlenip atırǵan zattın, adamnıń, waqıyanıń yaqı hádiysenıń boyıwları jáne de rań-bareń qubılıwları ya bolmasa obrazdın jáne de tereńlesiwı ushın kerek. Shayır lirikasında metonimiyalar sıyaqlı sinekdoxalar da kóp qollanılǵan. Kópshilik ádebiyatshılar sinekdoxanı da metonimiyanın bir túri sıpatında bahalaydı. L.I.Timofeevın pikirinshe, qat metonimiya avtor tárepinen muǵdar kórsetkishı, almasıwlar sızıǵı boyınsha dóretilse, yaǵnıy bólshek pütünıń ornına yaqı pütün bólshektiń ornına almasıwılsa, onı metonimiyanın ayrıqsha bir túri – sinekdoxa¹, dep ataydı. Demek, sinekdoxa - metonimiyanın bir túri. Bunda zattın manisi ekinshi zatqa olar arasındagı muǵdarlıq qatnasqa baylanıslı awıradı. Bul süwretlew quralı shayır dóretpelerinde jaqsı qollanılǵan. Mısalı, shayırdıń „Qos shınar“ qosıgında:

Bir óriste birge osken,
Olar egiz **qozi** edi.
Mereke hám toy májiliste,
Xalıqtıń **tilla sazi** edi.
Qushaǵında sawır esken,
Eldin **báhár, jazı** edi.

¹ Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Москва, «Просвещение», 1986. стр.178

Barmağına qayıtıp túsken,
Júziktún **zer qası** edi.

Eldiń múddáhası edi. Bul qosıq qatarlarında **qozi, tilla sazi, báhár, jazı, zer qası usağan** sózler **sinekdoxalar**. Bular sinekdoxanın eń ápiwayı túrleri bolıp, kóplik sannıń ornına birlik san awıstırılıp atalğan. Bul qosıq qatarlarında sinekdoxalar buwın teńligin saqlasa, ekinshiden uyqas imshamlıgın alıp kelgen. Sinekdoxalar ózi qollanğan qosıq qatarlarına ǵana emes, súwretlenip atırǵan zatqa, qubılısqa, waqıyaǵa geografıyalıq orınǵa da kórkemlik baǵıshlaydı. Shayır lirikasında sinekdoxalar anıqlanbaǵan, biraq kópshiliktiń ornına anıq kóplik sanın paydalanǵanlıǵın jıyí-jıyí ushıratıwǵa boladı. Shayırdıń ruwxıy dúnyasındaqı qubılıslardıń kórkem kórinislerin sawlelendiriwde metafora, metonimiya, sinekdoxalar qatarında simvollar da qollanıladı.

Ádebiyattanıwǵa tiyisli arnawlı ádebiyatlarda «simvol» sózi hárqıylı maganalarda paydalanılıp kiyatır. Belgili alım V.M.Jirmunskiynıń pikirinshe «Sırtqı dúnyadaǵı qubılısların belgilewshi uqsaslıqları boyınsha isletilgen poeziyadaǵı metaforanın ayrıqsha bir túrin simvol dep ataymız.»¹ Simvol grekshe sóz bolıp, **belgi, nishana** degen magananı bildiredi. Sonlıqtan simvol kórkem ádebiyatta zat, hádiyse, waqıya yaki qanday da bir adamıar tuwralı ıqsham súwretlewdiń usılı. Shayır lirikasında «ay», «**kók álem**». «**qara bult**», «**aspan**» sózleri simvol retinde qollamp, insan ómirinde ushırasatıǵın hár qıylı maganalardı bildiredi. **Ay** – bul sulıwlıqtıń nishanı. Sonlıqtan aydı qızlardıń obrazın ashıp beriw ushın kóbirek paydalanıladı. Biraq bul jerde qapa bolǵan insan kelbetin bildirse, **qara bult** – bul qapalıqtıń nishanı bolıp, ashıwlı hám qáhárli adamnıń obrazın ańlatsa, **álem, aspan** sózleri kórinisti bildirip, insan ómirindegi erkin hám shadlı dúnyanın belgisin kórsetip tur. Solay etip, **qara bult** - bul dárttiń, qayǵınnıń, qapalıqtıń simvolı, **álem, aspan** - bul keń dúnyanı, zamandı, jámiyetlik ómirdiń simvolı sıpatında qollanıp qosıq qatarlarına kórkem obraz júklep tur.

Shayır lirikasında «jaz», «gúl», «dozaq» sózleri simvol retinde qollanıp dóretpеge poetikalıq kúsh baǵıshlaǵan. «Jaz» sózi jaslıqtıń belgisin bildirse, «gúl» sózi sulıwlıqtı, jas qız, jaslıq mánilerin ańlatadı. «Dozaq» sózi azap, qıyınshılıq, azaplanıw mánilerin bildirip qosıqqa kórkemlik baǵıshlaǵan. «juldız», «ay», «tún», «aqquw» sózleri simvol retinde paydalanıp qaharman obrazın ashıp beriwge qaratılǵan. «Aqquw»

¹ Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Изд. Наука. 1987.стр.408.

«bul sulıw qızdın simvolı, nıshanı, «tün» - bul insan ómirindegi belgisiz hám túsınıksız sezimlerdın simvolı. «Juldız» - bul qızdın sulıwlıǵı, úlken tulǵalardıń simvolı retinde paydalanıwı mómkin. Shayırdın qosıqlarında qıs - bul ómirdin qıyınshılıqların anılasta, ekinshiden adamnıń qaytıwınan anılatatıwın simvol. Báhar - bul jaslıqtıń nıshanasın anılasta, ekinshiden quwanıştıń belgisin bildiretuǵın simvol. «Appaq qar» - bul adamnıń júreginiń pákligin, hadallıǵın anılatatıwın simvol. «Sánem» - bınshılıq xalıqlar arasında óz súygenine opalı gózzal qızdın simvolı sıpatında belgili. Sonlıqtan kópshilik shayırlar simvolıq obraz jaratıw menen óziniń aytajaq pikirine ayırıqsha máni beriw, oǵan ayırıqsha salmaq taslaw ushın «qıs», «báhar», «appaq qar», «lalazar», «sánem» sózlerin tańlasa kerek.

T.Qabulov poeziyasında janlandırıw orınlı qollanıp, onıń maqseti janlandırıw arqalı jansız zatlardı súwretlegende olarǵa adamlardıń ózimleri, oyları hám sózleri berilip sáwlelendiriledi. Shayırdın qosıq qatarlarında janlandırıw tásirli isletilip, qaharman obrazın ashıp beriw ushın jumсалған. Ol poeziyasında sinekdoxa, simvol, epitetler sıyaqlı teńewlerde kóp isletilgen. Teńew troptıń ápiwayı, dáslepki túri bolıp, ekinshi bir nárseniń belgileriniń járdeminde basqa birewiniń belgilerin anıqlaw maqsetinde yaqı qubılıs jaqınlastırıladı.

Teńew - xalıq awızeki hám jazba ádebiyatta isletilip kiyatırǵan súwretlew quralı. ol xalıqtıń kúndelikli sóylew tilinde jiyi qollanıladı. Basqa shayırlar sıyaqlı T.Qabulov ta teńewdi ózi súwretlep otırǵan nárseni anıq sáwlelendiriw, pikir hám oyların oqıwshıǵa tez anılatıw, hádiyse yaqı waqıyalarǵa bolǵan lirikalıq qaharmannıń múnasibetin bildiriw quralı sıpatında qollanadı. Shayır poeziyasında teńewler kobinese eki usıl arqalı bildirilgen. Birinshiden, kelbetliktiń usatıw mánisinde day/-dey, -tay/-tey affiksleri arqalı, ekinshiden, sıyaqlı, yańlı, misli, misal, kibi, usap h.t.basqa tirkewishler arqalı isletilgen.

“Tawıs kibi tarańǵımız keledi,

Gúldey bolıp dolanǵımız keledi”. («Ómir haqqında» qosıǵı, 139-bet)

«Uyqıdan oyangan **dilbarday**,

Tábiyat silkindi dolanıp.». («Tań atıp kiyatır» qosıǵı, 147-bet)

«Atqan tań **aynaday** aǵarıp,

Jaynadı keń jáhán ap-anıq» . («Tań atıp kiyatır» qosıǵı, 147-bet)

«Seniń menen dúnya **gúldey** dolandı,

Ómir órge qaray shaǵlap jol aldı...». («Dúnyaǵa ne ushın keldiń, ndumzat» qosıǵı, 148-bet)

«**Qariydarday** jaqınlasqan gezegi ». („Kewlim meniñ“ qosıǵı, 157-bet)

«**Jas baladay** közikken» („Talantlılar tuwralı“ qosıǵı, 158-bet)

«...Keñ jahannıñ **ay hám juldızlarınday**...,

...Sizler menen dúnya **gúldey** dolanar...» („Analar“ qosıǵı, 175-bet)

«...**Qustay** qanat qaǵıp bir..., ...Eki jurttıñ turaqlı, **Elshisindey** küliplep.» („Uzatılǵan qız“ qosıǵı, 177-bet). Bul qosıq qatarlarında teñewler lirik qaharmannıñ xarakterin ashıp berip, óz hártürli usıllarda isletilgen.

“Metafora” grekshe awıstırıw, ózgertiw sózinen kelip shıqqan. Metafora zatlardı bir-birine megezetiwe tiykarlangan awıspalı súwretlewdiñ túri. Metafora teñewdey etip zatlardı salıstırmaydı, al uqsatadı, megezetedi.¹ Belgili shayır T.Qabulov poeziyasında metaforalar köp qollanıp qaharman obrazın ashıp beriw maqsetinde keñ qollanılǵan. «Qos shınar» qosıǵında metaforalar ózne tñ özgesheliklerde isletilgen. Mäselen, «Osken bir **qos shınar** edi,

Shınar edi, **närwan** edi,

Shaqası **älwan-älwan** edi,

Olar egiz **qozi** edi,

Xalıqtıñ **tilla sazi** edi,

Eldiñ **bähär, jazı** edi,

Jüziktiñ **zer qası** edi,

Otırıspanıñ **güli** edi...» degen qatarlarda metaforalar qaharman obrazın ashıp beriw maqsetinde jumsalǵan. **Shınar** edi, **närwan** edi, **qos shınar** edi, **qozi** edi, **tilla sazi** edi, **bähär, jazı** edi, **zer qası** edi, **zer qası** edi usaqan sözler metafora xızmetinde kelip qaharman obrazın ashıp beriw maqsetinde orınlı isletilgen.

“**Aynanayın** tilep alǵan **qulını**m,

Sol “bäleden” den saq bolǵor **quwatı**m.

Aynanayın aspandaǵı **ay, künim**,

Tek sen barda – arqam tamda **qanatı**m,

Senseñ meniñ artıq **dünyam, baylıǵı**m,

Aynanayın, qara közim, qaragım.

Aynanayın, asqar tawım, **därmanı**m,

Aynanayın, arıslanım, **shıraǵı**m...” (180-bet).

Ulıwmalastırıp aytqanda, T.Qabulov poeziyasında troplar özine tñ özgesheliklerde qollanganı körinip tur. Troplar basqa narsege aylanıw ,

¹Jari'mbetov Q. A`debiyattani`wdan sabaqlar. No`kis. “Qaraqalpaqstan”, 2012.52-65-betler.

o'ngurtliw manisin anlatip, shayir poeziyasinna k'orkem t'us bergen. Biz shayir d'oretpelelerinden troplard'ın bir neshe t'urlerine misallar keltirip, olard'ın qollan'w o'zgesheliklerine, atqaratu'g'ın x'ızmetlerine diqqat awdarip o'ttik. K'orkemlew qurallard'ın ayırım t'urlerine az toqtadıq, olardan misallar keltirip o'ttik. T.Qabulov g'arezsizlik d'awirdegi poeziyani k'orkem s'uwretlew quralları j'ardeminde bayıtıwga h'areket etedi. On'ın poeziyasında lirikalıq qaharman, olard'ın ruwxıy d'ünyasındag'ı qubılıslard'ı k'orkem s'uwretlew quralları menen ashıp berdi. G'arezsizlik d'awirdegi shayırlard'ın stiline uqsamadı. Bul o'zinshelikke k'otergen sawatlılıg'ında, insaniyılıq pazıyetinde, quwanıştı da, qapalıqtı da shayırd'ın j'ürek sezimleri durıs qabıllawında k'orindi.

T.Qabulovt'ın shayir sıpatında talantın lirikalıq qosıqlarının k'orkemligin h'ar bir d'oretpesinin mazmunı arqalı úyrendik. Bul qosıqt'ın k'orkemligi troplarsız ashılılıwı qıyın. M'aselenin usı t'arepine ayırıqsha diqqat awdarılıp, on'ın lirikasındag'ı metafora, metonimiya, giperbola, epitet, teñew usagan poetikalıq tildegi k'orkem s'uwretlew qurallarının qollanılıw órısı h'ar t'arepleme jetilisen.

T.Qabulov poeziyasının mazmun sapalı troplar sıyaqlı figuralard'ı da sheber paydalanganı k'orinedi. Sonlıqtan troplar tiykarınan obrazlı s'uwretlew quralları bolsa, figuralar lirikalıq mazmundı k'úsheytiwge qatnasıwshı k'orkem sózlerdi qalay h'am qayıtip qollanıw sapasında k'orinedi. Shayir poeziyasının tili k'orkemlikke iye ekenligi h'am on'ın lirikalıq qosıqları troplarg'a j'ud'a bay ekenligi sezildi.

§ 2. Prozalıq shıǵarmalardı tallaw

Ulwma orta bilim bertu'g'ın mekteplerde, k'asip óner kolleji h'am akademiyalıq liceylerde proazalıq shıǵarmalardı tallaw boyınsha F.Z.Ignateva, G.V.Marancman Sh.Islamov, A.Zunnunov, M.Mirqasimova, A.Lilov, Q.Yuldashev, Sapa Matchanov, Q.Xusanbaeva, A.Paxmatdinov, Q.Yusupov h'am taǵı basqalar t'arepinen tereñ teoriaylıq h'am metodikalıq pikirler bildirgen.¹ Bul alımlar t'arepinen jazılǵan

¹ Игнатова З. Ф. Формирование умения анализировать художественный текст у студентов национальных групп педвузов: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — М., 1989. — 32 с.; Маранцман В.Г. Анализ литературного произведения в соотношении с читательским восприятием школьников: Дис. ... д-ра пед. наук. — М., 1990. — 335 с.; Исмаилов Ш. Изучение лиро-эпических произведений на уроках родной литературы в IX-X классах таджикской школы: Автореф. ... канд. пед. наук. — М., 1990. — 26 с.; Зуннунов А. Бадий асар таҳлили методикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1989. — 120 б.; Бобылев Б.Г. Теоретические основы филологического анализа художественного текста в национальном педвузе: Дис. ... доктора пед. наук. — М.:

izertlew jumislari, sabaqlıq h m oqıw qollanbalarda körkem shıǵarmalardı tallaw m selelerine dıqqat awdarılǵan. Sonlıqtan bul m seleni ele de jetilistirip, qaraqalpaq  debiyatın oqıtıw metodikasında prozalıq, poeziyalıq h m dramalıq shıǵarmalardı tallawdıń ilimiy teoriyalıq tiykarların üyreniw z r rliligi bar. Solardıń biri qaraqalpaq prozasın sabaq barısında psixologiyalıq, filologiyahq h m didaktikalıq tallawlar arqalı  yreniwdiń özgesheliklerin anıqlaw tiykarǵı wazıypalardan sanaladı.

Ulıwma orta bilim bertuǵın mekteplerdiń 10-11-klass, k sip  ner kolleji h m akademiyalıq licey oqıwshılarına  debiy teoriyalıq maǵlıwmatlardıń biri – bul k rkem psixologizm haqqında t sinik beriw kerekli metodikalıq m selelerdiń biri. Qaraqalpaq prozası XX  sirdiń basında payda bohına h m qalıplesiwine qaramastan qısqa waqıtlar ishinde tez p t penen rawajlanıw jolların bastan keshirip, k p-k p tabıslarǵa eristi, bir neshe  debiy ilimiy izertlewlerge obekt boldı. Xalqımızdıń bir tutas d nya tanımı menen sana sezimi, k rkem oyınıń bir b legi retinde milliy realistik proza kem-kem waqıya quwalawshılıq, orınsız publicistizmnen qutılıp, k rkem poetikalıq shıńlarǵa qaray talpındı. Usınday shıńlardıń biri-bul prozadagı k rkem psixologizm sheberligin iyelew edi.

Prozamızdıń arnawlı izertlewshilerdiń biri akademik M.K.Nurmuhamedov  ziniń maqalasında bılay degen edi: Liro-psixologiyalıq povestler sanınıń artıwı prozadagı realistik tendenciyalardı rawajlandırıwdagı h m jazıwshılıq sheberlikti arttırıwdagı aytarlıqtay s tli q dem... Psixologiyahq proza «qaharmanlardıń sezimlerin, oy-pikirlerin, ishki kewil keshirmelerin s wretlew qaraqalpaq prozasında aytarlıqtay tabıslarǵa eristi. Körkem psixologizm  debiyatqa qay waqıtta payda boladı? Turmıstaǵı barlıq waqıyalar körkem psixologizmdi payda ete bermeydi. K binese

1991. – 296 s.; Миркосимова М. Адабий тахлил методикаси. – Т.: РТМ, 1995. – 102 б.; Миркосимова М. Ўқувчиларда адабий тахлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари: Пед. фанл. д-ри ... дис. – Тошкент: 1995. – 254 б.; Лилов А. Коммуникативная функция литературы и искусства // В книге «Теории, школы, концепции». Художественная коммуникация и семиотика. – Москва: Наука, 1986. – 293 с.; Йулдош Қозокбой., Йулдош Муҳайё. Бадий тахлил асослари. – Тошкент: КАМАЛИАК. 2016. – 464 б.; Сафо Матчон. Китоб ўқини биласизми? – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 144 б.; Хусанбоева Қ. Адабиёт–манавият ва мустақил фикр шакллантириш омилли. – Тошкент: «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти», 2009. – 368 б.; Пахратдинов Ө. Қарақалпақ әдебиятын оқыту методикасы. – Нокис: «Билим», 2004. – 260 б.; Юсупов К.А. Qaraqalpaq  debiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart. 2018. – 336 б.

sarakterdin ideyaliq, âdep-ikramlilik, filosofiyaliq tâbiyatın ashıwğa neviz bolatuğın mâsele ğana kôrkem psixologizmdi talap etedi. Bunda adamnıñ shaxs sıpatında ayaqqa turıwı, onnıñ omir filosofiyasınıñ basqa bir qadiriyatlar sisteması menen soqlıǵısıwı tiykarında âmelge asadı" (M.Nurmuhamedov. Hâzirgi qaraqalpaq prozasınıñ geypara aktual problemlari. «Âmiydârya» jurnalı, 1970-jıl, 10-sanı). Haqıyqatında bul hâzirgi teoriyalıq hâm âmeliy kôzqarastan oqıwshılardı tereñirek oylandıratuğın hâm belgili bir juwmaqlar shıǵaratuğın jûdâ âhmiyetli mâselelerdin biri.

Kôrkem prozamızdın jañasha qırları sıpatında kôrkem psixologizm hâqdarı burınnan bar bolsa da, al XX âsirdin ekinshi yarımı, onnıñ aqırǵı jıllarında ayırıqsha rawajlanıp âdebiyatımızdın kôrkemlik, poetikalıq dârejesin joqarılatıwğa xızmet etip atırǵanı maqtanıshlı. Kôrkem psixologiyalıq sâwretlew - bul jazıwshı sheberliginiñ aynası, bul usıldı mengeriw biziñ milliy realistlik prozamızdın joqarı rawajlangan âdebiyatlardıñ ideyalıq-kôrkemlik dârejesine qaray adım atıp baratırǵanlıǵın oqıwshılarga túsindiriw eñ âhmiyetli metodikalıq mâselelerden esaplanadı. Kôrkem prozadagı bul mâsele tuwralı âdebiyatshılar Q.Kamalov, J.Narimbetov, K.Xudaybergenov, Q.Sultanov, S.Bahadırovalar da dâslepki kôzqaraslar bildirgen. Bul alımlar qaraqalpaq prozasında konfliktlerdin, shıǵarma kompoziciyasınıñ tutqın ornın teoriyalıq tiykarlarda tallaydı. Sonday-aq, olar kôrkem psixologiyalıq sâwretlew usıllarınıñ kôp túrliligi retinde kôrkem detal, dialog, ishki monolog, peyzaj, xat, qıymıl-hâreket, gallyucinaciyalıq qubılıslar - tús kôriw, eles hâm taǵı basqalardıñ âhmiyetin mısallar menen sóz etedi. Eger biz usı kôrkem psixologizm mâselesine tereñirek jantasıp, ilimiy, âmeliy kôzqarastan qarasaq, alım hâm jazıwshılardı bir yarım asırge shamalas waqıtlardan berli qızıqtırıp kelmekte.

Kôrkem prozadagı bul jañasha usıldı N.T.Chernishevskiy eñ dâslep tilge alıp, "rux dialektikası" degen termindin isletken. Pus prozasında "Rux dialektikasın" sâwlelendiriwdin sheberi F.Dostoevskiy ekenligi belgili. Batus Evropa âdebiyatında bul baǵdardın G.Mopassan sıyaqlı sóz sheberi de bar. Burın sovetlik ideologiya dâwirinde bular bizge jat, adamnıñ sezimlerin maydalap sâwretlewshi sentimentalizm dep úyretir edi.

Qaraqalpaq âdebiyatınan iliminde, solardıñ ishinde J.Narimbetovtıñ "Qaraqalpaq romanı" atlı miynetinde geypara povestler usı kôzqarastan maduris sındı. M.Seytniyazovtıñ "Watan gedayı" dóretpesi de usınday psixologizmge túsınbewshiliktiñ qurbanı boldı. Kôrkem psixologizm probleması haqqında âdebiyatshılar M.B.Xrapchenko, L.Ginzburg,

V.Kompaneec, A.Bocharov, H.Umirov h m tağı basqalar ilimiy izertlew miynetlerin jazđan edi.

K rkem psixologiyalıq s wretlew ádebiyatımızda  zelden-aq folklordan baslap om n belgileri bar. Bul lirika menen, h r qıylı janrlardağı lirizm menen tıgız birigip ketken. Barlıq lirikalıq shıǵarmalar k rkem psixologizmge bay d retpeler bola almaytuğını da t sinikli bolsa kerek. Sonday-aq liro-epikalıq poeziyalıq d retpelerdegi lirizmnin barlıq k r n slerin de psixologizm dep esaplaw nadur s bolar edi. Qullası, k rkem psixologiyalıq s wretlew milliy  debiyatımızda burınnan bar k rkem estetikalıq qubılıs. Lekin, bul bağdar XX  sirdin ekinshi yarımınan keyin qaraqalpaq prozasının k rkemlik, poetikalıq rawajlanıwında ayrıqsha k zge t sti. D slep bul k rkem s wretlew bağdarı "Internatta", "Kelin", "Seydan ǵarrının gewishi" g r n nleri h m "Eski mektepte" povestinen baslanıp soǵı shıqqan  .Xojaniyazov, U.Pirjanov, K.M mbetov, Q.Kamalov, U.Pirjanov, K.Smamutov, Sh.Seytov, D.Sherniyazova povestlerinde rawajlandı. Bul bağdar "liriko-psixologiyalıq" bağdar depte atalıp qırǵız jazıwshısı Sh.Aytmatovtin poetikalıq d st rleri menen tıgız baylanısıp ketken edi.¹

Körkem psixologiyalıq s wretlew 1960-70-jıllarǵa kelip qaraqalpaq  debiyatında ayrıqsha p t aldı. Solardin biri Sh.Seytovtin "Iǵbal soqpaqları" romanı d slepki "liriko-psixologiyalıq roman" dep ataldı. Sonday-aq jazıwshı Sh.Seytov 1980-jıllarǵa kelip "Shırashılar" romanın (" mirdin bir aqshamı") körkem psixologiyalıq usılda d retti. Bularda belgili bir körkem poetikalıq za nılıq bar. Eki d retpede de bas qaharman s ylewshi, aytıp beriwshi, görünün etiwshi qaharman oraylıq orınǵa shıǵarıladı. E n aldı menen usı aytıp beriwshi, s ylewshinin jeke insan sıpatındağı oy-sezimlerine, turmıstağı baqlaw h m salıstırıwlarına, öz-özine sin qatnas jasǵan onın subektiv oylarına baylanıslı syujet h m kompoziciya qurıladı. Jeke insan, bas qaharmanmn subektiv oyları syujet h m konflikt, kompoziciyanı da basqarıp, ol avtor obektine aylanıp, kompoziciya d ziwde de burınǵı zerigerli, waqıt boyınsha izbe-iz xronologiyalıq bayanlaw usılı "buzılıp" h m "biykarlanıp" subektiv-psixologizmnin negizgi principi qalıplesedi.

Sh.Seytovtin "Iǵbal soqpaqları" romanında bas qaharman Maqset degen jigit. E n aldı menen avtordan da burın usı Maqset oy terbetedi, om n oy-pikirleri avtordan burınraq h m tere nrek sıpatlarǵa iye. Ol  zin

¹ Юсупов К.А. XX  sirdеги қарақалпақ прозасында к ркем психологизм мәселелери. «Мугаллим х м  зликсиз билимлендириу» журналы. 2007, 4-саны. 11-15.

basqalar menen salıstıradı, ömirdegi öz ornın hām basqalardıñ da ömirlik maqsatları menen orınların öz-ara salıstırıp, oylanıp-tolğanıw, terbeniw menen boladı. Qaharmannıñ usı baǵdardaqı barlıq oyları hām eske túsiriwleri syujet penen kompoziciyanı belgileydi. Sonday-aq romanda qaharmannıñ özi qatnas jasagan barlıq obektlerge, tábiyatqa, onıñ hámme qubılmalı qubılısları menen, ásirese tuwǵan jer tábiyatınıñ gózallıǵına, adamlar is-háreketlerine qatnası júdá tásirshen, emocional hám ekspressiv, sezimtalı sıpatlarǵa iye. Bulardıñ barlıǵı oqıwshılardıñ kórkem shıǵarma mazmunın ilimiy teoriyalıq jaqtan túsiniwın támiyinleydi.¹

Sh Seytovtıñ "Shirashılar" romanında endi buringı Maqsettiñ ornına ayılawshı, gúrrin etiwshı retinde jası jetpiske kelgen Esjan ǵarrı keledi. Dóretpeдеgi barlıq syujet Esjan ǵarrıñ bir aqshamı ishindegi oylanıp, tolqanıp eske túsirgen waqıyalarına qurılǵan. Sonıñ ushın da onıñ ekinshi bir ataması "Ömirdiñ bir aqshamı...", oylanıp tolqanıw, hár qıylı keshirmelerge beriliw. Demek, bul teoriyalıq maǵlıwmatlar oqıwshılardıñ psixologiyalıq roman haqqında túsiniǵın arttırıp baradı. Sonday-aq oqıwshılardıñ kórkem shıǵarma mazmunına, onıñ tábiyalıq ahmiyetine túsiniǵı jetilisedi.²

Bas qaharman Esjan ǵarrı ómiriniñ sońǵı kúni óziniñ basıp ótken jetpis jıllıq ómir jollarınıñ hár qıylı asırımların kóz aldına elesletip, solardı öz-ara salıstırıp kóriw arqalı tek ǵana mázi turmıs tirishiligi mayda shúyde, dáryaǵa barıp shıra jaǵıw, úy ruwızgershiligi, mal-hálge qanıw, awqat jew, jatiw, uyıqlaw, kelesi kúni taǵı sondaylar menen ótken ómirine ókinedi. Sebebi omń kókiregine shıra jaǵılmagan, yaǵnıy júdá nadan bolıp ósken. Ǵarrı Venger jigiti Kumingerdiñ ómirde maqsetsiz náre joq, turmıs, ómir de aǵıp turǵan bir dárya, öz qayıǵmın baǵıtın dırıy uslamasañ, ol seni oñ jaǵaǵa bolmasa teñizge-aq bir shıǵaradı-degen sózleriniñ mánisin soñ uǵadı. Biraq ǵarrıñın jańı pák, júregi taza, oyshıl insan sıpatında kórinedi. Ol hár kúni quyashtıñ qıp-qızıl bolıp shıǵıp, al óz uyasına da qan qızılǵa shomılıp batatuǵının sol kúnlerde biyǵına adamlardıñ qanǵa bılǵamp atırǵan kórinisleri menen salıstırıp pikir júritedi. Mine, usınday pikir hám oylar sol tiykardaqı waqıyalar menen is-háreketlerdiñ özi-aq dóretpeniñ kórkem psixologizmin támiyinleydi. Biraq avtor óz ideyasınan, baǵıtınan aljasıp, mayda-shúyde

¹ Юсупов К.А. III. Сейтов прозасында пейзаж хәм қахарман образын үйрениу мәселәләри. КМУ хабаршысы, №2, 2015, 92-96.

² Юсупов К.А. «Шырашылар» романының көркем психологизми. «Әмиударья» журналы. Нокие, 2006. 6-саны, 112-115.

sezimlerge berilmeydi. Öytkeni qaharmanlardıń ómir filosofiyasında tek ǵana dáryaǵa emes, sol jerdegi kemelerdiń aljaspawı ushın ǵana emes, adam, insan perzentleriniń qátelespewi ushın, olardıń kókireklerine shıra jaǵıw kerekligi haqqında pikirleydi.

XX ásirdiń 80-90-jılları járiyalanǵan K.Mámбетovtıń "Hújdan", "Türkstan" romanlarında da sóylewshi, aytıp beriwshi, yadqa, eske túsiriwshi bas qaharmanlar orayhq orınlarga shıǵadı. Olardıń dáslep kisinde bas qaharman tariyxshı professor alım Qasım Seytnazarovqa tiyisli syujet baǵdarı obektiv halda avtorlıq bayanlawlar arqalı berilse de, al dáslep muǵallım, keyin qassap bolıp ketken jalatay, laqıldaq jigit Dúysenbaydıń, jermen esapshı Ótemistiń, aldanıp, aljasıp duzaqqa ilingen Tórebaydıń, oyshıl Asannıń tolǵanısları hám gúrrinleri úlken áhmiyetke iye bolıp, syujet hám kompoziciya solardıń ishki dárt hám keshirmelerine qurılıadı.

K.Mámбетovtıń "Türkstan" dóretpesinde bolsa romannıń barlıq keń kólemli syujetleri qaraqalpaq biyi Amanlıqtıń «tariyxtaǵı Jiyen jırawdıń ákesi» sanawlı ǵana bir neshe kúnlık, bir aydan sal aslam waqıt ishindegi kárwan jollarındaǵı yadqa túsiriwleri menen kóz aldına elesletiwlerine, jol saparı waqıtlarındaǵı kóz benen kórgen tragediyahq waqıyalarga sıyǵızıp berilgen. Amanlıqtıń oy dúnyası tereń, ol XVIII ásirdegi turmis waqıyaların ǵana emes, qaraqalpaqlardıń uzaq ásirlik tariyxın da yadqa túsirip, olardı óz-ara salıstırıp qarap pikir júrtedi, ah-nala shegedi, keleshekten úmit te kútedi. Jazıwshınıń "Posqan el" romanındaǵı Ismayıl Sultan obrazınıń súwretleniwinde de usınday qásiyetler bar. Bulardıń barlıǵı kórkem dóretpelerdegi uzaq ásirlik, keń kólemli waqıyaların qurǵaq, tásirsiz bayanlanıwınan saqlap, qaharmanlar menen birge oqıwshılardı da zeriktirmeydi, olardı oylanıp tolǵanıwlarǵa iytirmeleydi.

Kórkem prozamızdaǵı sheberliktiń bul jańasha qırları kem-kem tereńlesip, hawij alıp barmaqta. Talanth jazıwshılardıń biri A.Ábdievtiń zamanagóy temaǵa qurılǵan "Jin-jıpırlar uyası" atlı romanındaǵı Sayımbet, Qayıplardıń eske túsiriwleri hám taǵı basqalar da usı taqıletli qubıhslardıń kórinisi. 1980-90-jıllardaǵı prozada E.Ótepbergenovtıń "Qumar", "Aygúl", X.Dáwletnazarovtıń "Áliwidaǵ, muhabbat, xosh qal jaslıǵım!" atlı povestleri menen bir neshe gúrrinlerdiń mazmunın oqıwshılarga kórkem psixologizm usılı menen túsindiriw de kerek. Mine, bul prozalıq shıǵarmalardı oqıwshılarga úyretiw- búgingi ádebiyattı oqıtıw metodikasınıń eń áhmiyetli ilimiy teoriyalıq hám metodikalıq máselelerinen esaplanadı.

Sorawlar hām tapsırmalar:

1. Körkem shıǵarmalardı tallaw dep nege túsinesiz hām onıń qanday túrleri bar?

2. Prozalıq shıǵarmalardı psixologiyalıq tallaw haqqında túsiniń berin. Psixologizm degen ne? Onı izertlewshiler haqqında maǵlıwmat berin.

3. Oqıwshılardıń qálewı boyınsha T.Qayıpbergenov, Sh.Seytovlardıń prozalıq shıǵarmalarına filologiyalıq jaqtan tallaw jasań.

§ 3. Povestlerdiń mazmunın úyreniwdiń usılları

Jobası:

1. Povestlerdi tallawdıń ilimiy teoriyalıq tiykarları

2. K.Mámбетovtıń «Moskvadan kelgen qız» povestiniń mazmunın úyreniw usılları

3. «Imtixan» povestinde tálim - tárbiyalıq máselelerdiń ashılıw ózgeshelikleri

4. «Baxtıń bolsın, Arıwxan» povestinde jaslar obrazınıń ashılıw usılları

5. K.Mámбетovtıń povestlerinde psixologizm máselelerin úyreniw

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde, licey hām kásip-óner kollejlerde prozalıq shıǵarmalardı úyreniwde syujet, kompoziciya, qahurman obrazı, konflikt hām turmıs shınlıǵın súwretlew sheberligi sıyaqlı máseleler túsindiriledi. Belgili bir shıǵarmalarda tabıslı shıqqan jınashı syujetler, keskin dramatizmge tolı yamasa absurd waqıyalar arqalı kórinse, Sh.Seytovtıń "Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba", A.Ábdievtiń "Jın-jıprılar uyası" romanlarında körkem súwretlew usıllarınıń hárketshenligi, olardıń kóp isletiliwi, ishki monolog, dialoglar, qıymıl-qozǵalıslar h.t.basqalar arqalı kózge túsedi. Sonday-aq jazıwshı K.Mámбетovtıń povestlerinde bul máseleler kóp túrli ózgesheliklerde súwretlengen. Jazıwshınıń dóretiwshiligi haqqında birqansha miynetler jazıyaladı.¹

Oqıwshılar jazıwshınıń "Moskvadan kelgen qız", "Imtixan" povestleri menen oqıp tanısqanda bul shıǵarmalardıń mazmunına,

¹Мәмбетов И.К., Юсупов К.А. Камал Мәмбетовтың өмири хәм дәрейтиушилигин үйрениу усыллары. (Методикалық қолланба). Нөкіе, «Miraziz Nukus», 2017. Юсупов А.К. Эстетикалық сезимлер. «Қарақалпақ әдебияты» газетасы. Май.2021-жыл №5 (125)

syujetine, obrazlarına, körkemligine diqqat böledi. Solay etip döretpelerdin ideyalıq jaqtan tereñligi, ömirden anıq türde alınganı, qaharmannın da belgili bir turmıslıq мәselelerge, xalıq дәstür-saltına, tabiyatına qatnası, minez-qulıq, psixologiyalıq belgileri, ana tabiyatqa ashıqlığı sıyaqlı мәseleler menen tanısadı. "Imtixan" povestinde turmıslıq waqıyalar, jazıwshının sheberligi, ondağı satira-yumorlıq süwretlewler qızıqlı berilgen. Jazıwshının "Merwert monshaqlar", "Baxtıñ bolsın, Arıwxan", "Men om süyer edim" atlı povestlerinde bolsa jaslıq muhabbattın jalını, bul joldağı adasıwlar, ayralıq därtleri, bazı bir muñlı aqıbetler de syujetlik formada birinshi betten "Men" arqalı bayanlanadı. Turmıs haqıyqatlıgın süwretlewdiñ usı birinshi bet forması, aytıp beriwshi, söylewshi, gúrriñ etiwshiniñ syujet penen kompoziciyada oraylıq orınga shıǵıwı K.Mambetovtıñ derlik barlıq povestlerinde oy-sezim hám ruwxıylıqtı, emociyalardı erkin hám anıq bere alıwǵa jol ashadı.

Köpshilik jaǵdaylarda usı "men" yamasa lirikalıq qaharmanlar avtorlıq ómirbayanlıq sıpatlar menen isenimli türde sintezlenip, avtor - prototip hám ádebiy qaharman bularda geyde muhabbat ayralıǵı menen ashıqlıqqa duwshar bolǵan student yamasa qaynaǵan ómirge jaña aralasa baslaǵan jas jigit "Merwert monshaqlar", "Baxtıñ bolsın, Arıwxan", "Men onı süyer edim" shıǵarmalarında kórinip, olar jazıwshılıq ushqır qıyalı-fantaziyası arqalı ulıwmalastırılıp, tutas ádebiy obrazǵa aylandırılıp berilgen. Prototip penen ádebiy obrazdın usınday birligi, ondağı ótkir realizm menen oy tereñlikleri, filosofiyalıq pikirlerdin bayhǵı "Hújdan" romanındaǵı Qasım Seytnazarov, "Posqan el" pomanında Ismayıl, Ormanbet, "Türkstan" romanındaǵı Amanhıq obrazlarına barıp ushlasıp óziniñ joqarı sheklerine jetkenligin oqıwshılardı qızıqlı etip túsindiriw kerek. Bulardıñ barlıǵı da oyshıl, tereñ aqıl iyeleri, analitikalıq pikirlerge iye qaharmanlar retinde sawlelengen hám olar jazıwshının sheberligi menen tereñ sinisip ketken. Olarda avtordın ilimiy pikirlew menen körkem oy birikpesi ayqın kórinedi hám bulardıñ barlıǵı da sol qaharmanlardı ómirge jaqınlastırıp, obektivlestirip, realizmdi kúsheytip ǵana qoymay, bular sol shıǵarmalarda körkem türde de dálillenip süwretlengen. Bul kórinisler oqıwshılardıñ ádebiy shıǵarmalar oqıwına qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Jazıwshının "Moskvadan kelgen qız" povesti: "Men onıñ menen Leningradtaǵı xalıq aralıq simpoziumda ushırıwıp qalǵan edim." (186-bet)-dep avtordın Tatyana Mixaylovna degen etnograf penen ushırıwılarınan baslanıp prolog berilip negizgi syujet sol ádebiy

qaharmanın awızsha gúrriñi arqalı bayanlanadı. Demek, ayıp beriwshi, ayılewshi bas qaharman bunda tiykarǵı oraylıq orında turadı degen söz.

Bul ádebiy obrazdın sóylep beriwshiniñ prototipi belgili tariyxshı-etnograf ilimpaz Moskvalı T.A.Jdanko ekenligi belgili bolıp tur. Bul povestti avtor bir jaǵınan tariyxıy hújjetli tiykarǵa qursa, ekinshiden naǵızdı waqıyalardı Tatyana Mixaylovnanın awızeki gúrriñ, áńgime etiw, yadqa túsiriwlerin dóretiwshilik qıyal, yosh, ilham menen bayıtıp, tırlendırıp hár qıylı kórkemlik naǵışlarga boyap ta kórsete alǵan. Shıǵarmadaǵı usınday orınlar, yaǵnıy bas qaharmanlardın eske túsiriw etiwleri, gúrriñ etiw manerası ishki keshirmelerge, hár qıylı talqılanıw, pafosqa hám ulıwma oy-sezimlerge, emociyaǵa da tolı etip awıwretlengen. Tutas shıǵarmada jas etnograf qızdın qaraqalpaq úlkesine degen zor súyispenshiligi, bul millettin etnografiyası menen tariyxın tırtlewge bolǵan qızıǵıwshılıq inta ıqlası, onıń adamgershiligi menen shıdam taqaatı bir maqsetke baǵdarlangan, onıń qaysarlıǵı da bir neshe ruwxıy keshirmeler sıpatındaǵı súwretlewler arqah jaqsı ashılǵan. Ol usınday qızıǵıwshılıq, qaysarlıq, gúressheñlik jolında biziń úlkemizdın bir tıpkırindegi "Baraq tam" esteligine baratırıp qurban bola jazlaydı, al súygen arbakesh qaraqalpaq jigiti Murat dushpanlar qolınan qaza tabadı.

Povestte Tatyana Mixaylovnanın ishki ruwxıy dúnyası yaqı ondaǵı psixologiyalıq keshirmeler, onıń joqarı adamgershilik sıpatları mınaday qatarlarda qısqa hám sheber berilgen: "Ústinen bir arba júrip ótkerliktey qalıń diywallar kóp jıllardıń tariyxın ayıp, muń shertip turar edi. "Gúldirsın" aldında men uzaq oylanıp qaldım: "Áy, essiz qız, qılısh kóterip kelgen dushpanda qanday muhabbat bolar edi? Xalıq hám Watan muhabbatı aldında senin jeke delbeshiligiñnin qanday qádiri bar. Elińdi, ata-anadı, ar-namısındı satıp dúnyadan qanday muhabbat belmekshisen?"-degen sózlerdi qayta-qayta sıbırlanıp aytqım kele berdi. Awa, shımda da "Gúldirsın" pútkil dúnyadaǵı satqın qızlar ómirinen qalǵan bir tamǵa edi".¹ Sonday-aq Tatyananın bul úlkege degen muhabbatı avtordın qısqa-qısqa bolsa da, júdá tásirli peyzajhq súwretlewleri arqalı ashılǵan. Öytkeni tábiyat kórinisleri de qaharmanın tılınan onıń oy-sezim hám emociyalarınan ótkerip súwretlegenlikten, ol kórkem psixologiyalıq tús alǵan. Shıǵarmada qaharmanın yadqa túsiriw hám etiwleri tásirli, qızıqlı hám ıqsham bayanlanıp, ol jol ocherkine de usap, oqıwshılarga jaqsı tásir etedi. Sonlıqtan bunı "ocherk-povest" dep shartlı túrde ataw múmkin bolsa da, ol qásiyet shıǵarmanın kórkemlik estetikalıq qunın túsirmeydi. Ondaǵı mınaday qatarlar tásirli

¹ Сонда, 193-бет. (Еңдигилер де "Бозатау" кітабынан алынады).

hâm körkem psixologiyalıq sıpatqa iye turmıstıñ ózindegidey etip alınğan: "Kún saske waqtında Qara tawdan tómen tústik. Júrip kiyatırımız, jol sirá tawsılar emes. Menirew dala, espe qum, shıjırğan kún. Arbanıñ gúpshegi de maylanbağan eken, shıyqıldap miyimizdi tesip baratır. Bunday jaǵdayda Murat ta ádewir qısılıp qaladı. Al bizler om qısındırmaw ushın arbaǵa itibar bermegen bolıp, basqa gáp tawıp gúrınlesken bolamız. Arba bizlerge ójetlenip onnan sayın shıyqıldısın kúsheytedi. Murat bunday jaǵdayda arbanı toqtatıp, gúpshekke suw serpedi. Arba azǵantay waqıt tınadı da, qaytadan wańǵırılısın baslay beredi" (69-bet).

Povesttiñ negizgi syujetinde ilimpaz orıs qızı Tatyana hám qaraqalpaq jigiti arbakesh Murat arasındǵı muhabbat sezimleriniñ oyanıp rawajlanıwı da isenimli, dálilli sawlelengen. Dáslep Tatyana qolınan uslaǵanda Murat "tap qolın temir peshke basıp alǵanday birden sekirip keter" edi. Sebebi ol júdá ádepli, xalıqtıñ milliy úrip-ádetiniñ ádep-ikramlıq qaǵıydasında "qız qolın" uslawdıń dástúrlerine qatań sadıq jigiti edi. Al Tatyana hám orıs jigiti Petrdiń de, olardıń joldası Dáwlet penen Kolyamnı da ashıq kewilligi, orıs qızındaǵı dáslepki doslıq sezimleriniń sońınan muhabbatqa aylanıwı, olardıń jalǵız ekewiniń ǵana bolekenip arba menen Shımbaydan alıs Taxtakópir aymaǵındaǵı "Baraq tam" esteligine atlanıwı da óz-ara ashıqlıq sezimleriniń aydınlasıwına jol ashadı. Bálkim, bul jaǵday T.A.Jdanko ómirinde bolǵan yaqı bolmaǵan shıǵar, biraq onı jazıwshı óz körkem dóretiwshilik qıyalında pisirip isenimli hám tásirli ashqan.

Dóretpede qaraqalpaqlardıń hár qıylı shejireleri, anızları, qaraqalpaqlar hám ulıwma qıpshaqlar tariyxı haqqında geypara maǵlıwmatlarda Tatyana Mixaylovnanıń yadqa túsiriwleri hám ishki sezimleri, oylanıp toǵanıwları körkemlilik penen sawlelengen. Tatyana janı pák, gumanist, mehirli insan, onıń gózıallıqqa ayırıqsha estetikalıq zawıq penen qatnas jasaytuǵın insan sıpatındaǵı ishki sezimleri ashıp berilgen."-Qanday sulıw qus, qalayınsha kóziń qıyıp attıń?-dep jılap jiberenmen" deǵen sózler arqalı Petrdiń qırǵawıldı atıp ákeliwne baylanıslı detallarda jaqsı ashılǵan. Sonlıqtan Tatyana qırǵawıl góshin jewden bas tartqanda, joldasları onı tawıq góshi dep jegizedi. Demek, qaharmannıń obrazı usılayınsha waqıyalıq detallar arqalı da ámelge asadı.Oqıwshılarga bul máselelerdi tereńirek úyretiw mugallimniñ negizgi wazıypası esaplanadı. Sonday-aq povesttegi qısqa-qısqa portretlik súwretlewler ayırım ishki monolog, dialoglar da sheber berilgen. Misalı: "-Aytshı Tazagúl «Tatyana-Q.Yu.» neshshe mıń jıllar

adam ayagı tiymegen bul göne qorgannın bizge ne keregi bar?". Mine, bul äpiwayı arbakesh qaraqalpaq jigiti Murattın sadalıgının belgisi, onı ayqın psixologiyalıq säwlesi bolıp esaplanadı. Usıǵan qosımsha oǵan onı qızı Moskvada oqıp tálím alıwdı usınıs etkeninde onı maqullaw menen qatar arba aydap kiyatırıp, úlken qala Moskvanın kelbetin hám ondı Tanya menen ushırasıwların kóz aldına elesletiwleri de orınlı hám ósimli säwlelengen.¹

Jazıwshınıń "İmtıxan" povestinde ädep-ikramlıq máselelerdi súwretlew satira-yumorlıq halatlar menen de birigip, olar kórkemlilik penen berilgen. Bul belgiler dóretpedegi ädebıy tildi isletiw, til stilen-aq birden ayqın ańǵarıladı. Mısalı: "Rektorımız Shamurat Äbdimuratov ta kóp hädıyselerdi basınan keshirgen saldamlı adam edi. Ol óz emetkerlerine qattı talapshań bohp, hátteki onıń aldına birden kirip barıwdıń ózi qıyın. Ätirapta onıń tobesi kóringennen-aq, tap áskeriy garnizonnıń baslıǵı kelip qalǵanday bir qatar muǵallimler albrıp qalatıǵın edi. Usı saparı men de tap general aldına kirip kelgen kishi oficerdey ayagım qaltırıp, birden bosasıp kettim".

Demek, bul bir tärepten jazıwshınıń qaharmǵa bergen avtorlıq minezlemesi bolıp, bul teńew arqalı da kórkemlikke erisken. Shıǵarmada qaharmanlar minez-qulqına, sharayattı súwretlewge baylanıslı usınday emocial türdegi teńew hám salıstırıwlar jiyi qollanılgan hám ulıwma shıǵarmanı ózinshe bir kórkem boyawlarga bölep tur. Mısalı, avtor ózi imtısan alǵan waqıtlardı bılayınsha säwlelendiredi: "Kóz kórip, qulaq esitpesin. Universitet aldındaǵı maydansha adamlarǵa lıqqa tolǵan. Joldıń eki qaptalın qaplap alǵan alaman kosmonavtlardı kútip turganday boyan jıǵan. Dál ortadan maǵan jol berip "usı", "usı"- dep sıbırlasadı. Tap men kosmosqa barıp kelgendey, birewler eki büklenip sälemlesip atır...", "Professor aǵa da sabırılı adam edi. Biz hátte mektep partalarında oqıǵanıımızda da onıń atı sabaqlıqlarımızdıń eń basında turar edi. Ol basqa dekanlarday adamdı birimlep qabil etip, qabaq úyip otırmaǵanı adın geyde dekanat tap avtobazanın dispetsherler bólmesindey ǵawlap ketetıǵın edi. Sonda da bir adamǵa esikke shıǵıp tur degen sózin esitken emes-piz". Mine, bul birinshi tekstte bir tutas bir neshe adamlardıń minez-qulqı säwlelense, al sońǵısında fakultet dekanı Sultan Allamuratovishtıń

¹ Юсупов К.А. Академиялық лицей оқыушыларына К.Мәмбетов повесттеріндегі образларды үйретіу усыллары. Уллы ұстаз ҳаққында сөз. Шығармалары ҳәм публицистикалық мақалалар топламы. – Ноқис: Miraziz Nukus, 2020. – II 175-181.

minez-qulq sıpatı tásirli türde avtorlıq minezleme, sátlı teńew arqalı jaqsı ashılǵan.

Shıǵarmadaǵı negizgi syujettegi universitet docenti Qasımınń imtixan alǵan kúnlerinde óz dayısı menen bolǵan óz-ara qatnasları, dayısının qısqsısına shıdamay "Qum awıl"dan qoy izlep ketiwi, bir sharwanıń ólimshi-arıq qozını oǵan 100 sumǵa pullamaqsı bolıwı, soń onıń imtixan alıwshı ekenligin bilip, qozını mutqa bergisi keliwi, keyin alps somǵa pullawı, bir kásiplesiniń ózi qátere etken abiturienttiń tiri ákesin óldi dep, oǵan unamlı baha qoyıwdı ótiniwi, qabıllaw komissiyası xatkeriniń "Qq atılmasın", onı rektor tapsırdı dep aldawı, sońınan buni rektordıń bilip qoyıp ashkaralawı hám t.b. Waqıyalar yumor- satiralıq sıpatı menen dıqqattı tartıp, olar isenimli de kórinip, usılar arqalı qaharmanlar xarakteri tereń ashılǵan. "...Nawbet ólpeń shashlı bir balaǵa jetken waqıtta bayaǵı fizvostaqı muǵallım súwmenlep kirip keldi.

– Mınaw bir aǵaydın balası edi, dostım. Jaqında ákesi ólip qaldı. Kewli qabarıp ketpesin, bir ámellep... Bala elementar sorawlarǵa juwap bere almas edi. Táwekel dep "úsh" bahasın qoydıq ta jiberdik. Góshiti naduris bólistirgen qassaptay kewilsiz úyge qayttım.

Jolda bir kisi entelep izimnen jetti.

– Qulmuratovqa úsh qoyǵanıń jaqsı bolmaptı, inim. Endi bári bir mandattan óte almaydı.

– Awa. Ilajsız qoyıwǵa májbúr boldıq. Jaqında ákesi ólip qalǵan eken, biysharanıń. Jańaǵı kisiniń túri pútkilley ózgerip ketti.

– Ne deydi. Tiri adamlardı óldi dep júrgen insapsızlar. Aqırı, men onıń ákesimen, goy. Pul ursın sizlerdi." Álbette, bul satiralıq sıpatı menen birge haqıyqıy kórkem psixologiyalıq súwretlew ekeni anıq kórinip tur. Bundaǵı qıymıl hárezet hám dialog, durıs teńew, qaharmannıń sırtqı mimikasın da orınlı kórsetiw-barlıǵı da qaharmanlardıń dál psixologiyalıq halatın da, olardıń tutas minez qulıq, ádep-ikramlılıq belgilerin sheber ashıwǵa xızmet etken.

Shıǵarmada jazıwshı geypara orınlarda bas qaharmannıń avtor sózi menen birigip ketken ishki monolog formasındaǵı súwretlew usılın da isletedi. Misalı: "Olar ornınan turıp ketti. Otırıp oylanaman... Imtixan bul sınaq. Bala bir jerden ótkeni menen, omń san mın ótkelleri bar. Eliwdey muǵallımın sınaǵınan ótedi. Biri bolmasa birinde tutilmas pa eken? Usılayınsha awır oylanıw menen ekinshi qabatqa kóterildim". Ishki monolog túrindegi bul bayanlaw bir abiturienttiń aldawshılıq penen "tört" bahasın alıp shıqqannan sońǵı bas qaharman Qasımınń sózleri obrazdı kórkemlilik jaqtan tereńletiwge xızmet etedi.

Qasım obrazı arqalı sol dāwirdiñ ādep-ikramlılıq mashqalası povestte jeterli dārejede ashılğan. Sebebi dōretpede obraz tek qurğaq rāwishte emes, al ōz qarama-qarsılıqlarında haqıyqat adam, ōmirdiñ ōzindegidey tiri insan sıpatında oy-pikirleri, sezimleri hām ishki psixologiyalıq keshirmeleri menen sāwlelengen. Māselen: "Adam ōmirinde hesh qanday qıynalmasa, jılamasa eken. Biraq ōmir onday emes. Onıñ ōtkelleri kōp. Sonıñ ushın da turmıs bir qolı menen basındı utypasa, ekinshi qolı menen shappat uradı - degen tuwrı gāp. Adam da armanına jetiw ushın kōp ġana mashaqatlı jollardan ōtiw kerek. Barar jolınıñ bari tegis bolsa da qızıǵı bolmaydı". Usınday ulıwma filosofiyalıq oy-pikirler jūritiw eñ aldı menen gumanist janlı mehirli insan Qasımǵa tiyisli. Bul onıñ ādep-ikramlılıq, ruwxıy kelbetiniñ bas belgisi: "Adam ōmirinde hesh qanday qıynalmasa eken." Biraq ol hār qanday aldawshılıq, kōz boyawshılıqqa, barınsha jaǵımpazlıqqa da qarsı. Sonlıqtan jaman qozını bosqa, mutqa bergisi kelip turǵan kisige qarsı bolıp, onıñ haqısın tōlep ketedi. Qasım usılayınsha sınaq, imtihan waqıtları da aq penen qararı, dāl ayıradı. Jol boyındaǵı bir ġarrınıñ "Raxmet, balam "Tört" qoyıpsañ..." - degen sōzlerinen soñ: "Ġarrı biyshara balasınıñ tōrtti ōz kúshi menen alǵanın biler me eken?" (228-bet)-dep hadalın oylap: "Raxmetti balańızǵa aytıñ"-deydi. Taǵı da: "Ġarrı meniñ shin māniste aytıp atırǵanımdı túsınbedi, shamamda. Úyge kıyatırıp oylanaman. Xalıq arasında sonday-aq kōkirek adamlar kōp. Bolmasa sol kisi maǵan balasınıñ familiyasın aytqan emes. Sonda onıñ balasına ne járdem kōrsetken bolaman? Geypara zaqzaqılar usınday adamlardan da paydalanadı" (229-bet)-deydi.

Kōrip otırǵammızday usı jerde de avtor sōzi menen ādebıy qaharmanın ishki sōylewi birigip ketip, ol kōrkem psixologiyalıq sizmet atqarıp tur. Ādebıy āmeliyatta bul jiysi ushırasatuǵın qubılıs hām onı durıs, orınlı meńgeriw bolsa - bul jazıwshı sheberliginiñ aynası.

K.Mambetovtıñ "Merwert monshaqlar" povestinde ōzi kireyde bolıp atırǵan sawdager, suw juqpas hayal Turǵangúldiñ Sāpiwra atlı qızınıñ ırtqı sulıwlıǵına ashıq bolıp, bir jaǵınan aldawlıqta qolǵa túsken Annabaydıñ, "Baxtıñ bolsın, Arıwxan"da dayı jurtınıñ gōzzal qızı Arıwxannan onıñ qurdası Roza, Orınbay sebepli ayırılıp qalǵan Karınnıñ, "Men om süyer edim..."de burın turmısqa shıǵıp, erinen jılay biymezi ayırılıp qalǵan diktör kelinshekke ashıq bolǵan, biraq uylenip úlgermegen jurnalist jigittiñ qospalı, qarama-qarsılıqqa tolı jaslıq ōmirleri sōz boladı. Usı ayılǵan negizgi syujetlik baǵdarlardıñ ōzi-aq jazıwsludan qaharman obrazın sāwlelendiriwde kōrkem sheberlikti talap

etedi. Bul döretpelerdegi qaharmanlar obrazın usı narsege ákelip, kórkem súwretlewge iytermeleydi. Oǵan jol aslıp berip turgan sheberlik, olardıń birinshi betten lirikalıq usılda bayanlanıwı, oy-sezimlerdiń, emociyalardıń, qayǵı hám quwanışlardıń, kúyinish-súyinishlerdiń erkin ashıqtan-ashıq beriliwine múmkinshilik beredi. Barlıq nárseler, waqıya hám is-háreketler, tábiyat ta, portretlik sırtqı tulǵalıq belgiler de, adamlardıń óz-ara sóylesiwleri de usı bas qaharmannıń - lirikalıq obrazdıń oy-sezimlerinin, ishki ruwxıy dúnyasınan ótkerip súwretlenedi. Nátiyjede kórkem shıǵarmalarda lirizm menen kórkem sheberliktiń birikpesin keltirip shıǵaradı. Adebıy processtegi bunday jaǵdaylar, yaǵnıy lirizm menen kórkem psixologizmnıń ajıralmaslıǵına baylanıslı ilimpazlar tárepinen biraz izertlengen. (*Balburow A.E. Lirikalıq prozanıń poetikası. Novosibirsk, 1985.*)

Usı kózqaraslardan K.Mámбетovtıń povestlerine názer taslasaq, onda XX ásirdiń 70-80-jıllardaǵı bir tutas qaraqalpaq prozasındaǵı bul processke tán tipik qubılıslardıń tereńlesip hám turaqlasıp baratırǵanmın da gúwası bolamız. Jazıwshınıń bul döretpelerinde de qaharmannıń gúrrińlerdi aytıp beriwleri menen avtorlıq bayanlawlar, avtorlıq maglıwmatlar h.t.b. usıllar tereńnen birigip, olar ádebıy tildi isletiwde emocionallıq hám ekspressivlik kúsh aladı, ayrıqsha tásirlilikke erisedi. Mısalı: "Sapiwra hadden zıyat sulıw edi. Qáddi qawmeti kelisip qalǵan kózleri dóp-dóńgelek, kirpikleri nishterdey, jelkesindegi eki burım shashları miyızdey tawlanıp jatatuǵın edi. Tuske shekem bir kóylek, tústen keyin bir kóylek kiyip, adamdı jandıradı-aw. Kiyimlerdiń bunshama túsimli bolatuǵının qaytersen?

Haqıyqatında paxtanıń arasında kesek qaǵıp ósken diyxannıń balasına Sapiwra peri bolıp kóringen edi, sonda..." ("Merwert monshaqlar", 263-bet).

"...Qolıńa mıs quman menen lágen kótergen suw perisindey bir qız kirip kelgende, misli súwretke únilgen xudojniktey tigiliwim menen qatıp qaldım. Möldir bulaq sıyaqlı tınıq eki kózge duwshakerleskenimdi ǵana bilemen. Onıń lágendı jerge qoyıp meniń menen salemlesip atırǵanı ǵana esimde... Qolımdı qalay juwǵanımdı esley almayman. Qaysı bir kitapta muhabbat bir qarawdan oyanadı,-degendi oqıǵanman. Usı dim haq ǵap. Adamnıń balası da sonshama sulıw boladı eken. Men ele bunday sulıwdı kórgen emespen... Miyızdey qap-qara shashları eki oram etip arqaǵa taslanǵan, túpsiz bota kózleri oyshań, qadalıp qarǵan waqıtları kirpikleri júrekke qadalǵan nishter sıyaqlı, sahra jeyranınday qıpsha bel bir gózзал edi". ("Baxtıń bolsın, Arıwxan", 289-bet)

"Birimizdiñ diydarımızğa birimiz toymaymız. Arşın töslikke tutmasıp ösken qos ánar, köyleginiñ sırtınan belgi berip, qıpsha belı bir tutam bolıp álle qanday figuristlerdiñ belin meğzetetuğın edi. Moyınları uzın hámı sulıw, uzaqqa názer taslağanda aydın kóldegi bir aqquwdı meğzetedı. Bul kórinisler kewlime "ılayıqlı sáwer yar" degen uğımdı alıp keldi. Onıñ kúlimlegen bota kózleri: "bizler bir ómirge birge bolamız" degen uğımdı ańlatqanday edi" ("Baxtıñ bolsın, Arıwxan", 313-bet). Minekey bunday portretlik súwretlew hám minezlemeler talant iyesiniñ "Men omı súyer edim...", "Muhabbat hám ájel" atlı povestlerinde de ornılı ushırasıp, biraq olar bir-birin qaytalamaydı. Kórip otırғанımızday bir dóretpeniñ ózindegi bir qaharmannıñ portretlik belgileri de qaytalawdan awlaq bolıp, olar bir-birin tohqtırıp, jetilistirip qaharmanlardıñ liriko-psixologiyalıq, romantikalıq ruwxın da tereñ jetkeriwge xızmet etken. Sonıñ ushın da olardı oqıw zeriktirmeydi, kerisinshe olar hámmege estetikahq lázzet bağıshlaydı. Sonlıqtan alımlar psixologizm menen estetikanı da birge alıp qaraydı. (*Iezuitov A. Adebıyat hám estetikada psixologizm máseleleri. J., 1970, 39-57-betler*).

Bul povestlerdiñ qaysı birinde de barlıq nárseler lirik qaharmannıñ kewil-kuyinen ótkerilip psixologiyahq keshirmeler sıpatında beriledi. Sonıñ ishinde qaharmanlardıñ romantikalıq ruwxın da, psixologiyahq halatların da obektiv, tereñ ashıwda tábiyat kórinisleri, tábiyat qubılısların súwretlew úlken áhmiyetke iye bolğan. Ádette, biz bulardıñ barlıgın "peyzaj" dep jüritemiz. Degen menen tábiyattı janlı háreketke kórsete biliw-bul jansız "peyzaj"dan biraz keñirek túsiniq bolsa kerek. Usınday qubılıslardı XX ásirdegi qaraqalpaq prozasına tın tipik hádiyselerdiñ biri retinde biz atalğan povestlerden ayqın kóre alamız. Mısalı: "Kún batıp átiraptı qarañgılıq qapladı. Ashıq aspanga pátirdey bolıp ay qalqıp shıqtı. Radiodan álle qanday ashıqlıq qosıgı esitile basladı. Keñ aspandı tarıday bohp shashılğan juldızlar iyelep alğan..."

"Aspanda sansız juldızlar jımınlaydı. Ay sharbı bultlar arasınan júrıp shıqtı. Álle qaylardan garmon sestı keledi. Diywal qaptahnan bir qız benen jigit kúlisip ótti. Sońınan átirap jım-jirt boldı da qulağıma salmadan sıldırap aqqan suwdıñ sestı kele basladı. Salmaga bir náse chomp etip túsip, jáne tim-tırıs bolıp qaldı. Esime Arıwxannıñ: "Súygen qızımın bağında uyıqlağan jigit jaman tús kóriwge tiyisli emes" degen sózler kelip ketti" (314-315-bet). Mine, usılardıñ barlıgı da ashıqlıq dartıne shatılğan jaslardıñ psixologiyasına tın bolğan belgiler hám olarda on dáslep sol qaharmanlardıñ qıyalpazlıq sıpatları da, tábiyat gózzalılıgına qumartıp qaraw sezimleri de júdá jaqsı sáwlelengen.

Peyzaj h m t biyat qubılısları geypara orınlarda, joqarıdağıday k r n sl rden basqasha t rde alınıp, olar psixologiyalıq parallelizm sıpatında da s wretlenedi. Ol qaharmanlardıń qayğılı halatın, muńlı, psixologiyalıq keshirmelerdi beriwde de isletiledi. M selen, "Sırtta k shli dawıl k terilgen.  sqırǵan samallar g l japıraqların tartqılaydı. Bir maydanda k nniń k zin bult basıp, ala sapıran jawın jawıp ketti. Men qay jaqqa bararımıd  bilmey azmaz eglendim de, basımın  wǵan jaǵına kettim. T ni menen tisi awırǵan baladay  niranıp shıqtım". ("Baxtıń bolsın, Arıwxan", 316-bet). "N kis b gin meniń qayǵımıd  da öz ishine jutıp jibergen. Adamlardıń j zinde quwanış. Al, men bolsam azaǵa kelgen adamday edim.

Q pelimde hawanı bult qapladı. Adamlar jawınnan saqlanıw ushın özin tasa jerlerge urdı. Al men bolsam bir belgisiz jaqlarǵa kelip qalǵan turistlerdey asıqpadım. Jawın n serlep quyıp tur. Meniń p rwayım palek..." (Sonda, 317-bet).

T biyat qub l smıń s wretleniwı povestte körkem psixologiyahq wazıypa atqarıp turǵanlıǵı anıq körinedi. Söz etilip otırǵan povestlerdegi körkem prozadaǵı psixologizmnıń tipik k r n sleriniń biri-bul dialoglardı h m qaharmanlardıń qıymıl qozǵalı, qıymıl-h reketlerin sheber s wlelendiriwlerde ayqın körinedi. Haqıyqatında bul eki usıl da qaharmanlar psixologiyasın d l psixologiyahq sharayatlardı da ashıp beriwge qolaylı h m n tiyjeli bolıp esaplanadı.

Mısalı: "Turg ng l jengey meni de qonaqlardıń stolına mir t etti. Olardıń meni menen isi de bolǵanı joq. Ortadaǵı begomottay juwan bir kisi, eń  lkeni me, bilmeymen, tek sonıń aytqanı xat penen q lem bolıp otır.  ydiń iyesinen duz sorasa da, s lgi sorasa da h mmesiniń jam qalmay ushıp tura beredi. Ol t wir-aq qızdı.

– "Bılamıqtı may keltiredi" degendey, h mmesinde pul keltiredi. Pul-baxıt. Pul-abıray. Pul-jaqsı qatın,-dep bir k lip edi qarnı selkildep ketti. Ol k lse qasındaǵılar da k ledı, -Sizler meniń sh jelerimsiz, - dedi ol bir waqıtta  bden qızıp" ("Merwert monshaqlar", 265-bet). Usı qısqa  zindi arqalı-aq povesttegi J lmen atlı skladshı sawda xızmetkeriniń ishki d nyası anıq ashıladı. Ol barlıq d nyanı aqsha menen  lshep k retuǵın adam. Aqshası da mol, sol sebepli de ol Jumabaydıń jaqsı k rgen qızı S piwranı qolǵa t siredi. Son onı anası Turg ng l aldawshılıq penen Jumabaydıń moynına tańadı, jigittiń ata-anasınıń da barı-jogın tartıp aladı. "T w! S yiwdi de bilmeydi ekenseń! (264-bet) dep jaslayınan biy dep  sken, mol h m tegin d nyanıń puwına qutırǵan qız «kelinshek» bolıp ta jarıtpaydı. Eri Jumabaydı da  nsat mal-dünya

tabiwğa mājburıy köndirip, nātiyjede Jumabay qamalıp keledi. Sāpiwra tōsek ılaslawın, ör minezligi, nāpsiqawlıgın toqtatpağan soñ Jumabay onıñ menen ajırasıp tınadı. Eki perzent ākesiniñ qolında qaladı. Bul Jumabaydıñ ruwxıy ādep-ikramlılıq jeñisi edi.

Bul dōretpeleardıñ geypara orınlarında bazı bir kōrkem psixologiyalıq sūwretlew usılları sonshellı sheber isletilgen. Sonday sūwretlew usıllarınan qaharmanlardıñ qıymıl-qozğahs hām hāreketleri, jazğan xıtları, kōrgen tūsleri, gallyucinaciyalıq processlerdi qollanıw arqalı olardıñ psixologiyalıq halatın beriwdi jazıwshı jūdā sheber meñgergeni kōrinip turadı. Bular onıñ soñğı "Hūjdan", "Posqan el", "Türkstan" romanlarında jāne de kūsheytip jetilistirilgen. Solardan povestler misalında nāzer taslayıq:

"Ariwxan keldi. Ol taw erkesi jeyran sıyaqlı tez kirip keldi de quttaların asıgıs qarmalay basladı... Ol zatların alıp bolğansha sabırım şudamay sırtqa shıgıp kettim de, dükannıñ mūyeshine barıp turdım. Ol esikten shıgıwdan-aq:

– Ariwxan!-dep aytqanımdı bilemen, dawısım pūtkilley qaltırıp ketti. Ol jalt etip qarağanı mātтал, qolındağı eki shiyshe qatıq jerge "bılsh" etip tūsti de shıl pārshe boldı.

– Ariwxan!-dedim dawısım targıllanıp.

– Meniñ ne jazıgım bar?

– Bilmedim. Hāmmesi tamam boldı. Otinemen, endi mağan jaqınlaspañ.

– Ariwxan, meniñ ne gūnam bar edi?!-dedim.

Ariwxan meniñ bul sözlerime qulaq salmadı. Onıñ suw bolıp ketken koftasın kōrip ayadım da, ūstimdegi plachımdı sheship alıp iynine japtım. Ariwxan plachtı bir qolı menen serpip tasladı. Plach batpaqqa barıp jalp etip tūsti. Men onı eñkeyip alaman degenshe Ariwxan anaday jerpe juwırıp baratırğan edi" (317-318-bet).

Hāqıyqatında bul turmıstıñ özindegidey realizmi mol detal, ol ömir drammasına qurılğan, psixologiyalıq keshirmege tolı kōrinis. Ol tek ğana jansız kartina emes, al janlı qıymıl-hārekette, tereñ mānide sūwretlengenlikten de özine tartımlı. Biraq bunı jeñil māniste yumor yamusa satira dep tūsinbew kerek. Sebebi onda eki jastıñ da ishki dehdıwleri, psixologiyalıq keshirmeleri, jūrek dārtleri anıq kōrinip tur.

Hār qıylı kōrinislerge de, tūrlishe predmetlerge usılay psixologiyalıq funkeiya jūklep sūwretlew XX āsirdiñ ekinshi yarımınan soñğı qanqılpaq prozasınıñ sıpatlı belgileriniñ biri bolıp, bul qāsiyetler kem-kem jetilisip rawajlanıp bardı. Sonlıqtan bunday misallardı usı dāwirdegi

milliy realistik prozanın belgisi söz zergerleri T.Qayıpbergenov, K.Sultanov, Sh.Seytov, U.Pirjanov, S.Saliev, O.Abdiraxmanov, K.Raxmanov, K.Allambergenov, M.Nızanov, S.Jumagulov, S.İsmayılov, E.Ötepbbergenov h.t. basqalardıń povest hám romanları, gúrrińlerinen de kóplep keltiriwge boladı.

Kórkem psixologiyalıq súwretlewdiń bir tásirli, obektiv tábiyiy formalarınń biri-qaharmanlardıń tús kóriwin súwretlew. Sebebi bul taza psixologiyalıq qubılıs bolıp, ol ómirde, adamlar turmısında haqıyqat túrde tez-tez bolıp turatugın process. Onıń dál saykes keletugın momentleri de, geyde insan nerv sistemasınıń sharshawı, oy iskerliginiń toqtawınan da payda boladı. Onıń shınlıqqa jaqın tárepleri, insan psixologiyasınıń, oy-sezim, aqıl iskerliginiń aldın boljaw qásiyetlerine saykes keletugını bolsa kerek. Sonlıqtan bul processke kórkem psixologiyahq súwretlew ámeliyatında ullı klassik jazıwshılar ayrıqsha áhmiyet bergen, ilimpaz ádebiyat izertlewshileri bunı durıs hám itibarlı úyrengen. Solardan tús kóriw sıyaqlı gallyucinaciyalıq processti orıs jazıwshısı F.M.Dostoevskiy júdá ótkirlestirip, onı psixikalıq awırıw sıpatında isletken. Al qaraqalpaq jazıwshılarınıń povestlerinde psixikalıq awırıw emes milliy tradiciyahq formağa jaqın, xalıqtıń milliy inanımına jaqınlastırıp basqa da psixologiyalıq tallaw usıllarına járdemshi sıpatında paydalanıladı. Bunday pikirdi ózbek jazıwshısı A.Kaxxar prozasına baylanıslı Narzulla Shodiev te aytqan. Salıstırıp qarasaq, K.Mámбетovtıń povestlerindeki tús kóriwdi súwretlew, obrazdı, situaciya hám ulıwma syujetti kórkem psixologiyalıq túrde ashıwdağı áhmiyeti joqarıdağı pikirlerge, milliy kórkem dástúrler menen ulıwma xalıqlıq filosofiyalıq oylarğa saykes keledi. Atap aytqanda "Baxtıń bolsın, Arıwxan!" povestinde Kárim qızdın úyinde anası menen qıdırıp barğan kúni tünde sırta bağ ishinde uyıqlap atırıp qolaysız tús kóredi. Túsinde qız dáryağa ketip, tolqınlar arasında garq bolmaqshı. "Qorqaq!", "Meni buyra tolqınlar alıp baratır. Márt bolsań qutqarıp al!" dep baqıradı ol. "Endi ol jerde Arıwxan joq edi..." Arıw-xa-aa-a-a-n! Arıwxaa-aa-aa-n!" (292-bet).

Demek, bul tús bizińshe Kárimniń qızğa degen hadal ıqlasınıń da nıshanı bolıp, al onıń tolqınğa ıgıp ketiwi, eki jastıń keleshekte qosılısıp erli-zayıplı bola almaytuğınlıgın psixologiyalıq tamannan dalillep tur. Shıgarmanın aqırında Kárimnen Arıwxanğa arnalğan xatta qosıq formasındağı ayılğan mınaday túste bul pikirlerimizdi dálilleydi:

Men búgin bir tús kórdim jaman,
Bir búrkit kelip qol saldı sağan,

Men daryaniñ argı jağında,
 Öte almay jılayman janan.
 Men daryağa özimdi attım,
 Beri kel!-dep qolıñnan tarttım,
 Sonda mağan qaramadıñ hesh,
 Özinshe bir oylarğa battıñ.
 Tolqın meni alğa ısırdı,
 Bolıp ketti tasır-tusırlı.
 Bürkit kelip, köterip ushtı,
 Iyt jırtqanday boldı-aw ishimdi...
 Men oyansam baslarım guwlap,
 Äynegimniñ perdesi tuwlap,
 Ağıl-tegil jılap atırman,
 Jasım menen dastıqtı suwlap.

Arıwxannıñ kündeligine qayta köşirilgen usı qosıqta körkem psixologiyahq súwretlewdiñ tús köriw hám xat formaları tıgız birikken. Demek, xat usılı, xat forması da qaharmanlardıñ ulıwma minez-qulqı, oy-pikirleri, sezimleri menen naq psixikalıq halatların «situaciyların» súwlelendiriwde jazıwshı sheberliginde úlken áhmiyetke iye. Sebebi katta ádebiy qaharmanlardıñ, ómirdiñ ózindegi «tiri» insanlardıñ öz-ara awızeki túrde ayta almağan, awızsha bildiriwi mümkin emes qıspalı sırları da jazılatuğın anıq. Birewler qısınıp, birewler basqalardan sır tutıp öz pikirlerin awızsha ayta almawı mümkin. Usınday jağdaylarda jazba xattan paydalanganı anıq. Al alıstağı sırlasına xat penen öz oyların pikirlerin jetkeriw sirâ da bar qubılıs. Mine, usı nâse K.Mâmbetovtıñ povestinde de qollanılğan...

"Kârim! Nelikten de men seni körgen sayın júregim tolqınlanıp baratır. Muhabbat degen nâse usı shıǵar sirâ! Seni aǵam da, anam da jaqsı kórip qaldı. Biraq Tashkenttey ullı qalada júrgen sen bir kúni bolmasa bir kúni meni umıtıp keteseñ-aw,-dep qorqaman. Meni tek seniñ jolında intizarman. Arıwxan" (296-bet).

Usı xattı qız jigiti dáslepki ushıasıwında-aq azanda onıñ anası minip kelpen eshektiñ eriniñ üstine qoyıp ketedi. Álbette, bul taza filosofiyalıq, körkem psixologiyalıq jaqtan orınlı. Biraq sonshelli dárejede iybeli, ádepli, ózi de milliy xalıqlıq tálím-tárbiyağa mol shańaraqta ósken qız tıp usılayınsha jigitke birden-aq öz sezimlerin ayta qoyarma eken?! Bul ózler júdá tárbiyalı awıldıñ intızamlı da, uyalshañ iybeli de qızınan köre, al kerisinshe ol qalada ósip kúnde-kúnde tas qarańǵıda kinofilmlerge barıp, kinoteatrlerde jigitle menen súyisip júrgen qızlarğa

usap ketken sıyaqlı, awıl tǵatibinde, milliy dástúrimizde de dáslep qız emes al jigit sóz saladı. Al bunda kerisinshe... Bizinshe bular XX ásir qaraqalpaq prozasında jaslar psixologiyasın ashıp súwretlewdegi realizmniń geyde jetispewshiliginin ayırım tamanları dep oylaymız. Ulıwma alǵanda xat kórkem psixologiyalıq súwretlewdiń tásirli forması. Sonlıqtan da onı jazıwshı atalǵan povesttiń keleshek syujetlik jolında durıs isletip, orınlı paydalangan. Ol qız muhabbatınm psixologiyalıq dálili retinde kózge tusedi.

"Meniń ómirimde ushırasqan eń áziyz hám súyiklim bolǵan, alısta júrgen Kárimge Arıwxannan shashlarınń sansız talları sıyaqlı sálemler bolsın!

Sálem súyiklim! Men sizdey opadar bir jigittiń diydarın saǵınǵan halda xat jazıwdı ózime parız dep bildim. Túnlerim uyqsız ótip atır. Qayda barsam da súwretin kóz aldımnan ketpey-aq qoydı. Tańlarda seniń atırdı ayıp sóylenip, sıbırlanıp shıǵaman... Bilmedim, bálki, sen de sonday awhalda shıǵarsañ? Men seni júdá saǵındım. Bul saǵınıshlarım seniń oqıwına kesent bolıp júirmegey! Anaw kúni anań qıdırıp kelip ketti. Tap seni kórgendey quwanıp kettim. Tap óz qızınday kóredi. Aytpaqshı, bir retinde "kelin" dep te ayıp saldı. Bul sózler jaqsı niyetler menen ayılǵanı ushın sır bermedim de, asxanaǵa kirip kettim." (303-bet).

Bul xat joqarıdaǵı jazılǵan xatqa qaraganda da júdá orınlı. Onda haqıyqatlıq, tábiyılıq basım keledi. Ásirese, qızdın sońǵı sózleri milliy psixologiyalıq sezimlerge tolı hám isenimli, ózine tartımlı alınǵan. Xattın isenimligi menen tábiyılıǵı da qız benen jigit aldınǵı xatqa salıstırǵanda sońınan bir neshe mártebe ushırasqan, ata-anaları arasında da olar haqqında jaqsı pikirler qalıplesip úlgergen. Sonlıqtan Arıwxannın bunday xat jazıwı orınlı hám ol syujet logikasına durıs sáykes keledi.

Ulıwma alǵanda K.Mámбетov dóretpelerinde haqıyqatlıq, hadallıq tárbiyasın ádiwlewshi oy-sezim hám ideyaları barlıǵınan joqarı turadı. Olardıń óz sın oqıwshıǵa jasırmay aytatuǵın bir jaǵınan daǵlı, ǵamlı, júrekleri dártke tolı, ekinshiden, hadalıy, ashıq oylı, ashıq sezimli lirikalıq qaharmanları oraylıq hám baslı orınlarda turadı. Olar óz oy-sezimlerin, pikirlerin ashıqtan-ashıq tógip taslaydı. Qaharmanlardın bunday ashıq hám shın júrekliligi syujet penen kompoziciyanı da basqarıp, olardı ıqshamlastırıwǵa xızmet etken. Eger povesttiń janrlıq tábiyatı, mısalı romañǵa salıstırǵanda qısqaqlıq, anıqlıqtı talap etkende de, bas qaharmanlar ańgimesiniń shınlıǵı usınday ıqshamlıqqa unamlı tásinin tiygizgen. Mısalı:

"Men sulıw qızğa úylendim. Biraq baxıtqa erise almadım. Hayalım bir dúnyaxor, jatıp isher bolıp shıqtı. Ol ómirdiń hámмесin tek pul менен ғана óлsher edi... Qamaqta júrgende biyshara ata-anam qayǵıdan ólipti. Al hayalım bolsa, buzıqshılıq etken. Buǵan qalay shıdap turıwǵa boladı?! Hayalım "Turmistan qısılip usı awhalǵa bardı" degen sheshimge bara almayman. Ol aylıq alatıwın edi. Onıń ústine mektepte júrgenimde kóp doslar arttırǵan edim. Olar ay sayın pul jıynap berip turǵan" ("Bozataw", 291-bet). Waqıyalardı qaharmannıń tilinen usılay bayanlaw syujettiń rawajlanıwın tezletse de, al oy-sezimlerdiń tabiiyılıǵın arttıradı, kórkem psixologizmdi tereńletedi. Bul povestlerde kórkem psixologiyalıq súwretlew sheberligi hár qıylı túrde: 1) ayırımlarında tek ғана ideyalıq-tematikahq jaqtan emes, al bayanlaw stilińin publicistizm менен tıǵız baylanısında ("Moskvadan kelgen qız", "Intıxan", "Awıl tańları") kózge túседi. 2) Geypara povestler publicistizm, satira hám yumordıń birliǵi менен ajırahp turadı. ("Intıxan", "Hújdan" romanında). 3) Al kópshiligi lirikalıq qaharmanlardıń ayırıqsha ǵamlı sezim hám oyları, lirizm hám psixologizmnıń birliǵi менен ayırıqshalanadı. ("Merwert monshaqlar", "Men om súyer edim", "Baxtıń bolsın, Arıwxan!"). Bulardıń ishinde sonǵı topardaǵı povestlerge uqsas baǵdar XX ásirdiń 70-jıllarınan qaraqalpaq prozasında keń orın alǵan. Hár qanday qálem iyesi óz kórgen bilgenlerin, sezgenlerin, dúnyatanımın jetken jerlerin ғана jazadı.

XX ásirdiń 80-90-jıllarında qaraqalpaq prozasında bul toparlarǵa onsha úylespeytuǵın povestler bar. Máselen, T.Qayıpbergenovtıń "Tañhı ózińe málim sır" povesti taza psixologiyalıq dóretpe bolsa, onıń "Qara dápter" povestinde psixologiyalıq-filosofiyalıq oylar bárinen ústem turadı. Jazıwshınıń "Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı менен sırtlasıwı", "O dúnyadaǵı atama xatlar" shıǵarmalarında da filosofiyalıq oylar tereńnen berilgen. Onıń "Qaraqalpaqnama" dóretpesinde psixologiyalıq-filosofiyalıq oylar kóp ushırasadı. X.Dáwletnazarovtıń "Áliwdaǵı, muhabbat xosh qal, jaslıǵım!" dóretpesin "prozalıq poema" dep ataydı. Kebebi ol prozadaǵı naǵız lirika менен psixologizmnıń birikpesin "antezims" korsetedi. E.Ótepbergenovtıń "Qumar", "Aygúl" povestlerinde usınday ayrıalıq qosıǵı jańlap esitilip, olar qara sóz halında jazılса da, oqıwshılar ózlerin qosıq, poema oqıǵan yańlı sezip, bul dóretpelerde qaharmanlar psixologiyasını tereń ashıw sheberligi lirizm менен ajratılmas túrde birigip ketedi. Solay etip, XX ásirdegi 70-90-jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında kórkem psixologiyalıq súwretlew sheberligin, basqa da ózgesheliklerin úyreniw hám tallaw áhmiyetli hám qızıqlı.

Sorawlar hām tapsırmalar:

1. Povestlerdiñ mazmunın üyreniwdiñ ilimiy teoriyalıq usılların túsdiriñ.

2. K.Mámбетovtiñ povestlerin psixologiyalıq tallaw usılı menen üyreniwdiñ özgesheliklerin túsindiriñ

3. «Moskvadan kelgen qız» povestiniñ mazmunın tallap beriñ.

4. Povesttegi obrazlarǵa sıpatlama beriñ.

5. «Imtixan» povestiniñ tárbiyalıq áhmiyetin túsindiriñ.

6. Shıǵarmadaǵı qaharmanlarǵa psixologiyalıq tallaw jasañ.

7. «Baxtıñ bolsın, Arıwxan!» povestinde psixologizmdi túsindiriñ.

8. Dóretpedegi obrazlardıñ xarakterlik özgesheliklerin ashıp beriñ.

9. «Merwert monshaqlar» povestinde insanıylıq sezimlerden ashılıwın aytıñ.

10. «Men onı súyer edim» povestinde muhabbat temasınıń súwretleniw sheberliklerin túsindiriñ.

11. Jazıwshınıń prozalıq shıǵarmalarında obraz jasaw sheberligin kórsetiñ.

12. Qaraqalpaq prozasında psixologizmge tán shıǵarmalar bar ma?

13. K.Mámбетovtiñ prozalıq shıǵarmaları tiykarmda «Meniń súygen qaharmanım» temasında erkin shıǵarma jazıp keliñ.

§ 4. Sh.Seytovtiñ "Shirashılar" romanınıń mazmunın üyreniw Jobası:

1. Jazıwshınıñ «Shirashılar» romanı haqqında túsinik

2. «Shirashılar» romanınıñ syjeti hām onıń qurılıw sheberlikleri

3. Shıǵarmadaǵı qaharmanlarǵa psixologiyalıq sıpatlama

4. Romanda Esjan garı obrazınıń ashılıw sheberligi

5. Romannıń tárbiyahq áhmiyeti

Oqıwshılarǵa prozalıq shıǵarmalardı tallaw arqalı estetikalıq, adamgershilik, xalıqlıq ideyalardı beremiz. Sol sıyaqlı Sh.Seytovtiñ «Shirashılar» romanın túsindiriw usılı menen olarǵa romannıń mazmunın, obrazların, tariyxıy ómirdi súwretlew uságen máselelerdi teoriyalıq jaqtan bayanlap beremiz. Romannan úzindiler keltirilip kórkem túrde oqıp beriledi. Bunnan soń shıǵarmanıń syjeti túsindiriledi. Obrazlarǵa sıpatlama berilip, mısallar menen dálillenedi. "Ómirdegi sende bir qayıq... bilip qoy, seni ol oń jaǵaǵa, ya sol jaǵaǵa, ya teńizge bir shıǵaradı..."¹ Bul roman boyınsha sın pikirler ayıldı.

¹ Сейтов Ш. Шырашылар. Ноқис, 1986, 17-бет.

Sh.Seytovtiń "Shirashılar" romanınıń baslı qaharmanlarınıń biri Venger jigiti Kumingerdin tilinen ayılğan usı sózler dóretpeniń qaharmanlar minez-qulqın ashıp beriwde kóbirek kórkem psixologizm principine tiykarlanganinan derek beredi. Sebebi bul epigraf qaharman xarakteriniń tereń oylılıqqa tiykarlanganinan, onıń barlıq nárselerdi, ásirese adam, insan ómiriniń mazmunın salıstırma túsiniklerdi de durıs bahalay alatuǵıninan derek berip tur. Sonlıqtan da kópshilik ádebiyatshı ilimpazlar tereń oylılıq, sol arqalı oqıwshılardı da qaharmanlar menen qatır oylandıra biliw kórkem psixologizminin ajıralmas belgileriniń biri dep durıs esaplaǵan. Bul másele boyınsha ilimpazlardıń teoriyalıq pikirlerine hám kórkem ádebiy tájiriybelerine súyengen halda oy tulasıaq, onda kórkem psixologizm principleri, onıń qaharman xarakterin tereńnen ashıp kórsetiw múmkinshilikleri hár bir shıǵarmada hár qıylı kórinıwi múmkin. Ilimpazlardıń pikirinshe, shıǵarmanıń psixologizmi kóbirek eń dáslep syujet dúziw, konflikt qurıwda, geyde onıń kompoziciyalıq qurılısınan baslap birden kózge tusedi. Mısalı, ataqlı jazıwshı Sh.Aytmatov dóretpelerinde hám bir neshe qaraqalpaq liriko-psixologiyahq, psixologiyalıq povestlerinde usılay berilgen.

Sh.Seytovtiń "Shirashılar" romanınıń kórkem psixologizmi de kóbirek, eń dáslepten-aq syujet hám konflikt, kompoziciya dúziwdegi subektiv psixologiyalıq principke qurılǵanı hám zamanagoylıǵı menen anıqlanadı. Yáǵrıy romanda syujet, barlıq waqıyalar Esjan ǵarrınıń yadıq túsiriwleri, kóz aldına keltiriwleri arqalı bir tın ishinde bolıp ótedi. Demek, onda aytıp beriwshi, sóylewshiniń áńgime-gúrrinleri syujet dúzip, sol arqalı qaharmannıń ishki dúnyasınıń ózinshe pikirlew usulında ashılıp, qaharmannıń öz-özine, sırtqı ortalıqqa öz-ara qarım-qatnaslarǵa sinshıl baha beriwine úlken áhmiyet qaratıladı.

Jazıwshısınıń romanındaǵı syujet qurıwdıń bunday kompoziciyalıq forması hám qaharmanlar xarakterin kórkem psixologiyalıq súwretlew usulı Sh.Aytmatovtıń "Ásirge tatırılıq kún", N.Dumbadzenin "Máńgilik mazmın", T.Qayıpbergenovtıń "Tánhá ózińe málim sır", K.Mámбетovtıń "Hıjdan" atlı dóretpelerine júdá uqsas. Romannın "Shirashılar" degen ataıısına qosımsha "Ómirdin bir aqshamı haqqında..." dep qoyılıwı da tolıqqan emes hám sol bir aqshamdaǵı bas qaharmannıń oylanıp-tolpanıwları menen sezimleri, tereń oyılı pikirleri dóretpede sheshiwshi áhmiyetke iye bolıp, olar waqıyalar, konflikt hám is-háreketlerdin óziniń ózinde, tábiyǵıylıǵın arttırıw menen birge oqıwshılardı da tereń

¹ Юсупов К.А. «Шырашылар» романының көркем психологизми. «Әмиуәрия» журналы, Ноқис, 2006. 6-саны. 112-115.

psixologiyalıq oy taslap otıradı. Usınday usıl arqalı konfliktler hám olardıń gúresi tek ǵana shım-shıtırıq sırtqı waqıyalarda emes, al qaharmannıń sana-sezimlerinde onıń ishki ruwxıy dúnyasında bolıp ótedi.

Dóretpedeǵı usınday qásiyetlerdi ádebiyatshı P.Nurjanov bılay degen: "Romanda qaharmannıń ishki dúnyasına tiykargı dıqqat awdarıw turmis shınlıǵın kórkem shınhqqa aylanırıwda baslı princip... Bul bárinen burın romandaǵı Esjan ǵarrı, Kuminger obrazlarında kózge taslanadı... Ádebiy qaharman avtordıń "qol astman" shıǵıwǵı umtılıp salıstırma túrde onıń menen teń huıqlı subekt dárejesine kóterilgeni, aytp beriwshi, gúrrińshi romannıń jańa túrdeǵı bayanlaw qurılısınıń payda bolıwına alıp keldi". (P.Nurjanov. Ǵárezsizlik dáwirindeǵı qaraqalpaq prozası. Nókis, "Bilim, 2003, 16-bet). Haqıyqatında da bul pikir júdá durıs. Romandaǵı Esjan ǵarrınnıń mına sózlerine qarayıq: "- Jetpis jasım qurısın meniń! Sonda tek bir kún jasaǵanman...Hámme kúinde tek azanda erte turǵanman, mal-halǵa qaraǵanman, sáskelik jarma ishkenmen, túslengenmen, keshte taǵı mal-hal, qora-qopsı, taǵı awqat, taǵı tósek...Erteńine taǵı sonday, arǵı kúni taǵı! Kórgenim bir dárya, usı dáryanıń balıǵı, anaw shat-shabırdıń arasınan ań awlaǵanman, egin ekkenmen, wassalam...!" "...Jasaǵanıw jo-oq, bolmasa ómirdiń sayızı qaysı, sonı da bılmeppen-aw! ...Umitpawıń ushın sonday bir atam bar edi, óz atawına qayırıp shirip ketti, dep ayta ber, ayta ber!"¹

Bul arqalı qaharmannıń óz-ózine sın baha beriwine amq kózimiz jetedi. Esjan ǵarrınnıń bulay dewine biraz sebepler bar. Oytkeni, ol óziniń artta qalǵan keri filosofiyasına súyenip dáslep hesh kimnen de, hesh nárseden de, ulıwma sırtqı ortalıqtan biyǵárez, tınıshlıqta, boslıqta jasaǵısı keledi. Biraq ómir aǵısı, yaǵnıy Kuminger aytqanıday ol mingen qayıqtı "ya ońǵa, ya sol jaǵaǵa" shıǵarmay qoymaydı. Basqasha aytqanda Esjan dáslep ápiwayı, qarapayım awıl adamı bolıwına qaramastan sol dáwirdeǵı ómir ózgerisleri, onı baspashılardıń uslap alıp jazıqsız azaplawları, qorasına ot berip ǵana qoymay ózi hám bala-shaǵalarınıń ómirine qawıp dóndiriwi, bularǵa qosa Kumingerdiń áńgime gúrrińleri ǵarrınnı óz qarsılaslarına gúreske májbúrledi. Ol aqırında "sen tiymeseń, men tiymes", bárimiz de musılman perzentlerimiz goy,- degen principinen pútkilley waz keship, ómir aǵısında biyparılıq, maqsetsizlikten principiallıqqa, hárezketshelik penen gúressheńlikke qaray jedel túrde ózgeredi. Sebebi usılay etpese, onıń ózi de, basqalar da ólimdar edi. Shıǵarmada konfliktlerdiń

¹ Сейтов III. Шырашылар. Нокис. 1986, 62-63-бетлер.

shiyelenisiwiniñ, qaharmanniñ sana-seziminiñ usınday özgerisleri júdá isenimli, ómir menen turmıstıñ óz aǵısında, qaharmanniñ ishki ruwxıy dınıyasında bolıp ótedi. Bular isenerli hám dálilli psixologiyalıq sıpatlarǵa iye.

Romanda qollanılıp isletilgen hár qıylı kórkem psixologiyalıq úwretlew usılları, ishki monolog, dialog, kórkem detal, qıymıl-húreketler h.t.b. qaharmanlardıñ ishki ruwxıy álemin ashıwǵa, psixologiyalıq keshirmeler hám özgerislerdi tereńnen sáwlelendiriwge xızmet etedi. Mısalı: "Quyashtıñ bunshelli qan qızıl iz qaldırıp batıwına qara! Amanı joq, hár kúni usınday qanǵa shomılıp shıǵıp, qanǵa shomılıp batadı!...

Hár kúni qansha qırshın jan qıyılıp atır, solardıñ kópirip atırǵan biyǵúná qanlarınıñ saǵımı, bul! Usınshelli bir-birine óshegisip, usı adımlar nesin alısa almay atır eken, he-e, páriwárdigar, gúnakar bendelerindi óziñ insapqa shaqıra gör!" (13-bet). Esjan garrı bunday pikirlerge de birden kele qoyǵan joq hám onıñ usınday oylarında sol dáwir shınlıǵınıñ ayqın koloriti, onıñ obektivligi menen isenimliliǵı de anıq kórinip tur. Garrınıñ pikirlerinde, onıñ psixologiyalıq keshirmelerinde pútkil adamzat, jámi tábiyiy jaratılıs tuwrah ulıwma filosofiyalıq, gumanistik pikirler de sáwlelengen. Jazıwshı óz qaharmanlarınıñ usınday qásiyetlerin ashıp berip sheberlikke erisiwge de kórkem prozamızdıñ ulıwma kórkem-estetikalıq dárejesin kóteriwge de kórkem psixologizm principin jetilistiriw arqalı erisken.

Qazıwshılar talant iyesiniñ usınday sheberlik sırların sóz etkende romandadıǵı geypara kórkem detallardıñ qollanılıwına da ayrıqsha itibar beriw kerek. Mısalı:

"- Meni minaw tamnıñ basınan shoshayıp shıǵıp atırǵan tarı qalaq qızıqtırıp tur! - Bul tarı qalaq emes, ırras, bir urǵanda adamnıñ tóbesin oyatıwın shoqmar degen!...Basına bir tiydi bar-ǵo, óldim bile ber, bunday shoqmar bul: Mıyındı solq ettiredi!...

- Bárińizdiki de biykar-dedi Panov iyegin tambasqa sozıp. - Bul mush.

- Qanday mush?

- Túyilgen mushtá-á!...Eti janıp ketken, skleti birigip túyiliwi menen qalǵan...", ...ebin jorıq suwıq tütünin pısqıtıp atırǵan tam, tamnıñ qubla tumanındaǵı diywaldan ósip shıǵıp, dáryalıq taman túyiliw menen qalǵan, qorqınshılı judırıq" (196-bet).

Mine, usı kórkem detal-dushpanlar tamanǵa túyilgen mush, qorqınshılı judırıq arqalı-aq biz Baǵdiyardıñ mártligi menen óz

qarsilaslarına qaysarlıq úlgerlerinin tereñ psixologiyalıq belgisin köremiz. Körkem detallardıñ körkem psixologiyalıq súwretlewdegi áhmiyetine barlıq ilimpazlar da, sonday-aq körkem detaldıñ arnawlı izertlewshileri de ayrıqsha hám orınlı túrde dıqqat beredi"¹.

Izertlewshlerdiñ durıs körsetkenindey, haqıyqatında da körkem detal-bul qálem iyesiniñ yoshlı miynetiniñ, dóretiwshilik qiyahy bayhǵınıñ jemisi hám ol körkem shıǵarmanıñ tereñ oyhlıǵın támiyinlep, estetikalıq sıpatın arttıradı. Sol sıyaqlı "Shirashılar" romanınan keltirgen detal da oqıwshılarga kúshli tásir etip, olarda ómir haqqında tereñ oylar payda etip, gumanistik sezimler de tuwdırıp, jawızlıq penen gúresiwhilerge raxmet aytqızadı. Romandagı súwretliengen dáwir shınıǵı-onıñ siyasiy sociallıq «revolyuciyalıq» sıpatınan da tısqarı, dóretpeniñ áhmiyeti, estetikalıq bahası da usı jerde ayqın kózge taslanadı.

Romandagı talant iyesi tárepinen sóz benen salınǵan usınday janlı súwretler-kórkem detallar tek ǵana usı dóretpeniñ poetikasına xızmet etip sheklenbesten, al ideyalıq-estetikahq, körkem psixologizm wazıypasın atqarıp tur. Bunday janlı körinislardiñ ózi-aq oqıwshılarga únsiz sır shertkendey boladı, olar jazıwshınıñ negizgi poziciyasın anıqlawǵa járdemlesedi. Mısalı, romandagı eki qarama-qarsı yaǵnıy kontrastlıq tárepler hám obrazlar bolǵan jangá azar bergisi kelmeytuǵın Esjan ǵarrı menen túrkmen sárdarınıñ sońǵı demlerdegi körinisin jazıwshı minaday detalhq súwret penen beredi: "Ekewi de birden biriniñ alqımınan biri búrip, qos qollap qısıwı menen ólip, siresip qatıp qalǵan... Ekewiniñ qolı da bir-birine barınsha sozılǵanlıqtan ǵana birin-biri shaynap taslay almay qalǵan shıǵar. Ekewiniñde bir qırınan, ekewiniñ ya ayaq sermer, ya dárpiner halı qalmaǵan halda sılqıysqanının dárek berer edi. Ekewi de tillerin ayqara tislepti, ekewiniñ awızlarınan jaǵalarına aqqan qan qızıl qaraqoqshıl shólmektey muz bolıp súmeleklenipti. Eki óshpenliniñ de kózleri uyasınan atılıp shıqsa, jolda dúgise jaqtay bir qahár-ǵazep penen bir-birine shaqsıysıp-patlıysıp qalıptı. (198-bet).

Usı körinisti körıp otırıp-aq súwretshi kartinalıq körkem psixologiyahq shıǵarma dórete aladı. Sebebi, onda sóz benen salınǵan tayar súwret bar hám avtorlıq poziciya da anıq. Bunday orınlar romanda júdá kóp hám olarda qaharman menen qosa jazıwshınıñ óziniñ avtorlıq sezimlerinin de tereñ psixologiyalıq keshirmeleri, insan ómiri haqqında pikirleri jámlengen. Mısalı:

¹ Умиров С. Роль художественной детали в изображении обстоятельство и характера в прозе А.Каххара. Автореферат анд.диссертации. Ташкент, 1977 г.

"Shalgayın qağıp taslağan Nuraxmet:

– Minaw, birew öziñe ğana qolay jep-jeñil kepshe eken, usınıñ menen sala ğoy, inim-dep Allayardıñ qolına beldiñ jañawıt dästesin uslatı. Ne barı bunnan bes-altı saat ilgeri Awezmurattıñ ğone qudıǵındaǵı Aman menen Orazdıñ üstine Esjan ata ekewi almagezek topıraq taslağan da usı bel edi. Sonda ğarrı oyaq buyaǵı bes-altı saattan-aq soñ usı bel öziñiñ de üstine topıraq taslaytuǵının oyladı ma eken?! «210 bet». Mine, bul romanda ğarırını jerlew waqtındaǵı is-háreketi usınday avtorlıq psixologiyalıq sheginis penen birigip, ol ulıwma dóretpeniñ bir tutas insanlıq, filosofiyalıq áhmiyetin keltirip shıǵarıwǵa da sebepti boldı desek arızıdı. Sonlıqtan da geypara ilimpazlar kórkem adabiyattıñ filosofiyalıq áhmiyeti haqqında da júdá bahalı pikirler aytıp, ilimiy filologiyalıq tallaw menen filosofiyalıq tallawdı da tıǵız biriktirip úberedi. Mısalı, Ruslan Raxmanalıevtiñ Moskvadan shıqqan Sh.Aytmatov shıǵarmaların jetti tomǵına alǵı sóz sıpatında jazǵan pikir usınday.¹ Oqıwshılar bunday filosofiyalıq sıpattaǵı Sh.Aytmatov, Sh.Seytov h.t. basqalarda qaharman obrazların sańwlelendiriw de olardıñ ishki psixologiyalıq keshirmelerine hám ruwxıy tolǵanıslarına, ishki oytırısınlar tuıyınine itibar beriwden kelip shıǵadı.

Ulıwma aytqanda, Sh.Seytovtiñ "Shirashılar" romanındaǵı sıyaqlı omıñ bir tutas dóretiwshiliginde tereñ oylılıq penen haqıyqıy shınlıq, obektivlik, qaharmanlardıñ ruwxıy dúnyasına tereñnen kirip súwretlew hám usı arqalı ómir haqıyqatlıǵınıñ filosofiyalıq sırlarına úniliw basqa qalem iyelerine salıstırǵanda da kúshlirek seziledi. Sonlıqtan mektep, kollej hám akademiyaqı lıcey oqıwshıları romandı túsiniw arqalı dáwir haqıyqatlıǵına, obraz arasındaǵı qarama-qarsılıqlarǵa, adampershilik qatnaslarǵa, jaqsılıq hám jamanlıq máselelerge itibar beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sh.Seytovtiñ «Shirashılar» romanı haqqında túsiniw beriw .
2. Roman syujetiniñ jasalıw ózgesheliklerin aytıp beriw .
3. Romandaǵı Esjan ğarrı obrazına sıpatlama aytıw .
4. Shıǵarmadaǵı obrazlardıñ xarakterlik ózgesheliklerin túsindiriw.
5. Dóretpede kórkem súwretlew quralları qalay berilgen.
6. «Shirashılar» romanınıñ tárbiyalıq xarakterin sóylep beriw .
7. Uyde roman boyınsha sorawlarǵa juwap jazıp keliw.

¹ Рихманлиев Р. Жизнь, равная вселенной.- Чингиз Айтматов. Произведений в 10 томах. М., Т.1. 1999, стр. 15-16.

8. Basqa jazıwshılardıń romanları menen salıstırıp kóriń hám ózgesheliklerin anıqlań. Mısallar keltiriń.

§ 5. Oqıwshılarga syujet, kompoziciya hám konfliktlerdi úyretiw usılları

Jobası:

1. XX ásirdegi qaraqalpaq prozasınıń syujet qurıw ózgeshelikleri
2. Qaraqalpaq romanlarında kompoziciya qurıw máseleleri
3. Romanlarda konflikt jasaw ózgeshelikleri

Ulıwma orta bilim beretugin mekteplerd, akademiyalıq liceylerde hám kollejlerde oqıwshılarga XX ásirdegi qaraqalpaq prozasında keń syujetli, bir neshe on jıllıqlardı, hátteki bir qansha ásirlerdegi sociallıq, siyasiy jámiyetlik waqıyalardı mol qamtıp alıp súwretlegen shıǵarmalar: roman-dilogiya, roman-trilogiya hám roman-epopeyalardı úyretiw eń zárurli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Olardan T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq qızı", "Qaraqalpaq dástanı", K.Mámбетovtıń "Posqan el" hám "Türkistan", Sh.Seytovtıń "Xalqabad" roman-epopeyasın, S.Salıevtıń «Tırnaq», O.Abdıraxmanovtıń «Bosaq» romanların ayırıqsha atap ótiwimiz kerek. Usılardıń ishinde ataqlı jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń romanlarındagı syujet hám konflikt, kompoziciya jáne bulardıń ádebiy qaharman obrazların ashıw sheberligine qatnası máseleleri bir neshe maqala hám izertlewlerge, arnawlı monografiyalarga, dissertaciyalarga da obekt bolǵanı malim. Sonday-aq táńhá syujet hám konflikt, kompoziciyanıń bazı bir teoriyalıq máseleleri de qaraqalpaq prozası mısasında arnawlı izertlenip, monografiyalar jarıyalandı.

XXI ásirdeń 10-jılarının baslap ádebiyattanıw hám sınıfımızda Sh.Seytov, K.Mámбетov, K.Raxmanov, K.Allambergenov hám basqalardıń keń kólemlı, iri súyekli syujetli romanları arnawlı sóz etilip atır. Bul avtorlardıń dóretpeleri kórkem poetikalıq, estetikalıq dárejesi de, waqıyalardıń mol túrde qamtıp alınıp, kólemlı epikalıq masshtabta bayanlanıwı hám olardıń tariyxıy dáwirler sharayatı menen qaharmanlar obrazın, qaharmanlar psixologiyasın sheberlik penen ashıwǵa tiygizgen tásirleri ele de izertleniwı kerek. Usılardıń ishinde tulǵalı kórkem proza sheberleriniń biri Sh.Seytovtıń tórt kitaptan ibarat "Xalqabad" roman-epopeyası tek ǵana bir jazıwshının sheberligin tanıtıp qoymaстан, al bul dóretpе pútkil XX ásirdegi qaraqalpaq prozasınıń ideyalıq-estetikalıq

därejesin jäne de jańasha biyiklerge kótergen shıǵarmaların biri boldı. Roman-epopeyaǵa qaraqalpaq xalqınıń XX ásirdegi otız jıldan aslam waqıt ishindegi shım-shıtırıq waqıyalar syujetke engizilip, sol arqalı jeke adamlardıń, bir neshe ádebiy qaharmanlardıń psixologiyası menen social-ádep-ikramlıq qásiyetleri keń masshtabta hám tereńnen alınıp, búgingi kúnniń estetikalıq talapları negizinde ashılǵan.

Kólemlı syujetke negizlengen dóretpede ótken ásirdegi jigirmalanshı jıllardıń aqırı, otızınshı jıllardıń basındaǵı búringı húkimet tárepinen iske arnalǵan jeke diyxan xojalıqların bir mámleketlik xojalıqqa-kolxozlarǵa birlestiriwdegi jol qoyılǵan kemshilikler menen ozbırılıq, gúdıbuzarlıqlar, zorlıq-zombılıq etiw, sońınan quwdalawshılıq, stalinlik repressiya jıllarınıń waqıyaları, ekinshi jer júzlik urıs dáwiriniń qatal shınlıǵı, onnan sońǵı jıllardaǵı qayta tiklew dáwiriniń tereń haqıyqatlıǵı, usınday bir neshe on jıllıqlardıń qım-qıyǵash waqıyaları, solardan kelip shıǵatuǵın qıyp-sansız problemalıq social ádep-ikramlıq, ruwxıylıq máseleler tereńnen sáwlelenedi. Sol sebepli de roman tek ǵana tórt kitaptan ibarat bolǵanı ushın yamasa kólemi jaǵına qaray emes, al ondaǵı súwretlengen dáwir, problema hám waqıyaların syujetke júdá keńnen hám hár tárepleme qamtıp alınıwı, ashılǵan ádebiy qaharmanlardıń san jaǵınan kópıligi hám olardıń minez-qulıq, psixologiyalıq, ruwxıy sıpatlarınń da mın san túrliligi hám t.b. bul dóretpede epopeyalıq sıpat bergen.

"Xalqabad" roman-epopeyası óziniń syujetlik sıpatı, onıń keńligi hám taǵı basqaları menen óz ishine bir neshe ásirlerdi qamtıp alǵan M.Áwezovtıń "Abay jolı", T.Qayıpbergenovtıń "Qaraqalpaq dástanı", K.Mámбетovtıń "Posqan el", "Türkstan" shıǵarmalarına uqsamaydı yamasa olarǵa salıstırǵanda bul tek ǵana bir neshe on jıllıqlardı qamtıwı menen syujettiń waqıt hám geografıyalıq keńisliginde biraz sheklenedi. Bul romanlar tolıq bir ásir yaki bir neshe ásirlerdi de hám tutas bir xalqıń tariyxıy táǵdirlerin óz syujetine negiz etip alǵan. Biraq Sh.Seytovtıń "Xalqabad" dóretpesiniń ózinshelik hám syujetlik negizi – bul onıń epopeyalıq sıpatın, romannıń ideyalıq-estetikalıq дәrejesin kórsıte almaydı.

Búringı SSSR atlı mámleket quramında jasaǵan, házirgi Biyǵárez Mámleketler Doslıq awqamındaǵı xalıqlardıń milliy ádebiyatları menen programında dara diyxan xojalıqların birlestiriw siyasatı boyınsha, usı dáwir shınlıǵınıń waqıyalarına arnalǵan shıǵarmalar bar. Biraq usı dáwir waqıyalarınan alıp syujet qurılǵan Sh.Seytovtıń "Xalqabad" roman-epopeyasınıń dáslepki eki kitabı orıs jazıwshısı M.Sholoxovtıń "Ashılǵan ólme" roman-dilogiyasınan, qırǵız jazıwshısı T.Sıdıqbekovtıń "Ken suw",

qaraqalpaq jazıwshısı T.Qayıpbergenovtıń "Songı hújim" dóretpelerinen sol dáwirge ózinshe qatnası menen ádebiy kórkem filosofiyalıq, social psixologiyalıq kóz-qarasları jaǵınan, ádebiy qaharmanlar obrazların tereńnen ashıw-ózinshelikleri menen de biraz parq etip, ajıralıp turadı.

Belgili jazıwshılar M.Sholoxov, T.Sıdıqbekov hám T.Qayıpbergenov dóretpeleriniń ideyalıq-tematikalıq, problematikahq aktualıǵı, syujetlik baǵdarınıń elege shekem turmıslıq áhmiyeti bar. Sh.Seytovtıń roman-epopeyasınıń ózinsheligi, jazıwshı súwretlep otırǵan dáwirdiń tariyxıy sharayatınan alıp syujet qurıwdaǵı tek ǵana bir tárepleme unamlı, maqtawlı kózqarastıń ústemliginde emes, al sol jıllardaǵı waqıyalar hám hár qıylı ádep-ikramlıq, ruwxıylıq, mámleketlik máselelerge de sin, analitikalıq qatnas jasawdıń basımlıǵı, qaharmanlar minez qulqınıń tereń ashılıwı, kórkem psixologizmnıń ótkirliǵı, syujet hám konfliktlerdi sáwlelendiriwde turmıs shınlıǵı tereń ekenligi anıq kórinedi. Sol sebepli búgingi kúnleri awıl-xojalıǵın kollektivlestiriw siyasatına qanshama qarsı bolsaq ta, bul princip "Xalqabad" roman-epopeyasınıń dáslepki eki kitabınıń ideyalıq-estetikalıq áhmiyetin, onıń realizmin tómenletpeydi. Onıń bir qansha sebepleri bar.

Mine, usı kózqarastan M.Sholoxov, T.Sıdıqbekov, T.Qayıpbergenov hám t.b. jazıwshılardıń usı temaǵa baylanıslı tariyxıy shıǵarmalar dóretkeni málm. Onnan beri aradan kóp jıllar ótti, milliy ideologiya, ǵárezsizlik ideologiyası qalıplesip atır. Búgingi dáwirimizde sol 1920-30-jıllardıń problemaları menen tariyxıy sharayatqa, sol dáwir waqıyalarına basqasha, jańasha ideyalıq-estetikalıq kózqaraslar menen baha beriw zárúrliǵı tuwılmaqta, olardı jańasha túrde de súwretlewler kerek boldı. Aradan biraz waqıtlar ótse de, Sh.Seytovtıń dóretpesi, ondaǵı syujet hám konflikt qurıw ózgeshelikleri usınday jańashıl talaplardan tuwıldı.

Ekinshiden, "Xalqabad" roman-epopeyasınıń tutas syujetinde tariyxıy dáwir waqıyalarına jańasha qatnastıń bolǵanlıǵı, olarda eń birinshi gezekte qálem iyesiniń ideyalıq-tematikalıq jańa pikirleri menen qosa qaharman obrazlarınıń haqıyqıy insan minez-qulqları, psixologiyasınıń tereńligi birden-aq kózge taslanadı. Roman-epopeyadaǵı syujet dara diyxan xojalıqların bir orayǵa-kolxozlarǵa birlestiriw jıllarındaǵı zorlıq-zombılıq etiwdiń hár qıylı formadaǵı waqıyaları: joqarıdan berilgen hákimshilik etiw tapsırmaları arqalı «quyırq plan» orınlaw- húkimet dushpanlarınıń izine ergen sıpatında jazıqsız adamlardı da májbúriy, kúsh penen moyınlatıp qamatiw yamasa aldap repressiyalaw hádiyseleri, «kulak xatlaw» isleri de, xalıqtı ǵalaba

awatlandırıw jumıslarındaǵı kóp orın alǵan ozbırılıq, májbúrlaw, kózsizlikler de, eski milliy úrip-ádetlerimizdi biykarlaw menen de sheklenbey, al solarǵa baylanıslı materiallıq baylıqlardı da nıpqırt etiw arab grafikasında jazılǵan kitaplardıń barlıǵın diniy ádebiyatlar sıpatında túsınbey-aq órtew hám t.b. repressiyanıń ókinishli, tragediyalıq waqıyaları belgili jazıwshınıń sın kózqaraslarınan ótkerip rawıelendiriledi. Bulardıń barlıǵı roman-epopeyanıń syujetlik orayında sol dáwirdegi qıyan-kesti, qım-qıyǵasha waqıyalar iretine, kóp sanlı qaharmanlardıń qospalı, kóbinese tragediyalıq táǵdirleri arqalı tábiyǵıy turde súwretlengen. Bul tórt kitapta da syujet, waqıya arqalı insan minez-qulqları, psixologiyası belgilenbesten, al qaharmanlar psixologiyasınıń loplikası, obrazlar evolyuciyası arqalı shıǵarma syujeti rawajlanıp hám limpoziciyalıq baylanısqa túsip otıradı. Bul qubılıs kórkem ádebiy ameliyat penen ádebiyat teoriyasında júdá úlken áhmiyetke iye.

Syujet dúziw hám qaharmanlar psixologiyasın ashıw jollarında jazıwshınıń sol dáwir waqıyalarına ótkir realizm menen, zamanagóy kózqaraslardan qatnas jasawı sóz sheberiniń aldan boljawlıq qásiyetinde belgilep berip turǵanday seziledi. Bulay dewimizdiń mánisi roman-epopeyanıń kitapları (1-kitap 1978-jılı; 2-kitap 1981-jılı; 3, 4-kitapları 1990-jılı) dóretilip járiyalansa da, romanlarda tereń realizm, obektivlik, garıqsızlıq, demokratiyalıq jámiyet qurıwdıń nápesleri ayqın sezilip turadı. Sonlıqtan bul dóretpeniń dáslepki kitaplarnı professor Q. Maqsetov (*Q. Maqsetov. Realizmge tolı dóretpе. "Ámiydarya", 1984, № 1*) hám basqalar joqarı bahaladı.

Roman-epopeyanıń úshinshi kitabınıń syujetinde XX ásirdeń 30-jılları mámleket penen partiya Qaraqalpaqstannıń alıs awıllarına, sol sıyaqlı xalıqabadshılardı da xalıqtıń sawatın tekserip kóriw, eski úrip-ádetlerdi qurtıw maqsetinde tekseriw komissiyasın jibergen. Onıń baslıǵı Dınamuxammed degen kisi bolıp, haqıyqatlıǵında ózi de shın mánistegi shala sawat, biraq menmen, tırnaq astınan kir-qátelik izlep, qara pısaralardı tek ǵana zulımlıq ótkeretuǵın adam boladı. Ol awıl dıyxanları, apiwayı adamlardıń sawatın tekserip kóriw maqsetinde jalǵız ǵana bir awız sóz dizbegi "quwqılmıltıq-surmıltıq" degendi takırarlap jırdırıp ejeleydi. Bunıń xalıqtı eziw ushın islep otırǵan hiylesine qarań...! Awızdan shıqqan bul sózlerdi sol jıllarda jańa ǵana harıp tanıp atırǵan sada dıyxanlar qagazǵa túsirmek túwe, al onı awızsha aytıw da múshkil bolıp, bul bir mánissiz jańıltıwshı qısqap ketedi. Sol sebepli de buǵan onı awıldadıǵı Qudaybergen "shundıy" ǵa uqsaganlar "bul sózdi jazıw usıweli aytıw qıyın" - dep qarsı shıǵıwı syujetlik detal dep bahalasaq

boladı. Anıgırağı Qudaybergen komissiya başlığı Dosmuxammedke qarata qatal narazılıq penen bılay deydi:

"- Ha, "quwqılmıtır suwmıtırın" ne, yazbaq, tüwe aytnaq adamnıñ qolınan kelmeydi! ...seni húkiwmet sayasiy biymanı sandıraqlardı yazdırıp, kolxozshılardı atızdan qaldırıp, miyin girgelektey etip kel dep jiberdi me, quwqılmıtırın ne, ha, sayasiy mánisi bar söz qapılıp pa?! yazdırmağa, ya ondaydı yazdırğan qáte me?!" (Sh.Seytov. Xalqabad. Nókis, 1981, 2-kitap, 21-22-betler). Haqıyqatında da, bul sol jıllardağı menmen yamasa miyrimsiz hám eñ aldı menen ózleri sawatsız geypara «hátteki kópshilik dese de boladı» basshı xızmetkerler menen ápiwayı puxara xalıq, diyxan wákilleri arasında tez-tez bolıp turğan tipik waqıya, tipik qarama-qarsılıqlar edi. Jazıwshı usınday burın kórkem prozada onsha ushırasa bermeytuğın, socialistlik ideologiya kózqarasına qarsı keletuğın konfliktlerdi shıǵarma syujetiniñ negizgi ózegine tiykar etip alıw arqalı qaharmanlar psixologiyasınıñ burılıslı hám sheshiwshi momentlerin, obrazlardıñ ruwxıy dúniasın tereñ hám tásirli ashadı. Usınday syujet detalları hám konfliktler arqalı obrazlar kem-kem ótkirlesip, olardı sawlelendiriwdegi jazıwshı sheberligi de ayqın kózge tusedi. Bul usıllar shıǵarmanın syujetin bayanlawda tásirshenligin arttıpadı. Sonlıqtan biz de roman-epopeyanıñ barlıq syujetlik mazmunın hám waqıyalardı qaldırmaq sholıy bermesten, al sol syujet hám konfliktlik bólekshelerdiñ obrazlar psixologiyasınıñ ashıwda sheshiwshi, áhmiyetli orın tutqan bazı bir situaciyalardı, syujet hám qaharman psixologiyasınıñ anıq, óz-ara qatnaslı momentlerine tallaw jasaw arqalı oqıwshılardı tereñ túsiniq beremiz.

Solay etip biz dóretpede ózimiz tañlağan metodikadan qatnas jasap tallap, onıñ ulıwmalıq syujetiniñ ayırım tamanlarına kóz taslasaq, joqarıdağıday Dosmuxammed basshılıǵındaǵı komissiya óz zorlıǵın hám menmenligin, xalıqqa degen, onıñ ruwxıy baylıǵına bolǵan kózsizligin taǵı da gújitedi. Olar xalıqtan jasırınıp júrgen eskishe-arabsha biletuğın mollalardı tawıp beriwge iytermelep, bul iste de zorlıq, qısım etiw, zulımlıqtı qollanadı. Usınday islerdiñ bir bólegi sıpatında olar xalıq arasınan arab tilindegi kóp sanlı kitaplardı arbalap zorlap jıynap, olardı ortaq úygizip qoyıp hám sol qoljazba, yamasa baspa túrindegi kitaplardı da xalıqtıñ ózlerine ot tutandıradı. Tap usınday syujetlik bóleksheniñ biri roman-epopeyada mınaday etip sawlelengen:

"Qaraquptanda bir arbaday kitaptı ortaq úydirip;"... partiyaga talabanlar, -úsh adım alǵa! – dep buyırdı. Jaslardan onlaǵanı shıqtı. Allambergenge; "... shıra maydı septe, órtep jiber!" - dedi. Ol qorqsa da

sozdirmedi. Bir shelek shıra may quyılğan kitaplar "lap! " ete qalğanda alaman: "Alla, Alla, öziñ saqlaygór! " dep jağalarına tüpirisip, bazıları; "... bir jekke jigiti edi, Allambergenge shataq boldı! Endi awızı qıysayıp ketpese bolğanı-go! " – dep ayasıp attı" (Sonda, 24-bet).

Bul kishkene syujetlik bölekshede avtor sözi hám qaharmanlar-alamannıñ öz-ara gäpleri de tereñnen birigip, sintezlenip, olardıñ barlıǵı sol dáwirdiñ qatañ hám zulım tariyxıy sharayatın realistlik obektivlik penen kórkem psixologiyalıq súwretlewge xızmet etken. Bunda neyızimen eki táreptegi, hättteki úsh táreptegi qaharmanlar psixologiyası bul Dosmuxammedtiñ bassılıǵındaǵı xalıqtıñ ruwxıy, materiallıq baylıqların naǵız kózsiz "qızıl komissarlar" toparı bolsa, ekinshi tárepte, oǵan dinin de, úrip ádetin de qásterlewshi hám oǵan "káramatlı", "sıyqırlı", "kiyeli" nárseler dep qarawshı ulıwma xalıqlıq alamannıñ psixologiyasınıñ sawlesı. Al, úshinshi topardaǵılar-olar "qızıl"lardıñ mılıshı ósek-ótiriklerine úgitlerine, kommunistlik ideologiyaǵa miyleri awıyǵarılgan ele ańǵodek, aqkóz jaslar toparı yamasa "partiyaǵa talabınlar". Olar bir jaǵınan óz islerine ekilenip, oylanıp ta turadı. Biraq olar sol dáwirdiñ "jaña" ideologiyası menen qandırılǵan hám zorlıqqa da, úpitke de ushıraǵan jas áwladlardıñ anıq psixologiyasınıñ dál kórsetip turadı.

Iazıwshı roman-epopeya syujetinde tariyxıy sharayattıñ usınday júdá jaman aqıbetli tamaların hesh jasırmay, qıpsalamay súwretlegen hám ol arqalı qaharmanlar psixologiyasını, sol social psixologiyalıq qásiyetlerdiñ öz-ara qarama-qarsılıqların tereñ jáne tásirli túrde ashqan. Sol sebepli de, bulınshı, dóretpeniñ qunın gárezsizlik ideologiyası kózqarasınan da ulaysha ádil hám joqarı bahalasaq orınlı bolar edi. Al, bul shıǵarmalardıñ tekstinde "sovet", "partiya", "socializm", "kolxoz", "kommunizm" hám taǵı basqa terminler bolǵanı ushm da olardı bir tárepteleme orınsız sinaw yaqı ádebiyat tariyxımızdan, ruwxımızdan tıqtırıp taslaw, yamasa olardı qayta bastırıwǵa da tıyım salıp qadaǵalaw nadımsı degen pikirdemiz.

Bızın usı pikirimizdiñ durılıǵın dálillew iretinde jáne mınalardı da aytıwǵı tuwra keledi... Buringı sol dáwir haqqındaǵı shıǵarmalarda xalıq aramına awıllarǵa jiberilgen partiya, húkimet wákılleri kobinese bastan aqırına unamalı halda, geyde-geyde ğana aljasatugın, dáslep azı-kem tıqtırılmasızlew, soñınan birden istiñ kózin anlap, xalıq tilin bilip, olardıñ lawlınen shıǵa beretugın ulıwma xalıqshıl hám gumanist insanlar etip kórsetiler edi. Al, Sh.Seytovtıñ roman-epopeyasınıñ zamanagóylyǵı, onıñ awıllarınıñ tereñligi menen syujetiniñ de isenimlilik hám tábiyǵıylıǵı

bunday bir tärepleme unamlı obraz jasawğa barınsha qarsı. Jazıwshı awıllarğa jiberilgen hâr qıylı tiptegi partiyalıq, mámleketlik wákıllerdın, zañ xızmetkerlerinin de, hâtteki, zorlıgı, turpayılıgı, yaki sawatsızlıgı ğana emes, al olardıń islegen âdep-ikramlıq, buzaqıshılıqların, biyhazar xalıq wákılleriniń tóseklerin ılaslawğa shekem barğan waqıyalardı syujetke ashıq hâm erkin túrde, batılıq penen de kirgize bilgen. Bulardıń shıǵarma syujeti menen konfliktinde, ideyalıq-estetikalıq baǵıtında tutqan ornın durıs ańlap, orınlı bahalawımız zárúr. Olardı ashıq súwretlegenı ushm jazıwshını biyâdeplikte, yamasa mentalitetke daq túsirgenlikte ayıplay beriw orınsız.

Ekinshi jer júzlik urısqa shekemgi dâwirlerde awılğa wâkil sıpatında jiberilgen Jamal sudya, Aman atlı tergewshi jigitler turpayılıq, menmenlik korsetiwden tısqarı olardıń zárúrligi hâm sadalıǵınan da paydalanıp Aytgúl hâm Zubaydalarga qol salıp, bulardıń óz erleri Bazarbay menen Haytmuratlardıń hadal tóseklerin ılaslap, er azamatlardıń da, sulıw hayal-qızlarımızdın da ar-namısın ayaq astı etedi. Syujettegi usı baǵdardaǵı waqıyalardıń konfliktı kem-kem hâwij alıp, shiyelenisip, sol arqalı bir neshe qaharmanlardıń tragediyalıq táǵdiri de, olardıń jeke psixologiyalıq kelbeti de júdá isenimli hâm tásirli súwretlenedi. Buǵan sál keyinirek taǵı da ańıgaraq toqtaymız...

Ulıwma bir tutas alǵanda jazıwshı tórt kitaptan ibarat romannın tutas syujetlik jelisi menen konfliktlerinde de hâr bir jeke-jeke waqıya, hâr qanday koriniske, jeke detallarğa shekem realistlik penen qatnas jasaydı, sonlıqtan da olardıń barlıǵı oqıwshılarga dâwir shınlıǵın umıtılmastay etip tásirli jetkeriwge sebepshi boladı, âdebiy qaharmanlardıń minez-qulq belgilerin, ruwxıy sıpatların jańasha hâm utımlı ashıwğa múmkinshilikler jaratadı. Usı kóz-qarastan shıǵarmada Madiyar, Qunnazar aqsaqal, Sayımbet baslıq, Qudaybergen shundiý, Bazarbay qılıy, Aytgúl aq qatın, Haytmurat, Zubayda, Asqarbay, Izban (Izbasqan, Izban qaraqshı), Eshbay, Jamal sot, Aman tergewshi, Hajıbek hâm t.b. köplegen sandaǵı qaharmanlar obrazları ózlerinin unamlı hâm unamsız tärepleri menen oqıwshılarga kúshli tásir etedi. Eń baslısı olar ózlerinin tábiyiy psixologiyalıq qásiyetleri: hâm unamlı, hâm unamsız tärepleriniń dialektikası arqalı kimde bolsa da kúshli tásir qaldırıp, obrazǵa úlken isenim payda etip, olardıń yadında óshpes iz qaldıradı.

Roman-epopeyadaǵı óziniń eń úlgili qásiyetleri hâm sol dâwirge tán sadahǵı menen de ayrıqsha kózge taslanatuǵın qaharman-Qunnazar aqsaqal obrazı. Ol Xalqabad awıhnda tuwılıp ósken, ómir súrgen, xalqına biylik hâm aqsaqallıq etken naǵız ómirdiń ózinen alınған

prototipi bar obraz. Shıǵarmada onıń atı da, zatı da ózgertilmesten, tap minez-qulqı da boyap-súrtilmesten ómirdiń ózindegidey etip sol turısında alınǵan dese de boladı. Bul kisińiń balası Aynazar, kitapta jas komsomol jıǵı Aynazar, ómir menen turmıstaǵı Aynazar Qunnazarov bolıp esaplanadı. Ol kóp jıllar dawamında ákesi sıyaqlı basshılıq lawazımlarda: Kegeyli rayonında partiya komitetiniń xatkeri, Qaraqalpaqstan Respublikası tutıwshılar jámiyetiniń baslıǵı, Nókis qalalıq Atqarıw komitetiniń baslıǵı hám taǵı basqa jumıslarda xalıqqa úlgili, isker azamat bolıp kórindi.

Sh.Seytovtıń "Xalqabad" roman-epopeyasında ómir waqıyaları, turmı hádiyselerin tereń úyrenip ádebiy shıǵarma syujetin toqıwdaǵı hám qaharmanlar obrazınıń ishki dúnyasın sáwlelendiriwde shınlıqtan uzaqlasıp ketpey realizmniń tereńligin ańlatadı. Sonlıqtan Qunnazar aqsaqal tap ómirdegidey joqarı aqıl-parasatı, ustamlı, turaqlılıǵı, hadallıǵı menen xalıq ıqlasına bólengen insan. Romanda xalıq barlıq belendilerden de aldın tap usı aqsaqalǵa isenedi, oǵan haǵınan jarıladı, ol basshısı retinde úlken úmitler kútip, járdemler de soraydı.

Jazıwshı bul obrazdıń ishki sırların ashıwda da ómir shınǵınıń obektivliginen uzaqqa ketpeydi, onıń úlgili sıpatları menen qatar kemshilik, jetispewshiliklerin de zárúrli syujetlik waqıyalar, qıymıl-háreketler hám taǵı basqalar arqalı jasırmay ashadı. Qunnazar aqsaqaldıń qatal minezligi de jeterli. Sóytpesenı basshı bolıw da qıyın jaǵdaylar ushırasadı. Sonlıqtan ol Qızketkeniń qazıwı waqıtları ashıwın keltirgenlerdi attıń ústinde otırıp qamshılap-qamshılap jibergen syujet waqıyaları da dóretpeden óz ornın durıs iyelegen.

Aqsaqaldıń baslı kemshilikleriniń biri onıń dáslep júdá sadalıǵı, jańa ástirpe sáykes sawatsızlıǵı edi. Sońınan ol mámleket siyasatınıń nátiyjesinde bul kemshiliklerin kem-kem joyıp, saplastırıp baradı. Usı obrazdıń ózinshe jetilisiw, evolyuciyalıq jolların kórkem psixologiyalıq turde jazıwshı qaharmanıń mınaday óz sózleri menen de tásirli jeltirgen:

*Tawibiń buyırmasın, tawibiń buyırsa, pa-ay, qonadı eken-aw!.. Haw-wa, ólimnen uyat kúshli, eselep oqıy berdim! Nan pulıma da dápter alıp jaza berdim, taǵı jaza berdim! Tap meniń qálemimniń sızǵanmın barm jalǵasa usınnan Máskewge jete qoyar! "(2-kitap, 22-bet).

Bul biri tárepten ańqıldaǵan aq kókierek, ekinshiden, sózdi ushırıp aytatın taqıwalǵı da bar, jası alpıstan ótse de shekleniwshilikke berilmey zamanga ayaq qosıp kiyatırǵan adamnıń sózi bolıp esaplanadı. Jazıwshı Qunnazar aqsaqaldıń haqıyqat tiri insan sıpatındaǵı janlı

tulgâsın oqıwshılardıń kóz aldında tásirli túrde eleslete alǵan. Romanda hátteki Qunnazar aqsaqaldıń oylanǵanda yamasa sheshiwshi máwritlerde óz saqalın ózi qayııp, awzına qımıp, bas shayqawları yamasa ún-tünsiz otırıp qalıwlarına shekem ótkir, obrazlı syujet waqıyaları sıpatında kitap oqıwshılardıń yadında uzaq qaladı.

Jazıwshı Sh.Seytov shıǵarmada Mádiyar, Sayımbet qusaǵan jańa dáwirdiń adamlarınıń tulǵasın sheber ashadı, olar óz isine shın berilgen, xalıqtıń ǵamın oylawshı adamlar. Olardıń sana sezimlerindeki siyasiy maqsetler xalıq ǵamın oylawshılıqtan kelip shıǵadı. Mádiyar da, Sayımbet te joqarıdan kelgen tapsırmalardıń qáteliklerin xalıqtıń jaǵdayın, olardıń kún kóris tirishiligin jaqsı túsingenlikten tereń biledi. Sonıń ushın da olar "kulak xatlaw"da da, "quyırıq plan" orınlaw-xalıq dushpanların izlep tabıwda da ne qıların bilmey bas qatıradı, xalıq tárepinde turadı, geyde usınday xalıqlıq maqset olarǵa joqarıdan dákki de jegizdiredi. Biraq olardıń hadal, aq kókirekleri, xalıqshıl júregi hesh qashan aymǵan emes.

Sonıń menen birge Mádiyarga usaǵan qaharmanlar tayar kestegе түsirilgen, unamlı halında ǵana emes, al haqıyqıy insan sıpatındaǵı ózleriniń jeke minez qulıq belgileri menen de ashılǵan. Mádiyardıń geyde ashıwshaqlıǵı, qáhár ǵázebi de barshılıq. Sonıń ushın da ol Bazarbaydıń hayalı menen Jamal sot buzıqshılıq etip atırǵanda ústinen shıǵıp, húkimet penen partiya jibergen áwliyedey wákil-sottı qorıqpastan qamshı menen tıristırıp sabaydı. Bul syujetlik waqıya bir jaǵınan Mádiyardıń sanasındaǵı barlıq insapsızlıqlar menen hújdansızhıqqa shıdam-taqattıń jetip, onıń ishki psixologiyasındaǵı ǵázep otlarınıń lawlap alısıwınan dárek beredi, ekinshiden onıń minezindeki hadalıy tuwrıhıq, ashıwshaqlıqtı da ashadı.

Romandaǵı eń bir jetiliskeń, kúshli tásir qaldıratuǵın tulǵalardıń biri –bul Qudaybergen shundiydıń obrazı. Ol basqa bir qatar qaharmanlar sıyaqlı ápiwayı, buringi sada qarapayım diyxan. Biraq basqalarǵa qaraǵanda da onıń sadahǵı, bir nársege isengishligi basım. Kópshilik jaǵdayda onda ózinshe oylanıp kóriw, ózinshe oy juwmaǵın shıǵarıw jetispeydi. Ol partiya menen húkimettiń aytqanım xat penen qálem dep túsinedi. Sonıń menen birge Qudaybergenniń ójetligi menen sháddesligi de aytarlıqtay ústem, bir nársege kewil berse shuqshıyıp sonıń izine түse beredi.

Roman-epopeyanıń syujetindeki ayrıqsha yadta qalarhıq waqıyalardıń biri Qudaybergenniń Daweke muǵallimniń gazetadan rus tilinen qaraqalpaqshalap shala túsendirgen ǵaplerine isenip, basqa eginler

pastanın dushpanı dep túsınip, egilgen másh-lobíyalardı mise tutpawı, hütteki jazlıq biyday atızdı traktor menen sol turısında sürip taslawı hám urıpan baylanıslı romandagı janlı waqıyalar hám kórinisler qaharmannıń psixologiyasındagı isengishlik hám shın berilgenlikti, bughan qosımsha onıń sanasındagı jeke minez qulıq belgisi ójetlikti, sadalıqtı anǵartadı. Romanda Qudaybergenniń sana-sezimlerindegi bunday tánhá ózine ǵana tın bolǵan sıpatlı belgiler tásirli hám isenimli, geypara orınlarda yumorlıq baǵdarda da sheber ashılǵan. Qudaybergenniń qolların sermep óylewleri, ketik tisin úńireytip kúliwlerine shekem kitap oqıwshılarga kúlikli hám mánili, umıtmastay etip súwretlengen.

"Shımbaydan qaytqanında Qudaybergen Sozanaydıń jún boyaw al depen pulına bir qátipten orıssha gazeta satıp aldı... usı orıssha gazetanıń Qudaybergenniń ózine ne keregi bola qoydı, bunı da bilmeydi, sonda da kempiriniń sonsha bajalaqlaytuǵının bile turıp aldı. Úyge kelip kempiri boyawdı soragan waqıtta, dım úndemesten tórt búklengen gazetanı "mine" dep kórsetti. Kempir boyaw sonıń ishinde shıǵar dep edi, jaq, parısa aldına jayıp taslap shıranı mańlayına tutıp úńilip atır, ne qılǵan boyaw... gazetanı oqıp atır, oqıp atır, sirá túsınse qáne! Hár jer, hár jerde "kulak", "kulak", "kolhoz-kolhoz", "TOZ, TOZ" degen birli-yarım tınanlıq sózler de ushırasıp turadı, basqası tük...".

Mine, bul kórinis arqalı aq bizin házirgi ziyrek kitap oqıwshılarımız Qudaybergen shundaydıń sol waqıtları qanday adam bolǵanlıǵın tolıq anıǵan alaadı.

Romandagı Bazarbay menen Aytǵúllerdiń ómirlik taǵdirleri de oqıwshılarda ayrıqsha bir sezim hám oylar, jawızlıq, buzıqlıq penen ayatızlıq ústinen nálet tasların jawdırıwshı pikirler payda etedi. Bazarbay óz mineziniń oǵırı tuwralıǵı, bir sózsiligi, ójetligi menen Bazarbaynı sháddesligi sebepli xalıq dushpanı sıpatında qamaqqa alınadı. Hındagı negizgi sebep onıń jıynalista molla sıpatında Aqtóreniń qamaqqa alınıwı ushın tayarlap atırǵanda: «- sizler endi molla dep Aqtóre aǵamı da alıp ketseniz ólini qalay jayǵastıramız?!... Otırmayman, Qumızar aqsaqal! Sizler kelgennen qorqıp, jalbıraqlap el jigitleriniń barın qamatıp boldıńız, qurbanhqqa berip boldıńız...ólin buǵıp, ólin qorqıp! Qarań, búgin endi mola dep Aqtóreni de bereyin dep otır...!" (2-kıtap, 30-31-betler),-deydi.

Keltirilgen misalda Bazarbaydıń boyındagı ójetlik penen qaynarlıqtan tısqarı onıń haqıyqatshılıǵı, tuwrılıǵı anıq kózge taslanadı. Ol óz minezi menen de tergewshiler jalǵan kórsetpelerge moyınsımp qol qorqıp beriwı ushın Bazarbaydı qoyımshılıqqa aparıp kómp taslawı ushın

ush ret öz görin özine qazdırıp qorqıtadı. Biraq Bazarbay bulardıñ barlıǵına mártlershe shıdap baǵadı, jalǵan kórsetpe-ayıplawdan qorqpastan bas tartadı. Sol sebepli ol jazıqsız-aq qamaladı.

Bazarbaydıñ janı sezgir adam, ol hayalı Aytǵúlge Amanlıqtıñ jamanlıq islegenligin, buzıqshılıq etkenligin sezedi. Usıdan baslap onıñ sana sezimlerinde sońǵılıǵı ayanışlı tragediya menen tamamlanatuǵın pikir payda boladı. Ol dáslep ózinshe hayalı Aytǵıldı de ayıplaydı, biraq sońınan öz qostarınıñ ilajsızlıqtan Bazarbaydı bir kóriw ushın-aq Aman tergewshiniñ dástine túskenin sezedi. Usı jerdegi ishki psixologiyalıq keshirmeler, oy hám sezimler aǵısı, qaharmannıñ sanasındaǵı pikirler iyrimi de jazıwshı tárepinen aytarlıqtay sheberlik penen gá Bazarbaydıñ ishki monologları, gá onıñ qıymıl-qozǵalı, gá avtorlıq bayanlawlar arqalı isenimli hám tásirli súwretlengen. Mısalı:

"Kóziniñ qılıy bolıwına qaramastan Bazarbayıñ mergen, saqaların kózlegen asıǵına tiygizetuǵın, ... pıshaqtı terekke zıńıtısıp oynaganda aldına bala salmaytuǵın. Qolındaǵı qazan pıshaqtı salmaqlap otırıp sonısı yadına tústı me... aq süyek saplı pıshaǵın qınınan suwırıp júzin kórdi, táwir-aq topırlanǵan, ushı da sonday. Adep edennen alaquaday jerdi dóńgelendirip sızıp, taslap kórse pıshaq dál ortasına shansılı beredi. Soń qızıp ketti me áywanga shıqtı, tırnaqtan bes adım ólshep alıp, paqsadaǵı pıshaqtıñ ushı menen sızılǵan kesanın túbindey dóńgelekke pıshaǵın zıńgıtı berdi, zıńgıtı berdi. Adepkisi dóńgelektiñ shetiriginen, bara-bara dál ortasına tiydi (3-kitap, 344-bet) "Baslıq bumıñ miyi zaqımlanǵan dep jigitti ayap ketti".

Bazarbay tárepinen islenip atırǵan bul hâreketlerdiñ tosınan bolmaǵanlıǵın, bul onıñ kókirek tolı gâzebinıñ nátiyjesi ekenligin romandı tolıq oqıǵan, shıǵarma syujetinen xabardar oqıwshılar jaqsı túsinedi. Ol bul mergenlik shıńǵıwları hayalına buzıqlıq islep, óziniñ de namısın ayaq astı etken Aman tergewshini pıshaqlap óltiriw ushın islep atır. Bazarbay sońına taman bul pikir iske asırıp ta tınadı, Amandı óltiredi, ózi de sol tergewshiniñ pistoletiniñ oǵınan ushadı. Mine, usı syujet hám is-hâreketlerde ruwxıy buzaqlıq penen ádillik, pasıqlıq penen adamgershilik arasındaǵı keskin gúres jámlengen. Bazarbay öz tóseǵiniñ ılaslanıwın qálemeydi. Biraq, sol dáwirdegi geypara Aman sıyaqlılardıñ buzıqlıǵı, "sıpayı zorlıǵı" menen ústemligi Bazarbaydıñ jinayatqa barıwına sebepshi boladı.

Aytǵıldıñ obraı – dáwirdiñ qısqasısınan óziniñ qátelikleri sebepli de ruwxıy apatqa ushıraǵan adamnıñ minez-qulıq belgilerin öz boyına jámlegen qaharman. Ol bılayınsha aytqanda öz kóleńkesine ózi súrnigip

juǵlan adamnıń kelbetin kóz aldına elesletkendey boladı. Oytkeni ol Jamal sot penen qorıqqanına kún kóris tirishiligi ushın ǵana tósek qatnasına, buzıqlıq islewge kelisim berdi, al Amannıń tap usınday isine de eri Bazarbaydı bir kórsem bolar degen pikirdiń jetegine ergeni ushın kóndi. Sol ushın onıń ishki ruwxıy dúnyası keskin dramatizmge tolı. Bir kúnléri roman syujeti boyınsha Aytgúl aq qatın eri Bazarbaydı túrmadan kórip, qaytıp kiyatırıp qarańǵı aqshamda jol boyındaǵı shıyıqshınıń qasında túnep qaladı. Shıyıqshınıń sulıw kelinshekke ishqi ketip, buzıq iske urınadı. Aytgúl aqırında ashıwdıń shegine jetkenlikten áwliyede óziniń qoynına kiriwge talaban bolıp atırǵan shıyıqshı Allam solıǵa qatal qarsılıq kórsetedi, ol Allamǵa bılay deydi:

"Türmede bunda qoymasañız, áwliyede bunda tegin jata almasañız, áwilda bunda! Ózim bir gúnamnan qutıla almay áwliyege túnep atıram...! Sizler mudamı sonıńızdı qayraysız da júresiz be, hâ-â, shıtkınler-â-â...! " (3-kitap, 330 bette).

Bul sózlerde Aytgúldegi hár qanday zorlıq penen pasıqlıq islerge shıdanınnıń tawsılıp bolǵanlıǵın, onıń ishki dúnyasındaǵı ashıw menen jalı kek jalınnıń nátiyjesi anıq kórinip tur. Biraq bári bir Aytgúl óz pikirine ózi qátelesken adam sıpatında elesleydi.

Shıǵarmada ayırıqsha kózge túsip turǵan hám sátti jasalǵan obrazlardı biri – bul Izban. Ol birinshi gezekte jawız, hiylekerligi de basım Romanda Izbannıń jańa húkimet dushpanı sıpatında, túrmista, ómirde jasap atırǵan haqıyqat tiri adam sıpatında da unamlı hám unamsız taraqları jaqsı ashılǵan.

Jawızshı Izbannıń boyındaǵı unamlı, geypara oylandırarlıq belgilerdi jırtımay, qıpsalamay súwretleydi. Máselen, avtordıń kórsetip bergenińdey Izbannıń sabaq alatıǵın qásiyetleri, onıń pikirlerin búgingi kúnléri de maqullaytuǵın jerleri bar. Bular eń ald menen onıń aqıllıǵı, qıymı jırasa oy-pikirleriniń biraz keńligi. Ol Berdikárimge qarata bılay deydi:

"Hámme musılmanda bar nadanlıq sizde de bar. Biz ózimiz benen turmay xalıqtı da sol nadanlıqta uslaǵanbız. Orıs-kápir dep orıstan qalqıanbız, anglishannan, francuzdan qashqanbız, hay, qashqanbız-aw, jańı dındegiler dinnen bezdiredi, ishken-jegeni haram, taǵı, taǵılar ... dep. Soytıp quranımızdı qushaqlap qala bergenbiz. Endi ol xalıqlardıń benen jalıńayaq quwıp jete almay atırımız! Bir gezde olar bizden óyrenpen bolsa, endi biz solardan óyreneyik desek, oyımızdıń óresi jetpey atır. Aqıllı parasatlı qaraqalpaqlar Stambulda, Tegeranda házir usı maqalede bas qatırıp atır... ". (3-kitap, 11-bet).

Mine, Izbasqan öz ömirinde aytqan usı pikirlerine öle-ölgenshe sadıq bolıp ketetuğın adam. Albette, bul jerde onıń oylarınan aqılğa uğras keletuğın da, kelmeytuğın da jerleri bar. Izbasqannıń baslı kemshiligi - onıń hâdden tısqarı jawızlıǵı menen joqarıdaǵı pikirleriniń iske asıwı ushın sonıńda gayrı elge qashıp ketip qalıwı - Watan gedayı bolıwı ekenligi anıq kórinedi. Ol óziniń bul qâteligin, Watan, tuwılǵan topıraqtıń qâdir-qımbatın keshirek túsinedi. Izban gayrı jurtta jasap atırǵanda sol jerge sayahatqa barǵan Mádiyar onıń menen ushırasıp "Gálǵalay", "Daǵları"nı aytıp bergende burınǵı baspashı aǵıl-tegil jılaydı. Bul ondaǵı tuwılǵan jer, Watan saǵınışı edi. Sonıń ushın da onıń awzınan usı jerde shıqqan "Elin saǵınbaǵan nâmárt, elin qâsterlemegen nâmárt!" degen sózler Izbannıń ishki dârtleriniń májbúriy sırtqa urǵan jalınlı hâwiri. Ulıwma Izbannıń obrazı óziniń qarama-qarsılıqları, dramatizmi basım sıpatqa iye. Ol bir jaǵınan aqıllı, ekinshi tárepten qâtelikleri de kemshilikleri, ázzi tárepleri de mol. Qarańız, ol Mádiyargá bılay deydi: "- ...Bolshevikler xalıqtıń ruwxındaǵı eń bir qúdiretli nárseni alıp qoydı, ne-ol, bilesiz be?! Bilmeysiz! Bul-din, quday! Áne usı ekewine isenimdi alıp qoydı! Ádepki jılları xalıqtıń isenimindegi qudaydın ornına Lenin kirdi, ol ólgennen sonı Stalin kirdi... Bilesiz be, siz, Stalinniń ornı kókireǵınızde bos qaldı, bilip qoyın, bos orındı jin-jipir iyeleydi. Kókirektiń hesh isenimsiz quwıs jasawı qıyın, jin-jipir iyelegen sonı insannan miriwbet, bir-biriwge isenim ketedi" (3-kitap, 83-bet). Múmkın, sonǵı buwın jazıwshılardan esaplangan A.Ábdievtiń "Jin-jipirler uyası" romanında sovetlik dúzim, totalitar jámiyet tap usınday principe sınalıp, ol ótkir obrazlı túrde "jin-jipirler uyası" dep kórsetiliwi Izbannıń usı pikirleriniń dâli shıǵar.

Izbasqan ózinshe muhabbat jolına da sadıq bolǵısı keledi. Ol Zubaydanı bir ómirge unatıp, súyip qalǵanday. Ol óz adamlarına – Berdikárimge taǵı basqalarǵa Zubaydanı tabıwdı tapsıradı. Gayrı jurtta jasap atırǵanında sayahatqa barǵan Mádiyardan da óz súyiklisi Zubaydanıń dáregin soraydı. Múmkın, Zubaydanıń da salmaǵa shomıhp atırıp álle qashan dáregi joǵalıp ketken Izban menen ushırasqan kúnlerin eslewi, bálki, usı muhabbat sezimleriniń birliginen shıǵar?! Bári bir Izbasqan muhabbat jolında da qâtelesken adam.

Romanda tuwılǵan topıraqtı satıp Watan gedayı bolıp ketken adamlardıń biri-bul Jamal sot. Ol barınsha men-men, ústemlik etkisi kele beretuğın tákkapir, sonıń menen birge ádep-ikramlıǵı joq, ishki dúnyası

buzıq adam. Sonın ushın da ol kúyewi qamaqta jatırǵan Aytǵúlge sıpayı zorlıq kórsetip onın tánine qol saladı, Aytǵúl menen Bazarbaylardın tósegin ılaslaydı, bunı menen de turmay Zubaydaǵa da asılıǵı keledi. Uınday oysızlıǵı sebepli ol Mádiyardan atqa otıra almaytuǵın dárejede tayaq jep keselxanaǵa túsedı, hújjetlerin Zubaydaǵa urlatıp alıp, óziniń qamalıwınan qorqıp shet elge qashıp ketiwge májbúr boladı. Jamaldın shet eldegi jaǵdayın jazıwshı bılay súwretleydi:

«Jamal sot! Ústinde móreli shapan, ayagında jıltıldaǵan etik. Basında aq sálle! Saqaldı jiberip, kóz áynekti salǵan...

- Menin elge qayıwımın qanday ilajı bar? -dedi bir waqıtta kóziniń jaın tıyıp.... Ádep Awǵanıstanǵa barıp edim, sawdam sıñıp, Túrkiyaǵa óttim ... Tilegim ...qaraqalpaqshalap, bir way-way salıp berseń boldı ...

- Kimdi joqlap?- deymen men, tańlanganımnan awzım ashılıp....Ol bolıa óz mańlayına ózi tóbelep taǵı jılap jiberdi:

- Meni -iii, men mańlayı qaranı, meni! Men ólgende hesh kim qaraqalpaqshalap joqlar emes... (3-kitap, 577-bet).

Romandaǵı Asqarbay, Bazar hám Ismetlerdin obrazları menen is-háreketleri de ózleriniń turmistaǵı naǵız tiri adamlarday ekenligi menen oqıwshılarda ayrıqsha qızıǵıwshılıq oyatadı. Misalı ondaǵı Asqarbay óziniń qospalılıǵı arqalı, unamlı hám unamsız tárepleri menen de ómirdin naǵız qaynagan aǵıshı tolqınların kóz aldımızǵa elesletedi. Ol bir jıqınan doslıqqa sadıq, hadallıǵı basım, ekinshi jaǵınan ishiwshilikke berilgen, jalǵız baslı adam, ómirden óz ornın taba almaǵan, muhabattan potkilley baxıtsız insan. Biraq onın basqalarga úlgi bolarlıq jaqsı qasıyetleri de joq emes. Asqarbay tünler boyı tınbastan kitap aqtaradı, óz hadal mańlay teri menen aqsha tawıp oǵan bir sıyr alıp, onı jańa uylengen dostı Sayımbettiń qorasına baylap ketedi.

Sonın menen birge Asqarbaydın dárti basım, sonın ushın da ol iship alıp, óz mańlayına ózi urıp, dawıs shıǵarıp jılay beredi, bir neshe ret ańalıp ólǵisi de keledi. Bizińshe bunday adamlar turmista az da bolsa uılurıp turatuǵın qaharmanlar hám olardıń ádebiyatta sáwleleniwi oqıwshılardıń diydinen shıǵadı, bulardıń taǵdiri ómirdin tıp mánisin ańlap jetiwge, durıs jasap, mazmunlı ómir súriwge úyretedi.

Bazar menen Ismettin is-háreketleri, olardıń óz-ara qatnasları da birde biriz oylandıradı. Sebebi olardıń psixologiyası, minez qulqında, hár bir háreketinde sol dáwirin tańbası da, insan balasınıń baxıtlı tárepleri menen baxıtsız tárepleri de, májbúriy is-háreketler menen tosınnanlıq ta, jalılıqtaǵı albırılıq penen qátelesiwler de, xalqımızdın otızınshı jıllarındaǵı ańqawlıǵı menen sadalıǵı da, urıs dáwiriniń zardabı menen

onıñ qaralı aqıbetleri de – qullası ömirдің qospalı tärepleri tereñnen sáwlelengen.

Roman syujetinde súwretlengendeı eñ dáslep Bazar jas jigıt meñgerip júrgen traktordıń átirapına buzaqıshılıq islew ushın, óziniń tósegin pataslaw ushın bargan joq. Al ol traktorga onı qúdiretli nárse dep tanıp, haq niyet, sadalıq penen de bala kóterip, perzentli bolıp ketiw ushın zıyarat retinde bardı. Sonınan bul isi basqa jaqqa qarap dónip, ózin biylegen sezimler aǵısına shıdam bere almay, bir jaǵınan basqalardıń oyınlı shınlı sózlerine, úgitlerine erip ismet penen jınısıy qosıhwǵa sebepti boladı. Bunıń izi keyin ala jas jigittiń albırtılıǵı menen ustamsızılıǵına baylanıslı bir-birinen ajıralmaslıqqa aylanadı. Degen menen, usı baǵdarda da traktorshı jigıt ismet penen perzentsiz jas kelinshek Bazardıń tósek qatnasların erotika, seksual dárejede qumarlanıp súwretley bermew kerek edi. Múmkın, bunı avtor olardıń usı dárejege keliwiniń psixologiyasın isendiriw maqsetinde islegen, shıǵar.

Shıǵarmadaǵı Eshbay, Súbitay, Zubayda hám Haytmurattıń obrazları da biraz orınlarda turmısta ushırasatuǵın, ómirde bar adamlarǵa usǵanı menen kópshilik jaǵdayda olarǵa baylanıslı syujet bir täreplemeligi, jasalmalıǵı menen bizdi renjitedi. Eger anıǵıraq aytsaq, romandaǵı Eshbaydıń "saqıylıǵı", onıń jalǵan ǵamxorlıǵı yamasa olarǵa bir eki tabaq tamaq bergeni ushın asxanada otırıp jetimlerdiń tap búgingi kúnlerdegi geypara is-háreketlerdeı "Jasasın Eshbay!", "Jasasın Eshbay!" dep xor menen baqırıwları, Haytmurattıń Súbitay tärepinen óz tóseginin ılaslanıwına kelisim beriwi, jáne de oǵan marapatlanıp dalada allǵa shúkirshilik etip quwanıp turıwı-qullası, onıń usınshelli sadalıǵı menen anıqawlıǵı oqıwshılardı hesh qanday da isendirmeydi. Sonıń menen birge jazıwshınıń Zubaydamnıń obrazına qara boyawdı jaǵa beriwi, onı sonshelli buzıq etip kórsetiwi de retsiz. Onıń geypara is-háreketleri, aytqan sózleri Zubaydanı jazıwshı súwretlegendeı sonshelli buzıq adamnıń islerine, onıń minez-qulqına da usamaydı. Mısalı, ol ózine qol salgısı kelip sóz aytqan Jamal sottı júdá orınlı, aqıllı ǵapler menen qaytarıp taslaydı, hatteki onıń hújjetlerin más bolıp atırǵan jerde urlap alıp, buzaqı Jamal sottı masqara etedi. Zubayda óz eri Haytmurat tuwralı: "... anıqıldaǵan, náresteden de pák, pilden de miynetkesh bir biysharaǵa eñ bolmasa óziniń bala-shaǵasın ráwa kórmesiz be?!.. biysharanıń bala-shaǵasınan, qolındaǵı bir pudlıq awır shókkishinen basqa nesi bar?!.. Baxıt haqqında sóz aytıw ushın baxıtıń neligin bilmek kerek. Baxıt degen bul ruxtıń, tánniń azadalıǵında, úy-jayda emes.. " (3-kitap, 146-bet) deydi.

Mine, awzınan usınday sözler shıgıp turğan hayaldıñ romandığı syujet waqıyalarınday öreski buzaqılıǵı isendire me?!

Usı jerde romannıñ birden közge túsip turatúǵın kemshilikleriniñ biri hám eń baslısı – bul jazıwshınıñ jınısıy qatnaslardı súwretlewde orınsız naturalizmge beriliwi, ersi is háreketlerdi súwretlewge qumarlıqtıń basımhǵı eń jaqsı degen shıǵarmanıń da bahasın biraz túsirip tur. Ásirese, bul sıpatlar roman-epopeyanıń úshinshi hám tórtinshi kitaplarında júdá kóp orın alǵan. Bular Zubayda menen Súbitaydıń, Zubayda menen Rubinniń, Ismet penen Bazardıń óz-ara qatnasların kóretkende de basım hám olar hár qanday estetikalıq talǵamdaǵı opıwshılar ushın da, ásirese, jas óspirimler ushın paydasız hám ersi tuyladı, olar isenimsizlik tuwdırıp otıradı. Bunday súwretlewlerden úzindi keltirip dálillep otırıwdıń da dárkarlıǵı joq, eger biz olay etsek te opıwshılar aldında biraz uyatqa qalǵan bolar edik degen oyǵa ketemiz.

Bulardan tısqari jazıwshı shıǵarmada yumorhıq sıpatlardı kúsheytiw ushın ba, bálki, geypara orınsız warsaqı ǵaplerdi de kóbirek qollana bergen. Mısalı: "-Ózińe bánt etkeniń ıras bolsa, -dep qapıldı Uljan. – Asqarbay endi seni bir mıqshıytpay tınbaydı!

Mıqshıytar júdá! –Gúljan ernin pılıttırdı.

Mıqshıytpasa úyińe barıp jat búgin, basındı diywalǵa saqıldatıp, astına kópshiktı qoyıp, ózindi shaqqıday etip eki búklep, dizeńdi ıyıǵına jaltırıp, himm dep ... " (3-kitap, 155-bet). Roman ulıwma turmishlıq, ámirlik máselelerdi ózine biraz keń hám tereńnen qamtıp alıwı jaǵınan da, sonıń menen birge súwretlewlerdegi sheberligi, poetikası tárepinen de sonǵı jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatın biraz dárejede alǵa ilgeriletiwge qatnaslı bolǵan dóretpelerdiń biri retinde bahalanıwı kerek.

Lertlewshiler A.Pushkinniń "Evgeniy Onegin" romanın rus turmısın, M.Áwezovtıń "Abay jolı" roman-epopeyasın qazaq xalqı turmısın enciklopediyaları sıpatında tanıydı. Bulay dewdiń sebepleri ularda sol xalıqlardıń turmısı tereńnen hám keńnen qamtılǵan. Eger shıǵarmanıń enciklopediyalıq sıpatların, roman-epopeyalıq belgilerdi usıday bahalar bolsaq, onda Sh.Seytovtıń "Xalqabad" shıǵarmasında da qaraqalpaq xalqınıń yarım ásirge shamalas waqıt ishindegi turmısı biraz keń hám tereńnen alınıp talapqa saykes túrde ashılǵan. Onda tek ǵana awıl soǵahıń kollektivlestiriw, ekinshi jáhán urısı, qayta tiklew sıyaqlı siyasiy ideologiyalıq máseleler qurǵaq túrde ǵana alınıp sawlelenbesten, al ápiwayı xalıqtıń salt dástúrleri, úrip-ádetleri, azelden qoyı qoralas, úyi tıqılıp otırǵan xalıqlardıń doslıǵı, tariyxıy jaǵdayǵa baylanışlı qılıpshen jańasha doshıq jolları hám taǵı basqa da tolıp atırǵan

mäseler ayqın säwlelengen. Romanda bunday sıpatlardı biz Mädiyardın balası üylengendegi is-häreketler häm waqıyalarda, qazaq häm qaraqalpaq xalıqlarının öz-ara qarım-qatnaslarında, urıs jıllarında tağdır aydap biziñ aramızğa kelip qalğan nemec jigiti Shvarctın minez qulıqlarında da anıq köre alamız.

Sonıñ menen birge romannıñ qaysı kitabında da sheberlik basım, oqıwshılarga küshli täsir etetuğın janlı syujetlik häm jeke süwretler, kartınalar köp. Olar biziñ köz aldımızda tap bir kino lentalarında janlı häreket etedi. Bular-sözsiz jazıwshınıñ talantı menen sheberligi. "...tars" etkeni pistolettiñ sesti qaydan esitildi? Qaydan shıqsa da däl tiydi-aw, apırmay mergen eken, tars ete qaldı-a, tiygen oq üseytip esitiledi! ". "...öjireden shığa berip Amanlıqtıñ qapısın tartıp jibergeni, qapığa asılıp tursa kerek, Bazarbaydın shala jansar denesi koridorga shalqasınan quladı.

Betine ünılgen komissarga Bazarbaydın jansız qılıy sözleri jahänniñ barlıq muñın, jahänniñ barlıq qahâr-gäzebin jämlep shaqshıyıp atırğanday tıyıldı häm qolları qırıq jariq piltaban diyxannıñ qaq jawırınan aqqan jıp-jıllı qanı komissardıñ künige üsh mäртеbe chetkalap, jıltıldap turatuğın qara bılğarı etiginiñ sup-suwıq, qap-qalıñ ultanınıñ astına jılanday, janı barday iyrenlep ağıp barattı". (3-kitap, 352-bet).

Mine, bul romandagı Bazarbay öz tösegin ılaslağanı ushm tergewshi Amanlıqqa pıshaq qadap, al ol Bazarbaydı pistolet penen atıp öltirip atırğandagı janlı körinisler. Ulıwma alganda Sh.Seytovtıñ bul "Xalqabad" roman-epopeyasında häm basqa da döretpelerinde shığarma syujeti alınğan tariyxıy dāwirge häm ideyalıq-estetikalıq maqsetke say tap ömirdiñ özindegidey däl turmısta öz-özinen täbiyğıy türde bolıp atırğanday etip, obektiv halında häm joqarıdagı mısallardağıday janlı härekette, qozğalısta, öz dinamikası menen säwlelenedi. Sonlıqtan da olar oqıwshığa isenimli häm täsirli. Jazıwshı isletken syujet häm kompoziciyanı rawajlandırıwdıñ bunday obektiv-xronologiyalıq forması geyde waqıt keñisliginde özgerip, tezlesip subektiv-psixologiyalıq türge de dönip otıradı. Yağnıy syujet rawajlanıwı birden tez pätke minip, geyde qaharmanlardın sözleri-dialogları syujetlik xızmet atqaradı da, ol bir waqıt ishinde sol qaharmanlar minez-qulqın ashıwdı tereñletiwde kórkem psixologiyalıq funkciya atqaradı. Atap kórsetkende joqarıdagı Jamal sottıñ Madiyargı aytqan qısqa gápleri usmday ähmiyetke iye. Onda Jamaldın öz elinen shığınıp gayrı jurtlarga ketiw tağdırindegi waqıyalar bir-eki awız gápke-aq tereñ siñdirip jiberilgen. Bulardıñ

barlığın jazıwshı birme-bir izbe-iz maydalap súwretlep otırǵanda shıǵarma syujeti jáne de retsiz sozılar edi. Demek, bundaǵı maqset syujetti ekspress halǵa túsirip, onı dóretpeniń ulıwma kólemine saylaslew. Al, usınday tezlikti kópshilik waqıtta ayırım qálem iyeleri óz sózleri, avtor sózleri menen beredi, anaw yaki minaw syujet baǵdarların, syujet bólekshelerin avtordıń sóz benen qurǵaq táripeydi. Sóytip syujet yaki syujet bóleksheleri óz tásirililigin hám qaharmanlar xarakterin ashıwdaǵı xızmetin pásenletip, tutas shıǵarma psixologizmi joǵaladı, oqıwshılardıń súwretlengen waqıyalarǵa isenimi de gúmanǵa aylanadı.

Kórkem shıǵarma syujetin rawajlandırıwdıń bunday qurıya sırları samasa geypara kemshilikleri bazda talantlı qálem iyeleriniń dóretpelerinde de ushırıawı múmkin. Mısalı, K.Mámбетovtıń «Hozatıw» romanında XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń basınan ótkergen tariyxıy sharayat, tariyxıy shinlıq: sol ásirdiń ortasındaǵı Hozatıw waqıyasınıń kelip shıǵıw sebepleri, oǵan xalıqtıń Qutlımurat inaq, Muxammed Pana xan, Qulman biy qusaǵan basshılarınıń hám Stıwadı Seydmuxammed xannıń hám túrkmen xanlığı Atamurat xannıń qurıwı, jergilikli geypara satqınların da ayıbı, qız salıǵı hám taǵı baǵqa negizgi oraylıq syujette tariyxıy faktlerge saykes sawlelengen. Inaq usıǵan qosımsha syujetlik baǵdarlar, geypara qaharmanların táǵdır hám minez-qulqına baylanıslı waqıyalardıń isenimlilik tomen. Bulardıń geypara bólekshelerin tallap kóreyik.

Romanda Qudaybergen degen jigit dostı Seytim menen birlikte Qulmanbiydiń úgitine de erip Qutlımurat inaqtı óltiredi. Biraq Qulman biy óz wádelerine opadarlıq etpey, sırı ashılıp qalıwdan qorqıp, inaqtı óltirgenlerdiń biri Seytimdi bir aqshamda joq etip jiberedi. Jigittiń óli demesi gana tabıladı. Endigi gezek óziniki ekenligin Qudaybergen anasınıń pikirleri arqalı sezip Qońırattan qashıp ketedi. Ol endi júdá abıta, Ámiwdárya boyındaǵı Sharlawıq degen jerge barıp, Aytmurat dıǵannıń qamxorlıǵında jasırıp kún keshiredi. Qudaybergenniń usınnan ótpey ómir jolları, táǵdirine baylanıslı syujet hám konfliktlerdiń kóbisi tırtıwlaslew, yattan hám kesteli «sxematik» jol menen súwretlengen syuajlı. Ol burın Qońıratta jay óriwshi usta bolsa, soń Sharlawıqta birden balıqçı bolıp, toǵayda qırǵawıl menen qoyanǵa, kólde úyrekk menen qazıpa qırǵın tiygizip, ózinen awısqanların pútkil awılǵa bolistirip, qalpanların satıp ta júredi. Ańshılıq hám taǵı basqa da iste oǵan Petr degen orıst jigiti Moynaqtan Ámiwdárya arqalı kelip, multıq hám oq dári, putısa t.b. ákelip berip turadı, esesine balıq, ań-qırǵawıl hám taǵı baǵdarlıq alıp ketedi. Sonıń arasında Qońıratta jalǵız qalǵan anası

Ötebiyke kempir de balası otırgan, jasagan jerin izlep tawıp keledi. Ol da Qulman biydiñ ölimge gırıptar etejaq quwǵınshılarnan jortaga jilli bolıp ketip zordan qutılǵan, geypara jansız ańlıwshılarga da sır bermegen.

Usı romanda syujetti bayanlawdaǵı ádebiy tildi isletiwdiñ erikleriksiz túrde sezilip turatuǵın folklorlıq, sintaksislik stilizaciyası da ayqın kórsetedi. Mısalı: «Qudaybergenniñ úyinde tabaq ta may, shómish te may. Ilaqa dáslepki kúni sorpa, izinen qarma, onnan keyin quwırılıp, ada bolmas mayına palaw da asıldı. Qudaybergenniñ sholpıdan da, awdan da nesiybesi júrisip, qıs azıqqa bolǵanday duzlangan qaqpash ta jıynap aldı. Anası bolsa eshekke balıq artıp, uzaq awıllarǵa barıp, dange almasırtıp qaytatıuǵın boldı» (K.Mámбетov. Bozataw. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1986, 70-bet).

«Kún nurına shaǵılısıp, torda tırbańlap turatuǵın sazanlardıñ da bari ushtı-kúydi joq, balıqshılardıñ uzaq kún sandalıp tabatuǵını eki torta shabaq. Tört-bes azamattıñ miyneti menen de hár kúni qazan qaynamaydı.

Qudaybergenniñ baratırǵan baǵıtı jaman emes. Bıyl onıñ jılını ábden maylandı. Dúldúl atlaǵan degen jerde sholpı salıp ádewir muǵdarda bekire de usladı. Onı oralskilerge satıp, bir mıltıqlı da bolıp qalǵan edi. Endi ol óz baxtıñ ań awlawdan sinap kórmekshi boldı» (Bozataw, 1986, 72-73-betler).

«Qudaybergen ... úyrek, gaz atıp kelip, olardıñ bir-ekewin ǵana ózlerine alıp qalǵanların úylerge tarqatıp beretuǵın boldı ... Sharlawıqta Qudaybergen mergen, Qudaybergen batır degen ... xalıqqa belgili bolǵan atıqlı adam ósip shıqtı. Awıldıñ atı da ózgerip, kimsen «Qudaybergen» awıl bolıp atala basladı». Demek, bul naǵız folklordıq bayanlawdıñ til stilizaciyası ekenligin usıdan artıq dálillep otırıw shárt emes. Joqarıda aytqanıımızday Qudaybergenniñ orıs adamları Mixail hám Petr menen tosınnan tanısıp, olar menen teńlik, ádillik, patshasız ómir hám taǵı basqalar haqqında gúrrinlerinde de jasalmalıqlıq anıq seziledi. Sogán qosımsha Petrdiñ ata-tegi, onıñ Moynaqqa kelip qalıw tariyxı, keme soǵıw menen shuǵıllanıwı tek ǵana avtor sózi menen qurǵaq, uzaq hám tasirsiz bayanlanadı. Sonlıqtan olar yadta uzaq saqlanbaydı.

Taǵı bir qızıq jeri sol, Qudaybergen sońınan joǵalıp ketken, xanga sıylıqqa alıp ketilgen qarındası Biybijamal menen de tabısadı. Anasınıń tóbesi kókke jetedi. Qız bunnan aldın óz súyiklisi Ájiniyaz shayır menen de qosılıp úlgergen. Biybijamal Qulman biydiñ hiylesi, onı toqalıqqa alıw niyeti menen Qonıratqa qaldırılǵan eken. Bunı sezgen Qulmannıñ hayalı qızdı ayawsız urıp-sabap, betin ótkir pıshaq penen tilkimlep, endi

olı dep, denesin dúzge taslatqan eken. Ólimshi qızdı bir qonıratlı bazarshı-jolawshı tawıp alıp, úyine aparıp, mal terisine orap emlep, kóp waqıtlarda zordan kele qılğan. Biybijamal sol úyde jasap atırsa, qonıslarına kúyewlep dostı Seytjan menen Ájiniyaz shayır keledi. Eki aqlıq sol jerde qosılıp, qos juptı, mäs bolıp, óz awıllarına qaytqan.

Oqıwshılarda qızıǵıwshıq oyatatuǵın waqıyalar biri Ájiniyaz benen Seytjan Xojelige namazǵa ketkende awıldı jaw shawıp, Biybijamal, Gulbiyke, Húrzadalar jolın tawıp qashıp ketip, Sharlawıqtan shıǵadı. Sonnan olardıń barlıǵı jıynalıp qádimgi tariyxta aytılıp júrgen Qıysıq Porqındalı Bozataw qorganına jıynaladı oǵan orıs jigiti Petr de Qudaybergendi izlep keledi. Orısı nege dárwazadan kirgizdiń degen shawqın da kóteriledi.

Bozatawǵa túrkmen jigiti Bayram (Bayramdurdı) da keledi. Ol qaraqalpaq qızı Jumagúlge qosılıw toyı kúni tań ata Bozatawdı jaw shabadı. Bul waqıyalardı jazıwshı mınaday formada bayanlaydı: «Búgin Bozatawda úlken toy bolıp atır. Qaraqalpaqlardıń erkinlik ushın gúresine shın járdem berip atırǵan Bayramdurdını Qadirimbetiń qızı Jumagúl shıında da jaqsı kórip qalǵan edi. Búgin sol ekewiniń toyı». Söytip aydın jartıwsız epizod beredi de avtor bilay deydi:

«Alayınsha Bozatawdıń xalqı búgin tań atqansha tik ayaǵınan turıp uyqlamadı. Túni menen qonaq kútiw, oyın-zawıq penen shuǵıl bolǵan xalq, azmaz kóz ilindirip alıw ushın tań aldında ǵana tósekke jatqan edi» (171-bet). «Bayramdurdınıń toyı qorgannıń pitken toyı menen aralasıp betti» (171-bet). Kórip otırǵanımızday-aq bilayınsha bayanlaw kórkem adabiy stilde berilgen.

Jazıwshı bul syujetlik waqıyalarda qıymıl-háreketlerdi, tragediyalıq turısqı waqıyanı durıs súwretlegen. Romanda túrkmen jigiti Bayramnıń táǵdiriniń dáslepki basqıshları – onıń anasınıń namısın ayaq astı etkeni ushın ákesin atıp taslawı, sóytip hayallıqqa alıp bargan qaraqalpaq qızın qutqarıp, jiberiwi, biraq keyninen ákesiniń sherikleri, túrkmen sandaqlarınıń biri kelip onı nókerlikke alıp ketiwi, sonnan onıń jigittiń qaraqalpaqlarǵa atlanıs-basqınshılıqlarǵa qatnasıwı, jáne bir Jumagúl depen qaraqalpaq qızın jawızlıq penen namıs tógiwshilikten qutqarıp boyın toǵan bas qosıwı jasalma, isenimsiz seziledi. Olardıń ósimshiliginin de baslı sebebi, múmkin, waqıyalardıń kópshiligi qutpaq, awtorlıq bayanlaw menen berilgenliginde bolsa kerek.

Alıqarmada kórsetilgen Irandaǵı anglishan elshixanasınıń wákili polkovnik Djeymstiń samolyot penen Góne Urgenshke jaqın jerge qonıp otırıp, Atamurat xan menen bolǵan sóylesiwlerinde isenimlilik bar. Bular

jazıwshı fantaziyasınıń dóretilse de syujet logikasına hám turmıslıq waqıyalarga iye ekenligi seziledi.

Romannıń syujetlik rawajlanıwı menen konflikttiń shiyelenisiwi hám sheshiliwi birden tezlesip, yamasa onıń barısı dárhal oqıwshılar kútpegen halatqa kelip qalatugın jaǵdaylar boladı. Bunı basqa jaqtan mısál izlemey-aq K.Mámбетovtıń óziniń «Baxtıń bolsın, Arıwxan!» povestinde syujettiń negizgi hám kópshilik dawamında oqıwshılar Kárim degen student jigit penen Arıwxan atlı gózзал qız endi qosıladı, endi qosıladı dep súysinip ıntıǵıp otıradı. Jazıwshınıń súwretlew usılları menen shıǵarma pafosı da usıǵan ılayıq. Talant iyesi haqıyqatında da barlıq syujet barısında qız benen jigittiń muhabbatın sonshelli berilip, jaǵımlı lirizm, ayırıqsha nafos penen súwretleydi, awzırnıń suwı qurıydı! Hátteki Kárim menen Arıwxannıń qosıla almay qalıwına, Arıwxannıń jigitten júz burıwına isengin de kelmeydi. Biraq barlıq bále Arıwxannıń jigitke jazǵan:

«Meni pútkilley umıt... Basqa bir jigitti jaqsı kórip qaldım. Endi men haqqında oylamawıńızdı ótinemen. Bári bir paydasız. Arıwxan» «316-bet»,-degen xatınan baslanadı.

Sońınan jazıwshı lirik qaharmannıń tilinen: «... Turıp baratırıp bir kisige qattı dúgisip qaldım... Túni menen tisi awırǵan baladay ınırsıp shıqtım da azanda Nókiske ushatugın samolyotqa otırdım» (316-bet)-dep jazadı.

Mine, syujettiń bul kútilmegen situaciyası da oqıwshını birden isendiredi. Biraq sońǵı hár qıylı waqıyalar, qız benen ushırasıw, jigitti kórgende onıń qattı alırıap qolındaǵı shıyshe ıdıslı qatıǵınıń da jerge túsip shıl-párshe bolıwı, óz úyinde qızdın birden awırdım dep jatıp alıwı hám taǵı basqalardan tısqarı Arıwxannıń kúndeligi bul waqıyalardıń, yaǵnıy qız muhabbatınıń aynıwınıń tereń sırın ashadı hám ol syujet logikasın da tastıyıqlaydı. Atap aytqanda, qızdı Orınbay degen jigit hiyle menen qolǵa túsirgen. Qızlıq dáwranınan ayırılǵan Arıwxannıń endi hadal muhabbatlı, hújdanı taza, sezimtal hám aqıllı jigit Kárim menen bir tósekte bas qosıwǵa namısı shıdamaydı. Bul jaǵdaydı ol jigitke jazǵan xatında túsindirip ayta almaǵan, ol aytıwı da qıyın názik nárese ekeni túsınikli bolsa kerek.

Sonlıqtan jazıwshı onı qızdın kúndelik dápteri formasında berip júdá orınlı islegen. Kórkem psixologizmnıń usı kúndelik dápter, xat, yadqa túsiriw, qıymıl-qozǵalıslardı súwretlew sıyaqlı formaları negizgi syujettegi birden kútilmegen burılıstı yaǵnıy waqıyalardıń keskin dramatizmge eniwin isendirip dálillewge xızmet etken. Al, jazıwshınıń

«Bozataw» romanındaqı qıyan-keski waqıyalarda, syujettin burılıs momentlerinde bunday kórkem poetikalıq dälillewler menen turmıslıq hám tariyxıy obektivlik, isenimlilik barday seziledi. Demek, bunday shıǵarmalarda qaharmanlar tánhá jeke insan sıpatındaqı óz kewil-kúy keshimeleri, minez-qulqı menen jeke psixologiyalıq belgilerinen de qıralıp qaladı. «Bozataw» romanındaqı syujettin kópshilik baǵdarlarında qaharmanlar obrazında usınday tárepleri ushırasadı.

Sonǵı jılları qaraqalpaq prozasında qıyan-keski, shım-shıtırıq, yamasa kútilmegen waqıyalar negizinde syujet hám qaharmanlar minez-qulqın sáwlelendiriw ayrıqsha bir tendenciyaǵa aylanıp baratırǵan «yaqlı. Bul máselege geypara bizden basqa da ádebiyatshılar pikir bıldiredi hám olardıń ayırımlarınıń jetiskenlik hám kemshilikleri haqqında jazadı. Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba» romanınan ábsurd realizmniń belgilerin kóredi, jas prozashı A.Ábdievtiń «Jin-jipirlar» romanındaqı usınday ábsurd syujetti beriwdegi hár qıylı kórkem psixologiyalıq súwretlew formaları: syujet hám kompoziciyanıń obektiv emes, al subektiv psixologiyahq túri-yadqa túsiriw, elesletiw, ishki monolog hám dialoglar hám t.b. baylıǵın durıs kórsetedi. (P.Nurjanov. *Tárepsilik dáwirdegi qaraqalpaq prozası. Nókis, "Bilim", 2003, 23, 19 bet).* A.Ábdiev, J.Serjanovtıń dóretpelerin tallaǵanda usıǵan saykes pikirler ushırasadı. A.Ábdievtiń «Jin-jipirlar uyası» romanında syujetlik rawajlanıw Qayıp penen Sayımbettiń basınan ótkergen waqıyaların eske tıdırıwler, gúrriń etip beriwler, tús kóriw hám olardıń óz-ara baylanısı arqalı ámelge asadı. Syujetti rawajlandırıwdıń bunday zamanagóy forması kitap oqıwshılardıń zeriktirmeydi, kerisinshe olardıń qaharmanlar hám shıǵarmanıń aytarı menen birge oylandıradı hám tolǵandıradı. Nurjanovtıń «Shaytanlar oyını» shıǵarmasındaqı waqıyalar menen qaharmanlar minez-qulqlarınıń bir-birine uqsamaydı hám tereń oylılıq shıınıyetke iye bolıp tabıladı.

Uıwmalastırıp aytqanda bul tallawlardan kelip shıǵatuǵın juwmaq nıwshılar syujet, tariyxıy sharayat hám qaharmanlar psixologiyası óz-ara saykes keletuǵının bilip, olar óz turmıslıq, tariyxıy hám logikalıq tańımlılıǵına iye boladı. Bul qaharmanlar obrazınıń tásirshenligi jas awıwdıń tárbiyasına unamalı tásir jasadı. XX hám XXI ásirlerdegi qaraqalpaq prozasında eń jaqsı dóretpeler júzege kelgenin mektep oqıwshıları túsiniw baradı.

Sorawlar hām tapsırmalar:

1. Syujet degen ne? Prozadan mısallar keltirñ.
2. «Xalqabad» roman-epopeyasında syujet qurıwdagı jazıwshınıñ sheberligin kórsetip berñ. Mısallar keltirip ótiñ.
3. «Xalqabad» roman-epopeyasınıñ mazmunın söylep berñ. Obrazlarga sıpatlama jasañ.
4. K. Mambetovtıñ «Bozataw» romanında syujet jasawdagı bazıır máselelerdi aytıñ.
5. Romanda ushırasatugın artıqsha syujetlik waqıyalardan mısallar keltirñ.
6. «Bozataw» romanında syujetlik waqıyalarga tallaw berñ.
7. Romandagı obrazlarga sıpatlama berñ. Obraz jasawdagı sheberliklerin kórsetñ.
8. Syujet hām tariyxıy sharayat máselelerin túsindirñ ? Syujet hām qaharman psixologiyasın ashıp kórsetñ.
9. Qaraqalpaq przasında basqa shıǵarmalardan syujetke mısallar keltirñ.
10. Syujet hām qaharman psixologiyasın ashıp kórsetñ.
11. Qaraqalpaq przasında basqa shıǵarmalardan syujetke mısallar keltirñ.

§ 6. Prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda konflikt hām qaharmanlar obrazın úyreniw

Jobası:

1. Qaraqalpaq prozasında konflikt máselelerinin izertleniwi
2. Konflikt qurıwda jazıwshılardıñ sheberlikleri
3. T.Qayıpbergenovtıñ «Kózdiñ qarashıǵı» romanında konflikt jasaw ózgeshelikleri
4. «Kózdiñ qarashıǵı» romanında konflikt hām qaharman obrazı

Oqıwshılarga kórkem shıǵarmada konflikt hām obrazlardıñ ulıwma teoriyalıq máseleleri haqqında, ondagı bazı bir tartıslı nárseler jóninde túsiniq berip ketemiz. Olarǵa konflikt hām qaharmanlar obrazın anıq, ádebiy tekstlik faktler tiykarında tereñirek úyretkenimiz maqul. Solay da bolsa ayta ketetugin bir narse sol, sovetlik húkimdarlıq dáwirindegi eliwınshi jılları ústemlik etken ádebiyattaǵı "konfliktsizlik teoriiyası" milliy kórkem oy-pikirge, ulıwma xalıqlardıñ sana-sezimine kóp zıyan akeldi. Kórkem ádebiyattıñ sap halda rawajlanıwına kesent etti. Biraq

biri bir waqıt, zaman degershigi, tariyxıy-jämiyetlik rawajlanıw qarama-qarılıqsız bolmaytuǵınlıǵı, al kórkem ádebiyat óz komponentleriniń biri konfliktten ajırala almaytuǵınlıǵı belgili.

Qaraqalpaq ádebiyatınan iliminde konflikt, qaharman obrazınıń aǵıluwı máseleleri usı janr boyınsha elewli jumıslarda belgili dárejede qayıp alıp sóz etildi.¹ Bulardan tısqarı ádebiyatshı Á.Qojıqbaev qaraqalpaq romanlarında konflikt hám xarakter máselelerin arnawlı izertlep, kólemli monografiyasın járiyaladı. (Á.Qojıqbaev. Qaraqalpaq romanı. Nókis, 1977). Oqıwshılarga jazıwshılardıń konflikt hám qaharmanlar psixologiyasın ashıw sheberligin ádebiy materiallar ıyǵarında úyretip hám tanıtırıp baramız.

Bazı bir izertlewlerde hám kóp sanlı ádebiy sın maqalalarda durıs qosılǵanindey XX ásirdegi qaraqalpaq prozasında konflikt hám sol ıyǵarında qaharman obrazlarınń ishki ruwxıy álemin, olardıń psixologiyalıq sıpatların, jeke insanıy minez-qulıq belgilerin de ashıp kórsetiw barlıq waqıtları hámme shıǵarmalarda da birdey bolmadı. Turmıs haqıyqatlıǵı negizindegi konfliktlerdi boyap kórsetiw de, sxematik «kestelik» halda jasalma súwretlew de, olardı folklorlıq halda ideatıncıyılap, isenimsiz túrde sheshiw de orın aldı hám olar ádebiyatshılarımız tárepinen durıs kórsetildi.

Átirse bunday jaǵdaylar "tariyxıy revolyuciyalıq tema" da dep atalǵan dóretpelerde belgili boldı. Ol illet jaqın jıllarǵa shekem dawam etip keldi. Ayrıqsha bunıń 1970-80-jıllardaǵı turmısımızdan alıp jazılǵan shıǵarmalardan da orın alıǵanı ókinishli. Házirgi oqıwshılardıń ádebiy-estetikalıq talǵamı kótermeydi. Onı búgingi kórkem prozanıń poetikalıq tabıqları boyınsha konfliktlerdiń ústirtin yamasa geyde natural halında da ádebiy poetikalıq jaqtan júdá sada, bazda sxematik hám jasalma túrde de súwretleniwin kópshilik muhabbat temasında jazılǵan povestlerde orın alıǵanı ádebiyatshılar tárepinen waqtında durıs kórsetildi.²

Degen menen XX ásirdegi qaraqalpaq prozasında konflikt hám qaharmanlardıń ishki ruwxıy-dúnyasınıń ashıw jolları tek ǵana bunday kóshilikler menen belgilenbeydi, al onda etaplı elewli alǵa ilgerilewler, qırıq progresske umtıw, kóp túrlilikke, kóp tematılıq arqalı hár tárepimelilikke umtıw baslı orın iyeledi. Qaraqalpaq prozasınıń kóp qırılım shıǵarmaları turmıstıń hár qıylı tarawların, hár qıylı jıllar hám

¹ Нурмусаммедов. Шығармалары. Нокис, II том, 1985; Нарымбетов Ж. Қарақалпақский роман. Т., 1974; Камалов Қ. Қарақалпақ повесті. Нокис, 1977.

² Ахунбаergenov К. Дәуір талабы хәм жаслар творчествосы. - "Қарақалпақ әдебиетиниң мәселелери". Нокис, 1975, 150, 157-158 бб.

dawirlerdi qamtiw arqalı konfliktlerdin de kóp túrliligine, hár qıylılıǵın ashıwǵa eristi. Mısalı, tariyxıy revolyuciyalıq tema, otızınshı jıllar turmısı, ekinshi jer júzilik urıs dawirín súwretlewdegi konfliktler, urıstan sońǵı dawiri, paxtakeshler ómiri...h.t.b. usılar arqalı ómirdegi hár qıylı dawirdegi túrlishe tarawlardagı ádebiy qaharmanlardın, insanlardın jámiyetlik, ádep-ikramlılıq hám jeke minez-qılıq, psixologiyalıq sıpatları ashıp berildi.

XX ásirdegi qaraqalpaq prozasında 70-80-jıllardan soń konflikt qaharmanlar psixologiyası, olardıń ádep-ikramlılıq, jeke insanıyılıq, muhabbat sezimleri menen sıpatların ashıp súwretlew, jańasha sıpatlar, jańa basqışlar payda boldı. Qaraqalpaq prozasında usı jıllar ishinde T.Qayıpbergenovtıń "Tanhá ózińe malim sır", "Qara dápter", "O dúnyadaǵı atama xatlar" hám kóp ǵana publicistikahq prozası Sh.Seytovtıń "Xalqabad", "Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba", K.Mámбетovtıń "Imtixan", "Hıjdan", O.Ábdıraxmanovtıń "Bosaǵa" jáne kóplegen ocherkleri, K.Allambergenovtıń "Quslar qaytqan kún", "Dárya tartılǵan jıllar", Á.Paxratdinovtıń "Sóylenbegen tariyx", A.Ábdıevtıń "Jin-jipirlar uyası" h.t.b. bir neshe jas jazıwshılardıń povest hám gúrrinlerinde hár qıylı turmıstaǵı ásirese zamanagóy konfliktler, socializmnıń ıdıraw dawirindegi, onıń kúshli pát alǵan jıllarındaǵı da túrlishe biybastaqlıq qarama-qarsılıqları batıl túrde ortaqǵa qoyıldı. Olardıń kópshiligi sol sovetlik dawir, kommunistlik ideologiya húkim súrip turǵan jılları járiyalandı.

Sonlıqtan da olar biraz qarsılıqlarǵa ushıradı, orınsız sındıdı, al biraq olardaǵı ómir qarama-qarsılıqların sáwlelendiriwdegi kórkem psixologiyalıq, ádebiy jazıwshılıq sheberlik máseleler ashıp berilgen joq. Geyde bul máselelerdegi umtıslardıń dáslepki shaqırıq retindegi miynetlerdin de bolǵanlıǵın biykarlaw múmkin emes. (O.Ábdıraxmanovtıń "Bosaǵa" romanı hám t.b. haqqında...)

Mine, usınday dóretpelerdin ishindegi XX ásirdin 70-80-jıllardaǵı awıl xojalıǵı, suw, Aral temasındaǵı konfliktlerdi ashıp beriw arqalı qaharmanlardın ádep-ikramlılıq, ruwxıyılıq hám jeke psixologiyalıq sıpatlı belgilerin sáwlelendirgen dáslepki saldamlı dóretpeler arasında T.Qayıpbergenovtıń "Kózdin qarashıǵı" romanı júdá úlken áhmiyetke iye.

Romanda 1970-80-jılları awıl xojalıǵı, ásirese paxtashılıqta orın alǵan keskin qarama-qarsılıqlar, Jaqsılıq Dawletov hám Erjan Serjanovlar arasındaǵı óz-ara tartıslar, Aral mashqalası, Ámiw, ulıwma suw tansıqlıǵı, muhabbat, jeke insanıy ar-hıjdan máselelerindegi

konfliktler ádebiy poetikalıq kózqarastan tereńnen alıp súwretlengen. Shıǵarma buringıdagıday eski dástúriy jol usıl menen jazılǵanday bolıp auzılse de, al onda konfliktlerdi ortaǵa taslaw hám sheshiwdegi hár qıylı zımmagoy ádebiy poetikalıq usıllar bolǵan qaharmanlardıń eske túsiriw, kóz aldına keltiriwleri, ishki monologlardıń, janlı hám ótkir dialoglardıń jıyı isletiliwi obrazlardıń kórkem psixologiyalıq túrde tereńligine alıp ketip, olardıń barlıǵı bir tutas romandı ádebiy sheberliktiń joqarǵı biyiklerine qaray jeteleydi, dóretpeni zamanımızdıń eń jaqsı shıǵarmaların qatarına qoya alamız. Shıǵarma Qaraqalpaqstannıń Aıalǵa jaqın jerleriniń birindegi "Jańalıq" dep atalǵan sovxozǵa taza direktor - Jaqsılıq Dáwletovtı saylaw waqıyası menen baslanadı. 1980-jıllardıń waqtında, onıń ortalarında bunday waqıyalar kóp bolǵan hám ol tiplik edi. Sol ushın oqıwshıǵa bul jańalıq, qızıq emestey de seziledi. Hırıq jazıwshı waqıya konfliktiniń túyiniń, onıń negizin burmǵı direktor Erjan Serjanovtıń yadqa túsiriw hám kóz aldına elesletiw arqalı berip jolda durıs islegen.

Awıl xojalıǵı xızmetkerleriniń bolıp ótken Quraltayında oblastlıq komissiya sıpatında tekserip barǵan jas jigit Jaqsılıq Dáwletov "Jańalıq" sovxozınıń kemshiliklerin sınap shıǵıp sóyleydi.

"...Joldas Serjanovtıń maqtanış penen sóylegen sózleri maǵan umımadı...Onıń basqarǵan sovxozında...maqтанışlı nárseler kem, kúta kem!

"Planlar jılma-jıl qanday jol menen orınlanıp kiyatır? Haqıyqatına belbek, sovxoz bir orında qozǵalmay turıptı..."¹

Mine, bul sózler álbette, jigirma bes jıllıq direktordıń qulaǵına jıqpaytugını, yaǵnıy onı ushardan atqan sıyaqlı ekenligi anıq. Sonday-aq Dáwletov bulardan tisqari sovxozdaǵı qosıp jazıw dábdebelik, dısqapmazlıq, jaǵımpazlıqtıń kórinislerin de anıq faktler menen tıstıyqlap sımaydı. Romandaǵı negizgi konflikt, Serjanov hám Dáwletov arasındaǵı tartislar tap usı jerden baslanadı.

Ólken tájiriybege hám tereń sumlıqlarǵa da iye Erjan Serjanov bul emowdan birotala isinip ketip, tap sol Quraltay tınepisinde Dáwletov penen betpe-bet, júzbe-júz qarsı shıǵadı.

"Dáwletov...Bileseń be, sen maǵan emes ózińe zıyan ettiń. Ras aytımanı, ózińe zıyan ettiń... Heh, Dáwletov, ózińniń tabaǵına óziń shıbın belshidin. Ayǵınnıń astına qoyılǵan biyik teksheni óziń taydırdıń.

¹ Ешпибергенов Т. Көздің қарашығы. Нокис, 1986, 9-бет (синдиги мысаллар берген)

– Joldas Serjanov-dedi sonda Dáwletov biraz qatalıraq keyip penen... Sizin menen aramız onsha jaqın adamlar emespiz. Mağan siz dep sóyleńiz.

– O,o,o! Sen ele úlken nachalnik ekensiz-goy? Mayli kóndim. Siz! Siz! Siz, joldas Dáwletov, sovxozdı kritikalaganız joq. Esińizde bolsın, tãnhã mağan bolğan ókpe-giyneńizdi kópshilikke jãriya qıldıńız. Rasında, biz sizdi jaqsılap kúte almağanbız, ońlı sıy kórsete almasaq kerek. Sol ushın kritikaladıńız..." (11-bet)

Bul Serjanov hãm Dáwletov arasındagı tartıstın, shıgarma konfliktiniń baslanıwı ǵana edi. Serjanov usınıń menen de sheklenbey "qasqırdın balası... ele de oylanıp kórerseń... ayılǵan tikenli ǵaplerin ele ózińdi tırnaydı" dep gúbirlenedi. Al Dáwletov tárepinen komissiya sıpatında tekseriwdiń nátiyjeleri hãm quraltaydagı shıǵıp sóylewlerdiń negizinde obkomǵa dokladnama jazıp tapsırıwı konfliktti jãne shiyelenistiredi. Shıǵıp sóylewdegi sın pikirlerge isinip ketken, menmen hãm sumlıǵı basım góne basshı Erjan Serjanov kóp oylanıp, birese raykom sekretarın, birese obkom sekretarın tın-tınlap olardıń ózinen sın pikirler haqqında kózqaraslar bilgisi kelip qonıraw etedi. Serjanovtıń kókireginin sonsha ósip ketkeni sol, ol "waqıt bizge jańa talaplar qoyıp atır" degen raykom xatkeri Najimovtıń sózinen de gumanlanıp, sogan da isinip, "...qalay oylaysız endi biz bugingi kúnnin talabı menen ayaq qosa almaytuǵın dárejege tústik pe?" (20-bet),-deydi.

Góne direktor Serjanovtıń bulay dewiniń sebebi kóp jıllar dawamında úlgili sovxozdı basqarıp, hár jılı joqarı kórsetkishlerge erisip kelgen. Biraq bul jetiskenliklerdiń qanday jollar menen bolıp atırǵanın eskermesten-aq ózin sol tabıslar ushın joqarı qoyıp millet etedi. Ol ózin basqalar almasırwı múmkin emes, teginlikte hesh kim mendey direktor bolıp islewı múmkin emes dep esaplaydı. Usı oyları menen ol obkomǵa ózin direktorlıqtan bosatıw haqqında arza beredi. Serjanovtıń bul jerdegi oyı da ózin taǵı da joqarı qoyıwı yaǵnıy onm "obkom bári bir meni bosatpaydı", "meyli obkom da, raykom da hayran qalsın" (23-bet), «oblastlıq partiya komitetiniń basshıları arzanı oqıwdan bunday aqıllı basshını jumıstan bosatıw qáte, dep ózin tillesiwge shaqıradı, yamasa jalınıwǵa keledi dep te isengen edi» (24-bet). Konfliktin shiyelenisiwinde bul momentler Serjanovtıń social psixologiyalıq sıpatlarındagı menmenliktiń qanshelli joqarı dárejege shıǵıp ketkenligin anıq kórsete alsa kerek.

Haqıyqatına kelgende Erjan Serjanov hãm sol sıyaqlı 1970-80-jıllardıń kópshilik xojalıq mäkeme basshıları qosıp jazıwlar, jalǵan, ótirik

mağlıwmatlar beriw, awıl xojalıǵı, ásirese paxtashılıqta artıq jerler egiw osabınan, átirapına jaǵımpazlar menen jalataylardı, tabıslardı pulǵa satıp alıwǵa sheberlerdi toplaı arqalı ǵana jetiskenliklerge erisetuǵın edi. Bul ol waqıtta sır da emes edi. Biraq buǵan óz dáwiri, óz áwmeti menen Dáwletov sıyaqlardıń jańa áwladınıń ar-namısı, hadallıq, haqıyqatlıq shudam bere almadı.

Jańa direktordıń ornına qoyıw tuwralı dáslepki jıynalısta-aq sovxozdaǵı biraz kemshiliklerdiń beti ashıldı. Xudaybergen degen ǵarrı ón birinshilerden bolıp sóz alıp, ol taza direktordan awıl sırtındaǵı awlıyeshiliktiń qorshalıwın soranıw menen birge: "-Men Serjanovtıń arza berip bosǵanına ırzaman. Eger arzası bunnan erterek bergende kúta jaqsı bolar edi, sebebi bir adam qashanǵı el basqaradı? Onıń kólenkesinde bir áwlad eskerilmey qalıp baratır edi...Hár áwladtıń óz jańalıǵı boladı, jańa adam jańa niyetler menen is baslaydı. Endi meniń illegim zavmag bosatılsın!" (40-bet), - deydi.

Biraq usı sózleri ushın da Xudaybergen ǵarrı sońınan kóp uzamay amosval mashinasına qaqtırılıp óltiriledi. Konflikttiń usılay shıyelenisiwindegi bul waqıyalar Serjanov hám onıń átirapındaǵı adamlardıń ishki ruwxıy dúnyasın, olardıń qanday ádep-ikramlılıq sıpatıǵı adamlar ekenligin kórsetedi.

Sonday-aq dáslepki jıynalısta burın Erjan Serjanovqa hám onıń baslıqlıǵına úyrenip qalǵan brigadir Qochanov sıyaqlılar obkom, raykom sheklimine, olardıń Dáwletovtı sovxozǵa direktor qoyıwǵa qarsı pikir bildiredi.

* Joldaslar-dedi Elbay Qochanov qorazlanıp.

- Kadrlar menen búytip oynawǵa bolmaydı... Dáwletov ótken jılı Quraltayda Erjan aǵa Serjanovtı kritikalǵan edi. Bıyl onı Serjanovtıń ornına direktor etip jiberip atır. Usı durıs pa?! Men birewdiń ornın alıwım kerek bolsa, kritikalawım kerek pe?" (36-bet)

Sovxoz brigadiri Elbay Qochanovtıń bul qarsılıq sózleriniń eki tápleme shınlıǵı bar. Birinshiden ol partiyalıq kadrlardı ornı ornına qoyıw jóninde durıs pikir aytadı. Negizinde Dáwletovtı tap ózi sinǵan Erjan Serjanovtıń ornına direktor etip qoyıw onıń ózi hám basqalar (Mamutov, Abdullaev h.t.b) ushın da kóp qarsılıqlardı keltirip shıǵardı. Ol meńiksiz siyasat sıpatında konfliktti jáne de kúsheytip, hátteki, eki adamnıń ómirin (Xudaybergen ǵarrı, Nurjan ǵarrı) alıp ketti, Jaqsılıq Dáwletovtıń ómirine de qawıp dóndirdi. Sonıń ushın Elbaydıń sózlerinde shınlıq bar edi. Eń baslısı, ekinshiden, sovxozdaǵı Qochanov hám sovxoz sıyaqlılar Erjan Serjanovtıń direktorlıqtan ketkenligine qarsı,

narazı. Sonlıqtan Elbay Qochanov partiyanıñ kadrlar siyasatındaǵı islerine qarsı shıǵıp, onıñ joqarıdaǵıday sırtqı kózge de kórinip turǵan tamanların túrtip sóyleydi.

Al zavmag bolsa júdá sumlıq hám hiyle aqıl menen de Serjanovtıñ sovxozda direktordıñ orınbasarı lawazımında qalıwın usınıs etip sóyleydi hám óz pikiriniñ iske asıwına da erisedi. Bunıñ menen ol Serjanovqa sadıqlıǵın da dälillep, keleshekte jaña direktordı súmiktiriw jolların qarastıradı. Rasında da Dáwletov ushın bul ańsat bolmaydı, ol óz orınbasarı-góne direktor menen bir neshe máртеbe ashıq qarsılasıwǵa shekem baradı. Sebebi olardıñ hújdan, adamgershilik, ruwxıy dúnyaları hár qıylı. Serjanov hár qıylı jasalma kóz boyawshılıq jollar menen tabısqa erisiwdi maqset etedi. Ol raykom tapsırması menen sovxozdıñ jaña ǵana eliw payızǵa kelip turǵan (paxta, salıdan basqa) baqsha, palız, gósh, sút t.b. ónim jobaların eki kún ishinde qosıp jazıw, aldawshılıq, satıp alıw jolı menen orınlatıwǵa erisedi. Al buǵan Dáwletov jan-tanı menen qarsı bolıp sovxoz partkomı Mamutov hám jobalastırıw bólimi baslıǵı Yusup Abdullaev penen tartısqa túsken edi. Biraq bari bir raykom xatkeri Najimov hám Serjanovtıñ aytqanları boldı. Sovxoz burın Serjanovtıñ basshılıǵında paxta planların da usıǵan uqsas jollar menen orınlap, artıq mash kórsetkishlerge de erisip otırǵan. Bunıñ bas dáregi artıqsha jer gektarları bolǵan. Oǵan qosımsha jalǵan vedomostlar arqalı aqsha alıwlar h.t.b. sırlar menen de sovxozdıñ paxtadan ónim alıw kórsetkishleri bálentlerge kóterilgen. Usınday islerdiñ basshısı, álbette, buringi direktor Erjan Serjanov edi. Ol usınday islerine pushayman etiw ornına oǵan maqtanadı. Dáwletov bulayınsha isley almaydı dep oylaydı. Dáwletov hám Serjanov arasındǵı konfliktler ferma qurılısına baylanıslı taǵı da kúsheyedi. Atap aytqanda ol usı qurılıs arqalı Serjanov mámleket mülkin talan-taraj qılıw yamasa anıǵıraǵı kóz boyawshılıq, urlıq arqalı da paydalanıp qalmaqshı.

Bular romanda bir mashina taxtaydıñ Elbay Qochanov degen brigadirdiñ tabelchigine nızamsız túrde prorab tárepinen satılıp alıp ketip baratırǵanına baylanıslı ashıladı. Atız aralap kiyatırǵan Dáwletov mashinanı toqtatıp, qurılısqa ákelip taxtaydı qayta túsiredi. Prorab alǵan puldı qaytarıp beredi. Mine, usıǵan baylanıslı xalıqtıñ ayırım Serjanovtıñ psixologiyası menen ádep-intizamına ergen toparları - Elmuratov, prorab h.t.b. menen taza direktor arasında ókpe-giyne yaǵnıy konflikt kúsheyedi. Ásirese, tap usı momentlerge de baylanıslı Serjanov jaña direktordıñ bul islerine narazı halda oǵan mınaday deydi:

"Házir siz-ám aqıllı, zañ zakondı bilgish bolıp barıñsız...Adamlardıñ egis mapazında, jıyın-terim mapazında neshe saatqa deyin jumısta bolatuǵının bilesiz be? On, on eki saat jumıs isleydi. Jıyın-terim payıtında sizdiñ olardı toǵız saattan artıq jumsawǵa haqıñız joq. Biraq olar isley beredi. Islemese, jumıs bolmaydı. Artıq saatlarga pul talap etse ne qılar ediniñ? Qıyın boladı. Sovxozdıñ ortalıq qazanı bosap qaladı. Olardı, qorqıtıp jumsaw múmkin be? Múmkin emes! Házir waqıt haqısha. Demek,...olardı erkeletin kirep jumsaw kerek. Siz ne qılmaqshısız? Qorqıtmaqshısız! Aytqanıñızǵa juwırıp júretuǵın bir bıyslara tabelchik verandası ushın taxtay satıp ala qoyǵan eken, onı nege qılman aldınıñız?!

Sizińshe, jumıs islesin dep, urılarga jaǵımpazlanıw kerek pe? (151-bet)

Minkey, usı jerde-aq Serjanov penen Dáwletovtıñ óz-ara qarama-qarşı psixologiyadaǵı adamlar, olardıñ hár qıylı túrdegi ádep-ikramlıq, hıjdanıy qásiyetler iyesi sıpatındaǵı insanlar ekenligi anıq belgili bolıp tur. Sonday-aq Serjanov júdá sumlıqlı, onıñ da ózinshe oy-pikir, filosofiyası bar.

Qırañız: Dáwletov sovxozımızǵa ferma kerek emes, qurılıs zárúr emes edi dese, al Serjanov oǵan mınaday pikir aytadı:

"Hár bir basshınıñ danalıǵı, hátte, zıyannan payda tabıwǵa usıltıwdan haqıyqıy mánisinde payda alıwdan ibarat. Men ferma qurılın alıwǵa kelisim berdim be? Berdim. Ne ushın? Birinshiden, usı qurılınıń esabınan awıldın jartısı derlik jayların dúzetip aldı. Ekinshiden, na ferma qurılısı pitemen degenshe mal sharwashılıǵınıń shıǵınıń aqlap alıberemen. Hátte basqa tarawdaǵı shıǵınıń birazın sharwashılıqqa awdaraman" (155-bet).

"Imuratovtıñ satıp alǵan taxtayın ele de ózine qaytarıp berin..." (152-bet).

"Omır siz aytqan teoriyadan göre qıyınraq hám túsiniksizirek. Omır sxema boyınsha basqarılmaydı, sxema boyınsha dawam etpeydi" (153-bet). Bul Serjanovtıñ ózinshe filosofiyası. Onıñ kóbirek nadurıs pikirleri bulda da, al sońǵı pikirlerinde biraz shınlıq bar ekenligi kórinip tur. Degen menen, alбетте, mámleket, xalıq múlkin talan-taraj etiw urlıq-bul aqırı ayaǵında óz-ózimizdi aldaw, kóz boyawshılıq, waqıtsha gana tabıwqa másirowshilik yamasa joqarıdan kelgen tapsırmalardı gana kóz jumıp maqullap, solarǵa bas iyiw ekenligin Serjanov hám soǵan uqpaǵanlar túsinbeydi, túsingisi de kelmeydi. Sonlıqtan Jaqsılıq Dáwletov olarǵa ar-hújdan pákligi menen qarsı turadı. Qarsı turganda,

bilek sıbanıp, birden-aq aq közlik penen güreske shıqpaydı, al türlišhe oy tolganıslarına berilip, hâr qıylı dâlıl hâm faktler menen de özin-özi hâm basqalardı da isendirip hâreket etedi.

Mâselen, Serjanov sovxoz partkomının xatkeri Mamutovtı jaña direktor Dâwletovqa qarsı ügitlep, hâtteki ol tuwralı gazetağa sın (maqala) material jiberiw kerekligin aytağı. Biraq ol Serjanovtıñ bul usınısın qabil etpey, kem-kem Dâwletovtıñ tutqan poziciyasın maqullap sol tärepkе ötedi. Bul ayrıqsha "artıq gektarlar" mâselesinde hâm Dâwletovtıñ üstinen ononim xattı qarap shıǵıw waqıtlarmda anıq belgili boladı.

Demek, bul qarama-qarsılıqlardıñ güresinde Dâwletovtıñ biraz aqıllıǵı da, shıdamlılıǵı menen turaqlılıǵın, túsimpazlıǵı, güresshenligi sıyaqlı social psixologiyalıq sıpatları ayqınlasıp baradı degen sóz. Jaqsıhıq Dâwletovtıñ usınday social-jâmiyetlik, âdep-ikramlıq, jeke hâm hujdanlıq qâsiyetleri onıñ sovxozdıñ jobalastırıw böliminiñ baslıǵı Yusup Abdullaev penen bolǵan öz-ara tartıslarında taǵı da ayqınlasadı.

"- Palwan Mamutovich... Meniñ ótinishim sovxozdıñ barlıq egis jerlerin ólshew ushın komissiya dúzilse jaqsı bolar edi. Sol komissiyanı siz basqarsañız eken degen ótinishim bar.

- Albette, basqaraman,...dep Mamutov tez juwap berse de, birden gilt toqtap qaldı...

- Bunday komissiyanıñ nege keregi bar?

- Bilesiz be...egis maydanları menen sovxozdaǵı cifrlarda enapat parq bar sıyaqlı..."

"- Toqtañ, toqtañ! - dedi Mamutov biraz janlı keyipte. - Sizin sözlerinizdiñ râmiwzine qaraǵanda plannan artıq jer eǵıw jaqsı emes usaydı.

- Albette, jaqsı emes" (187-bet).

"Jerdi artıq egip, artıq gektarlardı esapqa kirgizbey turıp hâr gektardan alınatuǵın ónimdi kóbeytip kórsetiw - bul patriotlıq is emes! Bul maqtanshaqlıq! Bul ózindi-özini qorlawshılıq?" (188-bet).

Mine, Jaqsılıq Dâwletovtıñ ar-namısı hadalhq, haqıyqatshılıq psixologiyası menen durıs âdep-ikramlı ishki kelbeti usınday qarama-qarsılıqlarda ashıladı.

Söytip Mamutov komissiya dúziw haqqında partkomnıñ ashıq majilisine mâsele qoysa da, al shınhında bul iste raykomnan qorqadı. Usınıñ ushın da ol basqalardıñ da talabı menen raykom xatkeri Najimovqa qonıraw etip ruxsat soraydı, ol qarsılıq bildiredi. Mâsele partkomda sheshilmey qaladı. Biraq Jaqsılıq Dâwletov bul mâselede öz

pikirinən qaytpay, direktor sıpatında sovxozdın egis jerlerin tolığı menen ölshep shıǵıw hám artıq gektarlardı da esapqa kirgiziw haqqında buyırq shıǵaradı. "Bunday jumıs jürgiziwge kim qadaǵan etkenin ózińiz qıyasız goy" degen Mamutovtıń sózine Dáwletov bilayınsha qarsı juwap beredi:

"- Durıs... Direktor buyırq shıǵara aladı. Ol qarar emes, buyırq jazatıǵın adminstrator. Ol ózi basqarǵan sovxozdın barlıq egis maydanın qayta ólshewge, tártip ornatiwǵa haqlı..." (212-bet).

Mine, usınıń arqasında bir brigadanıń ózinde "Dálibaydın brigadasında bir jüz elli gektar artıq. Egis payıtında plannan eki ese artıq shıǵıt jumсалǵanı" (214-bet) belgili boladı. Bunday islerdın barısında barlıq gektarlar maǵlıwmat-kórsetkishlerge kirgizilip sovxozdın hár gektardan alǵan ónimi tómengen ketedi. Nátiyjede Dáwletov ta, Mamutov ta raykom byurosınan óz támbilerin aladı, olarǵa qatań sǵıs járiyalanadı. Byuro májilisi, jeke raykom xatkeri Najimov olardıń dálillerin, kórsetkishiniń tómenelep ketiwine artıq gektarlar sebepshi ekenligin tósindirgenine qulaq aspaydı. Biraq bári bir Dáwletov haqıyqatlıq tárepinde qaladı.

Najimov byuro májilisinde Dáwletovqa qarata: "-Partkom menen til biriktirip sovxozdı basqa jolǵa burmaqshı bolǵanıńız túsiniksiz. Basqa adamlar sizlerdi quwatladı ma?" - deydi. " - Quwatlamadı" (280-bet). Bul shıǵarma konfliktiniń negizgi shıńı hám baslı túyini. Al Najimov penen Dáwletov arasındǵı mınaday sózler ásirese, Dáwletov hám Serjanovlardın kim ekenligin, olardıń óz-ara qarama-qarsı psixologiyadaǵı, kontrastlıq ishki fıǵuradaǵı insanlar ekenligin ayqınlıstıradı.

Romanda Serjanov hám Dáwletovtıń óz-ara qarama-qarsı psixologiyalıq, ádep-ikramlıq sıpatları jańa direktordı Serjanovtıń úyine qonaqqa shaqırıwına baylanıslı konfliktlerde taǵı anıqlanadı. Qonaqta otırǵanda da Dáwletov hám Serjanovlardın oǵan qosa zavmagtıń is háraketleriniń de arqasında óz-ara álpi alıspaydı. Bunıń ústine dástúrhan tańında jası úlken Nurjan ǵarrı otırsa da Dáwletovtıń aldına gelle qoyılmaı, keterde olarǵa qoyılǵan qımbat bahalı sawǵalar, zavmagtıń hár qaylı jaǵımpazlıq hárketleri Dáwletovtıń ǵázebin keltiredi. Ol ózine hám boyalı Svetlanǵa arnalǵan sawǵalardı Pəriyda jeńgey hám Serjanovtıń qatıqlarına qaramastan Nurjan ǵarrıǵa qaldıradı. Tún ishinde Dáwletovlardın áyneginen Serjanovtıń hayalı Pəriyda olardı qaytıp alalıp usnadı. Dáwletovtıń hayalı Svetlana:

"- Păriyda apa máyli men öz payımdı alaym. Biraq erime tiyislisin almağa qorqaman" (242-bet), - deydi. Păriyda bolsa: "Biraq Jaqsılıq Dáwletovtıń payı úyde saqlawlı turadı. Hesh kimge qol tiygizdirmeymen" dep ketedi. Sonday-aq usı momentlerdi jazıwshınıń minaday etip Svetlananıń hâreket, qıymılları arqalı súwretlewı de hár qıylı ekileniw oylamp-tolğanıwlarğa, yaǵnıy ómir dialektikasına, demek, konfliktke qurılıǵan.

"Svetlana áynekti bekitti de, Păriyda berip ketken túyinshikti ashıp edi, ań-tańı shıǵıp qaldı: ol hesh qashan uslap kórmegen maqpal. Eki kóylekke jetedi. Bir demge oylanıp turdı da, jáne burıngısınsha orap kuxnyadaǵı shkaftıń tórine tıqtı. Bergi jaǵına kastrol hám tarelkalardı qoyıp nabada Jaqsılıq únilgen jaǵdayda kórmeytuǵın bolıwı ushın jáne de armanıraq iyterdi" (243-bet).

Usı qarama-qarsı hâreketlerdiń ózinde-aq Serjanov hám Jaqsılıq Dáwletovqa qosa taza direktordıń hıyalı Svetlananıń da múmkin, hayal sıpatında dúnyaga, paydaǵa hújdan pákliginen göre alıwǵa jaqın psixologiyalıq keyiptegi adam ekenligi de, Jaqsılıq Dáwletovtıń ójetligi, bir sózligi, pikirinen qaytpaslıǵı da belgili boladı. Ol usınday minezi menen de qızı Aylardıń tuwılǵan kúnine zavmagtıń jaǵımpazlıq etip ákelgen sawǵaların, soyıp ákelgen bir qozını Svetlana alıp qalǵanı ushın jalǵız perzentiniń quwanışh kúnine de qaramay ójetlik penen tın isliinde úyinen shıǵıp ketedi. Bundaǵı bash narse zavmagtıń jaǵımpazhǵına óz kelinsheginin de kónip, yamasa durıs túsınbewine qarsılıq etiw edi.

Romandaǵı negizgi konflikt óndiristen tısqarı Jaqsılıq Dáwletovtıń tánhâ óziniń jeke semyalıq turmısına baylanıslı kelip shıǵadı. Onıń bir ushı Dáwletov penen Serjanovlar arasındaqı qarama-qarsılıqlarǵa barıp tireledi.

Jaqsılıq Dáwletov óziniń qálewı, júrek hámiri menen Svetlana atlı orıs qızına úylengen. Olar bir qızlı bolǵan. Qızınıń atın kempir apasınıń hürmetine Aylar dep qoyıp, sonınan Svetlana Evropalıqlar dástúrin saqlap kóp balahqtı qálemey qursaq kótermegen. Al Jaqsılıq bolsa jáne de perzentli bolǵısı keledi.

"-Bazda Jaqsılıq: "Svetlana, bilesen be, meniń aǵam da joq, inim de joq, jalǵızban!" dep qoyadı. Bul, álbette, Jaqsılıqtıń bizge ul perzent te kerek degenin únsiz ańlatatuǵın shıǵar...

"Al Svetlana onıń ne aytpaqshı bolǵanın túsınıp: "Bilesen be, Jaqsılıq, usı bir qızınıń jetkilikli" dep juwap beredi. Bul Jaqsılıqtı qanaatlandırmay bazda kúyinip, Orta Aziyada hár semyada jeti-segiz

balalı bolıwı tiyisligin, hâtte úsh-tört balalı semyalar balaları az semyalar esaplanatıwın eskertip sırlıǵadı. Svetlana...: -Bileseń be Jaqsılıq hár adamda muhabbat birew boladı. Meniń muhabbatım saǵan hám qızın Aylarǵa bólingen, seniń muhabbatıń maǵan hám Aylarǵa bólingen. Aramızda neshshe perzent tuwılsa muhabbatımız sonsha bólinip moydalanadı,-dep jubatıwǵa tırsadı..." "Joq, Jaqsılıq, bizler Aylardı basıtsız qılıwǵa haqlı emespiz. Jáne bópe tuwılsa, muhabbetimiz oǵan bólinip, Aylarǵa bolǵan muhabbetimiz kemeyedi..." «74-bet», - deydi.

Mine, bul semyalıq turmısta eń baslı konflikt, eń sheshiwshi momentlerdiń biri bolsa kerek. Bálkim Jaqsılıq Dáwletov usınday sheplerge bola dáslepki jaqsı kórgen qızı "Hind gózzalı" dep atalǵan gidrolog qız Sháriypa Serjanovanı eske túsire beredi. Ol da bolsa jaqalıqtı shep kórmeydi. Hâtte shın berilip onı súyedi de. Bunnan tısqarı Dáwletov Sháriypa menen tosattan bolsa da ushırasıp qala beredi. Qız Erjan Serjanovtıń tuwısqan aǵası Nurjan ğarrınıń qızı da bolıp shıǵadı. Al Nurjanıń bunnan basqa perzenti joq.

Jaqsılıq Dáwletov qızı Aylardıń tuwılǵan kúnde zavmagtıń isi usın achiwlanıp ketip, Sháriypanıń esigin qaǵadı. Olar "qosılıp" qoyadı. Bul Jaqsılıq ushın barlıǵman da qıyın boladı. Ol endi óz semyasınıń puıtlılıǵın hám Sháriypa haqqında da oylanadı. Qaysısı menen boların bilmei, "dáslepki súyregen arbamdı taslap ketpewim kerek" degen pikirge keledi. Biraq Sháriypa hám Dáwletov arasındǵı qatnaslar loqalıqlıqke bilinip qalıp, zavmag bunı inisi Erjan Serjanovtıń úyinde qızı dáslepkiya waqtında waqıtsha bolıp atırǵan Nurjan ğarrınıń betine boladı.

"Jalgız qızınız Sháriypa! Qızınız sol saparı sizdi kóriwge kelmepen eken. Dáwletov ushın kelipti. Ekewi paxtanıń arasında duyım jurtqa masqara boldı. Sonda da sol Dáwletov adamlardıń betine qaraydı, al siz..." (288-bet).

Mine, zavmagtıń Dáwletov hám Sháriypanıń tosattan bunday aqıwayı pına ushırasıwın, yaǵnıy onıń qızdı avtobusqa shekem ǵana atıp alıwın börttirip kórsetiwı edi. Sonlıqtan da bul dóhmetli sózler, turmaqshı gapler, "Nurjan ğarrıǵa qaratılǵan avtomattıń oqlarınan keyin bolmay, juregi birden shanship: -Ah, haramzada, joǵal kózimnen!!" dep oǵan bar kúshi menen umılǵanı sol, jatqan krovatınan ommaq qazan atıp jaqalıq moyın astına qayırıldı" (288-bet). Sebebi onıń urıstan bir ayası bolatın protezli edi.

- Nalet, haramzada!!! - dep zavmagtı urmaqshı bolıp edi. Jáne jaqalıq. Bul saparı ğarrı suwdan shıǵarılıp taslangan balıqtay únsiz.

tıpırlap jattı. Eger basın kóterse zavmag jáne bir nárseler aytpaqshı edi. Biraz kútti. Garrının háreketleri kem-kem páseye basladı... Zavmag endi kóp irkilmey ayaqlarının ushınan ġaz-ġaz basıp artına shegindi. Garrının qırılđan sestı qaldı. (289-bet).

Mine, T.Qayıpbergenovtıń romanında XX ásirdeń 90-jıllarına tń bolġan usınday konfliktler, social jámiyetlik qarama-qarsılıqlar, hńr qıylı minez-qulıq, hńr qıylı social-psixologiyalıq kelbettegi insanlardıń ishki dúnyasın kórkem psixologiyalıq baġıtta tereńnen ashıwġa sebepshi boladı. Ondaġı konfliktlerdeń keskinligi hńm bunı súwretlewdegi avtordıń batıllıġı, qaharmanlardıń ishki ruwxıy dúnyasındaġı jaqsılıqqa umtılıw hńm jaman táreplerdi ótkir túrde sáwlelendire biliwdıń, "kórkem psixologizm" atlı poetikalıq principıń eń birinshi negizi bolıp xızmet etedi.

XX ásirdegi qaraqalpaq prozasının 90-jıllardaġı rawajlanıw jıllarında social jámiyetlik, ruwxıy ádep-ikramlılıq konfliktlerdi keskin túrde hńm ashıqtan-ashıq sáwlelendiriw, sol arqalı qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasına tereńirek kirip barıw jáne de kúsheydi. Bunı biz Sh.Seytovtıń "Jaman shıġanaqtaġı Aqtuba" (1992) romanının mısasında ayqın kóremiz. Roman 1960-80-jıllardaġı ashshı shınlıqtı, sol dáwirlerdegi mámleket, partiya siyasatınan baslap hńr túrli turmıs tarawlarındaġı konfliktlerdi súwretlep beriwdi qatıwına qaramastan, ol realizmniń, obektivliginiń kúshliligi hńm sol principlerdi qaharman obrazlarına tereńnen síndire biliwdegi poetikalıq sheberligi, ótkirliġi menen basqa dóretpelerden júdá-júdá ayrıqshalamp, daralanıp turadı.

"Jaman shıġanaqtaġı Aqtuba" romanının tiykargı syujeti hńm konfliktleri "Aqtuba" dep atalġan awılda «yamasa usı atamadaġı qalada» bolıp ótedi. Biz onı turmıs penen salıstırıp oylap qarasaq, jazıwshı syujetke tiykar bolġan konfliktlerdeń ornın, negizgi is-háreketler qarama-qarsılıqlarında óz ómirinde Nókistıń ġone qala aymaġında bolıp ótken waqıyalar arqalı utımlı túrde, júdá ustalıq penen tvorshestvolıq fantaziya arqalı sheber juwmaqlastırıp sáwlelendirgenine hayran qalasań. Ondaġı Ámiwdarıyanıń tasıp ketip "Aqtubanıń suwda qalıwı, hńtteki dúkńġa ot beriwlerdeń ózine shekem Nókis qalasında bolġan waqıyalar. Derlik ondaġı barlıq qaharmanlar hńm olar arasındaġı konflikt qarama-qarsılıqlarda Nókiste bolġan, hńzirde birazı bar, jazıwshının óz turmısınan, óz ústinen de onsha alıs emes adamlar. Bularġa jazıwshının qosqanı da, alġanı da az, ashıqtan-ashıq súwretlegen tárepleri kóp. Usı náse dóretpede konfliktler hńm qaharmanlar obrazın sáwlelendiriwdiń tereńligin, ondaġı kórkem psixologizmniń tereńligin keltirip shıġargan

Onı naturalizm menen de, yamasa sentimentalizm menen de almasıwıw, shatastırıw mümkin emes. Söz sheberi turmısta közi körgen qarama-qarsılıqlar menen konfliktlerdi búgingi dáwirimizdiń, social jámiyetlik turmıstıń oǵada aktual máseleleri menen júdá tıǵız baylanısta súwretlew arqalı qaharmanlardıń psixologiyasındaǵı ruwxıy ádepteramlıq sıpatlardı obektiv, tereń hám isenimli túrde ashadı. Kópshilik olardıń birazına ózleri de tiri guwa bolǵanhqtan romandaǵı konfliktlerdiń eskiri hám batıl túrde ortaqqa qoyılıwı dál usı shıǵarma hám oqıwshılar arasındaǵı psixologiyalıq ekspressivlikti de payda etedi. Biraq soǵan qaramastan buringi socialistlik realizm ádebiyatındaǵı konfliktlerdiń óstirtin "mádeniyatlastırıw" súwretleniwine úyrenip qalǵan biraz sinshılar menen oqıwshılar bul shıǵarmaga tiykersız sın ayttı. Dórtpe ele de oqıwshılar hám ádebiyatshılar arasında qarama-qarsılıqlar payda etip kelmekte.

Degen menen bul shıǵarmanı birotala joqqa shıǵarıwǵa qaratılǵan pikirlerge qosılıw qıyın. Romadaǵı turmıs haqıyqatlıǵınıń batıl túrde óstireliniwın maqullap, dórtpepedegi konfliktlerdiń tereńnen alınıp, adamlar minez-qulqınıń amıq hám tariyxıy sharayatqa say súwretlengenin dúmı tusınıp, jazıwshınıń socialistlik jámiyet qarama-qarsılıqların, onıń hám qıyılı, mın san túrli kesapatların ǵázeppen ashkaralanganlıǵın aytıwımız kerek. Sonıń ushin da joqarıdaǵıday orınsız singa qarsı shıǵarmada oraydan mámleket basqarıwdan jiberilgen adam shıdamashlıq nadırshılıqlar da, mámleketti tonawshılıq, paraxorlıq, zorlıq-zombılıq etiw, jalataylıq ta, menmenlik, bassınıwshılıq minez-qulıqtıń hawij alıwı da al ekinshi, tárepten usılardıń barlıǵına kónip yamasa olardı xalıqtıń mezbey sadalıq penen eti ólip ketkenlik, ańqawlıqtıń barlıq belgileri de jırmın qalmastan, ashıqtan-ashıq súwretlegen. Sonday-aq, romanda jámiyetle orın alǵan unamsız qubılıslarǵa qarsı turıwshı kúshlerdiń bar ekanlıǵı de kóbinese tragediyalıq túrde real ashılǵan. Shıǵarmada tartıstıń jıman shıǵanaǵındaǵı-tubalaw waqtındaǵı qıyan-keski unamsız hawiyshılıqlar, olardıń adamlardıń minez-qulqına tiygizgen kesapatları, ayırım waqıtları aqlı zayı, jilli bolıp ketiwge de alıp kelgen is-háreketler turmısqa ótkir til, qaharlı ǵázeppen ashkara etiledi.

Wızınshı bul pikirler romanda social jámiyetlik hám ádepteramlılıq konfliktlerdi hám qaharmanlar psixologiyasın ashıwdıń bagdarın adıl hám dúmı belgileydi. Sonlıqtan dórtpe mektep sabaqlıqlarına da óz

¹С. Г. Гусинский К. Проза ма. яки баска ма? "Қарақалпақстан жаслары", 7-январь, 1993; Н. Бекенов А. Кимшири тири болғанда ма... Жазыушы бир муш жер еди. "Түркістан Республикасы", 21-август, 1993.

waqtında durıs kirgizilip hám orınlı taslandı dep oylaymız. Shıǵrmada Ámirxan, Jerdash, Aybórek, Jetkeren, Tasqılıq, Temirxan, Berdash, Gúlimbay sıyaqlı ır neshe ádep-ikramlıq, social-psixologiyalıq jaqtan buzıq, menmen, zorlıqqa qumar, jalatayshılıq, shaytansılıq penen dúnya, aqsha arttırıwǵa qushtar adamlardıń is-háreketlerin súwretlew kóbirek orın alǵan. Al Biybiraba, Sazturgan, Nurlepes, Názigúl, Berdambet, Nazarimbet. Nókербay, Paken hám taǵı basqalardıń psixologiyası, olardıń bazılarındaǵı ǵarıplıq, qoyday juwas minezliktiń basımlıǵı, sadalıq, ańqawlıq yamasa máńgúrlık te, geyde qorqaqlıq, bazda kún kóris tirishiligi ushın májbúriy bas iyiwshilik joqarıdaǵılar qarama-qarsı keledi.

Sh.Seytovtıń bul romanındaǵı konfliktlerdi hám qaharmanlar psixologiyasını ashıwdaǵı eń bir sheberlik tamanlarımıń biri sonda, jazıwshı negizgi syujettegi konfliktlerdi ashıw menen birge qaharmanlardıń óz-ara sóylesiwlerine de syujetlik hám konfliktlik wazıypa júkleydi. Dáwirdiń tariyxıy qarama-qarsılıqların, yaǵnıy sharayat konfliktlerin adamlardıń, ayırım sezimtal olarǵa qarsı gúrese almasa durıs sóylep, durıs pikirley ajatuǵın qaharmanlardıń óz awzınan aytqızadı. Demek, syujet hám konfliktlerdi shıǵarmada eki baǵdarda: obektiv hám subektiv halda sáwlelendiredi.

Dóretpedeǵı súwretlengen obektiv syujet hám konfliktlerdiń orayında negizinen Ámirxan, Aybórek, Jerdashlardıń unamsız is-háreketlerinen kelip shıqqan waqıyalar turadı. Búgan Gúlimbay Naǵmetovish sıyaqlılardıń da is-háreketleri kelip qosıladı.

Ámirxan Aqtuba awılındaǵı, yaǵnıy Nókiste úlken bir dúkannıń baslıǵı bolıp, ol óz átirapına ózi usaǵan gileń jalataylardı, buzaqılardı jıynaydı. Ol úyinde adam jumsaw menen sheklenbey bularǵa jamanlıq hám buzaqılıq isleydi. Qarawında islep atırǵan qız-kelinsheklerdi ǵáde aldap, bazda májbúrlap oynaslıq etedi. Dúkan baslıǵı óz oynaslarına da jaqsılıq islemeydi. Solardıń biri Aybórek, Ámirxan óz ǵáteleri menen qılmısların, esapsız ishken-jegenlerin jasırıw ushın Gúlimbay Naǵmetovishke dúkangá júdá sırlı bilinbes dárejede dúkangá ot bergizedi. Órt alıstan dúkangá qaray tatılǵan sımǵa paxta baylap, oǵan may tamızıp shırıp shaǵıp alıstırıp jiberiw arqalı ámelge asırıladı. Usı órt arqalı Ámirxan kóp rastratadan aman qaladı. Biraq olardıń jalası dúkanshı Aybórektiń eri, qarawıl bolıp isleytuǵın jigit Jerdashqa qala jazlaydı. Jerdash bir neshe kún qamaqta otırıp, son jumıstan quwıladı.

"Meniń ózimniń pedagogikam bar. Jigit keskir, pullı, dúnya tapqısh, hárqanday apattan jol tawıp qutılǵısh, qız-kelinsheklerge qırǵıy bolıwı

kerек-tamam! Jigitten basqa nәрse talap etilmeydi".¹ "Аmirxannın sistemasi" onıń оз pikirinshe "Bulardan qalğan sistema! Qatınlardı bir-birine qarawıl etip qoyıppan, bulardıń barlıǵı usı dúkannıń iyeleri. Qatın emes bular-shaytanlar... Shaytandı jumsaw ushın shaytanga tásil ıyretutıǵın shaytan bolıwıń kerek".

Аne romanda Аmirxan menen basqa qaharmanlar arasındaǵı qarama-qarsılıqlar, konfliktler tap usı pikirlerden kelip shıǵadı. Sonlıqtan da Аmirxannıń oynaslarınıń biri Aybórek shaytanlıq penen Jetkerген депen pul-dúnyalı jigit penen tanısқан соң sumlıq penen mal-dúnya toplawdı Аmirxannan da ótkeredi. Ásirese Aybórek burınǵı oynasınan ósh alıwға bilek túrip kirisip Jerdashtı Jetkerгennıń арақ dúkanına qarawıl etip ótkeriw menen sheklenbey, onı puldın kúshi menen institut pıtkertedi. Sonıń ushın Аmirxannıń "qatın emes-bular-shaytanlar..." депen sózleri durısılıqқа keledi. Al oǵan qarsı Aybóreктіń mına sózleri de bar: "Kim beriwdi qorladım dese-ózin-ózi qorlaǵanı. Birewge islegen qorlıp adamnıń basına kelmey turmaydı. Bunı maǵan kempir apam tutındırtıwın edi! Bilemen senıń namısıń keletuǵının, bilemen. Bilsem qayteyin?! Jurttań asqan bilimnı joq, óz haqındı ózin julıp jегendey shıman joq, sonıń ushm házirshe ayaqastı bolǵansha qayılman, bunı men jıńbıke erisiwimiz ushın islep atırman. Nákastı jeńiw ushın onıń ózinen hám buter nákaslikke barıp iyiliwge tuwra keletuǵın jaǵdaylar boladı!" (111 bet). Haqıyqatında da ulıwma ómir shınlıǵında socialistlik jámiyettin óluıp qulaw aldında insanlar arasında usmday konfliktlerdin, ishki psixologiyalıq sıpatlarǵa iye adamlardıń bolǵanı anıq! Bunı jazıwshı ayırtıp, burmalamastan sol turısında dál xatқа túsirip, tereń obrazlar dúneti biliwi XX ásirдин аqırındaǵı qaraqalpaq prozasınıń sózsiz jemisi, ótkirlikтин kórinisi деп bahalaymız. Biraq bunday jámiyet qarama-qarsılıqların sol dáwirde ashıq-aydın súwretley beriw ol waqıtları anısat emes edi. Sonlıqtan romanda konfliktlerdi usılayınsha batıl súwretlew menen qaharman obrazların psixologiyalıq túrde sáwlelendiriwge etimlik, demokratiya, gárezsizlik zamanınıń ruwxı birden-aq keletuǵının ayıp ótiw orınlı bolsa kerek.

XX ásirдин 80-jıllarınıń ekinshi yarımınan baslap poeziya menen qatır kórkem prozada da usınday ruwxtaǵı shıǵarmalar kóbeydi. Al shı shaytovtıń bul dóretpesi usı baǵdardıń jetilistirilgen usılında tabıslı usılǵan shıǵarma. Аmirxan áдеp-ikramlıq buzaqılıqların tek ǵana dúkanda islewshileri menen islep qoymaydı. Ol óz úyinde qul sıyaqlı

¹ Митов III. Жамап шығанақтағы Ақтуба. Нөкис. "Қарақалмақстан", 1992, 7-бет.

jumsap otırған Nurlepestın esalanlaw qızı Tursındı júkli etip qoyadı. Dáslep bunı qızdıń anası Názıgúl de, ákesi Nurlepes te bilmeydi. Kerisinshe olar ózlerin úyinde xızmet isletip saqlap, "bağıp" qoyǵanı ushın, qızı Tursındı táwipke emletiw ushın mashinada bir neshe mártebe alıp ketkeni sebepli de Ámirxannıń jaqsılıqların sırtınan maqtap júredi, ishlerinen de ırızı hám minnetdar boladı. Álbette, olardıń barlıǵı Ámirxannıń mákkarlıǵı, hiylekerligi menen buzıq niyetleriniń iske asıwı ushın islengen edi.

"Tap kúpá-kúndiz-aq edi, Gúlimbay Naǵmetovishtıń toǵızınshını bıyıl pitkergen qızı shashları qopırıp ish kóylek penen jaydan atılıp shıqtı da dárwazaga qaray juwırdı. Izinen quwıp kiyatırǵan Keńesgúl "jap dárwazanı!"-dep baqırdı!" (566-bet). Bul waqıya Ámirxannıń ádepiranlıq, ruwxıy jaqtan qanday adam ekenligin kórkem psixologiyalıq túrde taǵı bir márte tastıyıqlap kórsetedi. Demek, onıń úyi buzılǵan ortalıqtıń naǵız ordasına aylanǵan. Onıń duzaǵına Keńesgúl de, Orazgúl de túsken. Ámirxan ózi oynaslıq etken Orazgúldi de rastrata islegen etip, kóp jala-ótirikler menen de qamatıp jiberedi. Biraq sol paydaldardıń kóbisi Ámirxannıń óz tamaǵınan ótken.

Joqarıdaǵı waqıyanı óz kózi menen kórgennen keyin ǵana Nurlepes qızı Tursınnıń namısınń tógilgenine kózi jetedi. "Barayın da, jayına ot bereyin bul haywannıń!" (567-bet) -dep oylaydı. Biraq, ol bulay islewge ázzi edi.

Tursın Ámirxannan bolǵan balanı bosanarda qaytısqı boladı. Nurlepestıń ekinshi balası Mánigúl atlı qızǵa úylengen Nurqasım armıya qatarına xızmetke ketip, Afganstannan onıń tabıtı keledi. Bul waqıyaga ishi kúyingen Mánigúl jilli bolıp ketedi. Kózi de kórmeytuǵın hám júreǵi de soqır sezimli Názıgúl Aqtubanıń sasıq suwına shúmip óledi. Nurqasımdı óz qáteleriniń gúwası bolǵanhqtan da olardı jasırıw maqsetinde Ámirxan mashinaga qaqtırıp óltiredi. Ámirxan óz jinayatın pul menen jasırıp bastırmaqshı bolıp onı Nurlepestıń balası Sazturgannı usınadı.

"-Mınaw otız mın manat!"-Bu ne?-dep tańlanadı bala.

- Ákennıń qunı. Onı sudlatqan menen ákeń tirile me?! Onnan usı abzal!

Bala otız pashka qırı sınbaǵan onlıqtı Ámirxannıń betine otız márte zıńǵıttı, ǵasın qaqqshıp, ǵasinen buǵıp qalıp, soqqıdan jaltarıp túrdi Ámirxan. Bayterekten qızıl japıraq jawǵanday úlken áywannıń ishi qızıl onlıqqa jayrap qaldı..."

Romanda konfliktler mine, usınday halatlarda dialog hām avtorlıq bökem bayanlawlardıń birligi, gāde basqa da usıllar arqalı, qısqası, ötkir hem batılıq penen ashıqtan-ashıq súwretlenedi. Olarda avtorlıq poziciya anıq rawshan kórinedi, obrazlar tereńnen alınıadı. Sebebi kórip otırğanımızday-aq joqarıdağı tekstin ózinde kimniń kim ekenligi ayqın, ol ańıq kórinip tur. Buǵan qosımsha túsiniń berip otırıw da artıqsha. Eń baxıta onda qaharmanlardıń social psixologiyalıq situaciya, psixologiyalıq moment júdá sheber sáwlelengen. Dúnyada bir insan Aladen ayırılıp zar qaqsap atır, al jáne birew oǵan awız bastırıqqa aqsha tırtısqıta. „Bul ne degen dramaıq halat, ne degen tragediya? Bálkim, bunday hádiyseler aramızda ele de bar shıǵar.

Romandaǵı Amirxannıń eń jaman ádetleri onıń perzentlerine de jıǵpın. Ol balaları Temirxan menen Berdashlardı da ańsat hām esapsız dúnya tabıwǵa, qatırpurıshlıqqa, waqıtsha seksuallıq házlikke de tabıyalagan. Biraq bári bir Temirxan menen Berdashtıń iplas isleri de ózishde qarama-qarsılıq keltirip shıǵarmawı múmkin emes edi. Jazıwshı, mıne usı konfliktti de roman syujetine Amirxannıń is-háreketlerine baylanstırıp durıs tańlap, sheber engizgen.

Aytbay domkomnıń qızı Biybirabanı Temirxanlar "Ashshı kól"ge alıstırıp aparıp namısın tókkennen soń, ol jigitti baltalap óltiredi hām ol qatıladı. Biraq qayıp kelgennen soń qız endigi óshin Temirxannı shırtılesı hām inisi Berdashtan alıwdı oylap qoyadı. Qız óltiriwge barǵanda, Berdash Biybirabanı atıp óltiredi. Soytip jawızlıqqa jawızlıq menen juwap qaytarıwdı oylagan qaysar psixologiyadaǵı qız Biybirabanıń ómiri tragediya menen tamamlanadı. Solay etip syujetniń bul baǵdarındaǵı konfliktlerdiń shiyelenisiwi hām sheshiliwinde qaharmanlardıń psixologiyası, ádep-ikramlıq, ruwxıy sıpatları anıq hām tıstıń ashıladı.

Konflikttiń bul barısında da jazıwshı tek ǵana qurǵaq waqıyalar qaharman qarsılıqların tartımsız, sada túrde bayanlamastan, olardı hár qıylı etimioonal psixologiyalıq súwretlew usılları: qıymıl-qozǵahslar, tásirli avtorlıq bayanlawlar kóbirek dialoglardı óninli isletiw arqalı obrazlardıń alıwın oqıwshılar kóz aldına kino lentaları sıyaqlı elesletken. Misalı: "- Eń jaman bolsa ózi qudaydan tawa beredi" degen Názigüldiń pikirine Biybirabanı bulay deydi: "-Qudaydan tawmaydı! Bular jurttı quday taptıra beredi! Janımaq óltire qoyayın dep edim, qızıq ayaǵıma jıǵılıp jıladı...! Bu ser bencu aytqanda sizlerdiń barhǵınız iytsizler, ana kewlinizge betbasın, sizin garrınız da, qızınız da-iyt, adam emes, ekewi de! Iyt

bolmağanda özindey adamğa qul bolıwğa tınılmey me, sırá?! Al, endi Jerdash sizlerden hám pás iyt!" (Sonda, 554-bet).

Haqıyqatında Biybirabanın bul sözleri jazılmas ishki ruwxıy jaranın zardabınan, ornı tolmas dártlı psixologiyalıq tolğanıstan tuwılğan pikirler ekenligi kórinip tur. Ol eń negizgi konfliktlerin de óz boyına sińirip, qaharmanlar ruwxıy psixologiyalıq kelbetin de anıq sáwlelendirip turganday. Bunı romannın syujetlik hám konfliktlik jolların saralap qaytalap túsindirip otırıw.

Romannın negizgi syujetlerindeki Nurlepestin balası Nurqasımın Awğanstannan tabıtının keliwi de tariyxıy sharayat konfliktine dálme-dál saykes keledi hám olar arqalı qaharmanlardın psixologiyalıq halatları, onın kemshiligi, Mánigúldin ruwxıy psixologiyalıq keselge ushırawı, Názigúldin Aqtubanın suwına ğarq bolıwı da kórkem poetikalıq túrde dálilli suwretlenedi. Bizler házirgi kekse hám orta jastağı adamlardıń bunday waqıyalardıń kóp bolğanlıǵın kóriwimiz romandağı usınday syujetlik hám konfliktlik komponentlerdin haqıyqatlıq ekenligi, onı jazıwshının qaharmanlar obrazının psixologiyasına baylanıstırıp isenimli túrde sheber ashqan.

Bul shıǵarmadağı áskeriy polkovnik Berdambettin obrazı da óz boyına socialistlik dáwirin óz qarama-qarsılıqların, socializm hám demokratiya, ğárezsizlik zamanının bir-birine bolǵan qarsılıqların jamlegen qaharman sıpatında isenimli hám durıs suwretlengen. Onın prototipi bar obraz bul jaqın qónsılarının biri respublikamızdın eń dáslepki áskeriy polkovnigi Mátqurban Bedambetovtin ómirinen alınıp, jazıwshılıq poziciya hám tvorshestvolıq qıyal menen juwmaqlastırılıp, dáwirge say ulıwmalastırıp alınǵan.

Berdambet romanda dáslep buringı húkimetti jan-tanı menen qızǵıstay qorǵap sóyleydi. Oǵan til tiygizbeydi. Sebebi Berdambetke sol húkimet tárbiya bergen, áskeriy ataqlar, talay-talay sıyılıqlar inám etken, gezeginde bul da sol húkimranlıqtı qıraǵı saqshısı hám úgitshisine aylınǵan. Sonlıqtan qaharmannın dáslepki halatların biykarlaw yamasa burmalap, om romannan alıp taslaw h.t.b. mümkün emes. Al polkovnik uw ishıp óler aldında taslap ketken mınaw xatı qaharmannın dáslepki halatlarına pútkilley qarama-qarsı...

"Men isengen partiya joq endi, men isengen húkimet joq! Menin sonsha jılıq xızmetim, demek. Gúllan ómirim pushqa shıqtı. Endi jasawımın nege, kimgе keregi bar?! ...Menin ómirimdey ómiriniz miywasız hám push ótpegey!" (428-bet).

Demek, shıǵarmada kópshilik orınlarda bir qaharman óziniń ómirindegi konfliktlerdi súwretlew arqalı olardıń ishki dúnyasındaqı psixologiyalıq jaǵdaylardı, óz-ózine de baha beriw aqıl-parasatın kórkem poetikalıq túrde ashadı. Usı arqalı tariyxıy dáwirler, siyasiy jámiyetlik rawajlanıw menen bir jámiyettiń óz ishindegi qarama-qarshılıqlar da ayqın sáwlelenedi.

Sh.Seytovtıń bul dóretpesinde qaharman obrazın ashıwdaqı bunday kórkem psixologiyalıq principler, yaǵnıy qaharmanlardıń óz-ózine, táńhá sebebi ómirinen juwmaq shıǵarıw sıyaqlı psixologiyalıq sıpatlar basqa da ıqlıqlar ádebiyatında bar. Anıǵıraq aytqanda, belgili ádebiyatshılardıń biri Xelga Konrad ayırım Litva romanlarındaǵı qaharman obrazlarına baha berip, sol arqalı sınsız kórkem psixologizmniń baslı belgilerine óz baǵıyamasların bildiredi.¹ Solay etip ilimpaz ádebiyatshı "ózine-ózi qıymıqlanıp qaraw, aljasıw qáteliklerden qutılıwdı izlewshi qaharman" terminlerin isletedi.

Kórkem psixologizmge baylanıslı bul pikirler konfliktlerge baylanıslı tek ǵana Sh.Seytovtıń "Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba" romanına ıyǵalı bolǵan menen sheklenbey, al ulıwma T.Qayıpbergenovtıń "Kórdiń qarashıǵı", K.Mámбетovtıń "Hújdan", "Posqan el", "Türkstan" hám qanaqalpaq prozasınıń iri dóretpelerine tiyisli. Durısında da, "özine-ózi analiz" psixologizmniń yaǵnıy jazıwshınıń insannıń ishki dúnyası dúnyasına kirip barıwınıń bir joh.

Sh.Seytovtıń sóz etilip otırǵan romanında mektep mugallım, arzagoy hám jalatay Gúlimbay Naǵmetovish penen Nurlepes arasındaqı araqatın bir waqıyanıń ózinde jazıwshı konfliktlerdi, dáwir hám insanlar qatnasma-qarsılıqların qanshelli tereń bilip hám onı dál tawıp súwretlew arqalı qaharman obrazlarınıń ishki sırlarına sonshelli tereń kire alǵanı kórsetiledi. Anıǵıraqı Gúlimbay Naǵmetovish 1960-jıllardıń basındaqı partiyalıq siyasatqa súyengen túrde Nurlepeстіń úyine kelip, onı "sen nege eshki saqlap otırsań, bul ushın húkimet aldında ayıpker sıpatında juwap beresen"...dep qorqıtadı. Birden albirap qalǵan ańǵodek hám qawatız Nurlepes, óziń-aq joq ete-goy usını - dep jalǵız eshkisin Gúlimbayǵa jeteletip jiberedi. Bul kishkene ǵana elespesiz bir waqıya ayqınlıq detaldıń ózinde tariyxıy sharayat dáwir konfliktleri tolıq hám anıq sáwlelenegen, insanlar psixologiyasınıń qarama-qarsılıǵı da ayqın kórinedi. Usınday dáwir konfliktlerine baylanıslı qaharmanlardıń,

¹ Конрад Хелга. Лирико-психологический Литовский роман. — В кн.: Литовский роман. (Философские аспекты). Ленинград. "Наука", 1979, стр. 166

Nókerbay menen Turdıbay shayırdın mınaday öz-ara sóylesiw dialogin de keltiriw orınlı bolsa kerek:

"-Aqıllı bolğanda bular eshek penen eshkini qurta ma, jurttıń sıyrın qurta ma!? Ozin-ózi gosh penen, sút penen támiyin etip otırǵan jurttıń barın sıırıp alıp atır, a-aaal, endi bul jurttı kim támiyinleydi? Ya meniki qáte me, Turdıbay shayır?

– Men tilimnen tawıp júrgen adamman. Men bul gápti esitkenin joqpan, bilmeymen! Meni taǵı úshqudıqqa jiberǵın kelmese (tyurmanı aytıp atır-Q.Yu.) qanımdı qızdıra berme, Nóker Niyazovish, men sendey emespen, meniń bala-shaǵam bar" (157-bet). Bulardıń dáslep kisinde «Gúlimbay hám Nurlepes arasındǵı waqıyalar» turmıslıq-tariyxıy sharayat qarama-qarsılıqları, konfliktler syujet arqalı berilse, al ekinshisinde tap sol shınlıq subektiv psixologiyalıq princip penen súwretlengen.

Birinshi usıl – bul konfliktler menen syujet "obektiv" halda súwretlewde epikalıq dóretpе romandı bayanlaw ushın zárúr. Degen menen ekinshi princip-turmıs haqıyqatlıǵın, konfliktlerdi usılayınsha qaharmanlardıń ózleriniń oy eleginen ótkerip subektiv psixologiyahq principte beriw ótimlirek, oqıwshılarga tasirlirek kórinedi. Sebebi kórip otırǵanıımızday-aq onda waqıyalarǵa, dáwirge qaharmanlardıń emocional qatnası, ishki psixologiyalıq ekspressiya birden-aq kózge taslanadı. Sonday-aq onda Nókerbay (Nóker Niyazovish) hám Turdıbay shayır arasındǵı belgiler, birewindegi hadalhq, sezgirlik, tuwra minezlik, ekinshisindegi awız piskenlik, pánt jewdıń-qorqaqlıqtıń belgileri ayqın kórkem psixologiyalıq baǵıtta sáwlelengen.

Sh.Seytovtıń bul ádebiy qaharmanlarınıń da turmısta anıq prototipleri barday seziledi. Máselen, olarǵa Nókerbay - marhum shayır Áskerbay Ájiniyazov, Turdıbay shayır - ilimpaz hám shayır, ilim kandidatı Turdıbay Mámбетniyazovlardı esaplawǵa boladı. Jazıwshı olardıń turmıstaǵı kóshirmesin sol turısında, qaytalamay óz qıyalında, óz ideyalarına say biraz ulıwmalastırıp kewilge qonımlı ádebiy obraz dárejesine kótergen. Biraq olardıń negizi - naǵız prtotiplerdiń dál ózi dese de boladı. Ásirese, Nókerbay Niyazovish - zamanına say júdá sawatlı, sezgir, haqıyqatshıl, miynetkesh te jigiti. Biraq onıń kóp ishiwshiligi, bala-shaǵasınń bolmawı, shınlıqtı betke aytıp sala beriwshiligi, geyde tentek minezligi de naǵız shayır Áskerbay Ájiniyazovtı kóz aldımızǵa eleslete aladı. Demek, qálem iyesi ishki dúnyasındǵı eki túrli qarama-qarsılıqtı, yaǵnıy qaharmanın minez-qulıq psixologiyasınıń ishki konfliktlerin ishki dramatizmin ashadı. Bul,

lucinshe, körkem psixologizmnin jetelesken köriniserinin biri bolsa kerek.

Romandagi Jamiyet degen kisiniñ minaday sözlerin de sol dawir (socializmnin) qarama-qarsılıqları hām oğan qaharmannın därtli küyinişli qatnası jamlengen: "-Äne, aytpadım ba, zamanı qanday bolsa, adamı da sonday. Biziñ bārimiz ölimtikpiz, zamanımız hām ölimtik. Endi adamı tirilmey, zamanı da tirilmeydi, biz bārine kōnip ketkenbiz, jııay beremiz endi! Usını jaslarğa aytıp jürsek hām jaman bolmas olı aw, oğan märtligimiz jetpeydi!" (259-bet).

Qaharmannın ishki dramatizmi haqqında aytqanda shıgarmada Turdıbay shayırdın minez-qulıq psixologiyasına baylanıslı minaday konfliktlikti de kōrsetip ötiwimiz kerek. Ol bir sözinde partiya siyasatın bulıtpay orınlawshı, tek gāna tärtip-qaqıyda hām sxemalar menen haraket etiwshi robot sıyaqlı adam. Sol sebepli ol joldaslarına bir barıqpa jıynalista "hūkiwmettiñ buyırǵın orınlaw kerek. Sebebi, hūkiwmet degen bul-joqargı sove-et! Ceka-aa! Sovmin-nn! Äne, olar oylanadı men ushın, meniñ oylanıwımnıñ tūk keregi joq!...» (76-bet).

Mine, bunı bālkim rastan shın jūregi menen ayttı, yaki bilqastan qurıǵına sarkazm retinde ayttı ma, ol jaǵı belgisiz, biraq ol sovetlik dawırdın ashshı haqıyqatlıǵı ekeni anıq. al ekinshi tärepten Turdıbay shayır özi jasap turǵan jamiyet qarama-qarsılıqları menen onıñ qatlıkların bilmeydi emes, anıq sezip biledi, om bazda ayıp ta jūredi. buni onıñ:

Patsha awılım beton menen qorshaǵan,

Jaym salar gerbish jep "Shorshadan",

Ayrıması bolmay qaldı Polshadan,

Awlıyeñe bek bol qaraqalpaǵım,-

degen sıyaqlı h.t.b. sol jılları xalıq arasına keñ tarqalıp ketken qatlıq qatarları anıq kōrsetedi. Usınday qosıqları meyli prtotiptegi I Mambetniyazov jazbasa da ol xahqqa sol dawirde "Turdıbay shayır atı menen mālīm holǵanı da obektiv tariyxıy haqıyqatlıq. Sonlıqtan shıgarmadagi ädebiy obrazdın-Turdıbay shayırdın qospalı, qarama-qarsılıq, ishki dinamikası psixologiyasın ashıwda jazıwshı Sh.Seytov usı qatlıqta da jūdā durıs hām orınlı paydalangan. Bul romandagi konflikt hām qaharmanlar psixologiyasınıñ ashılıw birliginiñ jāne bir sıpatı, jāne bñ körnisi bolıp esaplanadı. Dōretpedegi Turdıbay shayır Nōkerbay, qaharman hām basqalardıñ minaday sözleri öz-ara gūrriñlerine de dıqqat qaratadıq:

* Na de bolsa Ämiwdiñ ayagın sezdiñ qararına kirgizdi!

- Ne dep?!
 - úllken salıǵershilik bazası bolsın-dep ta!
 - Ne degen toǵay bar edi... Mınaw turgan Samanbay bir jıldı zım-
 zıya boldı ma, boldı...!

- Gazetti künde oqıy berseń, künde maqtala berseń óziń de abaylaysań!

- Ne dep maqtaptı sonda?!...Olar tábiyat penen qaharmanlarsha ayqasıp, bul ayqasta aqırı jeńimpaz shıqtı da, tábiyat insan qúdetine bas iyip ǵana qoyǵan joq... -depti. (156-bet). Mine, jazıwshı dóretpesinde shıǵarma konfliktti dúziwde, dáwir waqıyalarınan qarama-qarsılıqların syujetke engiziwde dialoglardan usılayınsha utımlı paydalanadı hám psixologiyalıq princip sıpatında qaharmanlar psixologiyasın ashıwda onıń dálme-dál momentlerindeki ishki emociyalardı beriwde de ayrıqsha nátiyjeli ekenligi ańq seziledi.

Usınday dialoglik usıllar menen jazıwshı bir neshe on jılhlardaǵı dáwir shıńlıǵının konfliktlerin shıǵarmaǵa qısqa-qısqa hám tásirli túrde engizgen. Usı kózqarastan "...Roman dialoglerde qollanıwı jaǵınan dramaǵa kinoscenariyge, videofilmlerge ne qolaylı, waqıyaların rawajlanıwında dramatizm, kartinalıq kórinisler basım. Bunday sıpatlar Nókerbay menen Palwaniyazdıń (ómirde turmıstaǵı laqabı Palwaniyaz aǵash quyırıqtı prototip etip alǵan) mınaday dialoglerinde de tastıyqlanadı:

"-Áy, bilgishler, juwap bermedińiz-ǵo sizler? Ya qorqasız ba? ...ja-aq, - Nókerbay basın shayqadı. - Házir birewden birew qorıqpaytuǵın da, birewge birew baǵınbaytuǵın da zama-an, nesine qorqamız, aranın da, papirosın da orıslar menen keldi, a-al esiteyik degeniń solmedi?! Burınları bunday gáp ushın qamar edi. Yashasın erkinlik!...Ne aytsań da erkinseń, ayta ber, ayta ber...!

- Usı erkinlik úyimizdegilerge ádet bolmasa dey be-er! -Palwaniyaz saqalın tutamlap dastıqtan basın almastan shayqqadı. - Kelinlerimiz, balalarımız, áshkaralıq, járiyahlıq dep ne bolsa sonı júzimizge... Bay-bay, bay-ba-ayy, ákesin uslap qamatqanlardı bayaǵıda komsomolǵa aldı-aw! Partiyaǵa alıp hámel berdi-aw! (530-bet) Demek, bunda da romanda jazıwshı tárepinen konfliktlerdi súwretlewdiń eń bir nátiyjeli jollarınan esaplap dialoglar arqalı psixologiyalıq principni isletiwdegi poetikalıq sheberlik hayran qaldıradı, oqıwshılardı eriksiz izine, ótken tariyxıy dáwir qarama-qarsılıqların kórip biliwge qaray jeteleydi. Sonday-aq bul óz shıńlıǵının basımı, realizmniń tereńligi menen sıpatlanıp, ol tek ǵana siyasatpazlıq bolıp qalmastan qaharmanlar sanasındaǵı oy-

tolqanısları menen júrek tarlarındaǵı sezim-terbenislerin dal basıp shırtedi. Talant penen jazılǵan dóretpede konflikt hám qaharman psixologiyası usılaysha ajıralmas sintezlengen.

Bul V.D.Dneprov atlı ataqlı jazıwshı Marsel Prusstın romanlarındaǵı psixologizm yamasa keń polotnalı dóretpelerindeki lirikalıq penen poetikalıq súwretlewdiń óz-ara birligi haqqında pikir júritedi. Subektivlik konfliktlerdiń negizgi syujetke tereń sinisip ketip olardıń M.Prust romanlarındaǵı V.Dneprov ayıp otırǵanday lirizmin emes, al bul «intezlik process «subektivlik hám obektivlik» Sh.Seytovtıń "Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba", T.Qayıpbergenovtıń "Kózdiń qarashıǵı", K.Mambetovtıń "Hújdan", "Türkstan" sıyaqlı romanlarındaǵı qaharman obrazın kórkem psixologizm principinde súwretlewge xızmet etedi.

Ushıma alǵanda XX ásirdegi qaraqalpaq prozası hár qıylı dáwirler konfliktin qaharman obrazlarınan ishki dúnyasın ashıwdiń tereńligine jumısp súwretlewdiń qıyın, mashaqatlı qarama-qarsılıqlı jolların basıp otır. Qaraqalpaq prozası konfliktlerdi sáwlelendiriwde 1920-30-jıllardaǵı dálepki sada hám ústirtinlikten baslap, sońınan "konfliktsizlik teoriyasına" shekemgi, keyin ala bundaǵı ele sheberlikniń jetispewi, geyde naturalizm gáde jasalmalıqtıń sezilip qalıwı sıyaqlı jolları basıp otır. Al 1960-70-jıllarǵa kelip konfliktler arqalı qaharmanlar psixologiyasın ashıp jańasha baǵdarları, isenimlilik, realizmniń tereńligi, 1980-90-jıllarda bolsa, bul jolda ayrıqsha zamanagóy temadaǵı iri poetikalıq prozada da ayrıqsha ashıqtan-ashıq batılıq, ótkirlik payda boldı hám rawajlandı, usılar arqalı qaharmanlar psixologiyasınıń tereń oyılıǵı, zıwıy, insaniy, ádep-ikramlıq izlenisleri ózlerinshe ayrıqsha kórin-di. Bul process tap házirgi kúnleri jáne de alǵa rawajlanıp atır. Oqıwshılar kórkem shıǵarmadaǵı konflikt máselelerin misallardı tallaw arqalı túsini-p beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qaraqalpaq ádebiyatınan iliminde prozadaǵı konflikt máselesi qalay izertlengen? Misallar keltiriń.

2. T.Qayıpbergenovtıń «Kózdiń qarashıǵı» romanında konflikt qalay berilgen? Misallar keltiriń.

3. K.Mambetovtıń «Hújdan» romanında konflikt qaharman obrazların ashıp beriwdegi áhmiyetin túsindir-iń.

4. Sh.Seytovtıń «Xalqabad» shıǵarmasındaǵı konflikt máselesi qalay berilgen? Misallar keltiriń.

5. Romanlarda konflikt jasawda jazıwshılardıń sheberliklerin túsindirıń.

6. Romanlarda berilgen mısallar tiykarında konflikttiń áhmiyetin aytıń.

7. «Közdiń qarashıǵı» dóretpesinde Jaqsılıq Dáwletov hám Serjanovlar arasındaqı konfliktlerden mısallar keltiriń.

8. «Hújdan» shıǵarmasında Qasım hám basqa qaharmanlar arasındaqı konfliktlerden mısallar jazıp keliń.

§ 7. Oqıwshılarga kompoziciya dúziwdiń jańasha formaların úyretiw metodikası

Jobası:

1. Kompoziciya haqqında túsiniń
2. Prozalıq shıǵarmalarda kompoziciya dúziwdiń ózgeshelikleri
3. T. Qayıpbergenovtiń «Közdiń qarashıǵı» romanında kompoziciya qurıwdıń sheberlikleri
4. K. Mambetovtiń «Hújdan» romanında kompoziciya qurıw máseleleri
5. Syujet hám kompoziciya arasındaqı baylanıstıń ashıp beriliw usılları

Epikalıq shıǵarmalarda, kórkem prozalıq dóretpelerde dáwir shınlıǵı menen qaharmanlar obrazı, olardıń ádep-ikramlılıq, social jámiyetlik psixologiyalıq kelbeti birinshi gezekte syujet, epikalıq waqıyalar arqalı ámelge asıp súwretlenedi. Hátteki hár qanday lirikalıq dóretpeniń negizinde de syujet, syujetlik waqıyalar jatatuǵının ádebiyat teoretikleri biykarlamaydı. Mine, usı syujet hám oǵan engizilgen hár qıylı bóleksheler, kartınalar, dialoglar h.t.b. prozalıq shıǵarmalarda qalayınsha jaylastırılıp, kompoziciyalıq jaqtan qanday tártipte ornalastırılıwı kerek? Bul hárбір jazıwshınıń óz uqıbı, óz sheberligine baylanıslı bolıp esaplanadı.

XX ásirdiń dáslepki yarımında kópshilik milliy ádebiyatlarda, qaraqalpaq prozasında da, ásirese romanlarda syujet hám kompoziciya ádettegidey waqıt boyınsha izbe-iz tariyxıy xronologiyalıq tártipte rawajlandırılıp, waqıyalar hám detallar óz orınları menen beriler edi. A. Begimov, J. Aymurzaev, K. Sultanov, Ó. Aytjanov, T. Qayıpbergenovtiń dáslepki romanlarında obektiv tariyxıy izbe-iz xronologiyalıq túrdegi syujet qurıw principı tolıq saqlanadı. Al bul princippen "qashıw" yamasa

onu "buzıp jarıp" jańasha formada súwretlewlerge ótiw, syujetti ózine tartıwı, oqıwshı ushın qızıqlı etip hám awızeki gürinler yamasa ishki monologlar arqalı tásirli etip «lirikalıq formada da» beriw milliy prozada 1950-jıllardıń aqırı hám 1960-jılları ayrıqsha tus aldı. Sóytip bul baǵdarda "liko-psixologiyalıq povestler" dep atalǵan janrlıq stillik aǵım payda boldı hám ol tez pát penen rawajlandı. Bul processtıń payda bolıwı hám tezlesiwinde Orta Aziya xalıqları ádebiyatı ushın Sh.Aytmatovtıń poetikalıq dástúrleriniń áhmiyeti júdá úlken. Onı házirgi kúнге shekem ádebiyatshılar har tárepleme izertlep jazıp atır.¹ Kórkem realistik romanıń poetikalıq rawajlanıwındaǵı syujet hám kompoziciyanıń bunday poetikalıq forması qaraqalpaq prozasında 1980-jıllardıń aqırı 1990-jıllardıń basına kelip romanlarǵa da óte basladı.

1980-jılları jarıqqa shıqqan T.Qayıpbergenovtıń "Kózdiń qarashıǵı" romanıń kópshilik syujetlik bóleksheleri, qaharmanń kóz aldına elesletiwleri, yadqa túsiriwleri arqalı kórkem psixologiyalıq baǵdarda beriledi. Al bul usıl usı jazıwshınıń "Tánha ózine málim sır" povestinde bulsa (1970-jılları) ishki monologlar, xat t.b. túrinde júdá jetiliske halda qollanıla basladı. Bundaǵı syujetlik hám kompoziciyalıq funkciyaǵa iye ishki monologlar menen yadqa túsiriwler jazıwshınıń "Qaraqalpaq qızı" romanındaǵı monologlardan pútkilley ajralıp turadı.

Demek, usılay etip yadqa túsiriw, kóz aldına elesletiw túrindegi ishki monolog, awızeki gürinlesiw, aytıp beriw» syujet hám kompoziciya qurıwdıń subektiv-psixologiyalıq principi kem-kem romanlarda da tezlese basladı. Bulardıń qatarına Sh.Seytovtıń "Bıǵbal", O.Ábdıraxmanovtıń "Bosaǵa", K.Mámбетovtıń "Hújdan", "Pısqan el", "Türkstan", A.Ábdievтіń "Jin-jıpırlar uyası" romanların qosıw múmkin. Bulardıń geyparalarınń syujetlik baǵdarı tolıǵı menen bir tutas halda yadqa túsiriw hám kóz aldına elesletiwge qurılǵan. Aynımsı bir kún ishindeǵı waqıyalar arqalı, gey birewleri sanawlı bir masha kúngi kórgen hám kóz aldına elesletiwlerdi salıstırıwlar arqalı óz arası shıwı ashılıp, qaharmanlar psixologiyası tereńlestirilip ańwırtıladı. Syujet hám kompoziciya qurıwdıń usınday subektiv psixologiyalıq principi K.Mámбетovtıń "Hújdan" romanında ayrıqsha ózine táńlik, sheberlik penen isletilgen.

Kóplegen milliy ádebiyatlardıń kórkem prozasındaǵı bul jańasha poetikalıq usıldıń rawajlanıwında bizińshe gruzin jazıwshısı

¹ Айтматов мен А. Ч.Айтматов және боордош элдер адабияты. Фрунзе. 1989; Сейтов Ш. Ш.Сейтовтың "Ығбал соқпақлары" романында Ш.Айтматовтың поэтикалық дәстүрлері. "Еркин Қарақалпақстан", 12-октябрь, 2002.

N.Dumbadzenin "Mańgilik nızamı", qırğız jazıwshısı Sh.Aytmatovtıń "Ásirge tatırılıq kún" "Boranlı bándirgi" sıyaqlı qunlı dóretpelerdin ádebiy maydangá keliwi hám olardıń ádebiy ómirde úlken pikir alısıwlar menen sol dóretpelerdin jańa qubıhslarǵa aylandı.

Belgili jazıwshı K.Mámбетovtıń "Hújdan" romanındaǵı syujetlik waqıyalar yadqa túsiriw hám awızeki gúrrińler N.Dumbadzenin "Mańgilik nızamı" romanındaǵı kompoziciya qurıwǵa bas qaharmanın keselxanadaǵı waqıyalarınan, sol jerdegi kórgen bilgenleri, basqalardan esitkenlerinen kelip shıǵadı. Bul syujet, kompoziciya dúziwdegi formal, sırtqı uqsaslıq ǵana emes, ol princip qaharman obrazın ashıwdıń poetikalıq usılı sıpatındaǵı ádebiy pikirден de, turmıs sharayatları menen ómir qubıhslarının uqsaslıǵınan da kelip tuwılǵan tipologiya dep esaplasa durıs bolar edi. Eki romannıń da qaharmanları negizinen keselxanada jatıp hárezet etedi, sol jerde oylanıp tolǵanadı, ótken hám házirgi ómir jolların óz-ara salıstırıp baha beredi. Olar tek ǵana ózlerinin emes, al basqalardıń da ótken ómirlerin olardıń gúrrińleri arqalı esitip, solardı sahtırıp qarap, bulardı ózinshe ar-namıs, hújdan tárezisine saladı, oqıwshılardıń óz bahalawları menen óz húkimlerine usınadı. Usı kózqarastan bul dóretpelerdin materiallıq obektleri qaharmanlarınń kásip-kárinen tıs milliy psixologiyası, ózlerine tán bolǵan ádep-ikramlılıq máselelerdi ortaǵa taslaw hám sheshiwdegi ózgeshe pafosları sezilip turadı. K.Mámбетovtıń romanında "Hújdan!" degen jańǵırılıq uran ózgeshe bir pafos penen, geyde publicistizm, ǵáde yumor hám satira, geyde giperbolizm, ritorika bazda ritmika sezilse de, sol hújdandı qorǵawshı ideya psixologiyalıq halda jańlap esitilip turadı. Qarańız...:

"-Aqırı adamda hújdan degen bar.

- Hújdan...Hújdan...qoysań-a, sol hújdandı! Hújdan degen-bul pul! Pulsız qurı hújdannan ne shıǵadı?! Tap usınday hújdan dep baqıra beretugin adamlardıń bir neshshesi biziń Xojelide de tabıladı... Al sol hújdan dep baqırıp júrgenlerdin bári joldı shańǵıtıp pıyada júr..."¹

"...Meniń hújdanıw buǵan jol qoymaydı.

- Hújdan... Hújdan...Hásseniy, ózim professor bolar ma edim?! Kórseter edim, barlıq ónerimdi. Ózim-ǵoy-ózim, hátte tuwǵan tuwısqanlarıma jay saldırıp berer edim"² h.t.b. Mine, bul óz-ara qarama-qarsı pikirlerde ayrıqsha temperamentlilik ayqın sezilip, olar arqalı-aq kóp sóylemey-aq qálem iyesi adamlardıń, yaǵnıy kimniń kim ekenligin psixologiyalıq jaqtan anıq dálillenip tur.

¹ Мәмбетов К. Хұждан. Ноқис, "Қарақалпақстан", 1991. 51-бет.

² Сонда. 54-бет.

Romannın körkem psixologizmin, qaharman obrazının tereñligi menen olardıñ tábiyılıǵı hám turmıslıq áhmiyetin kúsheytip turǵan nepezi joı - bul syujetin ózgeshe formada kóbirek yadqa túsiriw turıdegi awızeki gúrrińlerge qurılǵanı bolıp esaplanadı. Shıǵarmalardıñ körkem psixologizmi hár qıylı formalarda ámelge asadı. Ol túrli shıǵarmalarda hár qıylı halda. Solay eken K.Mámбетovtıñ "Hújdan" dorıspesinde bas qaharman Qasım Seytnazarovtıñ yadqa túsiriwleri, Ottemis, Jumabay, Dúysenbay, Tórebay, Sháribay, Asan h.t. basqalardıñ awızeki gúrrińleri úlken syujetlik hám kompoziciyalıq funkciya (wazıpa) atqarıp, olar poetikalıq jaqtan ayırıqsha körkem psixologiyalıq áhmiyetke iye.

Otemis burın poshta (baylanıs) bóliminiñ baslıǵı, RayPO skladshısı da bolıp islegen, aqırında bir sovxozdıñ bas esapshısı sıpatında tubalaw qáwirinde mámleket, xalıq mülkin súliktey sorıǵan adamlardıñ biri. Qayta qurıw tekseriw baslanıp, sonıñ aqibetinde qan basımı kóterilip basqanına túsken. Dúysenbay bolsa universitetin tariyx fakultetin bitirgen de, qassap bolıp islep, xalıqtı táreziniñ bir ushınan-aq súyek-súyek penen aldaǵanlardıñ biri. Jumabay shofyor bolıp júrip-aq, Tórebay pıraq, bas injener bolıp turmıstan aljasıp ǵana qoymay, qanday hásirlerden bolsa da "buzılǵan" adamlar. Keselxanada jatırǵan Asannıñ da Boris, veteran aqsaqal Sháribay "shataq"tıñ da óz dártleri basım. Al Qasım bolsa, ol da ilim jollarındaǵı tosqınlıqlarda biraz sharshagan, júrek dártine shalınǵan professor. Sonlıqtan da mine, usınday bir neshe qaharmanlardıñ barlıǵınıñ ómir jolları birdey emes, olardıñ ómirge baǵıptanları, túsiniwleri, dúnyatanımı psixologiyası hárqıylı. Otemis, Dúysenbay, Daryabay, Hámıydullalar maqtanshaq, waqtında menmen de bolǵan, Qasım, Asan, Shárigüller oyshań, mehirli, túsimpaz, ruwxıy dártine shalınǵan, Sháribay, Svetlanalar haqıyqatshıl, ójet, güressheń, turǵanlek, minez-qulq iyeleri. Usınday ózgesheliklerine qaray otırıp qurıwshıl olarǵa baylanıslı bolǵan syujet jolların hár qaysısında ózgeshe-özgeshe, dara-dara bayanlaw, táriyiplew usılların qollanadı.

Atap aytqanda oyshań, kóbirek oylana beretugin Qasımǵa tiyisli wazıpa, syujet jolları onıñ psixologiyalıq sheginisleri, yadqa túsiriwleri arqalı súwretlense, basqa qaharmanlarǵa baylanıslı syujet baǵdarları, syujet kartinaları olardıñ awızeki gúrrińleri, áńgimeleri arqalı tásirli turde súwretlenedi. Qaharmanlardıñ usınday awız-eki gúrrińleri menen yadqa túsiriwleri romandaǵı syujet, kompoziciya, konfliktler hám qaharman

obrazlarının turmıslıq isenimliligin arttırıwdagı ahamiyetin âdebiy sında alımlarımız târepinen durıs bahalandı.¹

Solay etip, romannın syujetlik hârn kompoziciyalıq bağdarı bas qaharman Qasımın âtirapına jâmlep berilgen. Qasım shıgarmada gullân waqıya hârn hâdiyselerdin, doretpenin bir neshe syujetlik bağdarların bir orayğa biriktiriwshi, sholkemlestiriwshi wazyıpa atqarıp barlıq waqıya hârn is-hâreketler onın baqlawları hârn bahalawları arqalı beriledi. Doretpede ayırım sūwretlew usılları: portretler, qıymıl-qozğalı hârn is-hâreketler baslı qaharman Qasımın obraı menen sâwlelengenı anıq kōrinip tur. Usının menen de avtorhıq poziciya anıqlanadı. Qasımın akademik Murat Muhammedovishtin sırtqı tulğasin eslewi menen Tōrebay degen jigittin ōzinin dayısı Dālibaydin sırtqı kōrinislerin yadqa tūsirip salıstırsaq, bul pikirimiz jūdā ayqınlasadı.

Mısalı: "Qasım Murat Muhammedovishti jaqsı tanımas edi. Tek ilgeri jılları gana bir martebe kōrgen. Buyra shashları taram-taram bolıp tolqınlanıp, bir qaragannan-aq susı basıp ketetugin bul adam bir kōrgennin ōzinde-aq esiñnen shıqpay hâr qanday adamdı alwan tūrli qıyallarga berildirip jiberetugin bir sulıw simbatlı kisi edi. Onın kōrinisiniñ ōzinen-aq mâdeniyatlılıqtın barlıq tūrleri kōrinip turganday. Omirinde shañ jugıp kōrmegen appaq kōyleginiñ jagalarına shekem jasırmğan jaydarılıq, sıp-sıydam denesine sıymay turgan sıpayılıq, kōz âynekli kōzlerine jasırmğan jarq etken aqıl, bir qaragan adamdı birden albratıp taslaydı".

"Onın iyninde būgin gana dūkannan satıp alınganday sıydam kostyum-shalbar ōzine âbden jarasıp, moynındağı bir-eki aq sızıq penen ashōkōylengen, alwan tūske engen galstuk te qozday gıjlap adamdı ōzine qaratar edi.

Sol bayağı turısı. Qamarı qozının jūindey jelkildep turgan buyra shashi âbden jarasıp, jez jiyekli kōz âynek astınan qaragan kōzleri kulimlep kiyatır. (65-bet) - dep sūwretlewlerde, bas qaharmanın prtotipi bolğan jazıwshının ōziniñ de orınlı, jarasımlı simpatiyası amq kōrinip tur hârn ol yadqa tūsiriw, kōz aldına elesletiw tūrinde berilgen. Qasım keselxanada jatıp atırıp bazı bir waqıtları ōz ustazı akademik M.Muhammedovishti usılay elesletedi.

¹ Пирназаров А. Хўждан менен жазылган "Хўждан". "Совет Қарақалпақстаны" 25-январь. 1991.

² Мәмбетов К. Хўждан...63-бет.

Al endi ruwxıy qıyralıwǵa ushıraǵan Törebaydın öz dayısı Dalıbaydın sırtqı kelbetin kóz aldına elesletiwın joqarıdaǵı portret penen ıdeyalıq-estetikahq principı jaǵınan óz-ara salıstırıp qarayıq:

"...Onıń qasındaǵı baha kózli kelte kisi...ol júdá qımbat bahalı kiyim-shalbar kiygen. Biraq bul kiyimlerge utyutǵın tiymegeniniń ózine kóp waqıtlar bolǵan. Bul kisi dúkannan bir bahalı kiyim kiyip alıp, araǵa ishıp, túni menen jatpay, hámmeni páteńge keltirip sol awnap jatqan kiyimi menen azanda tuwrı aeroportqa kelgen adamǵa usar edi.

Ozi kep-kelte bolıwına qaramastan keliksiz semiripti. Bir qaragan adamǵa moyın pútkilley joqtay, bılshıq betleri astındaǵı buǵaqları kókiregi menen birge qosılıp ketken. Ğarbızday tompayıp ketken qarnı óz aldına bólek. Kip-kishkene ǵana basına qasnaǵı ensiz qalpaq kiyipti. Tıbektey bolǵan qalpaq betin ábden úlkeytip sıqılın qashırıp jibergen" (*Alimbetov K. Hújdan... 175-176-betler*).

"...jengey...ózinshе ishek-attesi qatıp kúlgен boldı. Onıń jas ramawzi otız besten artıq emes. Birinshi hádden ziyat sulıw, tik qaragan waqtında kirpikleri tayaqtay bolıp ketedi eken. Men onı dayım menen birge salıstırıp qaradım. Dayım bunnı aldında duzlangan pomidorday mirjım-tırjım bir adam edi" (*Alimbetov K. Hújdan... 185-bet*.)

Bul jerdegi jas kelinshek penen Dalıbaydı óz-ara kontrastlıq awırwıtlewlerinen de tısqari jazıwshınıń Murat Muhammedovishti awırwıtlewleri de bir-birine qarama-qarsı. Meyli olar unamli-unamsız túrde xemalıq steorotip dep esaplınsa da turmista, ómirde bunday hámıulardıń bar ekenligi anıq hám olardı bas qaharmanın hám jazıwshınıń ideyalıq poziciyasın jáne de ayqınlastıradı, ogan korkem psixologiyalıq sıpat ta baǵıshlaydı.

Shıǵarmada syujet waqıyaları birese bas qaharman Qasımın yadqa tırtıw, elesletiwleri, birese Dúysenbaydın, bazda Otemistın, geyde Dalıbaydın, sonına qaray Asan, Törebay, Sharıbay, Baykolardıń awız-ektı gırrınlerin keselxana bólesindegi jagdaylar, óz-ara dialoglar menen aralıstırıp beriledi. Demek, negizgi syujet jolları parallel kompoziciyalı hámde ámelge asadı degen sóz. Al olarǵa qosımsha qısqa-qısqa syujetlik detallar (bóleksheler) belgili bir psixologiyalıq halat-keshirmeler yamasa ıdeyalıq poziciyalarǵa baylanıslı da qaharmanlardın áńgime gúrrinlerine ırdırılıp jiberilip, olar negizgi syujetke júyi bilinbey tıǵız birigip ketedi.

Romanda eń dáslep Qasım atlı professor jatırǵan keselxana bódemesindegi Otemis degen bir sovxozdın bas buxgalteriniń awızeki gırrınleri beriledi. Usı arqalı jazıwshı Otemistegi tubalaw dawiriniń adamlarına tán bolǵan jermenlik, qosıp jazıw, xalıq mápin oylamay

mámleketti de, el-xalıqtı da aldawshılıq, kóz boyawhılıq sıyaqlı ádep-ikramlılıq psixologiyalıq sıpatların ashadı. Ótemis sıyaqlılar sol tubalaw dáwirinde "Hújdandı" aqsha dep túsindi, hár qanday nárseni, ar-namıstı da aqsha menen belgiledi. Olar bashqtı - "qazan", bas buxgalterdi - "shómish", al kassirdi bolsa "qasıq" degen atamalar menen atap shaqırar edi. Bul ne degen hádden asıw, ne degen insapsızlıq...?! Olar Ótemistiń dáslepki gúrrińleri arqalı ashılǵan.

Sonday-aq tap usı dáwirde den sawlıqtı saqlaw tarawında da biybastaqlıq, tártipsizlik bılıǵıp ketken edi. Biz bunı romannıń dáslepki betlerinen-aq bas vrach Hamiydulla menen qatardagı emlewshi vrach Allanazar arasındagı sóylesiwler arqalı bilemiz. Olar qatal awırıwlarǵa arnalǵan arnawlı bólmeler ajratıwı hám olardıń tiyisli qástelerge ǵana beriliwi haqqında qızǵın tartısadı. Allanazar haqlıq, hújdan, insan, ar-namıs tárepinde tursa, bas shıpaker kesellerdi qáteresine, ataq-abıray yamasa "qalta"larına qarap sıylap bahalaydı.

"-Men sizden...eki adamlıq bólme sorap turman... Keselxanadan gósh kombinatınıń qarawılına orın tawıladı. Professorlarǵa nege tabılmaıdı?

— Professor bolsa ózine... Akademik bolǵanda maǵan ne paydası bar?!¹

"-Hamiydulla... Qaraqalpaqstanda jámi jıynalǵanda on bes professor bar eken. Solardı sıylamasań qalay bolǵanı?!"²

Mine, bul tartıslarda avtolıq poziciya anıq belgili bolıp, ol negizgi syujet baǵdarına yamasa bir neshe qaharmanlardıń yadqa túsiriw-gúrrińleriniń ara-arasına Qasımın keselxanada esitkenleri, kórgen hádiyseleri yamasa tartısları retinde kompoziciyalıq sheberlik penen engizip súwretlenedi. Hamiydulla hám Allanazarlar arasındagı gáplerdiń sońı ar-namıs, hújdan menen baylıq, pul arasındagı tartıslar menen qızıwlı pikirlerge barıp ulasadı.

"...bas vrach birden shırt ete qaldı.

— Pulsız jumıs pitkerip bolmaıdı. Óziń de aylıqsız jumıs, islemesen kerek?!

— Pul...Pul...Áne, sol pul adamdı qurtadı. Sebebi puldın imkanıyatları kóp. Pul arqalı adam bay bolıp ta, bilgir bolıp ta, húrmetli bolıp ta ketiwi turgan gáp" (sonda, 36-bet). "Araǵa pul aralasqanı uslını da kóp adamlar kásibin ózgertti. Bir talantlı artistin dúkanslı bolıp ketkenin kórip janım ashıdı" (37-bet).

¹ Мәмбетов К. Хұждан...33-34-бетлер.

² Сонда.34 -бет.

Allanazardıñ aytqan soñğı gäpleriniñ haq ekenligin köpshilik bileidi. Hunday faktlerdi sanap ta körsetiw mümkin. Sonday-aq bul detaldıñ obektivlik realistlik sıpatına qosa, onıñ syujetlik bölekshe sıpatında poetikalıq türde bahalasaq, bul negizgi úlken syujetke qaharmannıñ gürriñi retinde täsirli türde tıgız biriktirilgen. Ol arqalı sol qaharmannıñ hadallıq, ar-namıs, talant ushm ishki kúyinishli, nalışlı halatı psixologiyalıq türde ashılğan. Qaharmanlardıñ awızeki gürriñleri, syujetlik hám kompoziciyalıq xızmeti de usınday orınlarda anıq körinedi.

"Uzm jip qısquarıp ruwshılıq köbeyip ketti... bir artist: "Házir törelilik bızın ruwdıñ basında. Men qudaydıñ rolin atqarıwım kerek" - dep shataq salıp: "Ozi shappattay el bunshama ruwğa bólingeni nesi?!" (38-bet). Bul da ishki därt hám kúyinishti kórkem psixologiyalıq türde awıwletlendiriw hám pútkil xalıqtı birlikke shaqırıw bolsa kerek. Bunday hıyalarga jazıwshı kórkem psixologiyalıq tamannan qaharmannıñ awızeki gürriñ hám ángimelerine syujetlik hám kompoziciyalıq wazıypalar júklep súwretlewler arqalı erisip otır.

Syujettiñ negizgi baǵdarına engizilgen Dúysenbayǵa baylanıslı waqıyalar: onıñ izinen ishek-qarın menen, gelle-bas sıyraq pisirip alıp beliwine baylanıslı yumor - satiralıq hádiyseler hám onıñ kássapshılıqqa baylanıslı pikirleri menen ángime gürriñleri de ayrıqsha qızıǵıwshılıq ıyatadı. Sol arqalı Dúysenbaydıñ nápisqawlıǵı menen pámsizligi, ashkızlıq psixologiyası täsirli ashıladı. Jazıwshı bunday waqıyalardan usıwı qaharmannıñ minez-qulqına baylanıslı qısqa-qısqa avtorlıq minezlemelerdi de berip baradı.

Mısalı: "Hár bir adamnıñ xarakteri hár qıylı. Birewleri awzına sók alıp qoyǵanday úndemes bolsa, birewleri pútkilley bırıq. Ásirese dawırıp sóyley beretuǵın Dúysenbayǵa qıyın boldı. Óziniñ de bir qulaǵı awırlıw eken, biysharanıñ. Bir sóz aytса da tap daryanıñ arǵı jaǵında turıp dawıslıǵan dargaday baqırıp turǵanı. Söytip otırıp ángimeshiligin qaytaradı. Qalpaqı radioday bolıp bir maydan sóylese, qulaǵın ábden titlip qaladı. Dúysenbay negizinde bir darqıldaq jigit. Oyında hesh nárese joq. Bir pikir yadına kelse gúbidey aqtarıladı. Hesh birewge kek qılmaıydı. Biraq balqıp turıp sóylewge zor". (42-bet).

Bul avtorlıq maǵlıwatnamalar romannıñ ulıwma poetikasına zıyan etpese kerek. Al avtor usı minezlemelerdi onıñ óz gürriñlerindeki janlı detallar menen yumor - satiralıq sıpatı da biriktirip ashadı. Sonıñ ushın da shıǵarma kompoziciyasına qosımsha bir gürriñindeki waqıya mınaıday: "Bir jola bir qonım bir baspaq soydırdı. Ozi de dim aq kökirek gelim eken. Ana jerinde bezi bar, mına jerinde óti bar dep júrip-aq

baspaqtıń jartı góshin kesip alǵan ekenmen. Sońınan "bunıń bárin iytime beremen" - dep arqalap ketippen, iyt ólimdi jesin... quwırıp jedik. Qalǵanın ǵana qalaǵa aparıp satıp jiberdim. Ánekey doslarım, qassap degennıń qupıya isleri kóp boladı" (42-bet). Yadqa túsiriw - awızsha gúrriń túrindegi bul kishkene syujetlik detaldıń ózinde Dúysenbaydıń ishki psixologiyası sheber ashılǵan.

Sonday-aq Dúysenbaydıń áskerlikte júrip aspazlıqqa ótiwine baylanıslı waqıyalardı eslewi de usınday kompoziciyalıq hám syujetlik xızmet atqarıp, onıń "qolına shómish uslaǵan adamda sıyqır kóp boladı. Qullası, eki jılda eńsem gújireyip awılǵa qayıtıp keldim. Basqa ballardı bir kórseńiz edi, shunatayday-aw, shunatayday..." (43-bet) - degen sózleri haqıyqat pámilikti de, maqtanshaqlıq, biyparqlıqtı da, ańǵódeklikti de ańlatsa kerek. Ol Asannan Moskva ippodromındaǵı atlardıń ólimi haqqında gúrrińnin esitkende de nápsiqawlıq, górqawlıq minez tamtadı. Al biraq ol taza mashına alǵanda podpolkovnikti qasına mingizip, pútkil qalanı aylanıwı, kishi oficerlerge abay-qır kórsete biliwin yadqa túsirip maqtanıwları, bular Dúysenbaydıń óz paydasına bola ózinshe sumlıǵın kórsetetuǵın da syujet bóleksheleri. Romanda qaharmanlardıń yadqa túsiriwlerin syujetke paydalanıwdıń sheberlik kórinisi mına jerde de anıq seziledi. Keselxanaǵa Dúysenbaydıń hayalı kelip, kúyewine Tashkentte oqıp atırǵan balası ushın samolyotqa bilet taba almay atırǵanın aytadı. Ol tanısı kóp ekenin maqtanıp, Embergen degen lyotchik jorası (dostı) bilet tawıp beretuǵının hám hayalı soǵan barıwı kerekligin tapsıradı. Tap usı waqıttan olardıń sózin esitip tınlap otırǵan Asannıń yadına studentlik jılları yaǵnıy aviabiletkе baylanıslı waqıya túsip ketedi. Demek, negizgi syujet baǵdarında jazıwshı qálegen qaharmannıń yadqa túsiriwi arqalı da qosımsha syujet tuwǵıza alıw hám onı kompoziciyalıq túrde utımlı paydalanıw sheberligine iye degen sóz.

Sóytip Asannıń gúrrińni boyınsha ol óz bileti menen bir neshe reyste de Tashkentten Nókiske usha almay qala beredi. Sebebi ushıw radiodan daǵazalanbay, shala jasırın halda dizimge alınıp, jolawshılardan paydı kóriw waqıyaların jazıwshı júdá sheberlik penen yumor-satıralıq, psixologiyalıq baǵdarda da súwretlegen. Bunda aeroporttaǵı bilet tekseriwshi hám samolyotqa shıǵarıwshılardıń jermenliktegi shaqqanlıǵı menen jalataylıq psixologiyası, epsilligi, ótirikshiligi de olardıń dialogların, qıymıl-háreketlerin h.t.basqaların tolıq kóz aldına keltiriwler menen sheber ashılǵan.

"Bir joram kelip qalıp edi...

– Birinshi tosıqtıń jarası jeńil - dedi ol.

— Bularga biletiñe orap bir som pul berseñ, tamam!

Men dáslep joram hâzillesip turğan joq pa eken dep onsha isengen joq edim. Soñnan... biletimniñ ishine bir som puldı orap kórsetip edim, janıǵı kelinshektiñ bir somdı qanday ustalıq penen qaǵıp alǵanın da kórsetip joq. Portfelimdi de kóterisip sırtqa shıǵarıp jiberdi. Al, millionerdiñ bolsa meniñ menen isi de bolǵan joq" (137-bet). "Tablada "Utkis" degen jazıwdı kórip júregim jarılıp kete jazladı. Jázıyrama ıssı da jez qoranıñ arasına jigirmalǵan adamdı túyetawıqtıñ palapanlarında yalıp torga qamap qoyıptı" (137-bet).

Sonday-aq: "Beti burshaq jawıp buzılǵan jerdey ırqana-jıraqana, qorıq qarbızday dup-dumalaq, qasnıǵı qayırılıp ketken shaması tap bir lattelerdiñ arasınan tawıp alǵanday" bir bilek tekseriwshi kisiniñ qaltasına portaga pul salǵan qusap qolın tıǵıwı, pulǵa tolǵan qalta, kisesinen shıǵıp turǵan qızıl onlıq, Asannıñ oǵan jurnalistik biletin kórsetiwı, náwbetshiniñ: "Baǵanadan berli sonday qılıwıñız kerek edi. Damla jaña óshpıńızǵa endiñiz. Aqırı bizlerde de bala-shaǵa bar", - dep onı pul saldı dep oylap, tosıqtan ótkerip jiberiwleri júdá qızıqlı etip yadqa túsirilgen hám obektiv sáwlelengen. Olardaǵı kórkem psixologiyalıq súwretlew qapatında isletilgen qaharmanlardıñ qıymıl-qozǵalısları menen hâreketleri jıwıq, tásirli dialoglar obraz, waqıyalardı, yadqa túsiriwlerdi, ulıwma hám syujetler menen konfliktlerdi de janlandırıp shıǵarmanıñ emociionallıǵın kúsheytıp tur. Usınday orınlarda jazıwshı ayrıqsha shıǵarılıq kórsetiw jolında óz prototipin kompoziciyalıq túrde Asannıñ talıq túsiriwi hám gúrriñi retinde jarasımlı isenimli túrde ózlestirip paydalanǵanı seziledi. Irasında da avtordıñ ózi eñ aldı menen student, aspirant sıpatında da bunday waqıyalardı júdá kóp kórgen.

Negizgi syujet hám kompoziciya baǵdarında Qasımniñ ómir jollarına hár jer, hár jerde tiyisli orın berilip, ol qaharmanniñ tündeǵi qamawı kúndizgi ózi menen ózi sırlasqan payıtlarındaǵı oyları, yadqa túsiriw hám kóz aldına elesletiwleri retinde súwretlenip bargan. Ol ıltıqqa atılǵan soqpaqların diplom jumısın jaqlap, qaraqalpaqlardıñ kelip shıǵıwına baylanıslı temanı tabıslı sheshiwinen baslap esleydi. Bul aktual tema hám onıñ durıs sheshilgeni sebepli de Qasımdı professor Mollabaev hám akademik Murat Muhammedovichler unatıp qalıp, aspiranturǵa qalıwı usmadı. Ol ákesi urısta qazalangan, awılda tek ǵana anası bolıwına qaramastan-aq kelisim beredi. Jaslay ilim kandidatu bolıp postinstitntta islew ushın jollama aladı. Soñ onıñ jumısqa keliwden-aq studentler bolıp atırǵan paxta terimi mapazına bariwı, ol jerde studentlik deǵı, bas agronom Daryabay menen ushırasıwı, defilaciya dârisinen

zähärlengen jas bala waqıyası, gektardı zıyat egiw, studentlerdiñ aǵash pıshaq penen otaq otawı, onıñ direktor Daryabay menen taǵı da ushırasıp, biraz tartısqa túsıwi, jaslıqtan dostı sovxoz direktorı Daryabay menen jáne de Moskvada gezlesip, restoranga bargandaǵı qızıqlı hám tereñ mánili hádiyseler, Qasımınñ doktorlıq dissertaciyasınıñ mañızın, onı qayta jaqlaw h.t.b. keselxanadaǵı túrli-túrli jaǵdaylarga baylanıslı yadqa túsiriw túrinde sáwlelengen. Bular da Qasım menen birge oqıwshılardıñ da kóz aldına janlı hám hárezketshen elesleydi. Usınday elesletiw hám oy-pikirler Qasımınñ yadı-qıyalına gáde keselxana palatasında tınler boyı uyqılay almay dónbekship, awnaqshıwlarında, birde ol jerge Daryabaydın keseli júdá awır awhalda alıp keliwlerinde h.t.b. usıǵan usagan hádiyselerden isenimli, tábiyyıy jaǵdayda kelip shıǵadı. Sonlıqtan jazıwshı bas qaharmannıñ elesletiwleriniñ logikalıǵına ayrıqsha áhmiyet berip, olardı negizgi kompoziciyaǵa durıs ózek etken".

Romanda anıq hám qızıqlı waqıyalardıñ syujetke kompoziciyalıq túrde durıs engiziliwinen tısqarı Qasımınñ ilim tarawındaǵı isleri, onıñ mazmunı da oqıwshılardı zeriktirmesten súwretlenedi. Mısalı, ol bir saparı izinen zayıbı Ulmekenniñ túye tawıq pisirip ákelip, Qasımınñ Hindstannıñ Kalkutta qalasındaǵı jer júzilik simoziumǵa shaqırılǵanın xabarlaǵanda birden-aq ustazı Murat Muhammedovishti hám óziniñ ilimiy jańalıqların eslep ketedi. Sebebi bul shaqırıqtıñ negizi de omn ilimine, ustazdın da sıylasıǵına baylanıslı edi.

"Tawıqtıñ góshi jelindi. Biraq Qasım bir narsege alań bolıp qalǵanday birden taqatsızlandı.

...Jáne de yadına sol doktorlıq jumıstı qolǵa alǵan kúnleri túsip ketti.

...Qasım qıpshaqlar haqqında baptı jazıp pitkergennen keyin, noǵaylılar haqqında baptı qolǵa alǵan edi... Noǵay mırza tariyxta bolǵan adam... Qıpshaq qalasındaǵı barlıq türk tilles xalıqlarǵa basshıhıq etken... Qaraqalpaqlar tap on altınshı ásirdeñ ekinshi yarımına shekem ózlerin "noǵaylılar" dep ataydı" (207-bet).

"Qonırat penen Mañǵıtı eldi payda etiwshi eki arıs dep tanıǵan... Dáslep qonıratlılar kúshli bolsa da, soñınan Noǵayǵa arqa súyep ketip, mañǵıtılardıñ mártebesı ádewir ósip ketti. Hátte on tórtinshi ásirdegi rus jılnamalarınñ ózinde de "Burın "Mañǵıtıl" dep atalǵan "noǵaylılar keldi" - degen sózlerdi oqıymız" (208-bet). Mine, bul ilimge tiyisli oy-pikirler menen faktler romanda Qasımınñ oy-qıyalları, yadqa túsiriwleri kompoziciyalıq túrde jarasımlı alınıp hám ol jazıwshı tárepinen ilimiy publicistikalıq stil menen qısqa-qısqa túrde berilip baradı. Bunday eske túsiriw hám oy-pikirler shıǵarmada: " - Qızıq... ózi qurttay biraq tariyxı

taʼvday... Qasim uzaq oylanib palataning ortasida toqta qaldi" (210-bet) - degen sʼuvretlewler menen janlandirilib, oqıwshılardı özlerine tartıp m n zgi syujetke tıgız birigip h m körkem psixologiyahq halda s vretlenedi.

Sonday-aq romanda Qasimn n  z doktorlıq dissertaciyasın ekinshi ret jaqlawı, onı d slepki nusqasın n bekitilmey qalıw sebepleri, oǵan berilgen  sh recenztin de pikirlerini n qısqa h m tujirimh mazmunı, Qasimn n ustazı Murat Muhammedovichke taǵdirles uqsaslıǵı (ekewini n de  kedem jaslay jetim qalıwı), ustazdın sh kirtin ustamlı sabırlıhqa shıqtırıp, "...Bul jolda qanshama danıshpan adamlar qıynalǵan. Alım Dostanovn n  mirin bir esi ne al" (265-bet) - dep, onı  z baǵdarınan qaytpay, qayta jaqlawǵa da sebepshi bolıwı h m basqalar yadqa t siriw bulındıǵı qısqa-qısqa tujirimlı s vretlewler oqıwshılardı t sinik dunyasın taǵı da ke eytip bariwǵa sebepshi boladı.

Ullıwma alǵanda, d retpede  temis, Jumabay, T rebay, Asan, Sharıbay veteran, orıs jigiti Bayko h m basqalardı da yadqa t siriw gurinleri j d   hmiyetli, qızıqlı h m  zine tartımlı bolıp, olar turmıstın k p qulı, alwan t rli tarawların  z ishine aladı. Olardı gurinlerinde sol qaharmanlardın  zinshe minez-qulqı  zlerinshe s wlelengen. Misalı professor Qasim menen Asannı gurinleri menen yadqa t siriwlerinde tereń oyılıq, awır salmaqlılıq basım kelse, D ysenbay menen  temistın  ngimeleri menen s zlerinde je ilteklik, maqtanshaqlıq, asıǵıslıqtın izleri anıq k rinedi. T rebay menen Jumabaydın  ngimelerinde basqalarga qırıqanda wayım-qayǵı sezimler k birek. Sharıbayda k ygeleklik  stem bolıp, orıs jigiti Baykoda sabırlıq sezimleri k shlirek k rinedi.

Romanda  temistın de, D ysenbaydın da  nqıldaq maqtanshaqlıǵı roman  barat, olar  zlerini n barlıq biybastaq, nadurıs h reketlerin de k shsanada ashıqtan-ashıq t rde-aq jayın saladı h m sogan turapatlanıp,  zlerini n n psqawlıq psixologiyasın basqalarga da  lgi tutıp m siyatlagısı keledi.  temis poshta baslıǵı, RayPO skladshısı bolıp  depende gazetalarga shekem jırıp qalıp, sonı özinen jılına bes m n minat (rubl) payda k retuǵının, skladshı waqtında bir jas d kanshını alıp, eki ret nakladnoy jazıp, on yachik araq payda k rgenin, qumshaker qapshıqlarınan qamis nay arqalı bir neshe kilogramm qumshaker jırǵan, shay qaltaları sumlıq penen shayqap, elep qumshama payda k rgenlerin darqıldap otırıp aytadı. Al onı sovxozdın bir  lapshısı waqtında qılmıslı isleri öz aldına... Bular syujetlik h m kompozitsiyalıq usıl retinde isletilgen.

Qarañız: "-Brigada ağzalarına dúzilgen vedomosttı otız som menen toqsan som arasında tarqatıp, qol qoydırıp keledi. Onnan keyin bul vedomostlardın hãmmesine jañalıq kiritemiz. Tap sol vedomosttı jazğan rushkanı qolğa alamız da hãmmesiniñ aldına bir cifr qoyıp shıǵamız. Endi bir qarasaq, otız som-bir júz otız som, eliw som-bir júz eliw som bolıp shıǵa keledi. Qañe bir esaplap kór, bes júz adamnan qansha pul óndiriwge boladı.

– Elli mıñ.

– Áne, kem bolma! Bizlerdiñ naq pul tabatuǵını mıñdıñ mánisi sol ǵoy!" (151-bet). Demek, bul jerde Ótemistiñ maqtanshaq hãm marapat adamı ekenligin anıq kórinedi. Sonday-aq Ótemistiñ direktorınıñ tapsırması menen tez arada yarım million pul tawıp, onı raykomǵa jetkeriw ushın "Sasıq kól" operaciyasına baylanıslı gúrriñ-ángimesiniñ sırtı hãm onıñ negizgi syujet baǵdarındaǵı kompoziciyalıq kórkem-psixologiyalıq áhmiyeti óz aldına. "Bir túnniñ ishinde "Sasıq kól"di ózlestiremez...". "Aqırı bizlerge tınnan jer ózlestiriw ushın yarım million pul ajratılǵan ǵoy". "Solayınsha úlken smeta dúzilip, tereñligi alpis metrden aslam kól birden tıp-tıypıl boldı da qaldı. Qáleminiñ ushına qarap otırıp onıñ ústine esap sanı joq topıraqlar tókken boldıq. Buldozershilerdiñ xızmeti ushm esap sanı joq pullar jazıldı. Áytewir bir túnniñ ishinde úlken bir kól paxta egiletuǵın dalanlıqqa aylandı.

Qullası tañ atqan waqtında barlıq hújjetlerdi tayarlap injenerimiz Vladimir Paktiñ aldına bardıq. Ol... qol qoyıwdan bas tarttı... Raykonnı sıbaǵasın beripti. Biyshara... jılap otırıp qol qoydı. (153-bet).

Yadqa túsiriw túrindegi berilgen bul syujet bólekshesinde ne degen ańǵódeklik te, kóz boyamashılıq ta, dárt te ókinish sezimleri de jasırıp atır deysiz?! Usınday psixologiyalıq sezimler, bálkim, syujet bólekshesiniñ awızeki gúrriñ túrinde berilmegeninde ol basqasharaq hãm qurǵaq ta bolıp shıǵıwı múmkin. Al bunda "Vladimir Pak... hújjetlerge jılap otırıp qol qoydı" degen sózlerdiñ ózinde ne degen dártli sezim jatır. Soñınan Ótemistiñ sol yarım millionnan "jigirma mıñ som "Sasıq kól" operaciyasına qatnasqan jigitlerdiñ sawǵası edi. Onı men direktor, ekonomist hãm kassir-tórtewimiz bólisip aldıq (154-bet) degen sózlerin qalay bahalaw múmkin?

Romanda usılayınsha hár bir qaharmannıñ awızsha gúrriñ-yadqa túsiriwleri syujetlik xızmet atqarıp, olar kompoziciyalıq jaqtan bir-biri menen jippiklesip, qaharmanlar psixologiyası kem-kem júdá ayqınlasıp bara beredi.

Usmday áhmiyetke iye ángimelerdiń biri - bul keselxanada Qasım menen birge jatırǵan shofyor jigit Jumabaydıń yadqa túsiriw gúrrinleri. Ol dáslep óz awıhnda, bólim baslıǵınıń xızmet mashinasınıń aydawshısı bolıp islegen. Óz xojeyniniń barlıq qolaysızlıqları, túni menen toy-mereke, qıdırıspa, araq ishiw, onnan qalsa baslıqtıń hayalınıń da naz, erkelikleri, ústemligi menen hóktemligine shıdamay sońınan qalaǵa ketip qıladı. Bul jerde onıń boydaqlıǵı menen til alǵıshlıǵı da avtobaza direktorına on túsip, Jumabay mekeme miymanxanasına ornalastırılıp, atına taza avtobus beriledi. Buxaradaǵı Mıńbulaq shıpalı suwına adam tısqı, neshshe mınlap payda túsirip direktordıń qolına ákelip tapsıradı. Direktor onıń aqkókirekligi, kóp payda túsirgeni ushın jigittiń de payın ayamay beredi. Jumabaydıń xızmetin direktor qayta ózgartip, oǵan shılt jana jók mashinasın berip, onıń menen Shımkentke qawın tasıttıradı. Olar budan da esapsız hám sorawsız payda kóredi. Sebebi janar may, qawın egiw ushın qol kúshi, mexanizaciya h.t.b. húkimet esabınan. Payda bolsa xalıq penen mámleketke bir tiyin de túspesten direktor menen Jumabayǵa hám taǵı bir sanawlı kimselerdiń kisesine kelip qıyıladı. Natiyjede Jumabay úylenip, úlken jay sahp, esiginiń aldına qasqır iyt baylap, "Volga" mashinasın qańtaradı. Tubalaw dáwiriniń áhliniń ashılıwı olardıń bul islerine tiyım salıp ǵana qoymay, al olarǵa olken tragediya alıp keledi.

Jumabaydı direktor sońınan ózine "murındıq bala" etip alıp, onı barlıq juayatlarına sherikles qılǵan. Murındıq ata tekserispe waqtında barlıq zıyat baylıqların elespesiz dep esaplap Jumabaydıń hawlisine pılemge orap kómdirip, üstine juwındı shelek qoydırıp, qaptahna qasqır iyt baylattırǵan edi.

"...Úyde úlken baxıtsızlıq júz berdi. Tualetke baratırǵın kishkene bulandı iyt talaptı. Ashıwshaq iytıń tisi balamnıń tanine zaqım saldı ma, aytawır balam biyshara sol kúni qıylanıp qazalandı. Bunnan keyin shıdap tıma almadım. Iytı attım. Erteńine "atam" jáne bir iyt alıp kelip berdi. Hunnan keyin tualletti basqa jaqqa ózgettik.

Biri bir hayalım maǵan narazı boldı.

Jumabay, sen úyge "dúmpeshik" emes, baxıtsızlıq alıp keldiń! - dep el tiyım selkildep jılar edi ol" «117-118-betler».

Jumabaydıń bul sózlerinde haqıyqat dárt bar ekeni kórinip tur.

Bunday-aq usı "dúmpeshikke" baylanıslı basqa da syujet detalları: Jumabaydıń "atası" - direktordıń sol "dúmpeshikti" tınlerde sıypalap otırwları, juwındı shelekke kelgen pıshıqtıń olardan qashıp diywalǵa shıǵıwında dúnyaxor direktordıń birden shalqadan taslawı h.t.b. onıń

öz sırım aşkara etiwi, Jumabaydın iyttiñ astındaǵı dúmpeshikti tekseriwshilerge barmaǵı menen shoshaytıp kórsetip, albirap qısıǵannan shalqa ortasına qulap, qan basımı kóterilip, keselxanadan bir-aq shıǵıwı júdâ tásirli hám kórkem psixologiyalıq túrde súwretlengen, olar kompoziciyalıq júyege birikken.

Jumabaydın táǵdiri haqqında: "Adamlar: Baylıq-baxıt dep aytısadı. Biraq onıñ izi de oyran eken. Mına ápiwayı ǵana shofer jigit solardıñ bariñ kórsetip atırǵan sıyaqlı edi. Qasım tek sol nárseni ǵana sezgen edi. Dúnyada miynetsiz hesh qanday baxıt bolmas eken" (119-bet)-degen sózler de ideyalıq hám kórkem psixologiyalıq, poetikalıq jaqtan úlken áhmiyetke iye.

Shıǵarmada Tórebay atlı qurıhsshı jigittiñ yadqa túsiriw-ángimesi turmıshlıq sharayattıñ jańasha qırların, adam, insan psixologiyasınıñ ózgeshe táreplerin de ashqanday boladı. Tórebay öz dayısı Dalıbaydın jetegine erip, onıñ nadırıs filosofiyasına berilip hám isenip aqırı ayaǵında ádep-ikramlılıq tárepten buzıladı. Onıñ kózine may pitip, asqımlap ketedi. Dáslepki súyip-aq qosılǵan hayalın mensinbey, oǵan sın taǵıp nekeden ajrasıp, eki balasın alıp qalıp, oǵan eki balanı ertip jiberip, Raya degen bir sulıw qızǵa, biraq ishki dúnyası buzıq jananǵa úylenedi. Sóytip bul Raya atlı sulıw kelinshek onıñ balaların shetletip qorlaw menen turmay Tórebayǵa da doq ura baslaydı. Jigit buringı hayaldan qalǵan balalarınan qorgashalǵanı paydasız bolıp shıǵadı. "Sen qattı aljastıñ" (193-bet), -deydi oǵan jaqın doslarınń biri.

"Bunnan keyin ayaq-qollarım birden qaltırıp ketti. Keyinge qayıwdıñ ilajı bolmadı. Biraq balalarımı qorgap qalıwdıñ jolına tústim". "...Seregúl baqshaǵa qatnaydı...qızım...bir kúni radiodan "Mehribanım anam" degen qosıq berilgen eken, esitip turıp egil-tegil jılap jiberipti... Sol kúnnen baslap azannan keshke shekem radionıñ aldınan shıqpaytuǵın qusaydı" (193-bet).

Shıǵarmadaǵı awızeki gúrriñ túrindegi bul yadqa túsiriwdiñ kompoziciyalıq hám syujetlik áhmiyeti sonda, onda qaharmannıñ ishinen shıqqan otlı, jalınlı sezimler bar. Átteñ Tórebay "ah!" urǵanı menen óziniñ qateleskenin soñınan túsingen, ómirde qattı súrnıken insan. "Dáslep Raya maǵan qanshama sulıw bolıp kórinbesin, soñınan onıñ gozzallıǵı tek suw menen kún túspeytuǵın sıqılsız bolıp kórinde. Eger úyge qonaq kelip qalǵan jaǵdayda da qazan-tabaq penen isi bolmay quwırshaq bolıp otırıwları janıma tiyip ketti" (195-bet).

Mine, bular Tórebaydın ishinen jarıp shıqqan hám psixologiyalıq keshirme-dártten tuwılǵan sózler ekeni anıq. Syujetti hám konkret

waqıyalardı bayanlawdın áńgime gúrın forması bunday psixologiyalıq keshirmelerdi tereń ashıwda avtorǵa kóp járdem bergen.

Solay etip Tórebay dayısı menen qosılıp islegen bılıq-jınayatlı ándiris isleri ushın qamalıp ketedi. Sebebi "smetada kórsetilgen eki mektep penen tórt yaslı hátte Qaraqalpaqstannın territoriyasında joq edi" (197-bet). Ol tyurmadan kelgen soń Raya atlı kelinshegi esigin de ashpaydı. Al dáslepki kelinshegi Sáliymaǵa Tórebaydın qosılıw haqqında usınıs etip barıwǵa hújdanı shıdamaydı.

Romandaǵı negizgi syujetke arqaw bolǵan Qasımın studentlik joldastarınıń biri Dáryabaydın qolaysız, háddinen asqan qılwaları kompoziciyalıq túrde professordın yadqa túsiriwleri retinde sáwlelenedi. Haqqyatında Tórebay, Jumabay sıyaqlar bilip-bilmey, aldanıp, jaslıq etip pe, aljasıq joǵa tússe, Dáryabaydın dúnya tanımı menen basqalardı qatnasları pútkilley basqasha, ol barınsha nadurıs ádep-ikramlılıq normalardı súyengen adam sıpatında yadqa túsiriledi. Ol dostı Qasımǵa "Haqqında jasıulkenlerdin birewinin qızına úylendim" (235-bet). "Men Tashkentte júrgende akademiktin qızına úylengen talay mañqalardin ilim tándıdıtı bolıp ketkenin kórgenmen... Basın islemeydi... Sen professor bolaman degenshe-aq basında tók qalmaydı" (237-bet). "Bizlerge bólim bawlıǵı bolıp kelmeysen be? Tap professordın aylıǵın tóleymen" (252-bet). "...Men... úsh hayaldı baǵıp atırman... Járiya bola qoymaǵan eki hayaldı bar. Al sen bolsań bir hayaldı baǵa almay júrsen..." (253-bet) - deydi.

Hújdanı pák, jam sezgir alım adamǵa bul sózler qanshelli tásir etedi? ..Onda Dáryabaydın qanshelli pámsizligi de, menmenligi de jandengen. Qasımın yadqa túsiriwleriniń hám Dáryabay menen professordın dialoglarınń kórkem psixologiyalıq xızmeti de usı jerlerde kórinedi. Qasımın Dáryabaydı Moskvada ushıratıp, onıń menen "Moskva" restoranına bargandaǵı waqıyalardı eslewi arqalı direktordın tádbi ádep-ikramlılıq, psixologiyalıq jaqtan iplas kelbeti taǵı da tereńnen ashıladi. Dáryabay xızmet etiwshi hayal menen esaplasarda úsh júz qırıq somın (rubl) ornına qaltasınan suwırıp alıp bir pashka beslikti sol somın qaytımsız túrde-aq ılaqtıradı. Bunıń menen de sheklenbey ol: "- Vapırmay bala, meniń dawletim qaytayın dep júrgen joq pa? Qaltama besh qanday beslik salmaytuǵın edim. Kurortqa baratırǵanım ushın jaypazı beriwshiler kóp edi. Solardıń birewi beslik salıp jiberipti-aw, onıńqı mensinbey júrgen basım... Bargannan keyin kórsetemen oǵan beslikti!" (273-274-betler),-dep ala kózlenedi. Al bul waqıtları Qasım

bolsa Dâryabaydan on som sorawğa qısınıp, qaltasmdağı qırıq tiyinin shıñğırlatıp, hújdan azabında metroğa túsip ketedi.

Mine, bul waqıyalardıń da yadqa túsiriwler arqalı súwretleniwi sol syujet detallarınıń kórkem psixologiyalıq, poetikalıq xızmetin tağı da kúsheytiwge alıp keledi. Olarda syujet bóleksheleri qaharmannıń tilinen emocional túrde beriledi.

Usınday baǵdarda romanda Asannıń awızeki gúrrińleri de tásipli berilgen. Ol ózi jagasında tuwılǵan Aral teńizin, onıń keshegisi menen búgingisin, keleshegin kóz aldına kóbirek elesletedi. Jigittin kórkem óner menen ulıwma kitapqa ıqlası, simpatiyası, túsiniq dúnyası da kúshli.

"Eliwinshi jıllardıń aqırında bizler de basqalar qatarh onınshı klasstı tamamladıq. Ol waqıtları Moynaq tap Veneciyaǵa usaytuǵın edi... Aeroporttan kelgen miymanlardı miymanxanaǵa aparıw ushın qayıq jallap júrgenimiz ele esimde" (83-bet). Kórip otırǵanımızday Asannıń bunday sezimtalıǵı menen mehrıbanlıǵı, túsimpazlıǵı, tereń adamgershiligi de onı Qasım menen jaqınlastıradı.

"-Jáne bir benzavoz janar may alıp keldim, quyıp al...

- Jaqında ǵana quyǵanman, bak tolı, -dedim.

- Tolí bolsa dâryaǵa aǵız -dedi.

- Dâryaǵa aǵızıp bul sarı may ma?!"

Solayınsha men kayutaǵa kirip-shıǵıp júrgenimde, prorabımız Pirlepes benzavozdı dâryaǵa jaqınlatıptı da, barlıq janar maydı suwǵa aǵızıp jiberipti. Suwdıń betine qarap bolmaydı. Qap-qara may...! Bilmedim, bul suwdan ishıp biziń awılda qanshama dam kesel taptı eken?" (87-88-betler).

Áne, Asannıń ishki dârtleri, bul onıń haqıyqatshıl minez-qulıq psixologiyasınıń kórinisi bolsa kerek. Jazıwshı qaharmannıń awızeki gúrrińi, eske hám yadqa túsiriwleri arqalı ondaǵı usmday psixologiyalıq belgilerdi tereńnen alıp sheberlik penen ashadı. Olar negizgi syujetke kompoziciyalıq usılǵa tıǵız birikken.

Shıǵarmada "Sharıbay shataq" dep atalǵan veteran kisiniń hám Boris Mixaylovish atlı orıs jigitińin gúrrińleri de keselxanadaǵı belgili situaciýalar, waqıyalar hám óz-ara áńgimelerge úylesip logikalıq túrde tıǵız baylanısıp, negizgi syujetlik rawajlanıwdıń belgili baǵdarın qurǵan. Olar arqalı da jazıwshı sol qaharmanlardıń ulıwma psixologiyasını, konkret máwritlerdegi psixologiyalıq keshirmelerdi de dál ashadı.

Qarańız: " - Bir shaynek shay alıp kelip ber, qızım!

- Boladı, ata, biraq azmaz toqtap turıń...

Veteran birden ashıwlandı.

- Qırıq birinshi jılı zañberekten oq jawıp turganda da shay iship edik. Bul jer ele tinışlıq gey!" (217-bet).

Mine, usınday belgili psixologiyalıq situaciya, psixologiyalıq Leıspe mawritlerdi de avtor geyde qaharmanlardıń öz sózleri yamasa olardıń dialogları arqalı tereńnen hám tásirli túrde sawlelendiredi. Demek, anıǵıraǵı bul jerde veterannıń birden qızba ashıwshaqlıq minezi de jaqsı kórsetilgen. Sonday-aq ol ashıwshaq bolsa da ómir filosofıyasın dúrıs juwmaqlastıra alatuǵın, ózinshe aqlı da bar jası úlken kisi. Bunı mıń minaday sózlerinen tolıq anǵarıwǵa boladı:

"...Bir qaraganda ómirdiń ózi sawash maydanına usaydı. Qorqanasañ. Ataka jasaysañ, shegineseñ. Ómirdiń ózi de usınday... Men adamlardıń ómirde artist bolıp jasawın qálemeymen... Artist ómir haqıyqatlıǵın qanshama isenimli oynaǵanı menen de ondaǵı jasalmalılıq seıtilip turadı" (208-bet).

"Ómir tabiyǵı bolmaǵı kerek".

"Joqarıdan berilgen buyırıqtıń bári biziń ushın zańlı qubılıs bolıp bolıwı. Biz hár qanday buyırq bolsa da, ormlawǵa kónliktik. Baratırǵan joqıwızdıń baǵdarın anıq bilmedik. Komandirimiz de nasaz boldı" (229-bet).

Haqıyqatında bular durısı aqlı iyesiniń sózleri.

Sharıbay texnikum direktorı waqtında aynanıń sıñıp qalıwı, joqarısında elektirdiń bolmay qalıwı taǵı basqalarǵa baylanıslı kelip shıqqan waqıyalardı, studentke qátere yamasa para alıwshılıq penen qabil etiw aynaqılı qolaysız hádiyselerdi, óziniń "shataq" atanıwın da kúyinip otırıp, biraq haqıyqatshılıq tárepinde turıp aytıp beredi. Demek, bular belgili dárejede syujet hám kompoziciya qurıwda áhmiyetli orın alıp qatır. Usılayınsha bir neshe qaharmanlardıń ádep-ikramlıq, jamıyetlik psixologiyalıq kelbeti, olardıń awız-eki gúrrińi, yadqa tıwıwındaǵı waqıyalardıń syujet hám kompoziciyalıq funkciyası arqalı adıwı, al negizgi syujet keselxanadaǵı waqıya, is-háreketlerinde hám dialoglarında Shárigúl, Allanazar, Nurjan, Hámiydulla h.t.b. medicina kosmetikleriniń ishki psixologiyalıq sıpatları arqalı ashıladı. Bular bas qaharman Qasım Seytnazarovtıń átirapına tıǵız jamlenip, olardıń barlıǵı poetikalıq jaqtan kórkem psixologiyalıq áhmiyeti basın hújdan shıǵırın taǵı da bálentlirek jańlatadı. Syujet hám kompoziciya qurıwında jańasha zamanagóy poetikalıq sıpatları dáwir shıńhın, ómir haqıyqatlıǵın sawlelendirende jazıwshıǵa úlken tabıslar alıp kelgen hám ol bir tutas milliy realistlik prozamızdı túrlendirip bayıtıwǵa sebepti

bolğan. Bunday teoriyalıq мәselelerdi oqıwshılarga úyretiw ádebiyatshı muǵallımlerden kóp izleniwshilikti talap etedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Syujet haqqında túsınık berin.
2. Kompoziciya degen ne? Mısallar keltirin.
3. Qaraqalpaq prozasında jańasha syujet hám kompoziciya qurıwdın usılları neshinshi jılları baslandı?
4. T.Qayıpbergenovtıń «Kózdiń qarashıǵı» romanında syujet hám kompoziciya qurıw basqa prozalıq shıǵarmalardan qanday ózgeshelikke iye?
5. K.Mámбетovtıń «Hújdan» romanında jańasha syujet hám kompoziciya qurıwda qanday poetikalıq usıllar paydalanılǵan?
6. «Hújdan» romanında obrazlar, olardıń óz-ara dialogları syujet hám kompoziciya qurıwda qanday áhmiyetke iye?
7. K. Mámбетovtıń «Hújdan» romanın tolıq oqıp kelin .
8. «Hújdan» romanında ádep-ikramlılıq hám adamgershilik ideyalardıń súwretleniwi» degen temada shıǵarma jazıp keliw.

§ 8. Prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda súwretlew usılların úyretiw

Jobası:

1. Prozalıq shıǵarmalardı tallawda súwretlew usıllarının áhmiyeti.
2. Qaharman minez-qulqın ashıwda ishki monologtıń ornı.
3. T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanında monologtıń qollanılıw ózgeshelikleri.
4. K. Mámбетovtıń «Hújdan» romanında monologtıń qollanılıw sheberligi
5. T.Qayıpbergenovtıń «Kózdiń qarashıǵı» romanında monologtıń beriliw usılı
6. Sh. Seytovtıń «Shırashılar» romanında monolog мәselesi
7. T.Qayıpbergenovtıń «Tánhá ózińe malım sır» povestinde monologtıń qollanılıw мәseleleri
8. K.Sultanovtıń «Aq dárya» romanında monolog мәselesi
9. T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» epopeyasında monologtıń beriliw hám qollanılıw ózgeshelikleri
10. K. Mámбетovtıń «Posqan el» hám «Türkstan» romanlarında monologtıń qollanılıw usılları

Prozada qaharmanlarning minez-qulqin olarning jamiyetlik, adabiylik kelbetini saqlaydigan bir usuli - bul ishki monologlar ekanligi malim. Degen menen geypara kirkem psixologizmda iztlevshilarning aytiwisha, usi monologlarning da ayirim ishki qashirimi bar ekanligi belgili boladi. Haqiqatinda qaharman xarakterin ashirdi bul usul koiberek dramahq shigarmalarda isletiledi. Sebebi onda avtor soz, yamasa qaharmanga sirttan beriletugin avtordn minezlemeler asosinda mumkin bolmaghanliqtan har qiyli psixologiyaliq halatlardi "ishki monolog" yamasa "monolog"ni qollanbay saqlaydigan mumkin emes. Al kirkem prozada har qiyli avtorliq maghiwmatlar bolsa da bul ishki monolog usuli juda ulken ahmiyetke iye. Oytkeni har qanday insan yamasa qaysi bir qaharman da ozinshe oylanip-tolganbawi, bazda qiyin psixologiyaliq yaki keskin dramahq situaciyalarga tusip qalmawi mumkin emes.

Mine, usinday jagdaylardi esapqa alip kirkem psixologizmnin en belgili iztlevshisi Lidiya Ginzburg "Monolog"nin ozin ekige bolip qutap, olardi "ishki soylew" ham "sirtqi soylewler" degen terminler menen ataydi. Demek, bular - "ishki monolog" ham "sirtqi monolog", yagniy sozligi qaharmanning sirtqa ses shigariw ozi menen ozi soylesiwi, ozine ozi sir, mu shertip oy tolgawi, olardan juwmaqlar shigariw belgili bir toqtamli pikirlerge keliwi bolip esaplanadi. Bul ilimpazdn korsetiwishse kirkem prozada psixologiyaliq suwretlewde asirese "ishki soylew"ler "ishki monolog" ayriqsha ahmiyetli ham ol jaziwshi shubherligin dalilleydi. Uliwma milliy kirkem oy-pikir sol xaliq adabiyatının da oskenligin, rawajlanganligin korsetedi. "Ishki monolog" "sirtqi soylewge" salisturganda da adabiy qaharmanlarning intellektualliginin, olarning oyshilghinin, turmishliq, realistlik tamimliginin de guwası. Sebebi turmishn, omirdn ozinde oylantayugin adam yamasa belgili darejede oz oy pikirine iye emes menen bul dunyada joq dese de boladi. Sonliqtan har qanday shigarmağa da kirkem psixologizm principi zarur dep esaplaymiz. Usinday jagdaylardi esapqa alip Lidiya Ginzburg bul maselege terehnen pikir buldrip otedi (*Ginzburg L. O psixologicheskiy proze. L.: "X. lit", 1977, st. 110-139*) Bul monolog ham ishki monologlarning biraz parqi bar ekanligin aytap jane olarning avtor sozlerine de qatnasi maselesinde terehli darejede oylanwga alip keledi.

Durısında da ishki monologlar shın manisinde avtor sozlerinen qaynatqan halda ham bazda belgili bir akcent berip keneytirilgen formalarında gana kirkem psixologiyahq kush aladi. Al, olar kobinese

avtor sözleri menen birigip ketse, ol jehil-jelpi ğana sıpat alıwı mümkin. Geyde ádebiy kórkem ámeliyatta bunıń basqasha kórinisleri - ishki monologlardıń avtor sózi menen birotala birigip ketken, biraq nátiyjeli, effektli formaları da boladı. Olar lirikalıq, liriko-psixologiyalıq proza úlğilerinde ayrıqsha kózge túsedi. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı lirikalıq, liriko-psixologiyalıq povestlerde kórkem psixologizm máselesin izertlewshi J.Esenov óz miynetinde usı máselege jeterli áhmiyet bermegen.¹ Usı másele boyınsha romanlarda qaharmanlar minez-qulqın ashırda ishki monologlardıń qollanılıw ózgesheliklerine toqtamaqshımız.

Qaraqalpaq prozasınıń kórnekli wákılleri T.Qayıpbergenov, K.Sultanov, Sh.Seytov, K.Mámбетov, h.t.b. barlıǵı da óz roman hám povestlerinde ishki monologlardı ótimli isletedi. Biraq olardı isletiwde hár bir qalem iyesinde ózinshelik anıq seziledi. Sebebi olardıń talant dárejesi, naq kórkem dóretpelerdiń janrlıq-stillik sıpatları da hár qıylı ekenligi belgili.

T.Qayıpbergenovtıń pútkil dúnya oqıwshılarına jaqsı tanıs "Qaraqalpaq qızı" roman-dilogiyasınıń biraz tabısıları menen joqarı kórkemlik dárejesi de belgili ólshemde onda ishki monologtıń isletiliwine baylanıslı kelip shıqqan. Ásirese, romandaǵı Jumagúldiń úki basındaǵı monologları usı waqıtqa shekem bizden basqalardıń da dıqqatın ózine qaratqan.

"Jumagúl ishki zárdesin hesh bolmasa aytıp tarqatıwǵa adam tappaydı".

"Hár qaptalına awdarılıp, uyqlay almay tikeyip otır. Jaydıń ishi tastay túnek... "Ólim-ólim bir ólim, -dep oyladı ol, -bul júristen ólgenim jaqsı. Aq sút berip asırıp kámalǵa keltirgen anama sayam túspese? Bárqulla, ol seniń tabamña kirgen shóńge meniń mańlayıma kirsın,-dep xızmet etetuǵın edi. Quday bilsin, usı waqıtta ol qanday halda? Men qusap astındaǵı tósegi naqolay bolıp tikeyip otır ma? Meni oylap uyqısınan bezip tın ishinde eki kózi tórt bolıp telmirip jatır ma? Kimniń balaların jubata almay, besik basında eki kózinen qanlı jas aǵıp otır ma?...Anam sonday bolıp júrgende meniki ne jatis?! Ishimdegi nege kóteremen? Bul da adam bolǵan kúni men usap anasına qol jaba almay sarsıladı goy! Kúyigi kózime kórinbesin!

¹ Есенов Ж. Шеберликтиң сырлары. Нөкие. 1986, 64-76 бетлер.

² Қайыпбергенов Т. Шығармалары. Нөкис. ҚК. 4 том, 1980. 136-бет.

...Aldımnan ne shıqsa, sol shıqsın, qorıqsam, özi-aq túsip qalar!...Bul bolmağanda anam menen keter edim. Ol sorlı da usım oylap ketti goy! Qara basımın tamağımdı tappay meshelmen be?! Bunnan qutılғанım jaqsı, Tap usı aqıldı nege erterek oylamadım?...Meyli, ele de kesh emes!...". Jumagül eki qaptalına eki alaқанın tirep, inqıldawı menen qorıq ornınan turdı" (137-bet).

Romandağı usınday ishki monologlar joqarıdağı ilimpaz aytqanday haqıyqat "ishki sóylewi" formasına iye bolıp, ol qaharmannın özinshe oylanıw, öz-özine soraw taslaw, oy juwmağın shıǵarıw sıyaqlı qaharmannın nervi tarlarındağı qospalı dinamikalıq háreketti realistlik penen sheber túrde kórsetiwge mümkinshilik berip tur. Al bını tek ǵana avtor sózi, jazıwshının sırtqı minezlemesi yamasa sırtqı muqıwmatnamalar arqalı beriw táсіrsiz hám jetkiliksiz, nátiyjesiz bolar edi.

Sunday-aq romanda isletken soǵı ishki monologlar öz mánisi jıǵınan biraz tereń gumanistik hám filosofıyalıq áhmiyetke de iye. Áhmed, "Anadan tuwılǵanda adam ne ushın shırr etip jılaydı? Mollalar bın adam tuwılǵanda-aq men biykar tuwılıp atırman, bári-bir ólemen" depen dep sıpatlaydı. Men de bir tuwılıppan, bir óleyin!...

Bul suw, bul úki neshe qaraqalpaq qızın iyrimine tartpadı deyaen?!...Qızketken dep atalıwının sebebi ne? Qız ketken! Mınaw qatlıldap oturǵan Jumagül sıyaqlı bir mómin bende! Ol da árman menen bıyın suwǵa taslaǵan. Meniń sol qızdan nem artıq? Hár kúńgi azaptan qatılıwǵa jalǵız jol usı!...Kim bileği? Óligimdi kim izleydi?...? (138-bet).

Körinip turǵanınday, bunda jeke puxaralıq bendelik psixologiyalıq naq halat penen ulıwma insanıylıq, tutas gumanistik sıpat penen tragediyalıq ta sheber sáwlelengen.

Bul keltirilgen ishki monologta seziletuǵın taǵı bir narse sol, onda monolog penen avtor poziciyasının da tıǵız birigip, jamlesip ketiwi dıyapenın kórkemligine, ideyasına da keri tásir etpesten, kerisinshe ol gumanizmdı kúsheytip tur. Usınday sıpat jazıwshı isletken tómendegishe romandağı Jumagüldiń kóz aldına elesletiw, yadqa túsiriw monologinde pola kúshli seziledi:

"Áy, qızım, aqılsız bolma! Men seni ólim ushın emes, ómir ushın qosadı. Men sen ushın dúnyanın tórt burışın geziwge tayarman. Sen ólme! Islıńdeginini aya! Qartayǵan maǵan oylassań, meni taslap ketpe! Sen ólsen úsh adam óledi! Men de!... Meni sen jerle! Qartayıp kúshten qatılǵan halda panasız qaldırma, perzentim..."

"Perzentim!..." Jumagül bul sözdi sıbırlap aytqan menen onıń esine bir perzent tüsti: "Ana, keńesin maqul, men bolmasam, sen de diywana! Arqa súyer kimin bar, kimin?" (138-139-bet).

Kórkem realistlik prozadaǵı usı taqıletli processlerdi úyrene otırıp akademik M.B.Xranshenko óziniń ullı jazıwshı Lev Tolstoydın sheberligi haqqında jazǵan miynetinde: L.N.Tolstoy dóretpelerinde ishki monologtın avtor sózleri menen birigiw hám onnan ajıralıp, óz aldına bólek-bólek kóriniw halatların júdá bay tekstlik fakt mısallar menen tallaydı¹ Qaraqalpaq jazıwshısı T.Qayıpbergenovtın ishki monologlardı isletiwı de ustaz jazıwshıǵa uqsas. Sebebi milliy jazıwshımızdın ustaz jazıwshının aǵla táreplerin úyrenip, onı óz prozasına tereń sińiriwi XX ásirdegi qızǵın integraciya processinde júdá zańlı qubılıs edi. Bunı dalillep otırıw talap etilmese de kerek.

T.Qayıpbergenovtın bul abıraylı dóretpesinde Jumagüldin ishki monologları tek ǵana jeke instiktlik sıpatlar yaqi ulıwma insaniylıq, filosofiyalıq tús alıw menen sheklenbey, al olarǵa kem-kem anıqlıq ta kirgizip, siyasiy jámiyetlik sociallıq mánige de iye bolıp, qaharmannın ruwxıy jaqtan ósip, ózgerip barıw evolyuciyasın da ashıp beredi. Onın ushın yamasa Jumagüldin sońıraq "qızillar"ǵa qosılıp, revolyucioner bolǵanı ushın biz búgingi kúnde jazıwshını yamasa usı shıǵarmanı birotala ayıplap taslawımız namaqul bolar edi. Sebebi, birinshiden, bul shıǵarma óz waqtının ideyalıq talapları menen de dóregen. Ekinshiden, dóretpedegi Jumagül sıyaqlı mınlaǵan, millionlaǵan shıǵıs hayalları "qızillar"dın mápi ushın emes, al óz azatlıqları ushın zulımlarǵa, jawızlarǵa, nadanlarǵa da, ulıwma ústemlik etiwshilerge qarsı qollarına qural alıwǵa májbúr boldı. Bolmasa shın mánisindegi azatlıq, jeke bastırn ǵárezsizligi de joq edi. Sonlıqtan Jumagüldin tómendegi ishki monologlarındaqı oylar zańlı hám tábiyiy, olar waqt, dáwir shınlıǵınan, eki túrli, eki maqsettegi kúshlerdin óz-ara gúresinen tuwılǵan dep esaplaǵan durıs shıǵar.

"Óz baxtın ózi nege izlep tappaydı!...Waq, wazshılar sol kúni jolıqqanda...! Endi izlep ketse tabılar ma eken? Tabılmas! Kim járdemlesedi?" (200-bet).

Mine, bul pikirlerdin qanday ideologiya dáwirinde de ersiligi joq. Óz baxtın ózi izlew-bul hár bir insan, hár bir millet hám xalıqtın wazıypası. Romanda usınday social jámiyetlik, ádep-ikramhlıq ruwxıy sıpatlar ishki monologlar menen tásirli, tereń súwretlengen.

¹ Хранченко М.Б. Собр.соч. М., Худ.лит-ра. 1980, Т 2, стр.554-555

"Jumagül qalağa jetkenshe asıqtı. Gawish artılğan atın jeteklep tıyatırıp hár nárseni oylaydı...Zamannıń ózi qalay-qalay? Kim-kimge isnerin bilmeydi. Búgin Ivanova degen hayal uyalmay qalay waz aytadı? Erkek adamğa usap minberge shıǵıp, qolların bılay-bılay sóyleytuǵın bolsa-qızıq!...Xalıq ne der eken oǵan..." (219-bet). Bul oylar da orınlı hám tábiyiy halda berilgeni anıq sezilip tur. Al tómendegi monolog ta usınday qásiyetke iye.

"Jumagül óz-ózinen yoshlanıp-yoshlanıp aladı: Aytbaydın ólimi tuwralı óz túsiniǵın eń qurıǵanda hayallarǵa aytsa qáytedi? Ivannan etken jańalıqların kópshilik penen nege bólispeydi? Ivanova bolsa awılına aytıp bar dedi. Sonda ne ushın urıday quwıslana beredi?! Shıńlıqtı aytıp kóriwi kerek goy, jurt qalay túsınse, solay túsinsin!" (229-bet). Demek, bunda da avtor oyı menen ishki monologtıń birigiwi kórkem poetikalıq jaqtan oy-pikirdi sózsiz túrde tereń, tásirli jetkeriwge sıynet etip tur.

I.Qayıpbergenovtıń zamanagóy temadaǵı "Kózdiń qarashıǵı" atlı romanında da ishki monologlar alǵa qoyǵan problematikani taǵı da ótkirlestirip, avtorlıq maqset tileklerdi ayqınlastırıp, qaharmanlardıń tuwıq dúnyasın súwretlewdi tereńlestiriwge jumsalǵanı bahalı. Onda bul baǵdarda avtor sheberligi ádewir óskeni seziledi. Sebebi bul shıǵarma aldın biz sóz etken "Qaraqalpaq qızı" dóretpesinen 20-25 jıl sonnan dúnyaga keldi. Jazıwshı izlendi, ósti, tájiriyesini arttı. Usı nársede barıq da belgiler menen qatar jazıwshınıń ishki monologlardı óimli túrde hám onıń keńeytirilgen túrlerin isletiwde anıq belgili boladı. Romanındaǵı oylanıw, eske túsiriw, sırlasıw, oy juwmaǵın shıǵarıw syaqlı hár qıylı mazmundaǵı ishki monologlarda kóbirek bas qaharman Jaqsıhıq Dawletovtıń, sonday-aq onnan buringi sovxoz direktorı Serjanovtıń minez-qulıq belgileri menen oy-pikirleri kórkem psixologiyahq baǵdarda súwretlenedi. Usınday mazmunda buringi sovxoz direktorınıń óz hámelinen ketkennen sonǵı minaday oylarma názer awdarayıq: "Meyli men jaqsı orınbasar tayarlamagan-aq bolayın,-dedi ózin-ózi jubatıp, -jana direktor eń bolmasa rayon orayınan kelgende qanday bolar edi? Ol menin barlıq buringi ataq abırayımdı jaqsı bilgen boladı... Joq! -dedi ol ózimen ózi. Ózinen de qatelik bar. Arzanı aweli rayonlıq partiya komitetine berip kóriwim kerek edi. Sonda Najimov oblastlıq partiya komitetine barıp, Serjanov onday isker, bunday isker dep dálillep otırında qaldırıwı da múmkin edi. Mine, endi aqıbeti!" "Ooy, sorım!!!-

Onıń ashınıp gürsiniwi jáne de óz qulagına esitilip shıdamay basın kóterdi. Jáne dastıǵına jıǵıldı.-Bul islerge kim ayıplı? Ózi me? Eger arasında Dáwletovtıń atın keltirmegende qalay bolar edi? He-e, sol qasqırdıń balasınıń iz quwıp keliwine qara! Ol endi meniń uyamdı buzadı".¹

Demek, usı ishki monologlardan-aq Serjanovtıń qanday insan, qanday basshı bolǵanı: onıń menmenligi de, sumlıqlıǵı da amq kórinip turǵan joq pa?! Ol ózinen basqanı kemsitkisi kele beredi. Múmkın bolǵansha onıń bas pikiri hámeldi qoldan bermew edi. Biraq Serjanov odan ayırıldı. Endigi maqset jańa basshı, taza direktor Jaqsılıq Dáwletovqa kesent keltirip, óziniń buringı "iskerligin" saqlap qalıw, yamasa oǵan eń bolmaǵanda Dáwletovtıń belsendiligi, jaqsı tárepleri arqalı "kólenke túsiwden" saqlanıp qalıw bolıp esaplanadı. Buǵan ol Dáwletovqa jamanlıqlar islep, kesent keltiriw arqalı erispekshi boladı. Ol "Ómir basqa, teoriya basqa eken... Bul ómirde teoriyashılar kóbeyip ketken. Aqılǵóyler kóbeyip ketken" dep oylaydı.

"Onıń qıyalında Dáwletov sol teoriyashılardıń, sol aqılǵóylerdiń biri. "Onday adamlardı sovxozǵa basshı etip jiberiw bári bir naduris. "Sociologiya", "ekologiya", "ekonomika" degen terminlerden basqa ne bileydi?! Adamlar menen islesiwdi túsine me? Sovxozdıń jerlerine suw ákele ala ma? Qosımsha fond ala ala ma? Qosımsha tuxım ala ala ma? Deficit nárselerdi alıwdıń jolların bile me?... Nájimov penen til tabısıp, Dálibayǵa buyırıq berip, Zagmagtı aldartqatıp jumsawǵa pâmi alısa ma? Hesh qanday?" (54-bet). "Men biyshara Serjanov, áne, usılardıń barlıǵın isleytuǵın edimdaǵı..." (55-bet).

Minekey, Serjanovtıń júdá ózimshil hám bir tárepten sol partiyalıq húkimdarlıq, kózboyawshılıq minezi, dáwir ushın bular sıymlı, haqıyqatlıǵı basım oylar edi. Sebebi bulay islemegenler, usınday minez-qulıq hám psixologiyanı iyelegenler kóp azap kórdi, hámel gürsisine otıra almadı, otırsa da uzaq otırmadı. Bul shınlıq. Usı nárselerdi jazıwshı qaharmanlar psixologiyasın olardıń ishki monologların-ishki sóylesiw, ishki gúbirleniwlerin keltiriw arqalı sıyǵızıp, júdá sheber sáwlelendiredi. Kórip otırǵanımız sıyaqlı ishki monologlarda ayrıqsha qaharmanlardıń social ádep-ikramlılıq, ruwxıy belgileri obektiv ashılǵan.

"Olardıń kewil tuyǵıları Serjanovqa atılǵan oq kibi tuyılsa da, sır bermewge tırıstı. Biraq qıyalmda: "Ah, Serjanov, baxtıń toymasa bolǵanı!" dedi. Özinshe... Heh, ómir ótip baratır!-dedi ol biraz gürsingen

¹ Қайыпбергенов Т. Көздің қарашығы. Нөкис, ҚҚ, 1986, 53-бет.

hulda. - Ömir tekshe-tekshe boladı eken. Geyde tüyeden túsip atqa mingendey, attan túsip eshekke mingendey korinedi. Öz ayağına miniwdiñ de öz múshkili bar eken!" (105-106- bet).

Bunday monologlar bir tárepten ulıwma insaniylıq sıpatta alıp, sol Serjanov sıyaqlı byurokratlarǵı tawbege shaqırıp turǵanday. Ulıwma insaniylıq filosofiyalıq mazmunga da iye usınday monologlar Sh.Seytovtıń romanlarında jiyy ushırasadı hám bul bagdar, ásirese, T.Qayıpbergenovtıń keleshek dóretpelerinde ulıwma bir tutas qaraqalpaq prozasında kem-kem kúsheyip, tereńlesip barganın kóremiz. Atap aytqında T.Qayıpbergenovtıń "O dúnyadaǵı atama xatlar", "Qaraqalpaqpan, táwekelshimen" atlı dóretpelerinde filosofiyalıq mazmun basım, ishki monolog penen pikirlew, öz-ózi menen sóylesip sırlasaw barınsha ótkir hám tereń.

Jazıwshı "Kózdiń qarashıǵı" romanında taza basshı, intellektual qalbarman Jaqsılıq Dáwletovtıń da keńeytilgen monologların jiyyi-jıyyi isletiw arqalı onıń ishki ruwxıy dúnyasınıń sırların sheber ashadı.

Ol da bul dúnyanın tek ǵana mayda-shúyde tirishilik jolları yamasa itimlik sezimler menen ǵana sheklenip qalmaydı. Al ol ómirdiń bas mazmunın túsingisi keledi, mudamı adamlarǵa, insańǵa jaqsılıq islewdi ǵana oylap júredi. Uzaq múddetli hám tereń máseleler haqqında oylanadı. Bulardıń barhǵı da romanda onıń ishki sóylewleri, ishki gıubırtileri arqalı realistlik penen súwretlengen. Qarańız:

"Mine, bir kúnniń ishinde qansha-qansha jumbaqlarǵa gezlestim. Bir kúnniń jumbaǵın sheshiwge bir jıl da jetpeytuǵın túri bar, biraq bári sheshiliwi tiyis. Ilajı barınsha tez sheshiliwi tiyis. Eń birinshi gezekte bıyadalar da artıq gektarlardıń barı-joqlıǵın anıqlaw... bar bolsa, kólemi qansha? Basshı qanday bolıwı tiyis? Házir meniń aldında eki túrli jol ashıldı. Birewi Serjanov kórsetken jol, ekinshisi Aralbaev penen Jalǵas talap etken jol..." (156-157-betler).

Awıl xojalıǵına jańa aralasa baslaǵan taza basshınıń usılay oylawı tabıyiy hám isenimli. Jazıwshınıń Dáwletovtıń keńeytilgen ishki monologların usılayınsha orınlı hám jiyy isletiwinde sheberlik amq kórinedi. Álbette, olardıń hesh birewi de kitap oqıwshılardı qatqırtırmeydi, sharshatpaydı. Biraq solay da biz olardıń barlıǵın keltiriwimiz múmkin emes. Al usınday keń túrdegi monologlardıń birli-birin arqalı ǵana geypara pikirler bildirsek...!

"Ann, aldına kelmegenime kóp kúńler boldı, keshir! Ózińe málim bolǵın ársenbi, ya piyshenbi emes. Mirrıq kúni kelip otırman... Magan qayn bolıp tur, apa! Seniń masálahatın kerek. - Ana, saǵan artıq gektarlar

jöninde aytıwım kerek pe? Salıgershilik yamasa fermanın qurılısı jöninde aytıwım kerek pe? Hey, Jaqsılıq! Jaqsılıq! -dedi ol özine özi hay berip. - Sen sharshağansañ. Bolmasa usılar tuwralı aytıwğa bola ma?! Shāriypa jöninde de qıyalların sıymay turıptı. Kempir apam onı qaydan bilsin?! Men senin menen ne haqqında söylesiwge kelgenimdi bilmey turman... Joq, esime tüsti... Ana, sen jaqsılıq hām jamanlıq haqqında köp aytatugın ediñ: Jaqsılıqtıñ hām jamanlıqtıñ orayı-biziñ awıl, - deytugın ediñ. Men ol waqıtta túsınbegen edim. Házir de jartıwlı túsınbeymen. Biraq, hāzirgi tájiriybem boyınsha jaqsılıq penen jamanlıq basqa jaqtan kelmeydi. Jaqsılıq penen jamanlıq bir-birine oratılıp, aralasıp júredi eken. Geyde jaqsılıq neden ibarat, jamanlıq neden ibarat ekenligin bilmeytugın waqıtlar boladı eken... Eñ qıyını olar bir awılda emes bir adamnıñ ózinde de birigip jasaydı eken. Al, bir adamnan jaqsılıq shıqsa, geyde sol jaqsılığı ekinshiler ushın jamanlıqqa da aylanıwı múmkin... Esittiñ be?... Birewdi ayasañ, ol ekinshige jamanlıq bolıp tıyiledi, birewge jamanlıq etseñ, ekinshi birew sonnan lázzetlenip sağan raxmet aytadı..."¹

Bul ishki monologtı da biz óz pikir - ideyalarımızğa boysındırıp biraz qısqartıp aldıq. Romanda bolsa, ol bunnan da keñ hām dinamikalı konkret oy-sezimlerge bay. Sonlıqtan onıñ uzaq ekenligi hām keñeytirilgen túri de kórkem poetikalıq ámeliyat, oqıwshı ushın da zeriktirerli emes, al paydalı ekenligin aytıwımız lazım. Romannıñ bas qaharmanı Dáwletovtıñ "Ana, sen meniñ atımdı "Jaqsılıq" dep qoyğanda, hesh kimge jamanlıq qılmasın dep oylağansañ-goy!... Men seniñ násiyatıña sadıq bolıp qalaman..." (170-bet) -degen sózleri onıñ da, avtordıñ da negizgi koncepciyasın anıqlaydı.

Adebiy qaharmanlardıñ usınday oyların tereñlestirip ogan ulıwma filosofiyalıq, sociologiyalıq mazmun bağıshlaw, solar arqalı gumanizmi de kúsheytip, onı psixologiyalıq bağıdarda súwretlew - bul kórkem prozamızdıñ sózsiz túrde elewli, keñ adımlı tabıslarınıñ qatarına kiredi. Ol bir tutas xalqımızdıñ kórkem talğamınıñ óskenligin kórsetetugın belgilerdiñ de biri. Adebiy qaharmanlardı tap usılayınsha oyshıl, óz-özine sinshıl qatnasta ashıp beriw, olardıñ óz turmısı, bir tutas ómir tuwralı joqarıdağı pikirlerge uqsas oylar menen jasawı Sh.Seytovtıñ "Shirashılar" h.t.b. romanlarına da tñn. Qarañız Esjan ğarrı degen romannıñ bas qaharmanınıñ óz-özinen söylewleri, yaǵnıy ishki monologi: "Adamnıñ kókiregine adam shıra jaqpağı kerek. Kókiregi jaqtı adam ǵana qarańǵıda adaspay jol tawıp júre aladı... Ol meniñ kókiregine

¹ Қайыпбергенов Т. Көздің қарашығы... 168-169-бетлер.

sonda shira jaqtım dep aldanıp ketken ekendağı?! Urısaydın úngirindey jetpis jıldan berli tas túnek bolıp atırǵan menin kókiregim bir ǵana adamın jaqqan jalǵız shırası menen jaqtılana qoya ma?! Nede bolsa ómir ótti-i, ómir ótti-ii, sorı qaynaǵan ańǵódek Esjan!"¹ Bul ishki monolog pútkil ómir tolǵanıslarına tolı. Ol hár bir oqıwshını da oylandıradı. Bul, álbette kórkem psixologiyalıq sheberliktiń bir túrine jatadı.

Sh.Seytovtıń bul "Shırashılar" romanınıń qaharmanı Esjan ǵarrı qusshelli sada, sonshelli ańǵódek hám ańqaw bolsa da, al onıń ózine tın pikirleri bar. Ol eń aldǵı menen júregi sezgir hám gumanistlik ruwxqa tolı insan. Esjan hár bir nárese tuwralı tereńirek oylaǵısı keledi, qubılıslardı baıstırıp bahalawǵa da jańı qushtar adam. Usınday sıpatlardı da jazıwshı ruwxıy psixologiyalıq jaqtan onıń ishki sóylew-ishki monologların keltirip tasirli ashadı. Mısalı: "Quyastın bunshelli qan qızıl iz qaldırıp batıwın qara! Amanı joq, hár kúni usılay qanǵa shomılıp shıǵıp, qanǵa domılıp batadı...! Hár kúni qansha qırshın jań qıyılıp atır, solardıń koptırıp atırǵan biygúná qanlarınń saǵımı, bul! Usınshelli bir-birine ódiligip, usı adamlar nesin alısa almay atır eken, he-e gúnákar bendelerinde óziń insapqa shaqıra gör!"²

Demek, bunday ulıwma adamiyzatlıq máseleler ishki monologlar aralıq oqıwshılardıń júrek tarların dirildeterlik dárejede sawlelengen. Olardı oqıǵan insan biytárep qalıwı múmkin be?! Ulıwma alganda XX ásrinń, ásirrese, ekinshi yarımınan sońǵı qaraqalpaq prozasında qaharmanlar obrazın ashıwda kórkem psixologizm principiniń terenlesiw barında ishki monologlardıń xızmeti barınsha artıp barǵanın kórimizge boladı. Atap aytqanda bul process prozamızda kárwán basılıq etip kiyatırǵan T.Qayıpbergenovtıń tvorshestvohq ósiw processinen de aqlawǵa boladı. Ol 1970-80-jılları óz dóretiwshiliginiń qubılalıq keń qulashın en jaydırıw menen qatar qaharmanlar minez qulqın aslıp beriwdi, olardıń ishki ruwxıy dúnyasına kiriw jolların jáne de tereńlestiredi. Bunı onıń aldınǵı povestleri menen qatar ayırıqsha "Tánhá aǵın málim sır" (1978) dóretpesi dálilledi. Jazıwshı dóretiwshiliginde bunday dóretpelerdin payda bolıwın professor K.Mámбетov - onıń tvorshestvosınıń jańasha bir sapalıq basqısı retinde júdá durıs túytleydi.

¹ Сейтов Ш. Шырашылар. Нокис, "Қарақалпақстан", 1986, 33-бет.

² Сейтов Ш. Шырашылар... 13 -бет.

T.Qayıpbergenov tärepinen povestte qaharman xarakterin tereñlestirip hám ádep-ikramlıq problemanı batıl, keskin türde ortağa qoya alıwı da köbirek ishki monologlardı isletiwine baylanıslı desek, onsha qáte bolmas dep oylaymız. Sebebi sırtqı kórinis, formal kózqarastan alıp qaraganda da povesttiń kópshilik bólegi, geypara bólimlerinin ózi tolıǵı menen ishki monologlardıń keñeytilgen túrlerinde jazılǵan. Gáp onda da emes, al sol monologtıń sapalı bir ideyalıq-estetikalıq, poetikalıq maqsette jumsalıp durıs isletiwinde ekenligine úlken áhmiyet beriw kerek. Povest haqqında bunday máselelerge durıs túsınbegenlikten de shıǵarma tartıslarǵa, hár qıylı mışh-mışh penen óseklerge de sebepshi boldı. Biraq ol ádebiy sın tärepinen waqıttıń ótiwi hám tartıslar arqalı da durıs bahalandı.¹

Joqarıda aytqanıımızday-aq povesttiń bas ideyalıq koncepciyasınıń ózi ondaǵı ishki monologlardı durıs bahalawǵa baylanıslı. Ne ushın shıǵarmada jazıwshı köbinese ishki monologtıń yadqa túsiriw, qaralaw, ózin-ózi biykarlaw mazmunındaǵı túrlerin paydalanadı? Qarańız: "Oo...sorlı basım! Sol oylarımdı nege sonda ózimde qaldırdım?!... Eger sol kúni-aq Palwanǵa aytqanımda, eń bolmasa, "svet" dep baslanǵan qız atın esitse, ózinshe meni eslep oylanıp júrgen bolar edi. Qolayı kelse, ay bala, ay qız, anańnıń atı kim, -dep sorap qoyar edi... "Adam - bul jumbaq" degen gáp esitkenim bar, kimnen esitken edim?... Jumbaq... Adam-bul jumbaq... Nálet bunday danalıqqa!"²

"...Ooo, sorlı ákem, eń bolmasa sen Jumabay menen erkeklershe sóylesip, haqıyqatlıqıtı aytıp keshirim soragınında, bul sırdıń izi búgingidey bolmas edi... Oo, sorlı! Bul dúnyada ózińniń biybaxıt bolıp jasaǵanıń azday, meni de aqlıǵıńdı da baxıtsız qıldıń!... Mańlayıńnıń shorı qalıń adam ekenseń... Men seniń mańlayıńnıń shorın juwıp júrmen desem, óz ańlayıma da shor shaǵıp júr ekenmen". (56-bet).

Mine, keltirilgen bul monologlar eń baslısı shıǵarma ideyasın, onıń bas problemasını durıs belgilewge tiykar tayarlaydı. Sol tiykarda biz qısqaşa povest adam ruwxı, adam sanasındaǵı, insan psixologiyasındaǵı ishte sır saqlap, qupiya bolıp jasaw sıyaqlı individualizmdi qaralaw bolıp esaplanadı deymiz. Túsıniklierek bolıw ushın syujetti azı-kem eslesek, Erjan garrınıń Perixan atlı qızı dáslep Palwan degen jigit penen turmıs qurıw ushın ákesine aytpay qashıp ketedi. Onı ákesi barıp alıp qaytadı. Perixan ele ol waqıtta jańa er jetip kiyatırǵan qız bala edi. Ákesi oǵan

¹ Султанов Қ. Т.Қайыпбергеновтың прозасы. Нөкис, 1980, 71-73-бетлер.

² Қайыпбергенов Т. Тәңхә өзине мәлим сыр. Нөкис, 1992, 40-56-бетлер.

Palwanın barıp kelgeniñdi hesh kimge aytpay ölgeniñshe "sır" tut dep aytırlaydı. Bul söz jas qız, biraq "tösek körgeñ" Perixanğa xat penen qalıp qaladı. Sonlıqtan usı "sırdı" soñğı eri Jumabaydan jasıradı, qız Svetlana er jetip qalada student bolıp jürip, Palwan menen tanısip, onıñ menen turmıs qurıp, anasını toyğa shaqıradı. Anası kelse, Palwanın diywadağı súwretin körip, birden-aq körpege búrkenip jatıp aladı. Mine, povesttegi ishki monologlardıñ barlıǵı usı körpe astına búrkenip atırǵan Perixannıñ ishki sóylewleri, ózinshe gúbirilileri. Onıñ Palwanın, yaǵnıy Sıyew bulasınıñ júzin kóriwge namısı shıdamadı. Sebebi ol az kún bolsa da tösekles bolǵan eñ dáslepki eri goy! Áne tragediya, áne masqara!

Jazıwshı usı qatañ shiyelenisken syujet hám konfliktti ishki monologlardıñ járdeminde sheship, sonıñ arqasında óz pikirin qaharmanlar psixologiyasınıñ tereñ súwretlew arqalı beredi.

Duris, povest syujetine de, onda kórkem poetikalıq forma - ishki monologtın ideyalıq, syujetlik hám kompoziciyalıq maqsette durıs qollanıwına túsınbewshilik te boldı. Geypara sinshılar, bálkim, biraz naqıshlılar da Svetlana negizinde Palwanın qızı dep esapladı. Biraq basında olay cines, ol Perixannıñ soñğı eri Jumabaydan bolǵan perzent. Bul haqında Perixannıñ mına monologın keltiriw orınlı: "Ooo, Allam, ele de shúkir, Svetlana onnan dórep, ishimde ketken qız emes..."¹

Al bul jaǵday povesttiñ jurnalda járiyalanǵan nusqasında gáptiñ "stokastiklik, stillik jaǵınan ele de ayqınlastırılıp bılay berilgen: "...Ooo, qanday ele de shúkir! Sveta Palwanın qızı bolıp ishimde ketpegeni?! Qanday halda ne bolar edi?"²

Bolay eken Svetlananın Palwanın qızı emesligi konfliktti jentilestirmeydi, Perixannıñ hújdan azabın da azaytpaydı. Biraq povestte ishki monolog arqalı belgili bolatuǵın bunday nárselerge de jeterli dıqqat kerek. Kerisinshe sın menen ádebiyattanıw ilimi ishki monolog h.t.b. sıyaqlı geypara kórkem súwretlew usıllarınıñ jiyyi-jıyyi sheshiwshi hám kontrol wazıypalar da atqarıp, olar syujetlik kompoziciyalıq tınısılardı da orınlaytuǵının durıs túsindiriwi lazım. Söz etilip otırǵan povestte qaharman obrazın kórkem psixologiyalıq túrde súwretlewde ishki monolog usı mazmunda úlken áhmiyetke iye. "Ooo, sorlı basım, astında haqıyqıy sır payda bolǵan soñ, ol xat jazǵandı qoydı... Tınısıwım kerek edi... Toyǵa xabar kelmesten burın túsiniwim kerek

1. Батымбергенов Т. Тәңхә өзіне мәлим сыр. Нөкис, 1992, 57-бет.

2. Батымбергенов Т. Тәңхә өзіне мәлим сыр. "Әмиўдарья". 1978, №10, 36-бет.

edi... -dep jáne óz alqımın qılğındıra basladı. Áy, alla endi mağan ańsat ólim ber!... Tamam!... Basqa jol joq!!!".

"Sorlı, Perixan, sen sirá baxıtlı bolıp pa ediń?! Bul dúnyada tiriligińnen basqa ne baxıt bar edi? Ózińnen on altı jas úlken mayıptıń aldında bar gúnańdı jasırw ushın ishıń tútinge tolı bende bolıp jasawdan artıq ne arttırdıń?! Mınaw qızıń ba? Endi ol da baxıtsız!... Baxıtsızlıq-ta juqpa kesel eken-dá?... Ózim juqtırdım... Basqa sebepter joq, solay ma...joq...joq...zamanımız ayıplı!? Nege olay?... Jumabay ayıplı, joq...joq...ózim...ózim!... Ózim gúnahman!!!" - dep ol qattı baqırıp jiberdi" (64-bet).

Perixannıń bulay dewiniń sebebi ol ákesinen esitken "Hár kimniń ózine tánhá málim sırı boladı", "Insan óz sırı menen jasaydı" degen filosofıyanı óz qızı Svetlananıń qulağına da quyǵan. Qız da bunı tárk etpey qabıl etken bolsa kerek. Bálkim, sol sebepli de ol Palwan ismli ózinen biraz ese úlken kisini jaqsı kórip qalǵanın toydan burın hesh qashan bildirmeydi. Mine, usı psixo-filosofıyalıq oy Perixandı, Svetlananı da aqırında tragediyaga duwshar etti. Sonlıqtan da Perixan óz-ózin ayıplap, óz sırları ushın pushayman jey beredi...

"-Oy Alla! Ómirde sonsha súyer edim! Ómirin jaqsılaw hár kimniń ózinen gárezli degenge de inatanuǵın edim!...Gargısqa ushıradım. Gargısqa!!...qızım!!! ózińe bek bol! Men ushın endigi ómir-ólim! Ólim!!... Ólim!!... Esik qayda?... Men házir ketemen?!!! (65-bet).

"...Sáǵan endi hesh kim aqıl tawıp bere almaydı. Óziń shıratılǵan tordı óziń jırt, óziń túsken qudıqtan óziń shıq! Yamasa... yamasa birewin óltirsem beken? Kimdi?? Palwandı!! Dálilim qáne?... Izi jáne oyran!... Neńdey jol bar?! (57-bet).

Bulardıń barlıǵı insan sanasındaǵı individualizmnıń aqıbetinen, kúyik penen dárıttan kelip shıqqan sózler. Kóbinese olardıń barlıǵına Perixannıń ózi ayıplı, ózi gúnalı. Usınday qıyın psixologiyalıq situaciyanı jazırwshı qaharmannıń ishki monologlarındaǵı hár qıylı túrlishe stillik, sintaksislik konstrukciyalar: gá soraw, gá juwap, gá soraw-juwap, bazda oylanıw, oy juwmaǵın shıǵarıw, ayrıqsha ózin-ózi biykarlaw formaların sheberlik penen sawlelendirgenin ádebiy sinshılar durıs belgiledi.¹

Qaharmannıń ózin-ózi biykarlaw, óz-ózin qaralaw monologları talantlı jazırwshı K.Sultanovtıń "Aqdárya" romanında da jaqsı qollanılǵan edi. Dáslep islerin islep, qátege jol qoysa da romandaǵı Qádir atlı

¹ Султанов К.Прозаның раўажланыу жоллары .Нөкіс-1978

qashqın jigit öz qâtesin, ishki söylewler arqalı özi ayıplaydı, özin-özi gımlaydı.

"...Ätügen-ay. Shaymiy basım, meni jin aylandırğan shıǵar?! Ómirinde awzıña suwsın bere almağan haram töldi toǵız ay saqlağan qursıǵına nalıp kettiñ be, ayawlı apam? Panasız aynıǵan erge qostar bolǵanıña ármanıñ at basınday shıǵar, sherli yarım! Ayday júzleriñe ákesi arılmas tańba salǵan qarar kózlerim! Ózimdi suwǵa atsam ba eken? Denemdi órtep kúl qılsam ba eken?"¹

"Aqdârya" romamnda bunday öz-özin biykarlaw hám qaralaw mazmunındaǵı monologlar T.Qayıbergenovtıń "Tañhâ öziñe málim sır" povestindegidey júdá keñeytilgen bolmasa da, al ol usınday shaǵın balında-aq avtorlıq poziciyanı durıs anıqlap sheberlik penen qollanılǵan, qaharmanın psixologiyalıq halatın, obrazdın turmıslıq tereńligin artırıwǵa sebepshi bolǵan.

Romanda bas qaharman Jâmiylanıñ obrazı da kóp orınlarda ishki monologlar arqalı psixologiyalıq jaqtan dáıllengen hám tereńlestirip súwretlengen. Bul orınlar da júdá tásirli bolıp jazıwshı sheberligin kórsetip, ulıwma qaraqalpaq prozasınıñ kórkemlik dárejesin joǵartılatıwǵa xızmet etip turǵanı bahalı.

"Jâmiyla sandıqtı ashıp, qara qaǵazdı alıp oqıp shıqtı... Meniñ júregime jara salǵan usı qaǵaz...! Men de seni gıjlaǵan shoqqa basıp otırsın! - dep ishinen gıjınıp oshaqqa ılaqtırǵısı keldi de, jandırıp jiberiwge batılı barmadı. Onıñ kewline qara qaǵaz Sapardıń eskertkish mazmunındaǵı qara jalawday bolıp elesledi. Qolın tartıp aldı. - Joq, otırmaymen! Máñgi eskertkish etemen! Sapardı shın súygen júregime tıskarı aıralıq jarasınıñ sáwlesi bolsın, bul qaǵaz! Men bul qaǵazdı olkaytın sonı balası Áskerbayǵa kórsetemen. Ákesin óltirgen jawlarga balanın júreginde óshpenli daq qalsın!" (41-bet).

Keltirilgen monolog orınlı hám durıs alınan. Sebebi ol ayrıqsha turmıslıq áhmiyetke iye bolıp, ekinshi jer júzilik urısta qanshelli ana, qanshı qostar menen neshe-neshe sáwer yarlar bunday psixologiyalıq keshirmelerdi bastan ótkermedi deysiz?! Jazıwshı sheberligi de qaharmanlar ómirindegi dáwirdin bas máseleleri menen ajırılmas usınday psixologiyalıq máwritlerdi tawıp, olardı soǵan sáykes bolǵan kórkem súwretlew usıllarında oqıwshılarga tásirli, utımlı jetkize alıwında bolıp otır. Ondaǵı ishki monologlarǵa qosa qaharman qıymıl qozǵalıstıń avtorlıq súwretleniwı de orınlı alınan.

¹ Т. Германов К. "Ақдәрья". Ноқис, "Қарақалпақстан", 1975, 146-бет.

Romanda Jāmiylanın hər qanday qıyın halatlarda, atap aytsaq, muzğa ıgıp ketiw payıtlarındağı ishki keshirmeleri de qālem iyesi tārepinen ishki monologtı jaqsı isletiw arqalı dāl hām tereñ sāwlelengen, sol arqalı qaharmannın oy-sezimlerinin turmıslıq tābiyiy isenimshililigi payda bolğan.

"Jāmiylanın kōz aldında el-xalqınan ayırılıp, tūyenin ūstinde zarlanıp baratırğan Gūlparshın ötti... Ol Alpamısınan ayırılıp zarlasa, men Saparımnan ayırılıp sargayıp baratırman!... Gūlparshın yarı menen diyardarasıp maqseti boldı. Menin tāğdirimnin aqıbeti ne bolar eken?... Aydarhaday ısıqırıp mınaw aybat shekken teñizdin tuñğıyıq tūbinde ōmirim öter me eken? Áy, Aral! Geyde sarañ, geyde jomart, geyde zalım, geyde miyrimli Aral, shıǵar meni qırǵaqqal!" (116-bet).

Kōrip otırǵanımızday Jāmiyla ele jas kelinshek bolǵanlıqtan da onın oyları biraz romantikalıq sıpatlarga iye bolıwı da avtor tārepinen orını alınan. Eñ aldı menen qıyın halatlarda onın kōz aldına oy-pikir dūnyasına sūyikli yarı Sapar keledi. Bul da orınlı hām isenimli bolıp esaplanadı. Sonday-aq dōretpede geypara qaharmanlardın ōndiris, is processindegi ishki ruwxıy sıpatları da ishki monologlar menen sūwretlengen. Solardan Ajar degen isker kelinsheklerdin birinshi monologi:

"Ajar... bir qıyaldan ekinshi qıyalǵa dōnedi... Sharwashılıq ıqlasımıdı alıp baratır-aw! Meyli... Nesi ayıp?! Balıqshılıqtan qay jeri kem? Biraq ...eti hadal, sūti dārtke dawa usı maldın jaǵdayına nege basshılar qaramaydı?... Átten tınıshlıq waqıtta qolıma tūspedi-aw, bul xızmet!... Qāytesen, urıs...shırışımızdı buzdı-aw, nālet fashistler..." (100-bet). Haqıyqatında bul ishki monolog ta romannın ulıwma ideyalıq tematikalıq ózgesheligine hām turmıslıq materiallarga, dāwir shınıǵına baylanıslı jūdā jarasımlı dep oylaymız.

Albette ishki monologlardı hār bir jazıwshı óz talantına, maqsetine, shıǵarmannın tanlaǵan janrına da baylanıslı hār tūrli baǵdarda qollana beredi. Sonlıqtan da bir shıǵarmada ol epikalıq tūrde, geyde taza psixologiyalıq halda, bazda lirikalıq yamasa liriko-psixologiyalıq janrlıq stillik qāsiyetleri menen kōrine beriwı mūmkin. Povestlerdegi ishki monologlardın liriko-psixologiyalıq qāsiyetleri qaraqalpaq ādebiyattanıw iliminde óz izertlewın tapqan. Solay bolsa da K.Raxmanovtıń "Ayrılıq qosıǵı" povestinde ishki monologlardın joqarıdaǵılardan basqashalıw yaǵnıy olardıń lirikalıq keshirmeler tūrinde isletiliwine bir-eki awız toqtaw orınlı bolsa kerek.

Povestte negizgi ädep-ikramlılıq, ruwxıylıq mâselesi - Altınay atlı qadın ayralıq dağı, onıñ usı atamadığı qosıgınıñ da sol sebepli şın jürekten tuwılıp jañlap esitiliwi, biraq oğan dáslep ortahqtıñ túsınbewi, birazlardıñ túsingisi de kelmewi, fakultet dekanı Dáwirxan Axmetovtıñ qız jüregine shoq salıp, oğan qol salğısı keliwi, Altınaydı Qurbaniyazdan qızıpıñıp, "ol qosıq ayta almaydı!" dep jala jawıp, jigitti de jazıqsız ayıplawı hám t.b. syujet waqıyaları, mine, usı ayralıq qosıgınıñ átirapına qurılğan. Qosıqtı Altınay öz kewli, öz intası menen ğana anda-sanda jañlatıp aytadı. Sondığı Qurbaniyaz degen krujok baslıǵı, muzikant jigittiñ ishki monologları minaday:

"Mine, endi minaw baxıtlı keshede jüzlegen jürekti senin ıqpalına jıǵıw ushın ayralıq namasınıñ kewillerdi sıñsıtatıǵın sazin shalayın dep atımmın, Altınay! Qosıǵıñnan biyhush bolıp qayda otırǵanımdı umıtıp ketpeyin, ...Altınay! ...Oo, bğingi kesh, ayıñ bar ma? Juldızların bar ma, sen baxıtlı kesh ekensen!... Tıñla, báhâr aqshamı, tıñla! Áynektiñ aldında tallardı teñseltirip esken aprel samalları, bul qosıqtı óziñ menen birge uzaq-uzaqqlarǵa alıp ketip, hijran daǵında jürekleri parra-parra bolıp jürpen bir ğarip jigitte jetke!"¹

"Senin jürek tarlarındı qan jılatqan ayralıq qosıǵına túsindim, Altınay! Senin ómirindegi hásiret bultları toda-todası menen menin kewil emeyimdi qapladı, Altınay"². Lirikalıq monolog halındaǵı bul usıl da alıpbarmanıñ negizgi ideyasın durıs túsiniwge, qaharman obrazına tereñ etiwge alıp keledi. Bunday monologlar soñǵı jıllardaǵı T.Qayıpbergenov, X.Dáwletnazarovlardıñ lirikalıq prozasında da kórinimdi.

Qaraqalpaq prozasında tariyxıy romanlarda T.Qayıpbergenovtıñ "Qaraqalpaq dástanı", K.Mámбетovtıñ "Posqan el", "Zobalañ", "Topılan" diologiyasında hám "Türkstan" romanında ishki monologlar epikalıq stilde qollanılsa, olardıñ barlıǵı da qaharmanlar obrazın ashıwda birkem psixologiyalıq wazıypalar atqarǵan. Ishki monologlar arqalı qaharmanlar hám olardıñ minez-qulqı menen hár qıylı ishki keshirmeleri menen toǵanısları, oy-pikirleri menen sezimleri ómirge, turmısqa jaqılastırıladı yamasa tap sol oylardıñ dál ózindegidey etip ashıp barıstıladı. Atap aytqanda jazıwshı K.Mámбетov "Posqan el" promandilogiyasında Ismayıl hám Yusup sultanlardıñ, Tınaxmettin, Otınabettiñ, Orısbektiñ, orıs patshası Ivan Grozniydıñ da, retli orınlarda

¹ Галимов К. Ақыбет. Нөкіс. "Қарақалпақстан", 1993, 281-бет.

² Есім, 300-бет.

pütkil xalıqtıń ishki monologların olardıń oy-pikir dúnyasın, konkret islerge kiriserdegi yamasa qıyın halatlarga túskenдеgi ishki ruwxıy psixologiyahq jaǵdayların obektiv sawlelendiriwde qısqa hám keń türдеgi monologlardı da jedel isletken. Mısalı: Ismayıl sultannıń ishki monologi: "Jaqında Ivan menen kelisim dúzilgen edi. Aǵa sultan bolǵannan keyin kózine may pitip ne qılıp ketti, bul Yusup...Qańsıláǵan iyttey barmá quyrıq taslap, Astraxan menen Qazandı tınlaydı. Al ol úlkenin xanları bolsa shetinen buzaqı. Bir millionǵa jetpeytuǵın xalıqqa basshı bolıp, orıstın ayaǵına jip taǵıp oynaǵanday ne sıyqı bar eken?!..."¹ Yusup sultan orıslardı tutqın etkennen soń Sarayshıqqa kelgen onıń inisi Ismayıl usılay oılaydı. Mine, bunda onıń oyınıń progressivligi seziledi. Sonday-aq ondaǵı dál máwrítlerdegi alaǵadalıq, qısılspa, albiraw, tolqınlanıw sıyaqlı ótkinshi psixologiyahq keshirmeler de ishki monolog hám avtor sózleriniń birigiwi menen tolıq hám tereń ashılǵan:

"Dál ortada turǵan alıp tulǵalı, buyra shashlı bir kisi oǵan tanıstay bolıp kórinip ketti. Mixayloga usay ma?... Adamlar da, bir-birine bunshama uqsas bolar eken! Dál ózi... Joq, Mixaylo bunnan tolıǵıraq edi... Yaq, yaq, tap ózi! Óler bolsań, ol namıstan! Sultandı ayıw soyıp berip qonaq qılǵan vovado Mixaylo..." (13-бет)

Irasında bul da tabiiy hám ómirlik turmıslıq shınlıqtıń dál ózindegidey oy-sezim ekenligi kórinip tur. "Jáne urıs qaǵıs pa?! Atasına mıń nálet bunday ómirdiń!

Tınaxmet táshiwishli waqıyalardı eske alıp atırǵanlıǵın sezdi...Men jáne ne aytıp kettim. Sarayda júrgende de oylanatuǵınım elдеги urıs-qaǵıs. Bul jerde de aytıp atırǵanım sol. Ań degen adamdı basqa táshiwishlerden bosatıp, aqılın dúzeydi dewshi edi. Bir kún bolsa da basımdı awlaǵıraq salıp dem almaǵanım nesi?... (322-бет).

Bul da naǵız el-xalıq dep tolǵanatuǵın haqıyqıy er azamattıń ádep-ıkramlıq, psixologiyalıq kelbeti ekenligi kórinedi. Nogaylılardıń bunnan sońǵı taxttaǵı miyrasxorlarınıń biri Ormanbettiń oy-pikirleri de usıǵan uqsas. Ol da bilay oılaydı:

"Ormanbet...jáne oyǵa berildi... Ómir degen bir jel qayıq. Óte beredi eken. Sonsha sultanlar ótti. Olardan úlgi bolǵanday ne qaldı. Bilayınsha qaraganda bul dúnyanın ózi de jaqsıhq penen jamanlıqqa tolıp tasqan. Jaqsılıq joq jerde júregiń tutın..." (513-бет). Bul ádebiy qaharman da T.Qayıpbergenovtıń Jaqsılıq Dáwletovı ("Kózdiń qarashıǵı" romanında) sıyaqlı ómirdi "jaqsılıq" hám "jamanlıq" kriteriyaları menen ólsheǵisi

¹ Мәмбетов К. Посқан ел. Ноқис, "Қарақалпақстан", 1988. 12-бет.

keledi. Solay etip Ormanbet: "Demek solay eken, elge jaqsılıq islewim gerek. Joq bolıp baratırğan elimdi qaytadan jolğa saldım. Joqshılıqtı jüwenlep, tüskinlikke qarsı boldım. Qumırsqaday shojıp qıyralıp baratırğan xalqıma qabırğam qayıstı. Tar jolda tayğaq keshiwlerdi bastan kechirdim. Bunı tek öz basımın amanlığı ushın islegenim joq.

Saqawatlı sultan bolıw ushın sarbazlardı sawashqa salıw shárt emes. Orıs adamnıń dushpanı. Öz elinı qorğa, biraq özgenin qohndağı bir tılem nandı alaman, - dep qılısh kötere körme!" (514-bet). Demek, bızın ótken dáwirimizde de ata-babalarımızdın eń aldınğı gumanistlik wákilleri paraxatshılıq, el abadanlığı hám onıń tınıshlığı ushın gúresken, sol ushın bas qatırğan. Jazıwshı K.Mámбетov jámiyetlik psixologiyanın usınday belgilerin ishki monologlardı joqarıdağıday etip ónimli qısqa-qısqa hám ornlı jerlerde keń turde qollanıw arqalı da sheber ashadı.

"Posqan el" romanındağı Yusuptın, Orısbektiń, Qoshshaqtın, Sıyınbekenin hám basqalardıń minez-qulqı psixologiyası joqarıdağılarga barınsha qarama-qarsı. Solardıń biri Orısbek... Ol "Bir awdarılıp tústi. Aynalasın bári bıǵan-jıǵan adam. Bári búkkesine qulap atır. Bular kimler? Xan tabağı dara boladı. Biy tabağı birew. Bular ne qılıp júrgen adamlar. Men nege bular menen birge jatırman?! Baydın tósegi törde bolıwı gerek edi. Nege bular menen aralasıp kettim? Qarasha menen qarama-qarsı otırǵan xannıń qádiri bolar ma edi" (463-bet).

Bul waqıtsha bolsa da öz eline sultan bolǵan Orısbektiń byurokratsılıǵının, men-menliginin anıq gúwası. Ol aǵa sultan bolǵanda waqtın kóbisin ańǵa, shikargá shıǵıp maslik penen ótkerdi, basshılıq jumslarına hákimshilik etiwdi bolsa jalpıldaǵı Qayıpnazar qopalǵa tapardı. Nátıyjede olar maslikte-shikarda júrgende eldi jaw shawıp, ol toz boldı. Sońınan Nogaylı eli Ormanbetti xan kötergen.

Sonday-aq shıǵarmada orıs patshası Ivan Groznydın da Nogaylınıń sultanı Ismayıl haqqında oy-pikirlerin onıń ishki monologın keltiriw arqalı beredi. Bul bizden bir neshe ásirler burın ótken tariyxıy shaxslardı, belgili tariyxıy tulǵalardı qayta tiriltken yańlı bolıp elesleydi. Ol jazıwshı sheberligine baylanıslı.

"Nogayhnıń sultanı Ismayıl óziniń aǵası aǵa sultan Yusuptın aytqanın qılmaстан jüzden artıq orıs tutqınların astına at, qolına qural-jaraqlar berip bosatıp jiberipti. Usı hádiyse sebep bolıp, aǵası menen pıtkilley qarama-qarsı bolıp qalǵan" (68-bet).

Orıs patshasınıń, mine, usı monologın ózi-aq romannıń negizgi konfliktlerin belgilep, ideyasın da anıqlap bergendey. Ol dóretpе arqasındaǵı negizgi kósher sıyaqlı. Demek, ishki monologlar jiyyi-jıyyı

usınday oraylıq shölkemlestiriwshilik hám poziciyalıq xızmet te atqaradı degen söz.

Söytip orıs patshası Ivan Grozniy öz oyların dawam etip: "Sol Ismayıl qayaqta eken özi?... Biziñ shıǵıs shegaralarımızdı nıǵaytıw ushın járdem bere almas pa eken? Bunnan tısqarı... Sonshama orıs tutqmların qutqarıp jiberiw ushın bul sultandı ne májbúrlegen bolıwı múmkin?... (68-bet), -dep pikir bildiredi, ishinen. Bul oy-pikirler de tariyxıy shinhqqa sıyımlı, oǵan jaqın turadı. Eñ baslısı ádebiy obrazdı usınday ishki sóylewler janlı, ómirdiñ ózindegidey tiri adam sıpatında gewdelendiredi, shablon menen sxema (kesteden), sırttan táriyiplew, qurǵaq avtorlıq maǵlıwmatnamalardan saqlandırıadı.

Ulıwma alganda, XX ásirdiñ ekinshi yarımındaǵı qaraqalpaq prozası, onıñ roman túrinde ishki monologlar epikalıq, psixologiyalıq, liriko-psixologiyalıq, lirikalıq, bazda romantikalıq stilde de jiyi isletiledi. Bulardıñ barlıǵı da qaharman obrazların tereñ sáwlelendiriw poetikalıq sheberlikte ekenligin oqıwshılar túsiniw baradı, nátiyjede olardıñ kórkem-estetikalıq dárejesi artadı.

§ 9. Peyzaj hám qaharmanlar obrazın úyreniw

Jobası:

1. Peyzaj haqqında túsinik
2. T.Qayıpbergenovtiñ «Kózdıñ qarashıǵı» hám «Qaraqalpaq qızı» dóretpelerinde tábiyat kórinisiniñ súwretleniw ózgeshelikleri
3. Sh.Seytovtiñ «Qashqın» hám «Kóp edi ketken tırnalar» povestlerinde peyzaj máselesi
4. Sh. Seytovtiñ «Iǵbal soqpaqları» romanında tábiyat kórinisin súwretlew usılları
5. K.Mámбетovtiñ «Posqan el» shıǵarmasında qaharman obrazın jasawda peyzaj usılınıñ orm
6. Prozalıq shıǵarmalarda peyzaj máselesiniñ qollanıw usılları

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerde, kollej hám akademiyalıq liceylerde oqıwshılarga peyzaj máselesin túsindiriw eñ áhmiyetli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Kórkem ádebiyatta ulıwma tábiyattıñ sáwlesi yamasa peyzaj máselesi burınnan-aq aytılıp kiyatırǵan, sheshilgen másele sıyaqhday kórinedi. Sonday-aq XX ásirdegi qaraqalpaq prozasında omń qalıplesiw dáwirinen-aq N.Dáwqaraev, A.Shamuratov, A.Begimov dóretpelerinde de peyzaj, tábiyat kórinisleri

häm tábiyat qubılısları öz sáwleleniwın tapqan. Solardan N.Dáwqaraevtıń "Internatta" gúrrini menen A.Shamuratovtıń "Eski mektepte" povestlerin alıp qaraganda da peyzaj hám tábiyat sáwlesi jazıwshı sheberligin tanıtwshı ayırıqsha bir komponentleriniń biri bolıp, ol úlken áhmiyetke iye. Olarda ulıwma tábiyat hám peyzaj qaharmanlar hárket etken qorshagan ortalıq, sharayatlardı obektivlestiriw, reallastırıw ushın kóbinese epikalıq "obektiv" halda alıp súwretlenedi. Al bazı bir jerlerde bul jazıwshılardıń kórkem dóretpelerinde tábiyat, psixologiyalıq parallelizm usılmda da súwretlenip, tutas sol dóretpeniń tásiriligin arttırıp, qaharmanlar psixologiyasını burmıdan da tereńirek adıwga xızmet etedi. Milliy ádebiyatımızda XX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı proza sheberleriniń dóretpelerinde tábiyat kórinisi hám onıń sızmeti basqashalaw túske enip, kem-kem jetilisip túrlenip bardı.

Usı kórkem ádebiy hám kórkem poetikalıq qubılıstı 1960-jıllardan on dóregen T.Qayıbergenov, K.Sultanov, SH.Seytov, U.Pirjanov, S.Suliev, K.Mámбетov, O.Ábdıraxmanov, K.Raxmanov, S.Bahadırova hám basqalardıń povest hám romanlarınan ayqın kóremiz. Olardıń hár ayıqlı waqıtlarda, tap XX ásirdiń aqırına shekem jazgan shıǵarmalarında tábiyat hám peyzaj túrlishe aspektte, kóplegen rań báreń usıllarda geyde lirikalıq, bazda lirika-psixologiyalıq bazda "obektiv" epikalıq papıylarda, geyde simvoliko metaforalıq usıllarda qollanılǵanın óziwimizge boladı. Olardıń barlıǵı da qaharmanlar psixologiyasını tereń óshıp, ulıwma jazıwshılar sheberligine jumsalsa da, sol tábiyat penen peyzajdı sáwlelendiriwdiń hár bir qálem iyesinde múmkinshiligi barınsha ózınche isletiliwi quwandıradı hám ol bir tutas milliy prozamızdı túrlendirip turadı.

En aldı menen ayırıqsha jáne bir sol, kórkem prozada tábiyat kórinisleri hám tábiyat qubılısların sáwlelendiriw máselesi sol kórkem shıǵarmanıń aldına qoyǵan negizgi maqset hám problematikasınıń, sol qálem iyesiniń tutqan poziciyası hám dóretpeniń janrlıq-stillik qabıyetlerinen kelip shıǵadı. Bunı hár bir jazıwshını yamasa hár bir naq kórkem dóretpelerdi tallaǵanda da kóz aldımızǵa keltiriw múmkin. T.Qayıbergenovtıń "Qaraqalpaq qızı", "Kózdiń qarashıǵı" romanlarında bul qorshagan tabiyattıń sáwleleniwın alıp qarayıq. Bul eki shıǵarma da óz dáwiriniń eń ataqlı dóretpeleri qatarında bahalanıp, al "Qaraqalpaq qızı" romanı bolsa pútkil dúnya oqıwshılarına qaray jol alǵan malim.

Áline, tabiyattıń súwretleniwı usı "Qaraqalpaq qızı" romanında bulıqshı, al ol "Kózdiń qarashıǵı" romanınan ózgesheleniw baǵdarda bulıqshı kóremiz. Ne ushın? Sebebi bul eki romanıń ideyalıq-

tematikalıq baǵdarı pútkilley bir-birine uqsamaydı desek, olardıń janrlıq stillik tábiyatı da ózgeshelew. Sebebi dáslepki dóretpede epikalıq psixologiyalıq sıpat basım bolsa, al sońǵısında problematikalıq-publicistikalıq aǵıs kóbirek kózge túsedi. Sonlıqtan olarda tábiyattıń yamasa janlı peyzajdıń sáwlesi ózgeshe ahnatuǵını tábiyiy eken dep oylaymız.

Haqıyqatında da "Qaraqalpaq qızı" romanında tábiyat qubılısları qısta, báhár de, jaz da, gúz de hám bulardaǵı bolıp, ózgerip otıratuǵın barlıq processler de tap óziniń "obektiv" halında kóbirek alınadı. Durıs, olardıń barlıǵı da qaharmanın yamasa bir neshe qaharmanlardıń ruwxıy halatlarm beriw ushın psixologiyalıq parallelizm áhmiyetin atqara beredi. Degen menen romanda basqa shıǵarmalardı salıstırǵanda shártli halda joqarıda biz aytqanday "obektivizm", qaharmanlar hárezket etip atırǵan sharayatlardı epikalıq stilde bayanlap beriw maqseti basım. Qarańız, usı maqsetti dóretilgen romannıń dáslepki betlerinde-aq biz mınaday tábiyat kórinisleriniń gúwası bolamız:

"Erkin dárya qansha sarań tartqanı menen tábiyat óz biyliginshe jasawın dawam etti. Anda-sanda bazı bir ǵarrı torańǵıllardıń shaqaları quwrap qalǵanı bolmasa, ósimlik atlınıń hámmesi báhár quyashınan ilhamlanıp kók lipasın kiyine basladı. Jas torańǵıllar shigittey búrtikler shıǵarıp, ermanı menen qızıl jıńǵıllar búrsheklewge qaradı. Dáryanıń ishindegi iyikteı súyrikler qıltıyısı. Báhár qusları ushın kelip, toǵay ishın janlata basladı. Dáryanıń kún batar arqasındaǵı Porlı tawdıń ájjesi bulsız aspannıń quyashına shaǵılısıp jarqıradı".¹

Mine, bul hesh nárseden biyǵárez túrde, tábiyattıń óz halında, tınısh túrdegi sáwleleniwi dep esaplaw múmkin. Biraq ol Jumagúl baspaq baǵıp shıqqan dala tábiyatın obektivlestirip beriw ushın, epikalıq maqsette de durıs, sheber súwretlengen.

Tábiyat kórinisleri menen tábiyat qubılısların súwretlewdepi T.Qayıpbergenovtıń yamasa basqa da qaraqalpaq jazıwshılarınıń jáne bir sheberlik tamanı sol, olar bir máwsimdi súwretlewge de tek bir ǵana kórinis yamasa uqsas qubılıslar menen sheklenbeydi, olardı aljastırmaydı da, al kerisinshe ana diyardıń rń-baren qubılıs hám kórinislerin bayıtıp, túrlendirip beriwge hárezket etedi.

Mısalı, tómendegi kóriniste joqarıdaǵıday báhár máwsimi alınǵan, biraq bul onıń baslanıw máhali bolǵanlıqtan da olar bir-birin qaytalamaǵan...

¹ Қайыпбергенов Т. Шығармалары. Нокис. 1980, 4 том, 16-бет.

"Tüni menen jelemik jaydarı samal esip, jerdiń üstin qaplap atırǵan qar eriy baslaǵan edi. Azanda kún shıǵıwdan jarqırıp sáske bolaman degenshe quyash túsken jerdiń pátamamı qarawıttı. Paxtanıń minarınday jatırıp jatatuǵın Kegeyliniń ırashı aspannıń jiyegindegi uzınsha bulttay qarawıtıp kózge taslanadı. Tek anda-sanda paxta shashılǵanday qar qaldıǵı aǵaradı" (166-bet).

Bul kórinistegi anıq kartinanı beriwdegi hár qıylı salıstırıwlar menen tenewler de jazıwshı fantaziyasınıń baylıǵı menen onıń sheberligin belgilep, olardıń barlıǵı bir tutas milliy realistik prozamızdın kórkemlik dárejesin joqarılatıwǵa alıp keledi.

"Suwıq kem-kem kúsheygen edi. Aspannan tamǵan hól bolmaǵanlıqtan ayaq astınan shań kóterip, hámme jerdi uytqıtıp turǵan amaldıń kúshine shópliklerge shekem tótepki bere almay, bazda pıshır etip sınadı. Jol júrgende onsha elestirmeytuǵın suwıq olardı kóp oylandırıp turǵızbay úylerdi tez-tez ańlawǵa májbúrledi. Shetirekke qonǵan bir ılashıqqa názer salsa, olardıń baxtına ılashıqtıń aldında iyti de joq eken" (15-bet). Jazıwshı tábiyat qubılısınıń usınday ózgermeli yamasa qatal sıpatların súwretlew menen de solardıń qaharmanlar háreketine yaki olardıń ishki ózgerislerine tásirin de sáwlelendirip baradı. Qıs kórinisleri, báhardıń almasıwı tómendegi súwretlewde taǵı bıraqshalaw jaǵdayda ashılǵan: "Báhardıń maqpal kórkın tek qıslaw qana buzadı. Geypara qıslaw qoralar irgesine ósken kók shóplerdi qısıp, qılday jınıshkertip jiberген. Qamıs qoralardıń jıńıl qıspaları góne bóz shapannıń sırtınan qızıl belbew buwǵanday tırıştırıp, ıǵındaǵı jas amaldıqlarǵa báhár lázzetin qızǵanıp gárdiyisedi" (196-bet).

Endi usıǵan kontrastlıq kartına yamasa tábiyattıń qarama-qarsı qubılıslarınıń birine názer taslayıq:

"Hár japalaǵı gúbelekley epeklep turǵan qar sáskege taman tındı. Hende aq bult serpilip hawa ashıldı, aspan kók gümbezlendi, biraq atırap aq kórpe jamılıp qalǵan edi. Bunday qardan jıllı bolar desken bulıwın biykarǵa shıǵıp, kún birden suwıttı: ayaq astıları qırt, qırt, qırt" (133-bet).

Albette, tábiyattaǵı qubılıslardıń bunday kóp túrliligin ashıp bıraqshılıq oqırwshılardı tábiyat gózzallıqlarınan estetikalıq zawıq alıwǵa deńisip keledi. Jáne de aytamız sol, tábiyattıń usınday kóp qırılıs sırların hám mın san kórinislerin tolıǵıraq súwretlewge tırısıw joqarıda kórkemimizdey usı "Qaraqalpaq qızı" romanınıń epik qásiyetlerinen belgip alıwı kerek. Biziń, bul pikirimizdi romandaǵı mınaday kórinisler taǵı da tıstıyqlasa kerek.

"Kegeyliniñ qāndegindegi sasıq shalshıq suwlı oypatlıq ātırıp tıǵılısqan boyan edi. Aralarına shēngel jarısa ōsken. Gūllān shōpler aspan menen tūslesip, kōk maqpal japıraǵın jamılıp, buringı quwraq túbirlerin búrkegen. Baǵdagúl qāyerden molıraq quwraq shōp tabar ekenmen dep... bir túp boyannıñ basın túydi de túbine arqasın qoyıp bir túp jas boyannıñ basın qayırıp jiberip, túbirindegi quwraqına oraq salıp atır edi, shōpler satır-satır ete qaldı... Baǵdagúl selk etip basın kōterdi.

– Haw, kúyew bala, senbiseñ?" (210-bet).

"Awıldıñ kúnshıǵıs jaǵı ādewir jerge shekem dalanlıq edi. Kún batıstan esken samal dalanlıqtıñ ústin uytqıtıp, qara topıraqqa aralastıra jeñil-jelpi japıraqlardı kōterip, hár jer-hár jerdegi gōne túbirlerdiñ ātırıpına shıyırılı túsedi, jáne kōteriledi. Mine, usı dalanlıqtıñ ortasın qaǵ ayırǵan gúzar jol menen, zúraati jıynalǵan keñ atızlıqta qalǵan qos qaraqshıday kóz ushında kōrinip Sānem menen Jumagúl āsten-āsten adım atlap elden shıǵıp baratır". (14-bet).

Demek, bul kartinalar tábiyattı súwretlewde bir-birine uqsamaydı, al olar bizdi shıǵarma qaharmanları hāreket etip atırǵan ortalıq penen tábiyyı túrde tanıstırıp, olardıñ hāreketleri menen ishki psixologiyahq keshirmelerin beriwge barınsha qālem kúshin sarp etip otırǵan jazıwshılar halatın da durıs, obektiv halda sáwlelendiriwge jol ashadı. Bizinshе bular jazıwshı hām oqıwshı, oqıwshı hām kōrkem shıǵarma, oqıwshı hām ādebiy qaharman, dāwir shınlıǵı hām oqıwshılar arasındaqı hár qıylı psixologiyahq keshirmelerdi de payda etedi. Sonlıqtan olardıñ barlıǵı qospalı hām quramalı psixologiyalıq qubılıslar bolsa kerek.

T.Qayıpbergenovtıñ bul romanında taza psixologiyalıq túrde sáwlelengen tábiyat kōrinisleri de bar.

Qarañız: "Quyashlı kúnlerdiñ biri edi. Kún ōz uyasına qādimǵı jarqırawı menen kóz qamastırıp battı. Keshte ay erte tuwıp, tún jaqtı boldı. Ana menen qız qaqırasınıñ aldında tábiyattıñ túngi kōrinisine, aq shōgirmedey dōńgelek ayǵa zawıq penen qarap sál jelpigen shamalda hāz etip, gūllān qayǵıların umıtıp otır.

– Mınaw, ayday jarqıldıǵan baxtıñ bolsa..." (38-bet).

Kōrip otırǵanıımızday bunda qaharmanın tábiyatqa janlı qatnası sáwlelengen hām ol arqalı Jumagúl menen Sānemniñ de ruwxıy sırları, olardıñ ārmanlı, oy-sezimleri psixologiyalıq halatta ashılǵan.

Bul romanda keltirilgen mısallardan tısqarı peyzaj qısqa-qısqa halda ulıwma dōretpeniñ syujetlik hām kompoziciyalıq qurılısınıñ zárúrli orınlarında qollanılp, āhmiyetli wazıypalar atqarıp, qaharman obrazların

jandandırıp, sheberlikti arttırıp tur. Mısalı: "Ay jaqtı edi. Ol taza hawağa shıqqan soñ biraz jötelledi". (182-bet).

"Azangı qatqalaq penen Jumagül biraz jerdi alıp ketti.

Kün saskelikke shamalasqanda toñlar erip, jol süzbe ılayğa aylandı. Shıqqalı adımın kelelep basıp kiyatırğan güreñ yabı kem-kem júriwin toñılattı". (183-bet). Romandagı usınday tábiyat kórinisleri qısqa bolsa da, olar amq hám tásirli jáne qaharmanlardıń ruwxıy halatları menen qosı alınıp sheber berilgen.

I.Qayıpbergenovtıń "Közdiń qarashıgı" romanında tábiyat qubılısları hám kórinisleri biraz keñirek hám olardıń kópshiliginiń oyı bızın túrde de qaharmanlardıń júrek sezimлерinen ótkerilip psixologiyalıq halatta súwretlengen. Mısalı: "Sovxozdıń shegarasınan bulanatuğın keñ jazıq dalanıń bir tárepi Aralğa shekem sozılsa, ekinshi jannan rayonnıń orayına shekem jayılğan. Áne, usı keñ jazıq dalanıń dál ortasında uzınına tóselgen surğılt lenta kibi uzın asfalt jol sozılıp atır. Bul uzın asfalttı kesip ótken jap-salmalardıń biyik kópirleri aldına tutqan shımdıq kibi biraz jerlerdi sennen jasırğanı bolmasa, aynala misli bultlı napın kibi, gá orınlarda kebirteñler aqarıp, al geypara orınlarda hár qıylı oqıdıqlar jap-jasıl dönip kóz qumartadı. Buringı biyik-biyik toñıgıllardıń kesilgen túbirleri anda-sanda kórilgeni bolmasa, buringı toñıylardıń ornı sırdanday bolıp atır. Bazda shoq-shoq jıńgıllar, shıńpıllıqlar gezlesedi. Al alıslarğa nâzer jiberseñ, kóz ushında misli qara tütün kibi jekke siyrek gújimler gezlesedi. Surğılt lenta kibi sozılğan asfalt joldıń eki tárepi geyde sennen suw talap etip atırğanday kórinse, al geyde kóz qamastıratuğın qalıń jantaqlıqlar ózine shaqırıp, sennen jaña kólemdegi egis jerlerdi jasırıp atırğan sekili..."¹

Dóretpedegi usı taqıletli tábiyat kórinisleriniń ózi-aq onıń negizgi problematikasınan tuwıladı. Olardagı hár qıylı tobeshik-tobeshik qandıqlar menen aq qar sıyaqlı duz basqan kebirlikler, kóz shırmaytuğın duzlı samallar menen duzlı shańgıtlar, kewip qalğan jap hám salmalardıń barlıgı da biziń qulagımızğa ulıwma «suw menen Anadı kózdiń qarashıgınday asırañ!» dep qışqırıp turğanday elesleydi. Uı poziciyadan romandagı biraz tábiyat detalları menen tábiyat qubılısları qaharmanlar kózi menen kórip otırıp berilgen. Atap aytqanda shıarmada minaday kórinisler avtor sózi menen Jaqsıh Dáwletovtıń baqlawları arqalı sawlelengen:

¹ Е.Шыпбергенов Т. "Көздің қарашығы". Нөкіс, "Қарақашпақстан". 1986, 65-бет.

"Mashina alğa jürip ketti. Dáwletovtñ eki kózi aynalasında, hár aynağa bir burılıp, jaslıgındağı tábiyat kórinisin hâzırgısı menen qıyalında salıstırıp kıyatır. Hâzir haqıyqatında da aynala ózgergen.

Keñislikler üstinen el kóship ketken qonısqa usaydı. Bar ósimlikler kúta qumarsız, suw jetispey turganı kózge ayqın taslanadı. Al suwǵarılǵan egin atızları jasıl dónip turıptı..."¹ Sonıñ menen birge avtorlıq súwretlewler menen berilgen tábiyat kórinisleriniñ de shıǵarmada oyı basım, psixologizmi kúshli seziledi.

Mısalı: "Jaqsılıq dalağa shıqqanda aynala tas-túnek qarańǵı edi. Olpeńlew samal qarańǵılıqtı tarqatıp jibergisi kelgendey jelpip esip tur. Anda-sanda jılıraǵan áynekler bul qarańǵılıqtı bólgisi kelip únilgen kózlerge megezdi... Shaǵırayısqań juldızlar... Mınlaǵan... Millionlaǵan... Milliardlaǵan juldızlar... Olar Jaqsılıq Dáwletovtñ óz úyinen ashıwlı shıqqanına uyalısqań qızlardıñ kózleri kibi jımınlasadı, sonıñ menen birge barlıq juldız birigip Jaqsılıq Dáwletovtñ aynalısqına nur toǵıp onı áshkara qılǵısı kelgendey, biraq óytiwge shaması kelmey, hár juldız óz aldına turaqsız bir insannıñ kózi kibi ózinshe, jekke óz taǵdirine iye sıyaqlı, sonsha keń aspanda hesh kim qatarına qosıp almaytuǵın sıyaqlı tek jımınlasadı. Sonlıqtan olar sonsha esapsız kóp bolıwına qaramastan jaqtılıǵı jalǵız quyash túwe, jalǵız ǵana ayǵa da teń kele almaydı.

...Dawletov aspanga qarap turıp ózin sol juldızlardıñ birine megezetti" (167-bet). Haqıyqatında da hár bir insan, eger ol salamat áwlad bolsa, tap usılaysha ózine tábiyattan uqsashq yaqı ayırmashılıq izlewı, bolmasa basqa bir jaǵdaylarda adamnıñ ana tábiyattan, Ana-jerden, Ana-quyashtan da tarıǵıp albıraǵanda mádet sorawları bul tábiyiy. Olar bizińshe ata-babalarımızdıñ uzaq ásirler buringi diniy inanımındaǵı ulıwma filosofiyalıq túsiniklerge de baylanıslı bolsa kerek...

Roman qaharmanlarınıñ biri Nikolay Stepanovich degen adam óz sóylesiwleriniñ birinde: "-Tábiyatta maqsetsiz nárseler joq, biraq bahasız nárseler bar... Baxıtqa qarsı bahasız nárseler biypul dep túsinilip, qalay bolsa solay paydalanıp keldi. Mine, hâzir sol "biypul" paydalanǵan nárselerimiz ushın tábiyat aldında juwap berip atırımız..." (184-bet), deydi.

Bul ǵapler, álbette, kórkem ádebiy texnikalıq ámeliyat kózqarasınan ayılmasa da "Kózdiñ qarashıǵı" romanında jazıwshı peyzaj hám tábiyat qubılısların ádebiy poetikalıq túrde sawlelendiriwge de usı kózqarastan qatnas jasap bargan. Sonlıqtan da peyzaj h.t.b. súwretlew usıllarına da

¹ Қайыпбергенов Т. Сол кітап... 167-бет.

Jazıwshınıń ádebiy ámeliy qatnası sol dóretpeniń negizgi pafosınan, onıń jumlıq stillik tábiyatınan da gárezli boladı. Usı kózqarastan romandagı minaday momentlerge de diqqat awdarıw orınlı... "Aspandagı aqshıl bulttan qar iyisi kelip turıptı. Biraq teńiz tamannan esken samal bulttı toqtatpay quwıp ketip baratır...

Quyash kórinbeydi. Onıń qıyalında házir qar jawsa, pútkil keń jazıq dalaga aq prostinya jabılǵanday bolıp qaladı.

..Dawıl kem-kem kúsheyip Dáwletovtıń aynalasında burqasınlaǵan tıń kóterilip turıptı. Biraq, bul shańǵıt ol ushın úyrenshikli edi. Sonlıqtan tańlanbadı. Kerisinshe qansha shańǵıt kóterilse de, ol ózin hám aynalasın túsinipti turǵan sekilli.

— Ana... Biziń jalqawlıǵımız, maqtanshaqlıǵımız, geyde oylanbay beloytugın häreketlerimiz ne degen jamanlıqqa baslap ketejaq... Ámiwdarya bolsa Aral teńizine suwın jetkere almay qoydı... Házir klimat ózgerip baratır. Ózin aytqanday, jaman häreket júdá juqpalı keledi eken..." (302-303- betler).

Demek, shıǵarmada tábiyat qubılısları hám oǵan insanıy qatnaslar máselesi oraylıq orınlarda turıp, ol shıǵarmanıń oraylıq syujetlik hám kompoziciyalıq kósherine aylanıp, barlıq kórkem súwretlew usılların bıraqarıp turadı degen sóz. Sonıń ushın taǵı bir misal: "Teńiz tamandagı pırdı qamışıqlar ústinen misli qaraltım tütün kibi kóterilgen narse quyin etuligin házirshe hesh kim ańǵarmadı. Tütün misli jılanday iyretilip, aspanda kóterilip baratır, jigılıp singan qamıslardıń góne japıraqları, aptıdırlıklar qosılıp kóterilip baratır.

Irıstan da teńizge ot tiygen qusaydı" (119-bet).

Áine de: "Aral boyındaǵı dalanlıqlarǵa uzaq nazer taslasaq arǵı shetne kóz jetpes keńislikler! Sırttan qaraǵan kózge bul átirap bir ireńli bolıp kóringen menen jaqınnan izertlesen, tereńirek úńilseń hár qıylı. Chaypan orımlarǵa misli sarı shegeni shashıp taslaǵanday, al bazı orınlar bult arasınan kóringen ay kibi jıltıraydı, oǵan alıstan qarasañ, misli bir bókrek atıwǵa megezeydi. Bul suw emes kebirlikler! Bunnan tısqarı órkesh-órkesh qumlar bar. Bir biyik órkeshke shıǵıp qarasañ, misli pada-pada tuyeler, qoylar jayılp atırǵaǵa usaydı: shoq-shoq jırǵıllar, qarabaraqlar. Ulardıń arasında júrsen, orpań topıraqqa batıp ombalaysañ, geyde jıltıqan sarı shege..." (173-174- betler).

Áine, bulardıń barlıǵı shıǵarmanıń bas qaharmanları Jaqsılıq Dáwletov hám Sháriypa Serjanovalardıń kewline dag, gul-gula saladı. Ulardıń barlıǵı tek ǵana teńiz jaǵalawlarınń emes, al pútkil xalıqtıń mıllıy tragediyasına mezges. Usı máselelerdi jazıwshı tábiyat qubılısları

menen peyzaj kartinaların sheberlik penen obektiv, realistlik türde súwretlew arqalı oqıwshılarga, pútkil jámiyetshilikke úlken oy taslaydı, olardıń da psixologiyalıq keshirmelerine túrtki saladı.

Usılayınsha bir jazıwshınıń biz tallap ótken kölemlı eki dóretpesinin ózinde-aq sóz sheberiniń tábiyat sırların, onıń hár qıylı názikliklerinde tek ǵana súwretlewshilik ótkir kóz benen kórip sáwlelendirip qoymastan, al olarǵa psixolog jazıwshı sıpatında da, óz dáwiriniń oyshıl adamı retinde de qatnas jasaǵanı seziledi. Joqarıda jazıwshı tábiyatqa kórkem ádebiy ámeliyat penen ǵana emes, al insan hám tábiyattıń birligi, olardıń ajıralmashǵı kózqarasınan kelip shıǵıp psixo-biologiyahq, ekologiyalıq aspektte qatnas jasap súwretleydi. Bulardıń barlıǵı usı másele átirapında-aq kórkem prozamızdı jáne de túrlendirip, qulıptıpt turadı.

Mine, usılayınsha kórkem realistlik prozamızdıń rń-barenligine xızmet etken jáne bir ayrıqsha talant iyeleriniń biri Sh.Seytovtıń da dóretpelerin ondaǵı tábiyat qubılısları hám peyzajdıń túrlishe sáwleleniwın anıq kórip sezbey turıp durıs bahalaw múmkin emes.

Sh.Seytovtıń shıǵarmaları ishinen jergilikli oqıwshılar hám ádebiy sın tárepinen joqarı bahalangan shıǵarmaları "Qashqın", "Kóp edi ketken tırnalar" povestlerinde sheberlik sırları tábiyat qubılısları menen peyzajdıń sáwlesi menen ajıralmas baylanısqa edi. Solardan "Qashqın" povesti óziniń janrlıq stillik tábiyatı, qásiyeti jaǵınan romantizmge jaqın bolıp, onda kórkem psixologiyalıq súwretlewler birinshi orınǵa shıqtı. Shıǵarmanıń usınday sıpatlarına eń dáslep pikir bildirgen akademik M.Nurmuhammedov boldı. Bul dóretpede Sh.Seytovtıń jazıw stili romantizmge júdá jaqın keletuǵınlıǵın aytqan. Bul pikirge tolıq qosılatuǵın dálillerimiz bar. Povestte tábiyat qubılısları menen peyzajdıń súwretleniwinde de ayqın kózge taslanadı. Mısalı "Qánekey endi Nesibeli qos qanatlı qus bolsa! Báhar lebi menen buwırqanıp puwlangan sheksiz jazıyranıń ústinen sharıqlap ushsa...! Shortanbaydıń pıshıq murnı batpaytuǵın qalın toǵaylıǵındaǵı intıqqan uyasına barıp qonsa!... Sıdıq mollarıń shermendeligin áshkaralap jurta jar qıshqırsa qane! Átten, ol usha almaydı goy, onıń qanatlardı uyadan jańa talpınıwǵa meylil bergende-aq qayırılǵan"¹.

Usı bir qısqa úzindi de tábiyat qubılıslarınıń obektiv sáwlesi menen adamzat psixologiyasınıń óz-ara baylanısı romantikalıq usılda súwretlengen. Onda óz dushpanlarınan jan ayqasında qashıp kiyatırǵan qaraqalpaq qızı Nesibelinin azatlıq, óz tuwılǵan mákanı, ushqan uyası haqqında ármanları tábiyat arqalı romantizm menen psixologizmdı

¹ Сейтов Ш. Қашқын. Нөкіс, 1969, 68-бет.

qanistirip berilse, al onıñ qanatınıñ qayırılıwı arqalı qızlıq dawranı menen alle qashan xoshlasqanın da anıq túsine alamız. Usınday romantikalıq, lıro-romantikalıq usılda sawlelendiriw povesttiñ basqa da orınlarında bunnan da ayqınaraq súwretlengenin kóriw mümkün. Sol sebepli minaday kórinislerge de itibar beriw orınlı:

"Kógildir kókte juldızlar jarqırasadı. Olar tap sol bayaqı Shortanbay toǵaymıñ üstindegi juldızlarǵa sonday usas edi, sonday toǵaylardı bawırma basqan sheksiz qushaq kibi jayılıp atır. Bálkim, sol bir qushaqtıñ bir jerinde Shortanbay boyı da bar shıǵar-aw?! Aspannan ushqan qus qanatınıñ sııldısı keledi. Kelinshek onıñ jekke qus ekenin anladı. Bálkim, sol bir qus jolın jaǵalap barıp Nesibeli ósken jaqlardıñ Dawıt kól menen Qutan kölleriniñ dóngelengen kózdey tınıq aydınların qanatı menen sabalar. Bálkim, ol jalǵız quw úyirinen adasqan aq quw shıǵar?! Jıl qusları qubladan arqaǵa, arqadan qublaǵa baslaǵan usı bir ájayıp qus jolınan kóz úzbey baratırǵan jalǵız quw shıǵar, ańsaǵan kóline adastırmaı aparar, bálkim usı qus jolı!" (82-bet).

Povesttiñ tábiyattı súwretlegen tap usı stili oqıwshılar ushın, ulıwma kórkem poetikalıq ámeliyat ushın da paydalı, effektli. Usı jerde-aq povesttiñ dáslepki ataması: "Adasqan aq quwdıñ" mánisi, onıñ lıro-romantikalıq, kórkem psixologiyalıq ruwxı anıq sezilip tur. Sonday-aq shıǵarmada gúl obrazınıñ kórkem psixologiyalıq parallelizm sıpatında alınıwı da oy-pikirdi jáne de tereñlestirip, psixologizmdi kúsheytip, emotionallıq tasirshenlikti de arttırıp tur. Atap aytqanda, sheksiz jáziyra sholıstanda qashıp kiyatırǵan Nesibeli ósip tırǵan bir jalǵız tıp gülge ushırasadı. Qız oǵan arqasındaǵı qumanınan suw tamızadı. Suwdan oǵan erip hám jol baslap ta kiyatırǵan iyti de jalap qalmaqshı. Sebebi ol da sholıdan tahqısıp kiyatır. Biraq ol úlgeri almaydı, bir tamshı suw qumǵa tız atıp joq boladı.

Mine bul tereñ sezimtalıq hám sheberlik arqalı qollanılǵan satlı detal jáne ol dóretpede tereñ oyılıq, psixologizmdi arttırıp súwretlew ushın orınlı jumsalǵan. Usı momentti belgili ádebiyatshı Z.S.Kedrina da dúns hám joqarı bahalaǵan.¹

Haqıyqatında da bul kórinislerde obraz tereñligi hám onı psixologiyalıq, kórkemlik túrde dálillew menen birge, ol adam, ulıwma tusan oy sezimleri menen tutas tábiyattıñ óz-ara ajıralmaslıǵı sıyaqlı ulıwma filosofiyalıq máseleler de yadqa túsedi. Jolda ósken jalǵız tıp gúldi qashqın Nesibelige megezseñ, onda bul tabiyat kartinası menen tabiyat qubıhsınıñ simvolikalıq mánisin de anlatadı.

¹ "Огонь, ледя" журналы, 1982, №11, 12-13-бетлер

Peyzaj qubılıslarının parallelizmi hām simvoliko-metaforalıq qásiyetleri jazıwshı Sh.Seytovtıń "Kóp edi ketken tırnalar" atlı povestinde jáne de kúsheytilgen, olar poetikalıq túrde ayqınlastırılğanın aytıwımız kerek. Mısalı: "Quslar da ótken jılǵı uylarına jawlan urıp asıqpaqta... Al sáwir samallarına tótepkı bermegen miytindey toń ashıǵan qamırday kópshiydi. Nóserden qalıp ele qurıp úlgermegen qaq suwları miydey topıraqlardıń jekke siyrek oyılıshuqırlarında jesir kelinshektiń jaslı kózlerindey dónghelenedi. Jańbırdan soń ıssı quyashqa balqıǵan jer bulawǵa túsken biytaptay puwlasadı da azdan soń shıpa túsken qástedey jadıraydı. Qıstaǵı tirishilik joǵalǵan jılǵalarda taǵı ómir payda bolıp, neshshe álwan güller ırǵaladı... Biraq siresken muzlardı tas talqan etip, shıń baslarındaqı ásirler tünegi qarlardı balqıtıp, qıstıń jalmap ketken shóplerin qayta tiriltken bul arızılı báhár meniń júregimdegi "muzdı" jibitiwge ázzilik eter edi-aw, ázzilik etedi! Usı muz tońdıradı, qaltıratadı, muńaytadı, qorqıtadı, meni!"¹

Bul urısqa ketken ákesiniń aman keliwin tilewshi Sapar degen bala bas qaharman. Aytıp beriwshi lirikalıq qaharmannıń tilinen ayılǵan sózler. Onda joqarǵı povesttegidey romantizm emes, al liriko-psixologiyalıq hām simvolikalıq sıpat basım. Usınday qásiyetler mınaday kórinislerde jáne aydınlastırılǵan:

"Ay tozańnıń arasında qalǵanday bolıp gúńgirt sáwlesin shashıp tur... baǵanaǵı kóshpeli bultlar álle qashan batisqa sinip ketken. Kúshigi urlanǵan qanshiq pa, aldımızdan bir iyt ulıp, ol bazda adamnıń dawısına, bazda bayaǵı botası ólgen ingenıń dawısına usap keter edi" (221-222-betler).

Jazıwshı urıs dáwiriniń juwmaqlanar momentlerin, jeńiske jaqınlar waqıtlardı, mine, usınday tábiyat qubılısları: "aydıń gúńgirt sáwlesin shasha baslawı", "Kóshpeli bultlardıń batisqa sinip ketiwi" h.t.b. arqalı tereń oyılı túrde sáwlelendiren. Sheberlik sırlarınıń usınday tábiyat qubılısları hām peyzajǵa da baylanıslı táreplerine ádebiyatshılardıń miynetlerinde orınlı mısallar menen tásirli tallaw jasaǵan.²

Sh.Seytovtıń "Kóp edi ketken tırnalar" povestinde tábiyat qubılısları hām peyzaj «tábiyat kórinisleri» geyde romantikalıq ruwxta da sáwlelengen. Oylap qarasań, povesttiń atamasınıń "tırnalarga" baylanıslı

¹ Сонда, 212-213 бетлер.

² М.Нурмахамедов. Иҗғармалары. 1-2-томлар. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1983, 1985., Қ.Камалов. Қарақалпақ повести. Нөкис-1978., С.Бахадырова. Роман ҳәм дәуир. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978. Есенов Ж. Шеберлиğin сырлары. Нөкис «Қарақалпақстан». 1986. 83-84 бетлер.

qoyulıwı da onıń lirikalıq hám romantikalıq sıpatlarınan dárek beredi hám bul tábiyattıń janlı "tiri" bólekshesinen alingan kórinis. Dóretpede «Tırıw-tırıw tırnalar, Tırıwlasqan tırnalar! Áskerdegi agamnan alıp keliń bir xabar!» - degen tórt qatar qosıq Sapar degen lirikalıq qaharmannıń ishki ruwxıy psixologiyalıq jaǵdayına baylanıslı bir neshe marte qaytalanıp, ol povesttiń negizgi leytmotivine aylanıp, ayrıqsha muń qayǵı ármanh bir nama shertilip atırǵanday tuyıladı. Bul aldınǵı "Qashqın" povestindegi Nesibeli atlı ádebiy qaharmannıń tábiyat penen tillesip, adasqan aq quw menen muńlasıp sırlasqanı, ózin soǵan muǵızkeni sıyaqlı qubılıstıń jetilisiwiniń, poetikalıq túrde ótkirlesken, "qayralǵan" kórkemlik forması. Nesibeliniń sahradaǵı jalǵız bir tıp gúlpe suw tamızıp, onıń xalatı menen qızıǵıwı da usı taqletli qubılıstı anılatadı. Sonday-aq "Kóp edi ketken tırnalar" dóretpesinde minaday romantikalıq momentler de bar: "Jolda kiyatırman. Aldımda kóp tabanlardı jalǵan aydın jol jatır...Juldızlar! Juldızlar...! Men jılasam da, bulam de juldızlar küledi! Juldızlar, mańǵı jımıńlasqan juldızlar, meniń de aızlderdey mańǵı kúlgim keledi, juldızlar!...Men bilemen, bilemen men, kópten kútken ákesiniń kiyatırǵanın oqıǵanda meniń Petkam da aızlderdey bolıp küledi!..." (234-235-betler).

Sh.Seytov prozasında sońǵı jılları tábiyat qubılısları hám peyzaj qayypara romanlarında da» júdá ótkir, sheberlik penen sawlelengenin bızremiz. Usı baǵıtta ásirese onıń "Iǵbal soqpaqları" romanı ayrıqsha dúqqatqa ılayıq. Ádebiyatshılar tárepinen bul romannıń jańalıq tárepleri qatın quwatlanıp, "liriko-psixologiyaların romanmıń baslaması" retinde bahalandı.¹

Usı principlerdi jáne de orınlı bahalay otırıp J.Qaniyazova: "Sh.Seytovtıń "Iǵbal soqpaqları" shıǵarması... Lirizimniń basımılıǵı, axtır tili menen lirikalıq qaharmanlardıń ishki keshirmeleriniń júyi bılınbesley dárejede birigip ketkeni sonshellı, roman qosıqtay bolıp oqıladı, "Roman xat penen ashılıp, xat penen tamamlanadı" -dep durıs jańadı. Biraq romannıń janrlıq-stillik jańashılıǵı haqqında eń daslepki pikirli aytqan S.Bahadırova ekenligin eskertiw kerek edi. Romannıń ósimday lirikalıq, liriko-psixologiyalıq yamasa romantikalıq sıpat qasıyetleri lirikalıq qaharman hám jazıwshınıń tábiyat qubılısları hám peyzajqa qatnaslarında da ayqınlastırılǵan hám kúsheytilgen, ol júdá bir

¹ Бахадірова С. Роман ҳам дәуір. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1978, 52-бет.

² Қаниязова Ж. Ш.Сейтовтың "Ығбал соқпақлары" романында көркем поэтикалық тәсілдер. -Түркий халықлар әдебиятының гејнара мәселелери. Нөкіс, ҚМУ баспаханасы, 2004. 56-бет.

özinshe shin pafoslıq halda sâwlelengen. Sebebi ilimpazlardın durıs körsetkenindey lirikada tabıyat qaharmannın ishki jan dünyasın ashıwda kewil, ruwxıy dramatizmin sâwlelendiriwge jârdemesedi.¹ Biz onı söz etilip otırğan roman materialları negizinde körıp öteyik.

Eñ baslı aytatuğın nârise sol, romannın bas qaharmanları Maqset te, Murat ta, Haytmurat ğarrı, Dilaram da qorshağan ana tabıyatımızdın, özleri tuwılğan jerdın shin ashıqları bolıp esaplanadı. Lirikalıq qaharman Maqset öz aǵası usap súwretshi, xudojnik bolmasa da al oǵan özi ósken ata-mákanının tabıyatının hâr bir bólekshesi kôzine ısıq, sheksiz gôzzal bolıp kôrinedi. Ol ana tabıyat qubılısları menen olardıń sulıwlıǵına shin súwretshiniń (xudojnik -fotograf emes) kôzi menen qaray aladı. Tabıyat haqqında tabıyattın gôzzallıǵı menen ideyalıq-estetikalıq sıpatı haqqında onıń túsiniń kôzqarası bunnan da ótkir hâm tereńde jatır.

Romanda jazıwshı barlıq tabıyat qubılısların hâm peyzaj kôrinislerin lirikalıq qaharman Maqsettiń kôzi menen kôrip, sonıń oy-sezimlerinen ótkerip, usı qaharmannın bahalawları hâm baqlawları arqalı súwretleydi. Onıń kôz aldında mudamı özi tuwılıp ósken, Dawıtkól, Qoltıq kól átirapınıń sulıwlıǵı, özi Bayterek dep atap ketken úlken torańǵıldın saldamanh kelbeti elesleydi de turadı. Ol usılardı öz oqıwshılarına awzınıń suwın tamızıp otırıp aytıp beriwge júdá qumar.

"Qıyal degendi qoyaber, sirá! Adam asıǵıp albiráǵanda da kele beredi ekendaǵı! Men bir usınday Bayterek bolsam, maǵan keń qushaqlı úsh nâzâlim ashıq bolıp qalsa, talassa! Pax, neterseń?!..."²

"Rasında meniń Bayteregim juwan edi, men árman etken martebemdey biyik edi. Samalǵa da, shólge de tózimli bul torańǵıl táǵdır menen talasıp óse berer edi, óse berer edi, órshelenip óser edi! Nege ekenin bilmeymen, ójetlikti meniń usınnan úyregim keler edi. Sonhqtan hâm men ójet bolıp óstim..." (59-bet.)

Haqıyqatında lirikalıq qaharman Maqset obrazınıń simvolikasına da aylanıp ketken bul Bayterek obrazı usı romannın negizgi leytmotivin, onıń ideyalıq-estetikalıq baǵıtın da belgilep turǵan sıyaqlı. Maqset ómirde táǵdır qarsılıqları menen talasıp öz ıǵbalın sharq urıp izlep, ol on aqırında öz tuwılğan jerinde Nazlı menen ómirlik turmıs qurıp, baxtıń usı "Bayterek" átirapınan tabadı. Al Bayterektiń biyikligi menen onıń samal, qarlı boranlarǵa, ıssıǵa da tózip talasa ósiwi Maqsettiń simvolikalı retinde sâwlelengenı ayqın kôrinip tur.

¹ Худайбергенов К. Лирика ҳам өмир. Нөкис, 1972, 53-бет.

² Сейтов III. "Ығбал соқпақлары". Нөкис, 1972, 58-бет.

Döretpedegi tabiyatqa baylanıslı sheberlikler haqqında ayta kelip izertlewshi A.Sultanov: "Maqset romandağı bash lirikalıq qaharman bolıp, ol eñ dáslep tuwǵan jer ashıǵı, sınshıl hám túsimpaz, ańqawlıǵı menen sadalıǵı da basım bala-jigit. Ol Daniyar menen Seyit sıyaqlı tuwǵan jer ashıǵı, tabiyat shaydası"¹-dep jazıp, jazıwshınıń bul baǵıttaǵı poetikalıq jetiskenliklerin Sh.Aytmatov dástúrleri menen júdá orınlı túrde baylanıstıradı. Biz de oǵan qosılmawımız múmkin emes.

"Bayterekti" birden tanıdım... Suw keshken siyrek-siyrek tońaǵıllarǵa quslar uya sala baslaǵan. Bayterektiń solqıldıq bir nart ahaqasın qurqıltay mayıstırıp otır. Aydınnıń aspan menen aralasqan jetimen qanatların gúmsike malıp alǵanday aǵaraqlap qos qatarlı ǵazlar toǵadı suwırılıp shıǵıp kiyatır". (268-bet).

Mine, kórip otırǵamız sıyaqlı bul súwret Maqsettiń tuwǵan jerge ashıqlıǵı menen onıń ishki ruwxıy azadalıǵın, morallıq, ádep-ikramlıq tazalıǵı menen gozzallıǵın da kórsetse kerek. Ruwxıy jaqtan usınday tuwǵan azada bolǵanlıqtan da ol qalanıń hár qanday buzaqlılıqların kórip jasıǵı kelmeydi. Ol tuwǵan jeńgesi Miyrigúl menen Maltabardıń buzaqlıǵın kórgen kúnnen-aq ájaǵası Murattıń úyine barıwdı birden baqtatadı.

Romandağı "Qoltıq koldiń" túngi gozzallıǵı menen onıń túngi nomılarınń súwretleniwiniń pafosı óz aldına...: "Qoltıq koldiń túngi qorıǵı... Awa Qoltıq kól qosıq aytadı. Anaw juldızlar, dirildesken aydınlar qosıqqa qosılıp áste-áste ırǵaladı...", "Álem usı bir aqshamday rawshan bolsa, tabiyatqa men ishqi inkarlıq tolı kózlerim menen qaray bersem, qaray bersem..." (120-bet). Ulıwma alǵanda hár qıylı kórkem súwretlew usılların qollanıp, olarǵa sheberlik wazıypalar júklewde Sh.Seytovtıń ózinshe stili bar. Ol XX ásirdegi qaraqalpaq prozasında kórkem psixologizm principlerin, poetikalıq súwretlew sheberliklerin namday peyzaj hám tabiyat qubılısların súwretlew menen jáne de bayıttı. Bul maselede ayrıqsha sheberlik kórsetken jazıwshılardıń biri Mambetov boldı. Ol óziniń "Posqan el" atlı eki kitaptan ibarat dóretpesinde bul baǵıttaǵı qáleminiń ótkirliǵın, ózinsheliǵın: peyzaj menen tabiyat qubılısların tariyxıy temaǵa júdá saykes kelerlik halda súwretlewiniń bay múmkinshiligin tanıttı.

Mambetov tárepinen "Posqan el" roman- dilogiyada biziń ata-babalarımız noǵaylılar jaylaǵan Edil dáryasınıń boyları menen onıń shıyshedeıy móldir tınıq suwları da, ondaǵı qaraǵayları aspandı gózlegen,

¹ Sultanov A. "Ығбал соқпақлары" романында Ш.Айтматовтың поэтикалық дәстүрлері "Еркин Қарақалпақстан", 12-октябрь, 2002.

al tasları bolsa mintazday tap-taza Esik atawı da, Sarayshıq penen Biyalay dalaları da, olardağı tábiyattıń hár qıylı máwsimlerge say ózgerip qulpırıwları menen ózinshe tenteklikleri de, Rossiya ormanları menen Qazan toǵayları da, barlıǵı-barhǵı kóz aldımızǵa janlı túrde elesletiledi. Tábiyattıń uzaq tariyxtaǵı usınday sıpatların ashıwda jazıwshı ádewir sheberlik kórsetti. Ásirese olardıń ishinde Sarayshıqtıń qumlı shańǵıtqa tolı dalaları menen Biyalay jazıqlıqları júdá keń túrde súwretlengen. Bulardıń belgili sebepleri bar. Oytkeni eki kitapta da härekettiń, syujettiń kópshilik bólegi Sarayshıqta ótedi. Ol noǵaylılardıń eskiden jaylaǵan mákanı. Al Biyalay dalaları bolsa sultanlar ań awlap, kópshilik bolıp shikargá shıǵatugın bayhǵı da, gózzallıǵı da mol eń bir qasıyetli mákan esaplanadı.

"Edil dáryası joqarı órlegen sayın orman qalıńlasıp baradı. Jaz boyı teńgedey kún túspeytugın tuńǵıyq jerleri de kóp. Bul jerler erbekey-serbekey torańıl ósken tazdın shashınday taqır dalǵa qaraǵanda ádewir payızlı. Jaz baslangannan-aq birden jadrap ketedi. Qonır salqın hawa. Qalın qaraǵay. Ormanbet bul jollardan talay mártebe ótken".¹ Alбетте, bul tábiyattıń júdá payızlı, gózzallıqqa bay tamanları. Biraq sharayat, ómir bärqulla bulay emes. Sarayshıq dalaları buǵan qarama-qarsı. Usını jazıwshı júdá obektiv túrde sheber súwretleydi.

Mısalı: "Sarayshıqta salqın gúz baslandı. Taqır jerge qongan tazdın shashınday shashaw awıl. Japıraǵı túsken jıńǵılday top-toqalaq bolıp qalǵan. Daladan esken dolı samal qaweterli. Jaz boyı ósimliklerdin japıraqları jasıl dönip turǵanda ólámáta tásir etpeytugın edi. Endi sıyqalı qashıp, sıp-sıydam bolıp qalǵan aǵashlardıń arasınan samal húwleydi de turadı. Jamǵır jawsa jadrap bereket darıp, gúz baslanıwı menen-aq kelisigi qashadı. Pátli samal qumdı aspangá kóterip jiberedi de alasapırın dúbeley baslanadı. Adamlardıń bári qar astında júrgendey bolǵanı menen ústine qum quyıladı. Jılqımanlar joldan adasadı. Bir mezigil tap kún tutılǵanday jerdin júzi kórinbey turadı da, jol, jılǵalar qumǵa kómilip qaladı. Ay dalada adamnıń qıyalına uǵras kelmegen qum shoqqıları payda boladı. Sahradaǵı seksewiller tap yarım beline shekem kómilip qaladı..."² Noǵaylılardıń eski mákanının kórinisi mine, usınday. Olar tap búgingi "Aralqumǵa" yamasa joqarıda T.Qayıpbergenov "Kózdin qarashıǵı" romanında súwretlegen kartinalarǵa megzes. Bizinshe tábiyattıń bunday qolaysızlıqları bir neshe júz jılıqlardan soń, bálkim, qaytalanıp tursa kerek. Jáne usı jerde sonı aytıw kerek, K.Mámбетov

¹ Мәмбетов К. Поскан ел. Ноқис, "Қарақалпақстан", 1988, 444-бет.

² Мәмбетов К. Сол романы, 444-445-бетлер.

пейзаж benen tabiyat qubılısların tariyxıy dawirlerge say juda obektiv real ham kobirek epikalıq stilde bergen.

Qarańız: "Sarayshıqtın atırapınıń bari sarı topıraq aralasqan qumlıq... Hahari adewir bereketsiz. Sirt betinen samal tursa, putkil sahranı terseltip pateńge keltiredi. Quwın baslansa qoydın qumalaǵına shekem aspanga koterilip, alqımın buylıǵıp jure almaysań. Kogergeren shoptın barıne kun tik tusedi. Tandırdın hawirindey saratan shoptın barıne qastın tigip sap-sarı etip jiberedi...

Dalanın samalınıń dawrıǵı jaman. Geybir totı qustay silanǵan qızardıń juzin bir maydannın ozinde-aq torlatıp jiberedi. Kunge qawjırap kuygen juzler qara pareń, bawir ireń bolıp toqtasadı. Onnan keyin hesh ozgermeydi.

Noǵaylıǵınıń arqa shegarası Biyalay jeriniń korinisi ozgeshe. Shıkkarga shıqqan sayahatshı bunı birden-aq anlaydı. Tum-tustın zinireyip turǵan taw. Ortasında kok-kombek kolları bar. Aynalasınıń bari atılıp aqıp turǵan bulaq. Jemistey jelkildep osip turǵan kok shoplik sonınday jozıal. Lazzetlenip iyiskeǵin keledi. Qaqayıp osken qayındardıń ozleri de qalın japıraqlı. Astınan qoyıw saya taslap qonır samal esedi. Sarayshıqtıǵı tereklerdey irsek-tirsek emes..."¹

Uzın bul uzadıraq misaldı keltirgendegi maqsetimiz sol, jazıwshı пейзаж ham tabiyat qubılısların usılaysha, hatte budan da artıq tolıq, ken qanıp alıp suwretleydi. Sonda da biz ele teksttegi пейзажdı ele tolıq keltirgen emespiz, al biraq jazıwshı suwretlewleri qansha uzaq bolsa da ulıw oqıwshılardı zeriktirmeydi ham hammaımızge de gade estetikalıq muwıq, buzda tereń oylar, geyde muń, geyde quwanış baǵış etip bara beredi. Olardıń barlıǵı da qaharmanlar hareket etken sharayatlardı qanqlastırıp, sol obrazlardıń tirisheńligin tabiiyihǵın tamiyinleydi.

K. Mambetov suwretlegen пейзаж ham tabiyat qubılıslarınıń ayırıqsha aypatlı belgisi sonda, olarda ayırıqsha bir estetikalıq zawıq beriwshilik, jazıwshının ozgeshe janlı pafosı sezilip turadı. Bunday jaǵdaylarda jazıwshının tariyxıy temalarga otmish dawirdiń tabiyat kartinalarına da bayır shayır tabiyatlılıq penen qatnas jasaǵanı ayırıqsha qızıqtıradı. Usı qatnasardıń dalili sıpatında tomondagi tekstti keltirip otıw orınlı bolsa bolıq.

Erte baharde Edil aqshamı adewir payızlı boladı. Aspandı aylanıp qalǵan aq bult geyde asıqtay bolıp bolıńıp biyikten qulap tusedi de, birden birigip, tenizdey tunjırap, aspan alemin qaraoqshıl gumbez benen qaplaydı. Seindey soqlıǵısıp qattı qaharge minedi. Tum-tustın barın

tamshi qaplap, aspannan adaq arba aydap ötken nayzağay birden zerebendi ushırıp jiberedi de nöserlep jawın jawıp ötedi. Kómilip ósken kók shóp qáddin tikleydi. Endi kóz jetpes aspan da, aylana átirap ta birden jan enip ketkendey. Janbawırda jılğalardan julqmıp, suw sarqıramaları sıldırıp aǵadı. Kóterem bolıp qalǵan mal da bir kóklep esin jıyadı. Qozılar quyrıǵın bılǵańlatıp, eshkiler emin-erkin otlap, serkeler sekirisip, seyis dáwranı baslanadı" (Sonda, 230-bet.).

Mine, bul haqıyqat báhár tábiyatınıń janlı hám janga jaǵımlı kórinisi ekenligi anıq hám onı talant iyesi sol turısında aynıtpay, qulıptıp otırıp xatqa túsirgen. "Posqan el" romanında jazıwshınıń ayrıqsha pafos penen oǵada tásirli kózge ısıq boyawlar arqalı súwretlengen úlkesi. Edil boyları hám Edil dáryası... Ol usı bir ana dáryamızdın kelbetin geyde óz qaharmanlarınń da, dál óziniń ayrıqsha ishki psixologiyalıq keshirmeleri, ózgeshe súyispenshiligi arqalı asqan sheberlik penen súwretlegenine tańlanıp qaramaw mümkin emes. Atap aytqanda, qálemi ótkir talant óz qaharmanı Ismayıldın oy-sezimleri menen mınaday kartinanı elesletedi:

"Edil dáryasınıń ernegindegi bolǵan sapardaǵı waqıyalar sultannın qıyalında tolıq saqlanıptı. Waqıya yadına túskende azǵantay mıyıq tartqanday keyip bildirdi. Edil dáryası ádewir enli bolǵanı ushın basqa dáryalardı usap tolqınlanıp, eserlenip aǵıp jatpaydı. Kenarı hádden zıyat ken bolǵanı ushın da tınıp, jayılp aǵadı. Dáryanın saǵasında tawdan qulaǵan gúmis sarqıramalar bar. Olar da berregirek kelgennen keyin ábden jayılp ketedi. Taw qısnaqlarındaǵı pátli aǵıslardı esapqa almaǵanda ulıwma tınısh dárya. Aqbas tolqınları sınq-sınq etip kúlip keledi de, Qazannan ótkennen keyin-aq tap kól suwlarına usaydı. Biraq túsi aq. Al, ayırım aylanbalar payda bolǵan jerler dáryadan göre kólge kóbirek usaydı. Geypara dáryalar sıyaqlı suwı qara kókshil ılay emes. Tıp-tınıq. Samal bolmaǵan kúnleri tolqındı da sezbeysen". (Sonda, 22-bet).

Jazıwshı bul arqalı óz qaharmam Ismayıldın da, óziniń de ishki psixologiyalıq keshirmeleri: sezimtalıqtı tábiyattın gózallıǵınan estetikalıq zawıq alıwdı, ekinshiden, ana-topıraq, dáryaǵa bolǵan zor súyispenshilik ham patriotizmdi tásirli ashadı. K.Mámбетov dóretpede geypara jaǵdaylarda óz qálemlesleri Sh.Seytov, U.Pirjanov, K.Allambergenov, O.Ábdiraxmanov h.t.b. sıyaqlı belgili qálem iyelerine uqsap tabiat kórinislerine hám tabiat qubılıslarına simvolikalıq metaforalıq qásiyetler berip súwretleydi. Ol basqa bir tamannan alıp qaraǵanda tabiatqa, qorshaǵan tiri haywanatlar dúnyası tirishiligine de

baylanış salıstırıp, astarlap, obrazlı etip pikir jüritiw psixologiyası - bul salqımızdın kórkem dúnya tanımına ázelden tereń sińip ketken qásiyet. Mine, jazıwshı dóretken geypara súwretlemelerden usınday sıpatlardı kóremiz. "Qońır salqın samal esti. Aspanda ala sharbı bult qalqıp júr. Hırıq tuww uzaqta, kóp jiyekte qalın bult kórinedi. Dawıl ákele me, nóser me, biymálim. Házirshe tımshlıq. Alaman da únsiz. Dúbeley dawıl aldındağı jım-jırtlıqqa usaydı. Ilaysańı sońında emes pe eken?...". (382-bet).

Romanda jazıwshı tábiyatqa baylanış bul janlı detaldı birinshi kúaptın eń aqırında, yaǵnıy Ismayıl Sultan jerlenip bolǵannan soń beredi. Onda ne degen keń túrdegi tariyxıy aspekttegi máni jatır deysiz?! Sebebi noǵaylılar, qaraqalpaqlar bunnan soń da esapsız ılaysań-dúbeleylerdi bastan keshirdi.

Jazıwshının ótkir qálemimen shıqqan tómendegi kórinisler de joqırdıǵı mısılǵa únlesedi: "Tulpar kisnedi. Tay súrnigip jıǵıldı. Dawıl bolıp uytqıp, dúbeley bolıp quyılıp, Edil betten umbar-jumbar bolıp nǵıtılıp, kelgen bir bále Aqtubanın eńsesine kelip quladı. Alan-buqın shańǵıtın bas-ayaǵı kórinbeydi. Batis jaqtın bárin túwel qaplap kiyatır. Eldiń etegine birden kelip qalǵan alasapıran shańǵıt dawıl ma, dúbeley me, ásker me, bir qudamnı ózi bileği. Quyn bolpanda qum aspańǵa kótilirilip barıp tarqalar edi. Al, mına turısı aspannıń astın qaplap alǵan tas túnek bir bále..." (151-bet). Mine, usınday hám biz ele tolıq keltiriw múmkin emes, kóplegen fakt-mısalları K.Mámбетovtın "Posqan el" romanının basqa da súwretlew usılları menen birigip bir tutas dóretpenin kórkem poetikalıq sıpatın belgileydi. Olardıń barlıǵı da qaharmanlar xarakterin, olardıń ruwxıy dúnyasını tereńlestirip, sharayat - tariyxıy dáwirlerdi realistlik penen súwreleńdiriwge xızmet etedi.

Ulıwma alǵanda XX ásirdegi qaraqalpaq kórkem prozasında joqırdıq súwretlew kem-kem jetilisip, hár bir talant qálem iyelerinin dóretpelerinde túrlenip bardı. Usı arqalı kórkem prozanıń estetikalıq mádeniyatı artıw menen qatar qaharmanlar minez-qulqın tereńnen ashıw, olardıń ómirge jaqınlıǵı, turmıshlıq tásirshenligi arttı. Bulardıń barlıǵı bizdi zamanaslarımızdın ruwxıy dúnyasınıń hár tárepleme bayıwına xızmet etedi.

§ 10. Prozalıq shıǵarmalarda qaharmanlardıń portretin úyreniw máseleleri

Jobası:

1. Prozalıq shıǵarmalarda portrettiń jasalıw usılların úyreniw
2. T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» hám «Kózdiń qarashıǵı» romanlarında qaharman portretin ashıw usılları
3. K.Sultanovtıń «Aq darya» romanında portret jasawdagı sheberlikleri
4. K.Mámбетovtıń «Zobalań», «Topalań», «Türkstan» hám «Hújdan» romanlarında portret jasaw özgeshelikleri
5. Qaharman obrazın ashıp beriwde portrettiń ornı

Ulıwma orta bilim beriw mektepler hám akademiyalıq liceylerde prozalıq shıǵarmalardı tallaganda portret máselesine ayrıqsha dıqqat awdarıw kerek. Kórkem ádebiyat hám ádebiy qaharmanlar turmıs aynası bolǵanlıqtan da qaharman obrazınıń ishki mazmum: aqıl parasatı, psixologiyası, ulıwma ruwxıy dúnyası sáwleleniw menen birge, al solardıń sırtqı tulǵası, yaǵnıy portretlik belgileriniń súwretleniw de tábiyiy halat. Demek, qaharmanlar psixologiyası, ruwxıy sıpatları olardıń mazmunın, dúnyaǵa insańǵa kózqarasların bildirse, al obrazdıń sırtqı tulǵası, portret - bul shártli túrde forma desek te boladı. Usılayınsha obraz yaki ádebiy qaharmanda sırtqı belgi - forma menen ishki sıpatlar arqalı mazmunnıń birligi kelip shıǵadı. Bular arqalı kórkem ádebiyattıń ózindegi forma hám mazmunnıń: hár qıylı ádebiy usıllar menen ideya, oy-pikirlerdiń birligi de támiyinlenedi. Sonlıqtan da ádebiyat teoriyasında qaharmanlardıń sırtqı pishimleri hám sırtqı tulǵasın jasaw máselesine ayrıqsha itibar qaratılǵan.¹ Al ayırım sheberlik haqqında jazılǵan miynetlerde tilekke qarsı negedur bul máselege kewil awdarılmaǵan.² Bizińshe bul orınsız hám jazıwshı sheberligin olardıń sırtqı tulǵaların qalay súwretlep bergenin aytpay turıp ashıp kórsetiw múmkin emes dep oylaymız.

Usı máselege qaraqalpaq prozasınıń misallarında názer taslasaq, bul T.Qayıpbergenov, K.Sultanov, Sh.Seytov, K.Mámбетov, U.Pirjanov, S.Bahadırova hám taǵı basqalardıń romanlarında óz múmkinshilikleri

¹ Қабдолов З. Сөз өнери. Алма-Ата, 1982. К.Мәмбетов. Әдебият теориясы. Покін 1995. 66-67 бб.

² Қоңыратбаев Ә. Шеберлик сырлары. Алма-Ата, Ж.Есенов. Шеберлик сырлары Нөкис, 1986.

häm özinshelikleri menen közge taslanadı. Atap aytqanda T.Qayıpbergenovtıñ "Qaraqalpaq qızı", "Közdiñ qarashığı" romanlarında qısqa-qısqa portretlik belgilerdi sızıwğa qushtarlıq bildirip, öz sheberligin köbirek körsetkisi kelse häm solardı geyde dialoglar, qaharmanlardıñ qıymıl-häreketleri menen tıgız birlestirip, sintezlep jiberedi. Bular shıǵarmanı tutas häm naq syujetlik situaciyasında júzikke qos qondırǵanday körinedi. Misalı: "Basına qızıl tıslı, pilteli toppı kiygen, üstinde göne sıрмаq qara gúpisi bar, belı jınıshke kendir jip penen buwıwlı, köylegi tobigına túsken, jalpaq betli, turbatlı qız qolına tutqan aq tayagın beline salıp qádimgi ata shopanlar sıyaqlı Erkin daryannıñ jaǵasında zenireyip tur. Onıñ shamalǵa jelkildegen qos tulımı betin kishiriytip, qoyıw qasların buringıdan da qaraytqanday sán beredi. (T.Qayıpbergenov. Shıǵarmaları. 4 tom. Nókis, 1980, 16-bet). Bul qız öz anası menen birge ákesi Záripbay tárepinen úyinen quwılıp, baspaq bapıwǵa bel baylap shıqqan Jumagúl edi. Yaǵnıy avtor usı arqalı qaharmanın boyındaǵı súykimli, jaǵımlı sıpatlardı, shaqqanlıq öz-özin durıs uslap tuta biliw sıyaqlı psixologiya, ishki ruwxıy sıpatlardı portret arqalı bere alǵan.

Jazıwshı syujettiñ keleshek basqıshlarında sırtqı tulǵanın belgilerin bunnan da qısqa, al biraq tásirli, anıq shtrixlar menen súwretleydi. "Kókke eligip, tez-tez tarap kete беретuǵın baspaqlardı toplayman dep jawıwıp, shaynaǵan nanın tükirigi menen qosıp, zorga-zorga qılǵınıp jatadı. Jalañayaqlarına qadalmagan tiken, qarawıtqan baltırın tırnamagan shóp qalmadı. Baltırları alqaraǵan... (17-bet).

Romanda qálem iyesi belgili bir qaharmanlardıñ sırtqı tulǵasıñ, portretlik sıpatların birden tolıq túrde emes, al olardı áste aqırınlıq penen, jayları túrde de onıñ ayırım-ayırım shtrixların, geyde-geyde sóz benen sırap bırıp, bulardı kem-kem tolıqtıra beredi. Olar aqırında syujet jolınıñ ayırım basqıshlarında oqıwshılarga buringıdan tolıǵıraq sıpatta da körinedi. Bul portret jasawda T.Qayıpbergenovtıñ tınha öz jolı bolsa kerék.

"Sanem iri gewdeli, shırayı qagazday adam edi. Basına oragan sari bir oramalıñın sawlesine qosımsha ishindegi qanday da jalınlı debdiwi jónin qarǵaytqan. Aynaları bolmaǵan soñ olar bir-birin túsıniskeni menen ot julerindegi ızalıqtıñ zarpın sezbedi. Sezgenlerin bir-birine eskertpedi de. Tek anası bas oragan gezde Jumagúl qasında otırıp shaqın sál ultaytınkiredi. Sanem jeterli qızıl qozaqqa toqılǵan aq jawlıq jamılıp edi, betin solǵınlıǵı da onsha bilinbey, xosh úreyden kelgen, boyshan kempir boldı. Ayagındaǵı sherim etigin maylawğa may tappanına

oylanıp otirmastan kökke boyalgan böz beshpentiniñ sırtınan böz belbewdi buwdı. Qızı kündeği kiyiminde. Onıñ da alıp qoygan kiyimleri joq. Anasınday iri deneli nashardıñ qızarıp pisken almaday jüzleri hâr nârseni bir qıyal etkendey dônip, iri ala közleriniñ qarashığı bir ormnan qozğalmay qabağı üyiledi. Ayacağı kiyer nârsesi bolmağan soñ, jaqında ğana Qutıbaydıñ hayalı kiyip tozdırğan göne biyik óksheli, sirisi gúl mıyıqlı etigin sorap alğan edi, sonı kiydi. Üstindeği bayağı gúpisi-güpi, belin sol buwǵanı-buwǵan, basında sol pilteli toppı... Biyik ókshe etiktiñ de tesik-tesik baslıǵın usta tappay ózleri jamap alğan soñ naqusta adamnıñ qolınan shıqqanı belgili, jamawları jabısqañ ılayday belgili bolıp tur".¹

Demek, jazıwshı qaharmanlardıñ sırtqı kelbetin usılayınsha óz evolyuciyasında ashıp kórsetiwge hâreket etedi. Soñǵı portretlik shtirxlarında olardı ele de tolıǵıraq etip kórsetiwde sol qaharmannıñ dáslepki belgilerin oqıwshıǵa umıtqızbay, esletip, tolıqtırıp, salıstırıp kórsetedi. Bul jazıwshınıñ óz oqıwshısın da sergeklikke tárbıyalap, estetikalıq sezimtalıq biyik talǵamǵa úyretip barıwınıñ bir forması.

T.Qayıpbergenov geyde qısqa-qısqa shtirxlar arqalı óz qaharmanlarınıñ sırtqı kelbetin ashıq túrde tásirli, emocional halda eleslete aladı. Usınday ózgeshelik jazıwshınıñ jaǵımsız, unamsız qaharmanlarınñ sırtqı portretlik shtirxların sızuǵa da tân qubılıs. Mısalı: 1. "Shögirmesin qaptalına qoyǵan dâpeñnen kelgen kisi taqıyashañ. Jumagúl kelgen pátte sâlem berip, esik bette otırıp, olardıñ amanbısañın alıw ushın kóz astman qaraganda taqıyalı kisiniñ shala buwrıl aǵarǵan shashın añladı...

Jâne kóz astınan olarǵa qaradı... Buwrıl shashlı ortada... Ortadaǵı taqıyashañ, shala buwrıl shashlı kisi úy iyesiniñ sózine ınardıyıp, shalǵayaqlay berip jambasladı".²

2. "Baydıñ mayqarınday jıltır jüzi tómen qarap, shoq, kúyik shengeldeý saqalı alqımına tirelip, állen waqıttan soñ;

– Óziñ aytqan atlardı da usı saparı áketeseñ be?-dedi".³

3. "Aybat bolsın dep murtın soñǵı gezleri erkine jibergen. Súyir jaqlarındaǵı ósigirek eki alması artıǵıraq shiyki gósh jabıstırǵanday bārha qızarıp turadı. Onıñ üstine jaǵın basıp, qulaǵına jaqınlaǵan murtları oǵan álle qanday aybatqa ústeine xoshhúreylik te berip turatuǵın edi".⁴

¹ Қайыпбергенев Т. Шығармалары...4-том, 46-бет.

² Сонда, 27-бет.

³ Бул да, сонда, 57-бет.

⁴ Сонда.... 56-бет.

Mine, bular jüdâ qısqa bolsa da jazıwshı tárepinen belgili bir ideyalıq-estetikalıq maqsette sıızılıp yaǵnıy portrettiń tek ǵana zárúrli bolǵan sırtqı belgileri ayrıqshalanıp kórsetilgen. Avtor portretti bunday órinlarda sanalı túrde tolıq súwretlep otırmaydı, al tek ǵana olardıń kerekli belgilerin aladı. Bul sózsiz túrde jazıwshıdagi sheberlik jolın, onıń principiallıǵın da ańlatadı.

Jáne bir kózge túsip turǵan nárse, jazıwshı belgili bir momentlerde obrazlardıń sırtqı kelbetin jáne basqa bir qaharmannıń kózi, oy-sezimlerininen ótkere otırıp sáwlelendiredi hám ol avtor keypin de, belgili bir ádebiy qaharmannıń kózqarası hám ulıwma ishki dúnyasınıń sırların da tereń hám tásirli túrde ashadı. Joqarıdagi dáslepki misalda usı sıpat ayqın kóringen.

Taǵı bir misal:

"Ol ...oylarga berilgen gezde kóz aldında birden Sháriypa payda boldı. Ol Sháriypanı eske alayın dep oylamaǵan edi. Nelikten de onıń ana qudayınıń kelbetin elesletetuǵın júzi, oynaqshıǵan qara kózleri, uzın burınları kóz aldına kelip, onıń juqa erinleri kúlimlep, marjanday dızılgen appaq tisleri jaltırıp turǵan sekilli. Ol Sháriypanı kóz aldınan jopaltıp kelip gorizont tamanga qaradı, bári-bir hesh qanday gorizont joq... onı álle kim kútip turǵan sıyaqlı, bálkim, ol Sháriypa shıǵar?!"¹

Bul T.Qayıpbergenovtıń "Kózdiń qarashıǵı" romanındaǵı Jaqsılıq Dáwletovtıń oyları menen berilgen súwret. Al usı Sháriypa degen jasları birazǵa barıp qalsa da, ele turmısqa shıqpaǵan qızdıń sırtqı kelbetin jazıwshı bunnan aldın bılayınsha sıızǵan edi:

"Sháriypanıń ústinde misli matroslar kiyetuǵın kók kóylegi bar edi. Onıń úlken aq jaǵasınan shıqqan Sháriypanıń moynı Dáwletovqa hár qashanǵısına da sılıw kórindi. Qızlardıń usı tústegi kiygen kiyimin filmlerde kóretuǵın edi. Oylanıp esine túsirdi. Chexovtıń gúrrińleri boyınsha túsirilgen filmlerde qızlar usı taqılettegi kiyim kiyip júredi."²

Sháriypanıń Tashkentte birinshi kórgenlerdiń barlıǵı da "Hind sulıwı" dep atagan edi. Mine, aradan on bes jıl ótiwine qaramastan Sháriypanıń misli hind sulıwına megzes arıq, qara pareń júzinen sol kezdegi jaslıq hawiri ele jelpip turǵan sekillenip Jaqsılıqtıń júregi dir-etip ketti".³

Usılayınsha T.Qayıpbergenovtıń romanlarında qaharmanlardıń sırtqı kelbeti hám tulǵası keńeytilgen halında alınbasa da, al olar naǵız "tiri"

¹ Таманбергенов Т. Көздің қарашығы. Ноқис. 1986, 227-бет.

² Таманбергенов Т. Сонда..., 161-бет.

³ Сонда..., 78-79-бетлер.

jağdayda hám häreket qıymıl türinde de janlı súwretlenip, bulardıń barlıǵı sol insannıń yamasa basqa bir qaharmanlardıń da ishki ruwxıy dúnyasını, psixologiyalıq halatların ashıwǵa járdemlesedi.

K.Sultanovtıń "Aq dárya" romanında qaharmannıń sırtqı kelbetin súwretlew basqasharaq, onda portretlik sıpatlar joqarıdaǵıday ayırımı shtrixlarda, jeke yarım bólekshelerinde emes, al bir qansha tolıq hám ayqınlastırıp ashılǵan. Romanda usınday ózgeshelikler, óz qara basınıń ğamı ushın ğana fronttan qashıp qalǵan Qádir atlı qashqın jigittin portretin jasawda ayqın kórinedi. Qaraqalpaq prozasında 1970-jıllardıń ekinshi yarımı hám 1980-jılları batıl aralasıp, al 1990-jıllarǵa kelip bir neshe tabıslı romanlar sawǵa etken jazıwshı K.Mámбетovtıń dóretpeleri de basqa da sıpatları menen qatar portret jasawdaǵı sheberligi menen kózge túsip, dıqqattı ózine tartadı. Onıń kólemli shıǵarmaları: "Posqan el", "Türkstan", "Hújdan" atlı romanlarman biz usılardı anıq ańlaymız. Atap aytqanda "Posqan el" romanında jámlengen "Zobalań", "Topalań" degen eki kitapta bir-birin ishki hám sırtqı belgileri menen de qaytalamaytuǵın bir neshe qaharmanlardıń portretlik sıpatları dáwir shınlıǵı, tariyxıy haqıyqatlıqqa say júdá sheberlik penen sızılǵan quwandıradı. Olarda qaharlı orıs patshası Ivan Groznıy, knyaz Andrey Shuyskiy, elshi Petr Turgenev, knyaz Trubeckiy, qalmaqtıń qan isher jawız patshası Xo Urlıq, Nogaylılar sultanı Ismayıl menen Yusup, onıń balaları Tınaxmet, Ormanbet, Yusup sultannıń gózzal qızı Súyinbiyke sulıw, Kavkaz qızı Malxurab Sherkeskaya, Ormanbettin qızı Sarısha ayım, Sárbinaz begim, Qazan xanları Janalıy menen Shaxalıy, qazaq biyi Xaqnazardıń sırtqı tulǵaları aynıtpay sızılǵan dese de boladı. Olardıń bet júzi, shırayları, kiyim-kenshekleriniń barlıǵı da bizlerdin tap qasımızda, ózlerimiz benen birge otırǵanday etip sawlelengen. Bul baǵdarda qaraqalpaq prozasında K.Mámбетov qaharmannıń sırtqı kelbetin sheber ashıwǵa eń kóbirek qızıqqan, oǵan shın pafos penen berilgen jazıwshı dese artıqmash emes.

Jazıwshınıń portret jasawdaǵı ózgesheligi sol, onıń qaharmanlarınń sırtqı kelbeti roman betlerinde basqa jazıwshılardıń dóretpelerine salıstırǵanda da tolıq hám tutas halında kórinedi. Sonday-aq olardıń portretler ğáde bir-birin tolıqtırıp barsa, bazda olar mimikalıq hám t.b. psixologiyalıq, fizeologiyalıq ózgerislerge ushıraǵan halında da kózge taslanadı. Mısalı:

"Ivan Groznıy denesi nıq, häreketi shaqqan, adamǵa tigilgende qaharlı eki kózi ot bolıp janadı da turadı. Oyların oyın aqırına

jetkizbegenshe qähäri tarqamaydı. Näzer taslap qarağanda türleri tebendey shansılıp turatugın qaysar adam edi...".¹

Bul patshanın avtor sözi menen jetkerilgen sırtqı kelbeti. Albette bunda dälme-dällik bar. Sonlıqtan buni tek ğana ayırım portretlik shırxılar dep bolmaydı. Al endi usı orıs patshasın İsmayıldın oy-ozımleri menen de jazıwshı bılayınsha jetilistirip hám tolıqtırıp beredi:

"Taxtıń tórt jaǵına tórt gümis baǵana ornatıp, ústin shertektey etip bastırıptı. Baǵanaları tıyılısken jerde basın joqarı qaratıp gümisten isengen kishkene tórt arıslannın bası kórinedi. Barlıǵı jalt-jult etken jawhar. Aytewir basın aylanadı.

Ústinde shashaqlı taǵı bóri kiygen, qarshıǵa kózli qaysar Ivan Groznyı otır. Patsha degennin bári solay ma? Aytewir İvannın júzi aytewir qäharli. Ózine talay máртебе jumsaq sóz benen nama jazǵan bolsa da altın taxtta otırǵan Ivan Groznyıdın qılıstay júzin kórip (İsmayıl-Q. Yu.) birden qorqıp ketti".²

Halıqatında bul onnan aldınǵı sıpatlamalardı jáne de tolıqtırıw menen qatar İsmayıldın ishki dúnyasındǵı psixologiyalıq tolǵanıslardı shıwǵa da sebepti boladı.

Jazıwshı "Posqan el" romanında jazıwshı Qazanlı-tatarlar elatında óz gózallıǵı, sırtqı sulıwlıǵı menen tańlandırǵan. Súyinbiyke sulıw shıdama túsip, qor bolǵannan keyingi kelbetin onın ruwxıy keshirmeleri menen qosı alıp júdá anıq súwretleydi. Ulıwma bılayınsha aytqanda romanda bızın kóz aldımızda eki túrli Súyinbiyke eki túrli halatta elestegendey boladı. Ol dáslep: "Basında jiyeklerine gawhar taslar otkerilgen jalt-jult etken pöpekli taqıya, ústinde noǵayshalap tigilgen naǵıshlı beshbent", "Qızıl júzli, ...piste murınlı", "manat aralastırılıp otılǵan toqpaqtay burım ókshesin qıtıqlap", "jumalaq júzli, kirpikleri kózlerine sayaman bolarlıq dárejede tóselgen"³ - dep súwretlenedi. Endi onın jawızlıǵı menen satqınhǵı hám mıyrasxorlıq ushın da ayıplanıp shıdama jatqan kelbeti minaday ayanıshlı halda kórinedi:

"Izǵar urıp ketken tas diywaldın erneginde qarshıǵa menen qurılısıp moyın úzilip ketken aq quwday bolıp halsız jatırǵan hayal kútin bir ashıp jumǵanı bolmasa itibar bergen joq. Janı bar ma, yaki jumıǵı bir qaraǵan waǵında-aq úzilip ketken be, ol jaǵı belgisiz. Júzleri qurınday sargayıp ketken. Basındaǵı shashları appaq, saqpannan otılǵan kesekten ushıp túsken kepterdey ğana halı bar bir kempir jatır edi.

1. Мамбетов К. "Посқан ел". Нөкис. 1988. 68-бет.

2. Мамбетов К. "Посқан ел". Нөкис. 1988. 227-228-бетлер.

3. Мамбетов К. "Посқан ел". Нөкис. 1988. 94-95-бетлер.

Jaq, bul kempir emes. Jaña gana jigirma eki jasqa kelgen, jurtı tañlandırğan Süyinbiyke! ... júzine óli shıray kirip qalıptı. Kózinde nur joq". (149-bet) Qaharmanlardıń ishki ruwxıy dúnyası sıyaqlı olardıń sırtqı kelbetiniń sharayat hám basqa faktorlarǵa baylanıslı ózgerislerin de usılayınsha óz dinamizmi hám dramatizminde alıp, dál ómirdiń ózindegidey janlı halda kórsete alıw jazıwshılar sheberliginiń jemisi dep bahalanadı. Bul evolyuciyalıq dinamikalıq súwretlew, qaharmanlar obrazın tayar kesteler boyınsha buringıday ideallastırıp súwretlewlerden de qutqaradı...

K.Mámбетovtıń tariyxıy romanındaǵı portretlerdiń jáne bir ayrıqsha tamanı sol, olar ayrıqsha estetikalıq áhmiyetke iye bolıp oqıwshılarda gózallıqqa qushtarlıq oyatadı. Sebebi jazıwshınıń ózi kórsetkenindey kórkem ádebiyat ayrıqsha estetikalıq wazıypalar atqaradı.¹

Kórkem sóz sheberi talantlı qálem iyesi "Posqan el" romanında Malxurab Sherkesskayanın portretin úlken pafos penen sıza otırıp hám Moskvada patsha miymanxanası diywalındaǵı súwretke Ismayıldıń ashı názeri menen qaray otıra usınday kórkem estetikalıq hám ádebiy-ámeliy kózqarastı jaqlaydı, jáne onı tolıq, sheber túrde iske asıradı. Bul qálem iyesinde usı máselelerde ilimiy ádebiy teoriyalıq oy menen kórkem obrazlı pikirlewdiń sheber sintezlengenin ańlatıp turadı.

Portretler yamasa kartinalardaǵı súwreshilerdiń ishki sezimlerin ashıw arqalı kórkem ádebiyattıń estetikasını arttırıwǵa xızmet etiw Sh.Seytovtıń "Iǵbal soqpaqları" romanına da tán qubılıs. Bulardı kóp mısallar menen dálillew múmkin.

Qazaq ádebiyatshısı, psixologizmniń belgili izertlewshisinin bir B.Maytanov óz monografiyasında: «Insannıń sırtqı simbatına degen qushtarlıq áyyem zamanlardan berli kiyatırǵan sırlı qásiyet»², - dep jazıp, jazıwshılardıń portret dóretiwdegi sheberligin ashıwǵa amalǵan jumstıń bólegin «Adam júzindegi sırlı» dep ataydı. Söytip ol portret jasaw óneriniń bir qansha topar hám baǵdarların belgilep, onı qazaq romanları mısahnda jiklep, júyelep kórsetedi, bunıń basqa da kórkem súwretlew komponentleri menen organikalıq baylanısın da belgileydi. Bul ádebiyattanıw menen sında hám tvorshestvolıq ámeliyat kózqarasınan alǵanda da úlken áhmiyet iye.

Mine, sonlıqtan da kórkem prozada jazıwshılardıń portret dóretiw sheberliginiń bunnan basqa táreplerin keńirek sóz etiw ondaǵı hár bir

¹ Мәмбетов К. Әдебиет теориясы. Ноқис, "Билим", 1995, 67–68-бетлер.

² Майтанов Б. Көркемдик нәри. (Романдағы психологизм арналары). – Алматы «Жазыушы», 1983, 6-бет.

qalemler iyesinin özgesheliklerin belgilew ülken teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye.

§ 11. Lirikalıq prozanı tallaw usılları

1960-1970-jıllardan soñğı ádebiyattanıw menen ádebiy sın miynetlerde "epikalıq proza", "lirikalıq proza", "liriko-psixologiyalıq povest" sıyaqlı terminlerdiń hám túsiniqlerdiń jıyısı isletile baslawın kóremiz. Bunda ádebiy processtıń, kórkem realistlik prozanıń óz ańlıqları, onıń burınǵı dáwirlerge salıstırǵanda ózgeshe rawajlanıw jolları negiz bolıp jatadı. Sonıń ushın da usı jıllardaǵı ádebiy ilimiy izertlewler olardı durıs túsiniw bahalawǵa baǵdarlanganı dıqqattı ózine tartadı.¹

Demek, bulardıń bazı bir baǵdarlarında kórkem prozanıń óz ishinde janlıq-stıllık tárepten qospalılıǵı, olardıń kóp túrliligi de sol janlıq kóp túrlilik hám stıllerdiń, aǵımlardıń sintetikalıq birligi de kózge taslanadı depen sóz. Usınday qásiyet hám sıpatlı belgilerdiń bir bólegi "lirikalıq proza"da yaqı "liriko-psixologiyalıq" povestlerde amq kórinedi. Basqa salıqlardıń ámeliy tájiriybelerin esapqa almaǵanda bul baǵdardaǵı qaraqalpaq prozasınıń sıpatlı belgileri ádebiyatshı ilimpazlardıń miynetlerinde belgili dárejede sóz boldı,² arnawlı izertlewler júzege keldi. Olarda 1960-70-jıllardaǵı T.Qayıpbergenov, Sh.Seytov, U.Pirjanov, S.Saliev, Q.Kamalov, K.Smamutov, K.Raxmanov, D.Shermıyazova hám taǵı basqalardıń bir neshe lirikalıq, liriko-psixologiyalıq povestlerindegi lirikalıq janrdıń múmkinshilikleri bulardıń syujetlik kompoziciyalıq, konfliktlik ózgesheliklerinin qaharmanlar obrazın tereń hám sheber ashıwǵa qatnası kórsetildi, belgili bir tartıslı, polemikalı pikirler de payda boldı.

Atap aytqanda izertlewshi óz jumısında usınday sıpattaǵı povestlerdiń kompoziciyasın tallaw barısında olardı ádebiyatshı Q.Kamalov tárepinen "liriko-epikalıq" povest⁴ dep ataw túsiniǵin aytadı. Ádebiyatshı-sınshı ásirese bul pikirlerin atı kórsetilgen qaraqalpaq jazıwshılarınıń bir neshe povestleriniń kompoziciyalıq hám syujetlik

¹ Уткин Н.И. Жанры эпической прозы. Ленинград, "Наука", 1982; Бальбуров Г.А. Поэтика лирической прозы 1960-70-е годы. Новосибирск, "Наука", Сибирское отделение, 1985.

² Нурмухаммедов М.К. Ҳазирги қарақалпақ прозасының ақтуаль проблемалары — қарақалпақ әдебиатының мәселелери. Нөкис, 1975.

³ Емеліев Қ. "Қарақалпақ повести". Нөкис, "Қарақалпақстан" баспасы, 1978 ж.

⁴ Емеліев Қ. "Қарақалпақ повести". Нөкис, "Қарақалпақстан" баспасы, 1978 ж, 78-79-т.

özgəsheliklerin tallaw menen dälilleydi. Lirikalıq prozanıñ qaraqalpaq ádebiyatındaǵı kóplegen úlğileri kóbirek lirikanıñ janrlıq tábiyatına, solardıñ syujetlik hám kompoziciyalıq özgəsheliklerine júdá jaqın hám genetikahq jaqtan tuwısqan. Ayırım ádebiyatshılardıñ (E.Vetrova, V.Timofeev) Sh.Aytmatov dóretpelerin "poetikalıq proza", yamasa "proza tilindegi poema"¹ dep kórsetiwi, qaraqalpaq ádebiyatshısı S.Bahadırova tárepinen Sh.Seytovtıñ "Kóp edi ketken tırnalar", "Qashqın" povestlerin "proza tilindegi poeziya"² – dep tolqınlanıp bahalawlarında tereñ máni bar.

S.Bahadırova usı ádebiy tendenciyanıñ kem-kem romanlarǵa da ótip, Sh.Seytov "Iǵbal soqpaqları" romanıñ "Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı liriko-psixologiyalıq romannıñ baslaması"³ sıatında bahalawı da dıqqatqa ılayıq. Mine, usınday janlı ádebiy processtıñ tereñlesiwı hám turaqlasıwında XX ásirdiñ 80-90-jıllarına kelip qaraqalpaq prozasında T.Qayıpbergenovtıñ "Qara dápter". X.Dáwletnazarovtıñ "Alwa daǵ, muhabbat..., Xosh qal, jaslıǵım!", P.Mırzabaevanıñ "Topıraqqa aralasqan sır" povestinde "Taza" psixologizm basım bolsa, "Qara dápter" povestinde liriko-filosofiyalıq yamasa filosofiyalıq ústem keledi. Sonlıqtan olardı "lirikalıq proza" úlğilerinen göre, al "psixologiyalıq povest filosofiyalıq povest" dep ataw biraz shártlilikke juwap berse kerek. Bularǵa salıstırǵanda, bizińshe E.Ótepbergenov, X.Dáwletnazarovlardıñ atalǵan povestleri bir qansha dárejede lirikarqa júdá jaqın. Sonlıqtan ádebiy sın E.Ótepbergenovtıñ "Qumar" povestiniñ "Muhabbat hám ar-namıs qosıǵı" (Q.Yu.) dep atasa, X.Dáwletnazarov avtor sıpatında óz dóretpesin "Nasrıy poema" yaǵnuy "prozalıq poema" dep járiyaladı. Bulardıñ baslı sırı sonda, olarda lirikalıq hám epikalıq janrdıñ da múmkinshilikleri birdey qollamlıp, olar óz-ara tıǵız sintezlengen. Usı povestlerdiñ jańashılıǵı bolsa, olarǵa lirikanıñ epikanı biykarlamagan halda óz ústemligin, óz jańashılıǵın kórsete biliwinde ayqın kórinedi.

1980-jıllarda E.Ótepbergenovtıñ «Qumar» povestiniñ jarıqqan shıǵıwı belgili ádebiy waqıyalardıñ biri boldı. Povesttiñ syujetlik hám kompoziciyalıq, janrlıq-stillik ózeginde de prolog hám epilogtapı lirikalıq qaharmannıñ qumırı qusqa baylanıslı qısqasha sezimtalıq penen

¹ Айтматов Ч. Статьи и рецензии о его творчестве. Фрунзе. "Киргизистан", 1973. 105-158 стр.

² Бахадырова С. Проза тилиндеги поэзия. – "совет Қарақалпақстаны", 4-октябрь, 1988 ж.

³ Бахадырова С. Роман хэм дәуир. Нокис, "Қарақалпақстан", 1978. 52-бет.

aytilgan tereň oyli oy-pikirdiň özi shıgarmanın barlıq syujetlik hám kompoziciyalıq túyinin öz boyına birlestirip, bir orayğa toplap, ol lirizmdi de tereň psixologizmdi de támiyinlep tur. Sebebi ol tábiyat dúnyasındagı ápiwayı gána qádimgi ózimiz jiýi ushiratıp júrgen qumırı qusı emes, bul qus - negizgi qaharman dáslep baxıtsız, sonınan óz quwanishına bólengen Qumardıń ómiri, onıń táğdiri menen ajıralmas baylanısqa iye. Qumırı qus-bul Qumardıń baxıtli-baxıtsız táğdiriniń tábiyat dúnyasındagı parallel kórinisi, xalqımızdın kórkem simvolliq hám metaforalıq oylawdın bir kórinisi bolıp esaplanadı. Avtor ol haqqında shıgarmada bılayınsha basladı:

«Men bir muńlı qus waqıyasın aytıp bermekshimen. Bul qus bir waqları biziń awılğa oyda joqta tosattan kelip qondı. Ol bir ózgeshe, áykinli qus bolıp, ...hámme oğan birden tańlanısıp, súysinip qaray basladı. Ol kelgen pátte áytewir bir quwraq agashtın basına mázi qondı da, sol jerden bılay-bılay hesh jerge ózgermedi. Sol jerinde tunjırap otırdı da qoydı... Sol otırğan jerinde tek ara-tura hár kimge jawtenlep qarap-qarap qoyıp otıra berdi... Biraq ol awılımızda kóp turmadı. Ya birew óyinine tiydi me, áytewir bir kúni ol bayağı kelgen jagına qaray «pırr!» etip ushtı da ketti. Hámme oğan hayra-a-a-n qalıstı. Ókinip basların shayqastı».¹

Soytıp avtor bul úlken (anıздаı awızdan-awızğa ótip, elege shekem ol arasında tilden túspeı aytılıp kiyatır) deydi, sonınan negizgi syujet waqıyaların kompoziciyalıq jaqtan Ayman degen jigittin yadqa túsiriw, óy-gezimleri, kóz aldına keltiriwleri arqalı onıń awız-eki gúrrińi arqalı beredi. Onda qısqasha aytqanda Qumar atlı bir jas qızdın Tawmurat degen jaramastın qolina túsip qorlıqlı ómirge gırıptar bolıwın, sonın ala onıń ózi qatarlı Ayman menen kewil qosıp, shın muhabbatqa erisiwın, Tawmurattın qamalıp ketip, jas kelinshektin óz ata-anasınıń úyine ketip qalıwın súwretleydi. Bul prologtağı kórsetilgen astarlı máńidegi qumırı qus waqıyasınıń insan ómirindegi parallel kórinisi ekenligi anıq seziledi hám ol haqıyqat óz tábiygiyligi menen súwretlengen.

Povesttin negizgi syujetinde keyin ala olardıń ata-anaların da belbim-ruxsatı menen Ayman hám Qumar qosılıp, óz muhabbatlarına ketedi. Birge Tashkentke oqıwğa ketedi. Olardıń óz-ara muhabbatımnıń jemi, jas náreste qaytı bolıp, onıń ómir güli biymeıgil sapa da eki qısqıq óz maqsetlerine jetedi. Biraq jazıwshı ayırım shıgarmalardagıday belbimsiz halda súwretlemesten, ol júdá shınlıq penen sheber, lirizm hám psixologizmdi kúsheıtip, konfliktlerdi tereńnen alıp, júdá obektivlik

¹ Динишбаев Е. Кумар. Нокис, «Қарақалпақстан», 1988. 3-бет.

penen ashadi. Āsirese shıgarma sońında qaharmanlar taǵdiriniń, ayırıqsha Qumardıń ómir jolınıń dóretpeniń basındaǵı qumırı qus waqıyası menen tómendegishe baylanıstırılǵı tabıyǵıy isenimli, jarasımlı hám tereń oyılı, kórkem psixologiyalıq áhmiyetke iye...

"Sol qus awılımızǵa jáne qayıp keldi. Keldi de bayaqıday gez kelgen quwraq terektiń basına emes, al máwjirip ósip tırǵan nárwan bir daraqtıń basına qondı. Oy-o-o-oy, adamlardıń sondaǵı quwǵanının aytpaysañ ba?! Āsirese mayda ballar, qız-kelinshekler qolların shappatlap... Awıl arası birden gúl jaynap ketkenдей boldı... Baǵana mına qus qonǵan daraq ta, basqa daraqlar da, pútkil el ishi birden nurlanıp ketkenдей boldı.

...Sol qus awılımızda pútkilley mákan basıp qalıp qoydı. Ózi de dúm qutlı qus boldı. Hesh kimge ol, hesh kim oǵan qabaq shıtpadı... Ózi de palapannan, ónip-ósip ketti... Ol endi awılımızda máñgi qaladı!"¹

Mine, bul úzindi-abzac sózsiz sheshiwshi syujetlik hám kompoziciyalıq wazıypa atarıp, ol lirikalıq hám psixologiyalıq áhmiyetke iye. Shıgarmada turmıs haqıyqatlıǵın súwretlewdiń tap usı emocional-ekspressiv forması milliy folklorımızdaǵı bayanlaw stilineń poetikası menen tıǵız baylanısıp ketkenligi seziledi. Kórkem realistlik prozanıń rawajlanıwında bunday epikalıq súwretlew menen lirizmnıń hám psixologizmnıń sintezlik birliǵı jazıwshılardan joqarı professionalizmdi, talanttı talap etetuǵınlıǵı haqqında geypara ádebiyatshılar durıs jazadı. Usınday jetiskenlik hám tabıslar E.Ótebergenovtıń atalǵan povestinde ayırıqsha kóbirek kózge tusedi.

Sonday-aq lirikalıq prozanıń izertlewshilerinıń kórsetiwinshe joqarıda biz kórsetkenдей leytmotivlik, simvolikalıq obrazlar kórkem prozada lirizmnıń hám kórkem psixologizmnıń kúsheyiwinde qaharmanlar minez-qulqı menen olardıń bir tutas obrazlarınıń tereń ashılıwında úlken áhmiyetli orın tutadı.³ Biz söz etip otırǵan povest haqqında hám usıǵan uqsas X.Dáwletnazarov "Álwiday muhabbat...Xosh qal, jaslıǵım!" dóretpesindeǵı qarlıǵashlar waqıyasına baylanıslı detallar hám simvolikalıq hám metaforalıq obrazlar haqqında da usınday pikirler aytıwǵa boladı.

Prozalıq poemada lirikalıq qaharman - avtor inisi Saparbay qayıp bolǵanda anasınıń onıń tabıtına boyın taslap bozlaǵanın ayta keledi de úyindeǵı qarlıǵashlardıń palapanın tarǵıl pıshıqtıń qaǵıp alıp ketken

¹ Өтебергенов Е. Кумар... 180-бет.

² Бальбуrow Э.А. Поэтика лирической прозы... Новосибирск. 1985, стр. 62

³ Алиева Д. Ёзувчининг поэтик олами. "Жахон адабиёти". декабрь. 1998.

tragediyasın öz üstindegi insan qayğısı menen parallel qoyıp salıstıradı. Misalı:

"Erte báharden gúz ortasına shekem qarlıǵashlar emin-erkin kirip-shıǵıp, masayrap jasap ótetuǵın úyimiz. Biziń barhǵımız da ómirdiń altın sımlarına belgili bir mawrit ǵana qonıp ótken eken..."

Qarlıǵashlar qawız jarǵan qızıl shaqa palapanları ushın tań azannan kún batqanǵa deyin kúni tınımsız sharq urıp ushar... Temir qanat bolıwdan kópke qanat qomlatar... Biziń awılıımız, biziń úyimiz óz perzentlerinde usı qarhǵash palapanlarday tárbiyalap ósirgen. Usı qarlıǵashlarday ushıwǵa úyretken".¹ "Anamnıń inimniń tabıtına boyın tıslap bozlawı, ózin qansha qolǵa alayın degeni menen ákelik bawırı ózilip, kózlerinen tamshılǵan jas júzin juwıp, saqalınıń ushına sorǵalap, dal dal bolıp kópshilik penen ıǵısqań aǵam.

...Jaz kúnlerdiń birinde... Qarlıǵashlardıń basına da usınday awır mısıybet túsip edi... Sol qarlıǵash palapanına ájel sol tarǵıl pıshıq, bıysara anası eskertip úlgermey-aq aǵıp aldı da ketti. Qarlıǵash depenlerdiń sondaǵı ózlerin qáyerge urarın bilmey shır-pırı ıǵıp usıwları tap biziń Saparbaydan ayırılıp qalgammız benen júdâ uqsas edi" (24-25-bet).

Biz kórip ótkendeı E.Ótepbergenovtıń shıǵarmasındaǵı ǵa uqsas. Sonday-aq X.Dáwletnazarovtıń prozalıq poemasında da "Qumırı qus" ta simvolikalıq, sahstırma astarlı obraz sıpatında alınǵan. Atap aytqanda lirikalıq qaharman óz oqıwshıları menen inisi Saparbaydıń ólimi onıń ómir jolları haqqında mınaday lirikalıq keshirmeleri menen ortaqlasadı:

"Iǵbalımız usınday boların bilgende, ...meni sonsha ózińe zar ótetuǵınıń bilgende, kónilińe sirá-sirá tiyerme edim, sońıra, azaplı ólimish otında kúyermedim! Hásietten taptıń ba, qáydem? Áytewir usınday boldı, qáydem?... Ómir gúzarınıń basında jolǵa birge shıqqanımızda jolıń bolǵanı-aq edi-goy, qanatları qayırılǵan qumırı qumı (Q.Yu.), jolıń bolǵanı-aq edi, goy!" (30-bet).

Mine usılayınsha ulıwma alǵanda bul eki shıǵarmanın syujetlik hám kompoziciyalıq negizin dáslep kisinde kóbirek lirikalıq qaharmannıń yuqarı túsiriw, elesler, oy-sezimler gúresi túride awızsha gúrrińleri X.Dáwletnazarovta kóbinese lirikalıq ishki keshirmeler, lirikalıq monologlar menen real, "obektiv" waqıyaların sintezi belgileydi. E.Ótepbergenovtıń povestinde de obektiv waqıyalar menen turmıs, ómir talatların epikalıq bayanlawlar lirikalıq qaharmannıń kewil keshirmeleri

¹ Дәулетназаров Х. Хош қал, жаслығым...! Нөкіс, "Қарақалпақстан", 1993, 5-85-

menen, onun lirikalıq sheginisleri menen aralastırıp, lirizmge jeterli türde "boyan" súwretlewler shıǵarmanın tutas syujetlik hám kompoziciyalıq barısında sheshiwshi áhmiyetke iye bolǵan. Misalı,

"Tawmuratlardıń tamın aylanıp endi Qumardıń hátte izlerin de izley basladım. ...biraq onıń anıq izin hesh tappadım. Aqırı, aylanıp... gellek betke burıldım. Qarasam, tap sol gellektiń art betinde Qumardıń ishinde qamar túyiwli partogi qıstırıwlı tur eken. Qasına juwırıp-aq bardım. Bara oǵan eki qollap asılıp, quwraq shaqadan jazdırıp aldım. Tap ózi!!.. Ekewinde de ózim jazǵan "Qumar" degen jazıw bar. Kewlim jáne bir túrli bolıp ketti. Bir qolımda qanar, bir qolımda partok ekewiniń de jańaǵı jazıwı bar jeri menen eriksiz betlerimdi sıypay berdim, sıypay berdim. Ráhátlenip olarǵa gezek-gezek murnımdı, betimdi súykey berdim".¹

Bul sóz sheberiniń qaharmannıń hâreketlerin obektivlestirip, detallastırıp súwretlew bolıw menen birge, ol lirizmge hám tereń psixologiyalıq tolǵanıslarǵa tolı. Olardaǵı geypara sózlerdiń qaytalanıp tákirarlanıwı, ritorika sıyaqlı bayanlaw hám til stiliniń sıpatlı belgileri de lirizm menen psixologizmdi kúsheytip olar shıǵarmanın syujetlik hám kompoziciyalıq barısında úlken orın iyeleydi, qaharmanlar obrazın tereńlestiriwge sebepshi boladı. Shıǵarma stilindegi bunday qásiyetler X.Dáwletnazarovtıń dóretpesinde de, prozalıq "poema" dep berilgenlikten júdá jiyy ushırasadı. Bulardan tısqarı shayır-jazıwshılardıń dóretpesinde de adam ómiriniń eń bir lázzetli pasılı bolǵan jaslıq hám muhabbat haqqında liriko-psixologiyalıq terbelislerge tolı prolog hám sońında epilog berilgen. Olar da joqarıdaǵı qálemlesindegi sıyaqlı tereń astarlı mánilerge insandı tolǵandıratuǵın simvolikalıq hám metaforalıq oyǵa qurılǵan, bulardıń barlıǵı da xalqımızdıń estetikalıq talǵamı, kórkem dúnyatanımı menen ajıralmas baylanıslı. Prologta minadıy sózler jazılǵan:

"Máǵar, sizin ómir quyashınız endi ǵana arqan boyı kóterilgendin? Máǵar kelimish dúnya qızdıń tas tóbesinde quyash laplap turgandin? Máǵar, hâzir shańqay tús? Biraq...qattı qol tábiyattın, payansız waqıttın aldında sharasız bendeler. Mine, endi ıǵbal quyashım ómirim aspannıń eń bir bálentine barıp jeti... endigiden bılay onıń tómenge quldıylawı baslanar. Kónilimdi qıynap janımdı jep, dârdâserlikke salatuǵın azaplı hazarı baslanar. Endi táshwish endi alaǵadashılıq, endi asıǵıw, endi qıynamaslıq...Endi... (5-bet).

¹ Өтепбергенов Е. "Қумар", 151-бет.

Prolog lirik qaharmanın usınday ulıwma insan ömiri hám onıń tuǵıdırı, jaslıq hám muhabbat haqqında filosofiyalıq tolǵanıslarǵa tolı lirikalıq hám psixologiyalıq ishki keshirmeleri menen baslanıp olardıń barlıǵı oqıwshılardı da biytárep qaldırmaıdı, kitap qumarlardı da ómir galma-galları, turmıs hám muhabbat táshwishleri haqqında qıylı-qıylı tolǵanıslarǵa baylaydı. Sonlıqtan mına sózler de hár kimdi oylandırıp tolgandırmay qoymasa kerek:

"Álbette, siz hám kókiregi alıp ushqan jigít bolǵansız, jipek shashi jelkildegen, qustay setemshil, kiyiktey úrkek názer qız bolǵansız..."

"Qáytse de tuǵısh muhabbat" degen usı ájayıp sózler, ushıǵanıń qıyqımunday usı aǵla sezimler sol dáwirlerden berli júreksanańızǵa uyalagan. Olar altın quslar kibi kónildegı jıp-jıllı kónil degen ańsaq-ansaǵ usı jaydaǵı usı tuǵırdı talay ret tárk áylep talay ret aylanıp qonǵan. Talay, talay, talay ret!..." (6-7-betler).

Kórip otırǵanımız sıyaqlı bunda da joqarıdaǵı povesttegidey ritorikalıq soraw hám juwap lirikalıq qaharmanıń tolǵanlıq sózleri, avtırdıń óziniń de oy-pikirleriniń aldınǵı atarlarǵa shıǵıwı lirizm hám psixologizmdi, gáde publicistikalıq pafostı da payda etip, oy-sezimlerdiń ritızmin, olardıń isenimliliǵın de arttırıp baradı. X.Dáwletnazarovtıń dóretpesine tán qubılıs bolıp, onı epos hám lirikanıń naq kesispesinde dórengen janrlıq hám stillik sıpatındaǵı shıǵarma retinde tanıtadı.

Eger, biz usı shıǵarmanı óz-ara salıstırma túrde bahalaytuǵın bolsaq, onda X.Dáwletnazarovtıń dóretpesinde obektiv syujetlik waqıyalar bir qumala sheklengen lirikalıq sheginis túrinde proza tilinde bayanlangan ishki tolǵanıslar kóbirek.

I.Ótepbergenovtıń "Qumar" povestinde Qumardıń awılǵa kelinshek bolıp túsıwı, onıń Gúljan ismli kelinshektiń sumlıǵı menen Tawmurat tárepien zorlıq penen qolǵa túsiriliwı, qızdıń kelinshek bolǵannan sońǵı pák adamǵershilikli minez-qulqı, jasqanshaqlıǵı menen iybeliligi, aıwıqlıq dástúrler menen úrip-ádetlerdi de kózdiń qarashıǵında qasterlep aqlawı, biraq onıń jaslıq pák muhabbatınıń shin manisinde awıllas qaynatı, ózi menen qatar Baxashtqa arnalıwı, Tawmurattıń qamalıp ketiwı ayaqlı waqıyalar obektiv hádiyseler sıpatında súwretlenedi de, al mıtazımsındaǵı muhabbat hawiri menen ar-namısı izzet-húrmet sezimleri menen oy-pikirler detallastırıp berilgen hár qıylı qıymıl qozǵalı, dialog hám ishki monologlar, lirikalıq ishki monologlar túrinde psixologiyalıq keshirmeler, yadqa túsiriw hám elesler, Qumardıń Baxıtqa jazǵan ishki qumala jazıwı xatı formasında sáwlelengen. Mine, usılarınń óz-ara birligi hám sintezi dóretpeniń syujetlik hám kompoziciyalıq sıpatın kórsetedi.

Onıñ negizgi orayında Baxash (Baxıt) ismli jigittin awız-eki gürriñi ondağı waqıyaların awızsha söylew stiline de jaqınlastırılıp emocional-ekspressiv türde bayanlanıwı, bir neshe waqıyaların da usınday ayaız-eki bayanlaw stiline öz-ara baylanıstırılıwı hám sol arqalı da tasirlikke erisiw waqıyalar izbe-izligi waqıt boyınsha xronologiyalıq izbe-izligi emes, al olardıñ yadqa túsiriw elesletiw, eslew túrindegi psixologiyalıq orın tártibinde ornalasıwı áhmiyetli orın tutqan. Sonday-aq baslı lirikalıq qaharmannıñ óziniñ ishki sır-oyların oqıwshılarga haǵınan jarılıp otırıp aytıw stili de qaharmanlar psixologiyasını ashıwdı jáne de tereñlestiredi, lirizmdi kúsheytedi.

Mısalı: "...Men onı tez arada, hár kúni ózime jaqın sezgim kele berdi... Onıñ jay ǵana amanlıq-esenlik sorasıp aytqan sózlerine-aq tünlerde jatıp alıp yamasa úyden shıǵıp ketip, qolaylı bir jerde otırıp alıp, liykinli máni беретuǵın boldım...Qumar ózin basqalardan göre jaqın tutsa, men haqqında oylasa, kóp oylasa, ol maǵan dıqqat awdarsa...deytuǵın edim... O táhir! Bul qanday sezim? Tosattan qalay, ne ushın payda boldı mende? Onıñ hár bir háreketleri, hár bir sózi, hár bir kózqarası, onıñ sol bir tuyanaday tulǵası maǵan ne ushın qadırlı bolıp qaldı demde?!" (10-bet).

"Jatsam da, tursam da, qıyalımda da, kóz aldımda da tek Qumar..." (10-bet) ...Sońǵı waqıtları úydiñ sırtına da kóp dıqqat bóletuǵın boldım. Qumardıñ endigi keliwine shekem bárin tártipke salıp, mintazday etip qoyǵım keledi. Adamlar mendegi bul ózgeristi "endi bul eseydi,...tayawday jigit boldı, sonlıqtan bulardı aqıl juwırtıp isleytuǵın boldı-ǵoy"-dep uyǵarıp qoyıptı. Joq! Men tek ǵana Qumar jalǵız Qumar ushın jay salar edim... Qumar ushın ne kerek bolsa bárin isler edim..." (11-bet).

Mine, usınday bayanlaw stili, lirikalıq qaharmannıñ hadalıy haq kökireklik oy-sezimlerin beriw shıǵarmanıñ tiykarǵı syujetlik hám kompoziciyalıq ózeǵın quraydı. Shıǵarmadaǵı Baxash atlı jigittin oy-sezimlerin bayanlaw hám sol tiykarda dóretpeniñ syujetlik hám kompoziciyalıq dúzilisin belgilew qırǵız jazıwshısı Sh.Aytmatovtıñ "Jámiyla" shıǵarmasına júdá jaqın. Onda lirikalıq qaharman Seyit deǵen bala bolsa, bunda Bahash (Baxıt). Biraq Seyit Jámiylaga ashıq bolıp, olar öz-ara muhabbat sezimlerine muhabbat jalınına lawlap janbaydı. Al "Qumar" povestinde Baxash (Baxıt) penen Qumardıñ muhabbatı bir jerden ulasıp, olardıñ ar-namıs sezimleri menen haqıyqıy doslıǵı keyin ala sawgige aylanıp, olar ómirlik qostar boladı. Bul ómir sawdası menen muhabbat sezimleriniñ hám hadal ar-namıs tuyǵılarınıñ bir jerdegi

tabısıwı shın mánisinde tábiyǵıy túrde kelip shıǵadı hám onı jazıwshı júdá sheberlik penen asıqpay-saspay otırıp súwretlegen.

"...Qumar piyada aldıda, men eshektiń ústinde keyinde suwǵa ketip baratırımız... Bugan, álbette, Qumar sebepshi. Solay etip meniń kewlime hám topa-torıstan hám tez arada payda bolǵan ele ne ekeni belgisiz usı bir negaybıl sezim otı tap usı kúnnen usı demlerden keyin birden beter lawlap alıstı da ketti. Men bolsam, qanshelli bolsa da janımdı da, tánimdi de ayamay kúysem dedim. Áy, adamlar, aytıńlarshı, bunday qanday sezim?! Sizler de meniń jasıma jetkensizler-ǵo! Sonda sizler de usınday mahál, usınday sezim boldı ma? Onıń men kimmen?! Sonı aytpaysız ba? Aqırı..., aqırı ol...?! Sonda...sonda men nege...Awa, ol solay-ǵo!..." (15-bet).

Lirikalıq prozanıń belgili izertlewshileriniń biri E.A.Balburov hám basqalar da usı janrlıq hám stillik baǵdardıń negizi belgileri retinde biz kórsetkenдей bir qansha ritorikalıq sorawlar hám úndewler onıń negizgi belgileriniń biri, bular lirikalıq proza shıǵarmalarında jiıy ushırasıp olardıń syujetlik hám kompoziciyalıq sıpatın belgileydi dep esaplaydı. (Balburov E.A. *Poeti liricheskiy prozi. Str. 70-82.*) Haqıyqatında da I. Otephergenovtıń "Qumar" povestinde, X.Dáwletnazarovtıń "Álwidag, muhabbat, xosh qal, jaslıǵım...!" dóretpesinde hám basqa da lirikalıq proza úlgilerinde usınday belgilerdi ushıratıw múmkin hám solar arqalı shıǵarma lirizm taǵı da artıwı menen qatar qaharmanlar psixologiyası tereńnen ashıladı.

Sonday-aq lirikanıń múmkinshiligine baylanıslı "Qumar"da kóplegen waqıyalar syujet jolında biraz qısqa-qısqa túrde, tezlik penen tawajılǵan halda súwretlenedi. Mısalı, lirikalıq qaharmanın Qumardıń ata-teǵı, ata-anası, Tawmurattıń da shıǵıs-teǵı olardıń iplaslıq ish-háreketlerin yadqa túsirip gúrriń etiwleri, usınday sıpatqa iye. Al negizgi máseleler Qumar hám Baxashtıń muhabbat sezimleriniń ushlasıwın, Qumardıń iplas Tawmurattan kórgen azap-aqıretli haywansılıq islerin hálzimdi hám psixologizmdi kúsheytıp detallastırıp, ulǵaytıp hám qısqartıp, ayqınlastırıp sáwlelendiredi.

Shıǵarmada Qumar menen Baxash (Baxıt) arasındagı muhabbatnıń kelip shıǵıw sebebi, qız Tawmurattıń úyine aldaw zorlıq penen ǵana kelip qalǵan. Qumar erden qayıp keldi degen ataq alıp, ata-anasınıń hette shirkew bolmaw ushın ǵana jasap hám barlıq azapqa da shıdap júrgen kelinshek. "Qumar... nárestedey anqıldagan aq kewil, ózin usı úyge tap qılǵan taǵdırdı kún-túni zar enirep náletleydi. Qumardıń kúyewi Tawmurat... naǵız ata biyzar qanxordıń ózi. Ol házir jumıssız. Tek urlıq

etedi...Al Qumardıń bolsa onı jek köretuǵınlıǵı sonshelli, onı kórgende jaynap turǵan júzi birden solıp, quwarıp sala beredi".

Sonlıqtan da omń joqarı ar-namıs hám tereń sezimtalı óz qatırı Baxıt sıyaqlı jas jigitti unatıp qalıp, onıń menen kewil qosıwı zańlı edi. Usıǵan qosımsha jigittiń anası da Qumardı tap óz qızınday kóredi. Biraq, álbette, olar arasında dáslep balalıq doslıqtan baslangan sezimlerdiń sońı ayırılmas muhabbatqa ulasıwı ekewi ushın da, jigittiń anası ushın da ańsatqa túspeydi. Sebebi qalay degende de Qumar birewdiń esigindegi kelinshegi, al Baxash bolsa on ekide bir gúli ashılmaǵan jas jigit. İnsan ómirindegi bul qashırımlardı Baxashta jaqsı biledi. Biraq ol Qumardan ayırılısı kelmeydi. Bul haqqında onıń ózi: "Men oyınshıq quwǵan baladay Qumardıń izinen zımıray berdim. Pinhamı zımıray berdim" (15-bet) - deydi.

Soytip júrip olar tábiyǵıy halatta qosılıp ta qoyadı. Qumar jigitten hámledar boladı. Biraq bul sırdı Baxash (Baxıt) birden bilmeydi, Qumar da onı birden aytпаған. Bunı álbette bildiriw de qıyın emes pe?! Povesttiń negizgi syujetinde Tawmurat bir jas óspirim qızdı "zorlap" namısın toǵıp, qamalgannan soń Qumar óz ata-analarınńń úyine keter aldında Baxashqa jazǵan xatında ǵana bul sırdı óz súyiklisine bildiredi. Bul xat shıǵarmanıń tutas syujetlik hám kompoziciyalıq qurılısında, qaharmanlar psixologiyasınıń tereń sáwleleniwinde úlken orın tutadı. Onda Qumardıń óz qatarlı jas jigit Baxıtqa degen tereń ashıqlıq sezimleri kórkem psixologiyalıq ótkirlik penen júdá sheber sáwlelengen. Onda Qumardıń oy-sezimlerindegi dramatizm de, jigittiń anasınıń ruwxıy dúnyasındaǵı dinamizm de kúta tereń ashılǵan.

"O, Baxash!...siziń úyge keliw men ushın qanshelli qımbat, qanshelli quwanışlı edi deysen?!...Sonlıqtan da men siziń úyge quldırap juwırıp kelemen. Seni kórgenshe asıǵaman. Biraq bul sırındı men saǵan qanshelli tereńrek bildirgim kelgeni menen sennen de, sıra basqalardan da tis-tırnaqlap jasıratuǵın edim. Sebebi...sebebi men baxıt qara qatınman goy. Awa, qatınman! On ekide bir gúli ashılmaǵan uwızday jas bala-saǵan minásip emes qatınman. Biraq sen meniń mın shermende sezimimdi jerde qaldırmadıń, qorlamadıń... (130-bet).

Haqıyqatında da bul shın mánisinde hesh kimnen ǵárezsiz túrde lawlap jangán muhabbattıń jalını, ol tereń sezimtalıq penen joqarı dárejedegi túsimpazlıqtıń, biyik adamgershilik penen ar-namıstıń da nıshanı bolıp esaplanadı. Qumardıń jigitke jazǵan xatında bunday orınlar shın júreктен jarıp shıqqan sezimtalı ǵapler, oy-pikirler júdá kóp.

"O. Baxash, meniñ sağan bul sezimim sonda qanday sezim edi? Sağan bolğan mendegi zârûrlık qanday zârûrlık edi? Men sağan bayağı kewlim pütün, tórt jağım qubla waqtında tap bolmağanıma bir ómir ókinip ótemen. Bul anıq. Biraq ol waqıtta men siziñ qadırındı hâzirgidey biler me edim?! Kim bilsin. Bâlkim, erkelik, menmenlik, biypârwalıq qılıp, aqınlap tasqınlap kewline tiygen de bolar ma edim. Al hâzir she?" (134-bet).

"Shın muhabbat tûbinde bir lawlap janbay qoymaydı eken-goy! Ol qashan da, hâr qanday jağdayda da jasaydı eken-goy! Janadı eken-goy! İyesi tabılsa janadı eken-goy! Jansın! Jansın! Lawlap jansın!" (134-bet).

Shıgarma syujetinde hâm kompoziciyasında obektiv realıqtağı hâr qıylı shım-shıtırıq waqıyalar emes, al negizinen eki qaharman Qumar hâm Baxashtıñ oy-sezimleriniñ gûresi hâm olardıñ keskin dramatizmi, dinamikalıq-analitikalıq hâreketşeñ qozğalıstıñ üstindegi sâwleleniwı birinshi orında turadı. Mine, usı nârsede dârege lirizmin hâm psixologizmdi de ulğaytıp qaharmanlar obrazın tereñ ashıwğa jol atıyadı. Eger jazıwshı obektiv turmıs waqıyaların retli orınlarda syujetke oğızgenda de olardı jan endirip, lirikalıq qaharmannıñ hâm óziniñ de janlı tvorshestvolıq fantaziyasınıñ ótkerip lirizmge, ishki keshirmelerge boyap súwretlegenlikten de olar ayrıqsha kórkem psixologiyalıq alımiyetke iye bolğan.

Qumar hâm Baxash ortasındağı muhabbat otları hesh bir sonbeytuğın sezim bolıp shıgadı. Baxashtı kelinshektiñ eri Tawmurat urın atızına izlep kelip ólimshi etip urıp-sabap ketse, olar arasındağı qatnasıqlarğa Qıdırbay atlı zâhârli qoñsısı tağı basqalar ot taslasa da, jigitin atası tıym salsa da, olardıñ bir-birin qıymaslığı kerisinshe údey beredi. Bularğa qosa jas kelinshektiñ Baxashqa jazğan mınaday sózleri muhabbat otın jâne de úrleydi:

"Qımbatlım Baxash!... Meniñ boyımda bala bar. Awa bala bar. Ol da bolsa tap seniñ balañ! Awa, inan, tap seniñ balañ. Búgan men de bolenmen. Oytkeni óziñ bileseñ, Tawmurat mennen basqa talay qatın alğan, al olardıñ he biri onnan bala tuwmağan, kópshiligi ajırasıp basqa birge tiygennen keyin ğana balalı bolğan... Joq, joq. Bul emes. Bul tek seniñ balañ! O, Baxash! Men sonda usı bala sennen dâregey dep qansha tilek tilegen edim deyseñ?! Uyat bolsa da qumarlanıp, shım-shıtırıq menen moymıña qansha asıldım deyseñ?! (135-bet).

Qumardıñ jigitke qarap jarılıp aytqan bul sózleri aradan kóp nârseler atıp ketken soñ hâtteki Baxashtıñ anası kelinshekke "balamdı tımış qoy!" degennen keyin, ol Tawmurattan qattı soqqı jegen soñınan aytılsa

da, Baxıt traktorshılıq kurstı pitkerip awılǵa islese de, ol jas kelinshekten güder úze almaslıǵına kózi jetedi. Sóytip ol oqıwǵa ketemen dep Qumardan xabar almaqshı ekenligin anası sezip, jigítke ruxsat-aq pátıya beredi. Baxash (Baxıt) onı izlep kelse jas náreste qaytı bolǵan. Hár tárepleme hijran azabında qalǵan jas kelinshek Qumardıń awhalı júdá tómenlegen. Qaharman ómirindegi hám onıń ruwxıy dúnyasındaǵı usınday bir qıyın psixologiyalıq máwritlerdi jazıwshı júdá sheberlik, ayırıqsha tásirshenlik penen ashıp súwretleydi.

"...Men Qumardı ádewir salqın qanlıq penen ushıratım. Ol qábiristannıń ortaragında náresteniń ústine qoyılǵan uzınlıǵı qulashtay, eni ensiz, aynaday tegis, qara tastı qushaqlap, tınısh jatırǵan eken... Jengesi de ádewir waqqa shekem meni ańǵarmadı... Ol birese maǵan, birese qábirdiń tasın dastanıp uyıqlap qalǵan Qumarǵa jalt-jalt qaray beredi" (168-169-betler).

"...Men qaltamnan bet oramalımdı alıp, tastǵı náresteniń betlerin, ózin hám pútkil tastı sıırıp shıqtım... Ay, Qumar, Qumar! Sen óziń misli bir náreste ediń-ǵo! Saǵan bunsheli analıq mehir, analıq sezim, bunshalıq perzent qádiri qashan kirip úlgerip edi?! Qashan?" (170-bet).

"- Qumar! ...Qumar, kózindi ash! – dedim ásten. Sebebi bunnan bılay jata beriwe qırılı tas anıq bawırın pıshaqtay kesip atır..." (171-bet).

"Men hár qanday ishqi muhabbetten, hár qanday qayǵıdan perzent muhabbetiniń, perzent qayǵısınıń ústin turatuǵının sonǵa bildim". "Men onı bir-eki márte tiklep kórip edim, ol ózin mennen julqılap, tasqa ózin taslap, tastı qushaqlap bawırday berdi" (172-bet).

Mine, bunnan basqa úzindi keltirip tawısıw múmkin emes, biraq kózim qıymas bir neshe súwretlewler usı waqıtlardaǵı Baxashtıń da, ásirese Qumardıń ishki psixologiyalıq halatların júdá tásirli, júdá tereń hám múltiksiz, qalıwsız túrde realistlik penen ashadı. Solay etip aqırında olar jigittiń mártligi, ustamlılıǵı qosılıp, birge oqıwǵa ketedi.

X.Dáwletnazarovtıń "Álwidag, muhabbat, xosh qal, jaslıǵım...!" dóretpesinde syujet penen oǵan negiz etilgen konflikt hám onıń sheshimi joqarıdaǵıdan basqasha sıpatqa shayır-jazıwshı shıǵarmanıń basında dáslep óz tuwılǵan jeri, onıń menen xoshlasıp qalǵa kelip ómir keshirip atırǵanların, tuwısqanları hám ata-anası haqqında oy-sezimlerinin aǵısların proza tilindegi poetikalıq ishki keshirmeler, lirikalıq ishki tolǵanıslar menen jazadı da, al obektiv "waqıyalı" syujette lirikalıq qaharmannıń óz klasslası Aybolǵan degen qızǵa ashıqlıq sezimlerinin payda bolıp, onıń kem-kem háwij alıwın, bul haqqında Nurnazar degen dostı menen sırlasıwın aytadı. Biraq Ayman (lirikalıq qaharman) óz

muhabbatın oğan sezdirip, qızğa da qosıq penen bildirip jürse, Aybolğan älle qashan ata-anaları tärepinen Nurnazarğa atastırıp qoyılğan eken. Olar biraq bul tuwralı Aymanğa, basqalarğa da tis jarıp aytpaydı. Bul arıdı Ayman dostınıñ kempir apası Mänigül kempirden:

"- Ayman, qarağım! ... Mına joraña öziñ-äm túsindirmesen, men ayta-ayta uqtıra almay-aq qoydım. Özleriniz benen birge oqıytuğın anaw Ulziyra kempirdiñ qızı Aybolğannıñ äke-sheshesi menen bunıñ äke-sheshesi quda bolıwğa söz baylasıp edi",- degen sözlerin esitkende

... Öz qulağıma özim isenbedim. Tús kôrip atırman dewge túske de usanas?! Bul ne hal? Bul ne awhal? Usı waqıtqa shekem bul jöninde birde mir marte esitpegenim be? Nurnazar, Nurnazar, Nurnazar-ay! Sonsha dos bolıp jürip bunıñ nesin mennen sır tuta qoydı eken? yamasa oğan-äm kempir apası jaqında aytıma eken? Eseye kele buringıday apıtıla bermeydi eken goy, kökirek degen qurgır!"deydi.

Demek, bul sözsiz körkem psixologiyalıq süwretlew ekeni anıq kôrinip tur.

Söytip, usınday obektiv real waqıyalardı syujet etiw arqalı da avtor qaharmanlar psixologiyasında eñ aldı menen ashıqlıq sezimlerin, olardıñ ruwxıy dúnyasındağı gâde tuyıqlıq, az da bolsa ishte sır saqlaw bazda ashıq kewillilik, doslıq qásiyetlerdi hām tağı basqalardı da realistlik penen ashadı. Sonday-aq, "jazıwshı-shayır" bul psixologiyahq sezim hām oylardı tek gâna qurğaq syujetler, waqıya quwalawshılıq penen emes, al sol waqıyalardıñ juwmaq hām nâtiyjelerin, olardıñ kelip shıǵıw sebeplerin qaharmanlar jüreginen ötkerip, yaǵnıy syujetke pikir bolmaǵın, sezimtalıq jüklep süwretleydi. Misalı, joqarıdağı sözler hām waqıyılardan keyin lirikalıq qaharman:

"Men ne deymen?! Tula-bedenim duwıldap awzım sözge juwıypadı...

Ällen, ällen waqıtta... Mänigül sheshey qansha söyledi... Nurnazar birtaı neshe ret kirip shıqtı...

- Nurnazar aytqandı etedi goy... Men özim äytewir qanday xızmet bolıw da tayarman, -dep qâpelimde kúni menengi sezimlerimnen arılıp dıǵa keldim" (80-bet)-deydi.

"Söytip tağı da: "Biraq bul waqıtsha arılıw eken... oylanbay qabıl alıw sheshim eken. Eñ bolmasa ündemey qala qoyғанымда ne qılar ıdı sol ret! Yaǵaw, yaq! Ol múmkin emes! Onday bekkemlik bizde qaydan bolsın?!... Nurnazar menen jargı tartıp turganımızda Aybolğan

haqqında gâp bolğanda onıñ jüzinde ne özgeris boldı desem... Sonda qâtelespegen ekenmen. Nağız dos eken, ol sonda nege anıǵınan kelmedi eken" (80-bet)-dep sır shertedi.

Jazıwshı syujetke engen waqıyalardı qaharmanlıq oy-sezimleri menen öz-ara sahtırıp beriw arqalı olardıñ ishki dúnyasındaǵı ornalısqan güresti, pikirler dinamikasını sheberlik penen sáwlelendiredi. Bularga hár qıylı lirikalıq hám psixologiyalıq monologlar, portretlik súwretlewler, qıymıl-qozǵalıslar hám taǵı basqalar birigip bir tutas shıǵarma lirizm menen psixologizmdi, onıñ poetikalıq sapasını kóteriwge xızmet etedi. Bunday psixologiyalıq, lirikalıq usıllarǵa arnawlı túrde keńirek toqtaymız. Shıǵarmada lirik qaharman hám prototip-avtordıñ ata-anasına, xalıq dástúr-saltına, dinge qatnası waqıyalar, óz awılınan ákesi menen Xalqabadqa bazarǵa barıp hám jol boyı kórgen waqıyaları jáne olardan payda bolǵan oy-sezimler de lirizmdi hám psixologizmdi ótkirlestirip sheber súwretlengen.

Prozalıq poema syujetlerinde Aybolǵanlar mektepti pitkeriwden-aq kempir apasınıñ sińlisi Gúlziyranıñ úyine kóship ketedi. Sebebi olar qawendersiz turmıs keshirip atır edi. Bunnan keyingi lirikalıq qaharmannıñ ishki keshirmelerin avtor: "... qaytse de top-tolı awılıımız bosadı qaldı, shadlı shawqım súrenler tındı qaldı, menin bay kónilim jarlı túsip, olardıñ kóshken jurtınday, taslap ketken úyindey húwledi qaldı" (83-bet), -dep beredi.

Bunday súwretlewler E.Ótepbergenovtıñ "Qumar" povestindegi lirikalıq qaharmannıñ Qumar ata-anasınıñ úyine ketip qalǵanınan sońǵı sezimlerin ashıp beriwine uqsas. Onda syujet hám konflikt Qumar menen Baxıttıñ qosılıwı menen juwmaqdanadı. Jigit soń qızdan ashıqlıq xatın alsa da juwap jaza almaydı. Sóytip shıǵarma Aymanın qızǵa sırttan baxıtlı bolıwın tileydi hám óziniñ jaslıq ómiri menen muñh xoshlasqan lirikalıq ishki keshirmeleri menen juwmaqlanadı.

Lirikalıq prozada qaharmanlardıñ sırtqı pishim hám sırtqı tulǵaların súwretlewler de qadimgi tradiciyahq epikalıq, prozada basqashalaw bolıp keledi. Bunda qaharmanlardıñ portretleri de lirika janrınan tábiyatına biraz beyimlestirilip, lirizmge bólenip, olarǵa ózgeshe boyawlar súrtilip kórsetiledi. Onday portretlik súwretlemeler kópshilik orınlarda qadimgi epikalıq prozadaǵıday obektiv halda tolıǵıraq yanına bir tutas halda emes, al bazı bir portretlik shtrixlar túrinde, lirikalıq qaharmangá basqa bir obektiv qaharmanlardıñ unanǵan sırtqı pishimlik belgilerin tańlap, saylap-saylap alıw halında súwretleniwı múmkin. Yaǵnıy lirikalıq povestlerde portretler basqa bir qaharmanlar kózi menen

körüp sezilip, olar belgili bir emociya hām ekspressiv hallarda da süwlelenedi. Misalı:

"... Joqarıdağı mayda balalar onıń júzin kóriwden birden:

– Oy-o-o-oy, dım sulıw eken-ây! – dep baqırıp jiberdi"¹.

Demek, dialogtı isletiw sheberligine baylanıslı sırtqı tulğağa (portretke) berilgen bul baha öz emociyası, tásirliligi menen dıqqattı ózine qaratadı. Sonday-aq, tómendegishe súwretlemelerde ol jáne de tolıǵıraq, taǵı da tásirlirek etip, lirizmge, psixologizmge de bólenip beriledi. Jazıwshı bul jerde Qumardı lirikalıq qaharman Baxashtıń tilinen súwretlegen:

"Ol orta boylıdan kelgen, tulǵası músindey bir tutas dúziw, aq quba unshar eken: sút reń júzinıń alması bārqulla qızarıp, qara kózleri waqtı kosh bolsa kúlimlep, al bir nárseden kewli qalsa jawteńlep, ayanışlı tunırap ǵana turadı. Onıń júrisinde de ayrıqsha bir ıqshamlılıq, ahıyraqılıq bar. Adımın atıp, jerge ayaq basqanlarında da taq-tuynaqtay al-hem bar. Rasımdı aytsam, men usı waqıtqa shekem onday súykimli unshardı ómirimde ushıratpadım. ...ol bir jaqtan kiyatırsa, ya bir jaqqa buntırsa awıldın mayda balları menen qızları joldın shetine shıǵıp, oǵan an-tan bolıp turatuǵın edi.

Awıldın bas kótergen jigitleri birden-aq edireń-edireń ete qaldı..." (9 bet).

Körüp otırǵanıımızday-aq bul portretlik súwretlewde avtor onı qaharmanın hām basqaların qıymıl-qozǵalısları menen biriktiriwden tıqan, onda tereń lirizm, ayrıqsha bir simpatiya bar. Bul shın beriliw hām pafos kóbirek lirikalıq qaharman Baxashtıń júreginde jalın atqan muhabbat otınń hawiriniń, onıń psixologiyalıq oy-sezimlerin bizge tereńnen jetkizedi. Al, onı bir tárepleme túsiniw, qaharman obrazın, Qumardıń sırtqı pishim hām kelbetin folklordaǵı sulıw qızların keltiretindey etip ideallastırıp súwretlew sıpatında bahalaw naduris bolar edi. Negizinde bul kórkem prozadaǵı haqıyqat realistlik hām psixologiyalıq portret, oy-sezimge tolı sırtqı tulǵanı súwretlew sheberligi bulıp esaplanadı. Talantlı jazıwshınıń usınday súwretlew sheberligin, onıń sırtqı tulǵanı janlı qıymıl-qozǵalısta alıp emociyalar beriwin, bundaǵı unamlı hām unamsız táreplerdi de ashıw uqıplılıǵın mma talatlerde de anıq kóremiz:

"Ol meniń túrime jáne bir qarap alıp onnan beter kúliwge qaradı. Maıan qolın shoshaytıp kúle berdi, kúle berdi. Sebebi meniń betlerim qara kúye, tek tislerim ǵana aǵarıp kórinetuǵın qusaydı oǵan. Ásirese, ol

¹ Митенбергенов Е. Қумар ... 9-бет.

qaptalda jarbıyıp jatırğan göne malaqayımdı, onıñ bawsız qulaqların eki jaqqa shalqaytıp jiberip, basıma áytewir terisine kiygizip qoyıp kúlgende meniñ janım Qumar ushın hâdden tıs râhât taptı hâm usılay uzaq otırdım. Qumar da kúle berdi, kúle berdi. ... Onnan keyin ol meni shirgübelek aylanıp jürip üstindegi barlıq qardı qağıp shıqtı. Jaña otındı kötergende kúyik sheñgeldiñ shaqaları shertilip tiygen bolıw kerek, onıñ da appaq júzinde bir-eki qara sızıq kórindi. Qasları da qap-qara kúye bolıptı...

– Seniñ, de betiñ kúye, -dedim..." (65-bet).

Bul Qumar menen Baxashtıñ otın alıp kiyatırғanda jas kelinshektiñ onı arqalağan otını menen qosa qarǵa awnatiwınan soñǵı mawritlerdegi kórinisler. Onda belgili sharayatlardaǵı sırtqı tulǵa-portrettiñ yumorlıq belgileri de, olar arasındǵı bir jaǵınan jas óspirim-balalıq, ekinshi tárepten goshshaq jaslıq muhabbattıñ otlı demleri de tereñ psixologiyalıq túrde ashılǵan.

"... birewimiz birewimizdi suwǵa iyterip jiberip qashamız hâm birewimiz sonǵa kiyim-kiyimimiz benen suwǵa jalp ete qalamız, ekinshimiz... Eñ soñında kiyimlerdi keptiriw múshkil bolıp qaladı. Aqırında ... kiyimlerimizdi sheship, qalıqlıqta teris qarasıp turıp sıǵa baslaymız. Qumar bundayda ǵa uyalıp, ǵa ashıwlangan bolıp:

– Arman qara, maǵan qarama! – deydi mañlay shıptı. Onıñ menen qaramay tura almayman. Onıñ músindey dúziw, múltiksiz appaq bolasınlı denesinen men kózimdi ayırǵım kelmeydi. Öz názerimdi ózim onnan irke almayman. Qayta ózimdi uslay almay qaraǵım kele beredi. Onıñ menen de turmay... aqırı tuw sırtınan bildirmey barıp qapsıra qushaqlap alaman. Bizler sonǵa ekewimiz ... mañǵı ajıraspaytuǵınday, usılay mañǵı jasaytuǵınday sezemiz" (102-bet).

Álbette, bulardıñ barlıǵı jigit kózi menen salınǵan estetikalıq bahası joqarı sırtqı portretler bolsa, al jazıwshı Qumardıñ oy-sezimleri menen Baxashtıñ sırtqı tulǵa-pishimlerin sızıp, sol arqalı da kórkem psixologiyalıq súwretlewde sheberlikke erisedi. Mısalı:

"... kishkene salmanıñ qulaǵın ashıp atır ekenseñ... Maǵan tek aratı tura, keshegidey kóziñniñ astman jasırınıp qarap-qarap alǵanıñ bolmasın derlik basındı kótermeydiñ. Men iyniagashımdı iynimnen alıp atırıp saǵan asıqpay bir qıyadan názer saldım. Sol waqıtta sen boyıñ ádewir ósip, ústiñgi tolıq erniñ ústinde qıyaqtay qara murt jaña táp berip kiyatırǵan, orta boylıdan kelgen sál arıqlaw, tal shıbıqtay náwshe bala ekenseñ. Men de qısınıp saǵan kóp qaray almadım" (128-129-bet). Usı sózler povesttiñ soñǵı bólimlerinde Qumardıñ jigitke jazǵan xatı formasında berilgen hâm onda kelinshektiñ óz qatarlı jigitke degen intıqlıǵı birden-aq

seziledi. Sonday usı Qumardıñ öz eri Tawmurattıñ sırtqı tulğası menen kórinisine bolğan tómendegidey bahası hám kóz qaraslarına da nâzer awdarayıq.

"Sol kúni Tawmurat âdettegiden kesh, derlik el jatqanda keldi. Bul ret onıñ túsı kúndegilerden de suwıq edi. Ol sırttan ústindegi kiyimlerin de, ayağındağı may-may kerzi etigin de sheshpey duwrı menin ústime kırıp keldi!... Keldi de qapını sart ettirip qattı japtı. Keyin ol mağan tesilip izah qarap turdı da, adımların âsten atıp mağan qaray qorqınıshlı júre basladı. Sol waqta onıñ kelbeti mağan onıñ menen sol taw astındağı quralı tünde mashın ishinde júzbe-júz ushırasqandağıday qorqınıshlı bolıp kórinıdi... Ol mağan kem-kem súzetuğın buğaday oqırayıp tigilip jaqınlay berdi. Sonda men onıñ bet âlpetinen burınğılardan âlle qayda basqasha izanı sezdim" (135-bet). Usınday qorqınıshlı kelbeti menen sol saparı Qumardı tap bir ayğa shekem kele bolmastay etip, ólimshi qılıp tabaydı. Ol haqqında kelinshek öz xatında Baxashqa: "... basqa jerlerimdi esapqa almağanda bet - awızım tepkiden tilkim-tilkim bolğan eken. Betimdegi jaralar, kökler, kózimniñ ishindegi qantalağan daq menin türimdi pútkilley ózgertip jiberdi. Men olar ketkenshe, âsirese, menin kóziñe túsıwden qorıqtım" (139) – dep jazadı. Jazıwshı usınday portretlik súwretlemeni de xat formasındağı qaharmannıñ öz sózleri menen berip kóp nátiyjelerge erisken hám ol kórkem psixologiyalıq súwretlew áhmiyetine iye. Sebebi, onda Qumardağı shıdamlılıq, qıyaslılıq ta ashılса, ekinshi tárepten Tawmurattıñ kókirek tolı Baxash hám Qumargá degen kek-ızası menen jawızlığı psixologiyalıq túrde ashılıp berilgen. Al, Qumardıñ jigitke bet-âlpeti dúzelgenshe kóringisi kelmewi – bul onıñ muhabbatının jemisi bolıp, ol Baxashqa jaman kelbeti menen kórinbekshi emes, tağı bir tamanı onıñ Tawmurat penen jaman islerge barıp qalmawın da qálegen shıǵar. Bul da kelinshektegi aqıllıq, ustashılıqtıñ sıpatlı belgisi.

Mine, usı Tawmurat atlı jawız-eki ayaqlı haywanga megzes insannıñ da kelbetin sheber psixolog hám lirik qálem iyesi bılaysha kórsetedi:

"Tawmurattı ákelip, ortaq qara gúrsige otırgızdı. Ol júdá azıp-taǵan. Saqal-shashı ósip, ábden badbásher bolıp ketken. Biraq onıñ sol doqırayǵan túri. Beti ele bilsh etpeydi. Adamlarǵa da arqayın qarap otır. Adamlar bolsa, oǵan bul reet hâdden tıs qahar menen qarap tur. Solardıñ belinde Qumar da bar. Sot úsh kún sozıldı" (117-bet).

Haqqıyatında janlı obektiv turmıstıñ ózinde de usınday ar-hújdansız hám jawız, arsız adamlar bolatuǵını anıq. Sonlıqtan buni da bir tárepleme umımsız tárepleri menen ǵana sızılǵan psixologiyalıq portret eken, dep

esaplawğa bolmaydı. Jazıwshı unamsız obrazlardıń da sırtqı geypara kewilge qonımlı táreplerin, unamlı qaharmanlardıń sırtqı tulǵasın kózge qolaysız kórinetuǵın táreplerin jasırmay, olardı tereń shınlıq penen sıızıp kórsetedi. Usı baǵdarda tómendegidey eki túrli portretlik súwretlewlerge dıqqat awdarayıq:

"Ol endi dım háreketsiz, bir túrli tım-tırılıq penen turǵan jerinde zıńireyip turdı da qaldı. Men ań-tań bolıp, oǵan qarap ańıraydım da qaldım. Onıń kózleri bir túrli adırayıp, júzi de quwarıp baratırǵanday kórindi maǵan. Ol esinen ayırılıp, tap aqlı zayıp bolıp baratırǵanday. Men qattı qorıqtım. Hátte oǵan qaray sál jaqınlawǵa da, qushaqlap buringıday aymalap jubatıwǵa da qorıqtım..." (124-bet).

Bul Baxashtıń onı izlep barıp, perzenti jerlengen qábirstannan tawıp algannan sońǵı Qumardıń sırtqı kórinislerin, sırtqı kelbetin súwretlew bolıp esaplanadı. Jazıwshı tárepinen bul eń bir bas qaharman hám unamlı obrazdıń sırtqı kelbetin ashıw principı hám ol naǵız ómirdiń dal ózindegidey psixologiyalıq ózgeris ústinde, qaharmannıń öz-ózin hám sırtqı tásirlerden de payda bolǵan evolyuciyasında ashıp kórsetilgen. Al, endi qálem iyesi jáne bir qaharmannıń sırtqı portretine tiyisli shtrixlardı qısqa-qısqa bilay etip te súwretlegen:

"Gúljan... usı awılǵa eńkeyip kelinshek bolıp tústi. Ol júdá kórkem nashar edi. Házir de kórkem. Aq bozlaq, tolı deneli, uzın boylı, bókse ırǵalǵan, jılanday jılsılaǵan bir bále. Kúlkisi de, nazı da óziniń buzıq qıyalınan dárhal derek beretuǵın, geypara awma erkeklerdi hâ demey ózine awdarıp, izine iyttey ertip kete beredi" (26-bet). Bizińshe, jazıwshı tárepinen bul da naǵız ómirden alınǵan janlı tulǵa, sırtı kórkem bolsa da ishki dúnyası buzıq adamnıń psixologiyasın sawlelendiriwshı usıl bolıp esaplanadı.

X.Dawletnazarovtıń "Xosh, qal, jaslıǵım...!" dóretpesinde de sırtqı portretlik súwretlewler eń aldǵı menen óz lirizmi arqalı kózge taslanadı. Ol prozalıq poema bolǵanlıqtan da jazıwshınıń portretlerge de lirikalıq aspektte qatnas jasap súwretlewi zańlı hám ózine tartımlı.

"Peshtıń quwısında qos kópshikti shıǵanaqlap, jambasqa taslaǵan aq köylek, aq damballı shashı buyrıl tartqan ákemiz shıp-shıp terge túsip gúlli shâyneginen gúlli kesasına shay qaytarar. Temir peshtıń qarsı awzında hâwiri pâsenlegen oshaqqa kespeltek aǵashlardan qalap jiberip, ábden saqırlap qaynaǵan qara qumandı alıw ushın tutqıshqa qol sozǵan anamnıń júzi átoshtandaǵı gıjlaǵan ǵozdıń qızǵısh turınan ba, hâwirinen be, narttay janadı".

Albette, bul da shayır tabiyatlı jazıwshıdğı súwretshiliktiń de, sezimtalıqtıń da hám onıń óziniń, lirikalıq qaharmanınıń da ata-anasına bolǵan muhabbat, izzet húrmet sezimleriniń kórkem psixologiyahq kartinası. Sonday-aq, bunda lirikalıq prozada kóbirek orınlarda qaharmanlardıń portreti janlı háreket, qıymıl-qozǵalıslar menen tıǵız biriktirip beriletuǵınıń gúwası bolıp otırımız. Joqarıda E.Ótepbergenov dóretpesinen alınǵan misallardıń kóbisinde de usı jaǵday basım keledi. X.Dáwletnazarovtaǵı mına tekste de usı sıpat basım hám ol janlı, tásirshen hám sheberlik penen sızılǵan kartına ...:

"Attıń irkilgeniniń liykini bar ...

Nege ekenin, qáydem, aǵam mına samallar húkimdarlıǵında qalǵan mına góne tamhıqqa ma, usı áwliyeshilikke me júdá húrmet-itibarlı. Biz qatal júrgen ákemiz usı dárgayǵa kelgende júdá múlayım, júdá jumsaq minezli. Geyde qaraptan qarap otırıp kózlerinen aqqan jası ǵarrılıq ájimi torlay baslaǵan júzin suwǵarıp, saqalınıń ushınan sorgalaydı. Jáq-aw! Hesh te qaraptan-qarap emes! Aqırı bul jerde onıń biyshara ata-anası jatır goy!

Awel dayı atam Jámiy suwıp, Saparbayjan, kempir apam Dárigúl mama, biyperzent ketken qız apamız Sáliyma, sonıra ózi, ózinen de, ul-qalarınan beter janmıń ishi kóretuǵın bizlerdiń Ubaydulla aǵamızdıń izleri de ómirdiń usı tuyıq jolında, usı jerge kelip joytıldı. Usı, usı, usı jer..." (52-bet).

Demek, bunda sırtqı tulǵanıń taǵı bir, azı-kem shtrixları ǵana qaharmanın qıymıl-qozǵalısları menen birge alınıp, ol lirikalıq stil menen súwretlengenlikten de tutas tekst kórkem psixologiyalıq kúsh-qat alǵan. Ol hár bir oqıwshını da óz iyrimine tartıp, ómirlik filosofiyalıq tolǵanıslarǵa, turmıs haqıyqat haqıyqatlıǵınıń bazı bir tragediyalıq tárepleri haqqında oy-pikirlerge baslamay da qoymaydı. Bul haqqa súwretlew usılları mene qatar qálem iyesiniń portretlik shtrixlardı da óz ornında, sheberlik penen isletiwinen kelip shıǵadı.

X.Dáwletnazarovtıń bul dóretpesindegi usınday bazı bir tragediyalıq sezimler kem-kem muhabbat baǵdarına da awısıp, ol lirikalıq tús alıp bıradı. Bunday portretlik-sırtqı tulǵaǵa tiyisli shtrixlar júdá qısqa bolsa da tereń mánili, tásirli hám psixologiyalıq áhmiyetke iye bolıp keledi. Mısalı: "Onıń kúldirgishleri oyıla kúlgen húsni-shırayı menen tımuq tımuq megzes kewil irayı júdá únles, júdá qup túsken... Son-soń ańǵarıp jımmen aw onıń muńlı ekenin ...

Kózlerdi júrektiń aynası dep biykargá aytpaydı eken. Onıń jan dúniasındaǵı qaǵǵı-sherín hámmeden burın usı kózlerden oqıdım, usı

közlerden bildim. Usı quralay közlerden, sharası talay reet lip-lip jasqa tolğan usı, usı jawdırasqan közlerden!..." (59-bet).

Degen menen lirik qaharmannıñ ishki sezimleri mudamı bunday ğamlı tuyǵılar menen tola bermeydi. Ol öz ornında öz muhabbatınıñ iyesi Aybolğan haqqında liro-romantikalıq ishki psixologiyalıq keshirmelerge beriledi. Ulıwma alǵanda "muhabbat" atlı sırlı hám qúdiretli sezimler dúnyası romantikasız, ármansız, eles penen qıyalsız, ayrılıqsız da jasawı mümkün emes. Jazıwshı insan ruwxınıñ usınday halatların dál türde tawıp alıp, olardı sheberlik penen portretler, portretlik shtrixlar arqalı aq qaǵaz betlerine tóge alǵan. Qarañız: "Qıyalımda onıñ kelbeti... Klassta tap menıñ aldımdaǵı partada otırǵan Aybolğan" (62-bet).

"Qaytadan menıñ aldımdaǵı partada, tap menıñ tuwrı qatarımda jáne Aybolğan payda boladı. Közlerime shoqtay basılǵan onıñ qızıl ğijını beshpenti, beshpentinıñ ústinde negedur basqa qızlarǵa qaraǵanda keshlew er jetip atırǵan iyinlerinen sál-aq túsıńkiregen qap-qara burımları ... Aybolǵannıñ qızǵısh dónip qubılatuǵın júzlerin, oyılı pishinde jawdırap baǵatuǵın közlerin kórmesem de qanday sıpatta ekenligi maǵan belgili. Tek men ushıwǵa talantlıǵan aq quwday aldınǵa sozılǵan moynında tarınıñ qaramınday meñin, sulıwların izine ergen sinlileri kibi burımlarınan ónege alıp, tawlanıp ósken tulımshaqların, qol sozımda, hâtte alǵan demimizge shekem ap-anıq bilinip turatuǵın usınday aralıqta kórip otıraman. Közlerimniñ, júregimniñ, qıyallarımniñ siltegen jaǵına qaray olardıñ izinen qalmaq mǵnılep erip otıraman" (63-bet).

"Onıñ közlerinde oqıp uǵıp bolmaytuǵın sózler közlerime toǵısqan gezde jan dúnyamdı tolqıtıp-tebrentip jiberetuǵın ótkirlik, hesh táriyiplep, hesh uǵıp bolmaytuǵın bir hayran qalarhıq tábiyǵıy tásir etiwshı nur payda boldı. Usı altın sáwle, usı shahiy nur qayda barsam da, qayda júrsem de soǵılıǵında ómirim boyı menıñ menen birge jasap qaldı" (63-64-betler).

Haqıyqatında bul qatarlardıñ bir sózin alıp taslasaq ta, onda lirikalıq qaharmannıñ oy-sezimleri, ishki keshirmelerine zaqım, zálél keltirgendeı, olardı súwretlep jetkeriwdegi avtor sheberligine nuqsan etkendeı bolamız. Jazıwshı ushın bul eñ jaqsı nátiyjeler bolsa kerek. Usınday tabıslarǵa sóz sheberi qaharmannıñ sırtqı tulǵası, bet-júzindegi sırlardı realistlik penen sáwlelendiriw arqalı da erisken.

Ulıwma alǵanda XX ásirdegi qaraqalpaq prozasındaǵı kópshilik lirikalıq povestlerde epikahq proza mene qatar insan kelbetiniñ sırtqı sıpattıń kórsetiw arqalı da olardıñ ishki ruwxıy, psixologiyalıq dúnyasını

ashıw sheberliginiñ jaña qırları payda boldı. Olarda, äsirese, qaharmanlardıñ sırtqı kelbetin lirik qaharmanlardıñ közi menen körıp bahalaw, olarğa ayırıqsha emociya jüklep süwretlew, portretlerdi epikalıq prozadağıday tolıǵıraq emes, al mayda-mayda shtrixlar menen-aq beriw arqalı obrazlardıñ ishki sırların ashıp beriw sıyaqlı sıpatlı belgiler batıl túrde rawajlandı. Bulardıñ barlıǵı milliy realistiklik prozamızdı mazmun hám forma jaǵınan buringıdan da bayıtıp turadı.

§ 12. Lirikalıq prozada qaharmanlar obrazın úyreniw usılları

Qaraqalpaq prozasında lirikalıq prozanıñ úlgileri, lirikalıq, liriko-psixologiyalıq povestleri bir waqıt ishinde hám epostıñ hám lirika janrının qasıyetlerin öz boyına sinirgenlikten olar kórkem prozadaǵı bir neshe kórkem psixologiyalıq süwretlew usılların iyelewi, olardı öz boyına tereñnen endire alıwı menen sıpatlanadı. Solardıñ ishinde eñ dálep lirikalıq hám psixologiyalıq ishki monologlarǵa dıqqat awdarıp ótiw orınlı dep oylaymız.

Ishki monologlar barlıq kórkem prozalıq dóretpelerde jiysi qollanıla beredi. Lirikalıq prozadaǵı, biz sóz etip otırǵan povestlerde bunday monologlar biraz basqasha mazmunda hám ózgeshelew janrlıq hám ıstıllık sıpatında isletiledi. Olarda ishki monologlardı "Lirikalıq ishki monolog", lirikalıq ishki keshirmeler túrinde kóbirek ushıratamız. Sonday-aq, jiysi-jisi taza psixologiyalıq tolǵanıslar, psixo-filosofiyalıq óysezimler, filosofiyalıq mánisinde de qollanılıp isletiledi. X Dawletnazarovtıñ dóretpesinde bul sıpatlar lirizmnıñ basımlıǵı menen kórinse, E.Ótebergenovtıñ povestinde psixologiyalıq tolǵanıslar, turmıshlıq-filosofiyalıq oylarǵa tolı ishki monologlar ulıwma shıǵarma lirizmnıñ hám psixologizmnıñ támiyinlep, onıñ ekewiniñ birliǵın kúsheytip kórsetedi.

"Qumar ne qıların bilmey, ele sol ornında tamǵa süyeniwi menen dúreyip tur. Mina qasqır mina jeti túnde bul úyge nege keledi? Ya, ol hámı da usı úyge usmday qálegen waqtında kele bere me? Al, búgin she? Búgin ol Gúljandı qoya berip ózine bas salsa she? Qasaqana bul úyde búgin basqa hesh kimniñ joqlıǵın aytpaysañ ba?! Ámettin eki balası, qızı qayda? Belgisiz... Qońsılar da tım-tırıs. Ne qılıw kerek eken? Özın dolapqa atıp qashsa ma eken? Tas túnekte qayda baradı? Tañ atqansha ayın tuwıp bara ala ma?...". (38-bet). Demek, Qumardıñ bul ishki monologı, avtorlıq lirikalıq bayanlaw menen de birigip, ol taza

psixologiyalıq oy-pikirlerdegi dinamizmdi, analitikalıq oy-pikirlerdi sáwlelendirip tur.

Sonday-aq, jazıwshı Qumardı atap alıp ketip baratırǵandaǵı onıń oyların, sonda onıń kabinada otırǵan Gúljan atlı jeńgesinen járdem kútiwin de baxıtsızlıqqa tap bolǵan qızdıń ishki monologları arqalı tásirli hám tereń etip súwretleydi. Ayırım ishki monologlar avtordıń hám lirikalıq qaharmannıń tereń psixologiyalıq tebrenislerdi, úlken-úlken gumanistlik pikirlerdi de tuwdırıp otıradı. Mısalı, Tawmurat tárepinen tın ortasında Qumar zorlıqqa ushıraǵan jaǵdaydı sheber qalem iyesi bılaysha súwretleydi:

"- Apa! Apa-a-a!? ay-way, apa-a-apa-a-a a...! ...

Qumardıń shıńǵırǵan mına dawısın taw-tas ta, tungi menirew dala da, ashıq aspan da, baǵana ózine qarap shaǵırayıp jımınlasqan sansız juldızlar da pútkilley biypárwa. ... Hesh biri oǵan járdem qolın sozbadı. Bálkim mına tábiyat, taw-tas, tilsiz menirew dala, ashıq aspan, sansız juldızlar usı biypárwalıqtan mańǵı shıǵar! Al, insan she?! Qumar she?... Áy, Qumar, qáne seniń qúdiretiń?... Qáne, seniń hámmeden ózgeshe ármanlarıń? Qáne, seniń hesh kimdikine uqsamaytuǵın ómir jolıń? Seniń baǵana ǵana quwanıştan, shiyrin qıyallardan ... ármanlarıńnan tebrenip, sháwkildep soqqan júregiń házir lawlap jǵan jalınǵa misli muzlı suw quyǵanday birden pıqsıp sónip qalmadı ma?!" (48-49 –betler).

Taǵı da: "O, ómir! Bir jaǵıń jarqırıp tur, bir jaǵıń qarańǵı túnek. Bir jaǵıń kúlimlep tur, bir jaǵıń qabaǵın qarsı jawıp tur. Bir jaǵıń jadıraǵan jaz, bir jaǵıń qaqaman qıs. Bir jaǵıń quwanışlı kúلكi, bir jaǵıń kóz jas. O, ómir! sen neseń óziń? Mına jazıqsız Qumardı ayasańshı!" (107-bet).

Haqıyqatında da avtor hám lirikalıq qaharmannıń bunday, psixologiyalıq tolǵanısları ulıwma gumanistlik, ulıwma insanıyılıq sap hújdan menen ajıralmas birigip ketedi, olar qaharmanlar obrazın dúnyalıq masshtabqa qaray alıp shıǵadı.

Povestte qaharmannıń kúndelikli oylanıw, oy juwmaǵın shıǵarıwı, belgili bir sheshimlerge keliwi sıyaqlı psixologiyalıq halatları da ishki monologlardı paydalanıw arqalı tásirli, nátiyjeli túrde sheber sáwlelengen. Mısalı: "Tawmurattan ósh alıw meniń aldımǵa qoyǵan sol kúnlerdegi bas másele edi. Onda da onnan tap Qumardıń kózinshe ósh alıw... Joq, joq, ósh alıwdıń bul usılı sıra tuwrı emes! Basqa jol izlew kerek! Al, ulıwma kek saqlaw, ósh alıw kerek pe? Onıń ústine, ... onıń ústine ózimnen de azıraq bar emes pe?!... Al, jigitsilik she? Eger ma muhabbat bolatuǵın bolsa, ol she? Qoy ele de azıraq oylanıp kóreyin" (115-116-betler).

Baxash Tawmurattan qattı soqqı jegennen keyin usınday keshirmelerge de beriliwi âlbette, zanlı psixologiyahq qubılıs edi. Sonday murnına jaña gana samal enip atırğan bala jigittin mınaday psixologiyalıq halatlarga tûsiwi de tâbiygıy ekeni anıq ... "O, menin biyshara Qumarım! Gûnasız gana Qumarım! Ne ushın seni hesh kim ayay almaydı? Tâğdirge senin bunsha ne jazıgın bolıp edi?... Men she, men? Men nege seni usı azaptan qutqara almayman? Nege? Sonda ... yamasa men jaspan ba? Keselmen be?... Nege? Bûğan ne tosqınlıq qıla aladı?... Ôsek sözler me? Apam ba? Kim sonda?! Joq! Hesh kim! Hesh nârese! Tek men! Awa, men. Men ôzim natıqpan! Sonlıqtan Qumar ketip qaldı. Ketpey ne qılsın?! Ol kimge qalsın?! Men kimmen ôzi? Ya kimmen? Qolıma, tap alağanıma qongán mına bir muńlı qustı uslap qala almagán men kimmen ôzi? Âne, kôrdiñiz be?! Ol qus gayıptan tayıp, elp etip alağanıma bir qondı da "Pır-r!" etip qayıtıp, ushıp ketti. Ol endi joq! Qayıtıp kelmeydi. Joq!" (147-bet).

"Ây ômir, neseñ sen ôzin? Aldıma qarasam, artımda ġarip annam qulıp baratır, artıma qarasam, aldımda quyash ketip baratır. Neseñ, sen ôzin?" (165-bet).

"O, tâğdir! Bul biysharanın bunshelik dârejede qorlıq kôrgendey ne jazıgı bar edi? Onın buringı baxıtsızlıgı, buringı kôrgen qorlıgı, buringı tokken zahâr kôz jasları az ba edi?! Tâğdir, sen ne degen jawızsañ?! Sen onı ne qılıp qoydın? Ol sol nârestesiz endi qalay jısaydı? Qalay jısaydı ol?" (166-bet).

"O, tâğdir! Hâzir Qumar ne halda, men ne haldaman?! Bul quwanış pa, ya qaygı ma, ne ôzi?" (177-bet).

Mine, povesttegi basqa tolıp atırğan uzaq hâm ornalısqan oy-şarhımlarğa tolı psixologiyalıq ishki monologlardı keltirmey-aq, usılar arqalı da jazıwshının qaharmanlar psixologiyasını tereñ sâwlelendiriw sheberligi anıq kôrinse kerek. X.Dâwletnazarovtıń dôretpesindegi ishki monologlardı E.Ôtepbergenovtıń povestindegi ishki monologlardın qollanıwı menen salıstırğanda ôzgeshelikke iye. Bularda psixologizimge salıstırğanda da lıro-romantizmi basımıraraq ekeni birden-aq kôzge taslanadı. Mısalı: "Eh! "Tentek!", "Tentek!"... Sennen qansha suwlar aqqan?! Sennen suw emes nur aqqan, ômir aqqan. Qanshadan-qansha ul-qızlardın shoq balalıgın, shalıqan ġoshshaqlıgın, hasa

tayantqan garrılığın körgensiz. Men de közimdi ashıp, esimdi bilgeli özindi-mehirban Anajanımday, gamxor äkejanımday tanıdım"¹.

"... talay qaytıp, talay tasıǵan, talay mārtebe shadıqtan hallas urıp, talay mārte muñlarga batqan. Tentek jayım!". Bir-birimizdi oylap janımız ashıytuǵın tek bizler ekenbiz goy, kindik qanım tamǵan kózlerime sürme Anna topıraǵım! ... bir-birinen waz keshpegen, birin-biri mudamı oylap júretuǵın tek bizler ekenbiz goy! Bizler, bizler, bizler ekenbiz goy!" (8-9-betler).

Mine, "shayır-jazıwshı", "shayır-prozashı" retinde de avtor eń dáslep öz awılı-Ana topıraǵı haqqında usınday lirizmge tolı oy-sezimlerdi beriwi hár tárepleme maqsetke muwapiq kelip, ol prozalıq poemada körkem psixologizmdi de kúsheytken. Haqıyqatında da shıǵarmanıń tap usılaysha turmıs shınılıǵın, qaharmanlardıń ishki ruwxıy dúnyasını bayanlaw hám ashıp beri w stili, hár qıylı poetikalıq qaytalawlar menen úndewler, ritorikalıq sorawlar onı "Prozalıq poema" "Nasıırıy poema" dewge múmkinshilik beredi. Bundaǵı sıpatlar tek ǵana shıǵarma tilinde, yamasa birli yarım abzaclar da ushırasıp qalmastan, al bular pútkil dóretpeniń syujetlik hám kompoziciyalıq barısında, súwretlew usıllarında jiyyi-jıyyi qaytalanıp otıradı. Qarańız:

"Men sennen neshe reet kesip ótkenimdi bilmeymen, "Tentek jap!" Tek jasqańa jetiwden burqasınlaǵan ılay suwınnan sańurıslap ishiwge de qanaat etpey, kókiregimdi kóksińe qoyıp jataǵalıp, shıp-shıp terge túsip ishетуǵınımdı bilemen. Kúni boyı ishińnen shıqpay balıqqa aylanıp kete jazlaǵanıńdı bilemen. Kóp nárselerdi, kóp hádiyselerdi alaquynlı waqıt shańǵıtı alle qashan kóship ketse de, men biraq seni, seni, seni bilemen!

... sennen nur aǵar edi, ǵawhar dúr aǵar edi, qanshadan-qansha kewillerge quwanış bolıp quyılǵan yoshlı jır aǵar edi" (9-bet).

Kitaptı, prozalıq poemanı oqıy baslaǵannan-aq onı jazılıw, dóreliw stilindegi qulaqqa qanday da jaǵımlı poetikalıq ún, lázzetli hawız esitilgendey bolıp, onıń pátı oqıwshını eriksiz biylep aladı. Bunday jaǵımlı hawız milliy folklorımızdın poetikasın esletiw menen birge Sh.Aytmatovtıń lirikalıq povestlerin, Sh.Seytov, K.Mámбетov, U.Pirjanov, K.Smamutov hám taǵı basqalardıń lirikalıq, liriko psixologiyalıq dóretpelerindegi ritmikalıq stildi de yadqa eriksiz túsiredi. Sonlıqtan ádebiyatshı S.Bahadırova óziniń maqalasında Sh.Seytov povestlerin "proza tilindegi poeziya" degen. Usınday poetikalıq stil X.Dáwletnazarovtıń shıǵarmasında da basım bolıp, lirikalıq qaharman ana – jer, tuwılǵan topıraq, muhabbat, jaslıqqa degen ishqi-sezimlerin

¹ Дәулетназаров Х. Хош қал жаслығым... Нөкис, "Қарақалпақстан", 1993. 8-бет

tereh psixologiyalıq tolganılar menen ashıqtan-ashıq aq kökireklik penen jetkeriwge xızmet etken. Mäselen: "Kelinshekler hämledarlıq payıtında saz kesekke jerigen. Sonlıqtan shıǵar, perzentleri tuwılǵan jerine bñyiri burıp ósken. ... Al, hãzir sonday qıp-qızıl saz qaldı ma?! Al, hãzir jata qalıp, miyrin qangansha ishetuǵın ılaytıp aqqan mazalı suw qaldı ma?! Esigiñniñ aldındaǵı qıytaqlarǵa ashqan suwda qalashları kórinip júzip keletuǵın balıq qaldı ma?!" (9-10-betler).

Ane, bular naǵız zamanagóy problemalardı da shın mánisindegi lirizm hãm psixologizm menen súwretlew bolıp esaplanadı. Olardaǵı lıro-romantikalıq sezimler de, tereñ oylı ishki psixologiyalıq keshirmeler de ózine tartımhlıq penen bir-birine júdã jarasımly birlikte sintezlenip awlelengen.

Shıǵarmada geyde avtor isletken ishki monologlarda lirizmnen de góre tereñ psixo-filosofiyalıq oylar, yaǵnıy naǵız kórkem psixologiyahq súwretlewler de basım kelip, olar oqıwshılardı da tınımsız tolganıslarǵa baslaydı. Mısalı:

"Jol... Adamdı-adamǵa, armandı-armanǵa, kózlerdi-kózlerge ushıratıratuǵın, qollardı-qollarǵa qawıstıratuǵın jol. Men tuwılıp atınapqa názer salıp, úyimnen, awılımnan bılay-bılay shıqqannan baslap barlama birge barıp, birge qayıp, hãmiyshe ózine sharlap turatuǵın jol. Bul jol-misli talassız aǵıwdan tınbaytuǵın, suwı qayıtpaytuǵın sayǵa-salǵa megzes. Biziñ "Qıysıq terekten" atlangan kóp ǵana jigitlerge, uzatılǵan kóp ǵana qızlarǵa usı jol kózge jas alıp, qol bıǵap, xosh aytısıp qalǵan. Olardıñ birazı bunda qayıwdı umıttı. ...Taǵdır olardıñ eskeklerin andırıp jibergen, kemelerin tuǵıyıqqa batırıp jibergen. Taǵdır meniñ qanıday yadıkesh dasqal ósken inim Saparbayjanımdı, bizdi bar etken Akejanımdı ózi talay ret saz dawısqa salıp oqıǵan awır ırǵaqlı hãm jubanış baǵıshlawshı quran qırãtı astında usı jol arqalı ayaqların jer ıldırmeı aǵash atqa mingizip alıp ketken..." (10-11-betler).

Usınday ishki monologlar tipindegi lirikalıq qaharmannıñ psixologiyahq tolganısları hãr kimdi de awır oylarǵa baslap, olardıñ hãr birin ómir filosofiyasını durıs uǵınıwǵa shaqırarı sózsiz. Demek, bular usı shıǵarmadaǵı hãm basqalardaǵı geypara lirikalıq, romantikalıq türdegi ishki monologlardan ózleriniñ oy-pikir salmaǵı, tematikası hãm ideyaları arqalı da biraz parq qıladı degen sóz. Bul prozalıq dóretpede el qadiriñ qatırlewshı ishki monologlardıñ da kóplep ushırasıwı hãm olardaǵı patriotizm menen gumanizmniñ de basımlıǵı maqsetke muwapıq. Olardıñ mınalardı alıp qarayıq...:

"Akem jigrit bolğan, anam kelin bolıp enkeyip túsken el... Ömirlik qostar bolıp, shańaraq kóterip, perzent súygen jer... kózlerime sürme mına dargayda eń baxıtlı, eń jaqsı kúnlerimdi ótkergenmen. Eń biyğam, eń shadlı, hesh tákirlarlanbas, qayta diydar kórispes kúnlerimdi... tuńgış arman, tuńgış muhabbat, tuńgış hijran hám ashshı kóz jaslar menen ushırasqanman men bunda... saǵınısh degennıń de, qayǵı degennıń de, eziliw degennıń de ne ekenin usı jerde-aq bilgenmen. Eń dáslep usı, usı, usı jerde..." (19-bet). Haqıyqatında bul el, xalıq, tuwǵan mákan tuwralı patriotizmnen de tısqarı naǵız ómir dialektikası haqqında psixologiyalıq tolganıs bohp esaplanadı. Dóretpede bunnan basqa da el, xalıq, ómir filosofiyası haqqında tereń hám tásirli pikirlerge bay ishki monologlar júdá kóp hám olardıń barlıǵın keltirip otırırıwımız múmkin emes. Usınday filosofiyalıq, patriotizmge de tolı psixologiyalıq keshirme-monologlar kem-kem shıǵarma ortasına hám sonına kele olar jas jigittiń jashq, muhabbat tuwralı ishki lirikalıq monologları, liro-romantikalıq tebenisleri menen orın almasadı. Mısalı:

"Oqıwlar qádimgidey. Mektep te, muǵallimler de, klasımızdaǵı partalar da, oqıwshılar da qádimgidey, may topıraǵı orpan jollar da, ... soqpaqlar da, onnan biri arman, biri berman asıǵısqań adamlar da qádimgidey... zımırıp ótip baratırǵan kúnler de qádimgidey. Awa, hámme, hámme qádimgidey. Tek men ózimshe qádimgidey emespen. Sırtqı pishimim, kiygen kiyimime deyin bári burınǵı. Lekin, kónilim, ásirese, Aybolǵańa kóz-qarasım basqasharaqtay..." (40-bet). "Kónilimde alaǵadashlıq. Burın ne tapqanıń awzımda sawdırıp júretuǵın bolsam, endi minez-qulqımda tuyıqlıq..." (41-bet).

Mine, bul hár jigitte de haqıyqat jigitlik psixologiya, jigitlik muhabbat sezimleriniń búrtik jarıp, onıń jasıl japıraqlarǵa da bóleniwiniń sırlı máwritleriniń baslanıw máhali bolsa kerek. Lirikalıq qaharmannıń kewlindegi usınday oy-sezimlerde shayır-jazıwshı tereń sezimtalıq penen durıs tawıp, dál basıp aytadı. Bálkim, bul muhabbat - jaslıq sezimleri lirikalıq qaharmannıń boyında sál bunnan da erterek oyangan shıǵar. Sebebi, onıń ózi usı haqqında bılay deydi:

... "Ortadaǵı tomarlar qalangán ot ábden háwijge mingen payıt. Bu waqta kózlerim júzleri alaburtqan Aybolǵandı shala ketti".

"Sol kúni toyǵa barganıma, sol aqsham uyqıdan qalǵanıma ayaqlarım qatpaq túwe qırqılsa da bári-bárine qayıl edim. Biraq, keyin ala ushıǵa qıyqımınday kórinip qádir tutqan sol maysa sezimlerim talay taplandı, talay pushayman etti, talay ret óldi, talay ret tirildi!" (36-bet).

Bul shıgarmanın ulıwma ádebiy hám til stilindegi biz kórip ótken tekstlerdegiy bir neshe qaytalawlar, ritorika, birgelikli aǵzalardıń lek-legi menen toparlasıp isletiliwi de dóretpe lirizmin kúsheytıp, ondaǵı qaharmanlar obrazındaǵı kórkem psixologizmdi tereńlestiriwge xızmet etedi, oy-pikirler salmaǵın da arttıradı, tásirlilikke ulǵaytadı. Bul tekst bulaysha qaraǵanda ápiwayı hayanlaw yaqı táriyiplewge uqsasa da, al ondaǵı stilistikalıq ózgeshelik omń tek ǵana avtor sózi emes, al lirikalıq qaharmanın ishki dúnyasın jarıp shıqqan ishki sırları, ishki debdiwleri ekenligi seziledi. Sonday-aq prozalıq minaday lıro-romantizmge, liriko-psixologizmge taǵı ishki monologlar túrindegi súwretlewler mol.

"... Qar astındaǵı muhabbat ... Jańa ǵana ǵumsha jarıp, ǵúl ashıwǵa meyil bergen muhabbat... Báhardıń sál uzadıraqta ekenin bilmey qalıp qısqı toqsannıń ishinde bir dem ǵana boy kórsetip, bir dem ǵana ómir ótirip juwaday solǵan muhabbat... Men tıńǵısh muhabbat haqqında oylar etemnen – kóz aldında uytqıǵan qar, úrkek názer menen baqqan bir mawshe qız, ekige bólingen soqpaq, japalaqlap jawǵan qar jasırıp atırǵan, em-kem kórinbey qalıp baratırǵan onıń izleri..."

Sonnan berli hár dayım qıs máwsimi kelgende qar jawıwın saǵınatıpma kútemen" (78-bet).

Shunında bul naǵız ishki lirikalıq sezim. Onda jaslıq muhabbattın, naǵız sezimtal júrektiń ishki psixologiyalıq keshirmeleri, árman hám qıwınış, saǵınısh hám qayǵı. Haqıyqat estetikalıq gozzallıqqa da bólingen salmaqlı pikirler jámlengen. Lirik qaharmanın shıǵarma aqırındaǵı minaday ishki lirikalıq monologları da tereń gumanizm menen juwıp insanıy adamgershilik sezimlerde tolı ekenligi menen bahalı. Sonlıqtan onı da keltirip ótemiz.

"Awa, men oǵan juwap xat jaza almadım. Oǵan aytatuǵın sóz taba almadım. Oǵan aytatuǵın, oǵan jazatuǵın sózlerimdi júregimnen basqa jazatuǵın jer tappadım, júregimnen basqa tıńlaytuǵın júrek tappadım. Özimniń kebzemde ózim aylandım, ózim menen ózim sóylestim, tek ózim menen ózim, tek ózim menen ózim ...

Balıǵım, jaslıǵım, muhabbatım..." (84-bet).

"Álwıdaǵ, jaslıǵım, álwıdaǵ!" (84-bet).

"Xosh qal, jaslıǵım! Álwıdaǵ, muhabbat!... Álwıdaǵ, Aybolǵan! Ósimniń súwlesin meniń jan dúnyama tóǵıp, tóǵıp, tóǵıp ketken ay kibi, árman Aybolǵanı, álwıdaǵ, álwıdaǵ, álwıdaǵ!" (85-bet).

Demek, lirikalıq hám liriko-psixologiyalıq povestlerdegi usınday ishki monologlar qaraqalpaq prozasındaǵı qaharman obrazların, kórkem psixologiyalıq súwretlew principlerin taǵı da bayıtıp, olardı ózinshe bir

jağımlı poetikalıq özgesheliklerge bölep qulpırtıp, nurlandırıp turganday boladı.

Lirikalıq prozada peyzaj máselesi, yaǵnıy tábiyat kórinisleri menen tábiyat qubılısların súwretlew usılı arqalı qaharmanlar psixologiyasını janlandırıp kórsetiw úlken áhmiyetke iye. Bunda tábiyat epikalıq prozadaǵıday ózinshe tınısh yamasa "obektiv" halda, yaki psixologiyalıq parallelizm halında ǵana emes, al tábiyat hám tábiyat qubılısları qaharmanlardıń qabil etiwı, olardıń bahalawları hám oy-sezimleri menen ishki keshirmelerinen ótkeriwler arqalı berilgen.

XX ásirdiń 30-jılları aqırlarında qaraqalpaq prozasında usınday súwretlewlerdiń kórinisi M.Darıbaevtıń "Mıńlardıń biri", Á.Shamuratovtıń "Eski mektepte" povestlerinde baslangan edi. Nátiyjede lirikalıq povestlerde tábiyattıń hár túrli qubılısların, jağımlı hám unamsız táreplerin, sırlı kórinislerin, olardıń insan ruwxı menen zańlı baylanısların shıńlıq penen sheber súwretlewler payda boldı. Máselen, "Sáwirdiń samalı esip, japtıń muzları erip, terekler börtse de, suwıq qıstıń hazarı tolıq ketip, báhár paslı bolıp kete qoyǵan joq. Jurt qısqı kiyimlerin taslamagan, qısqı ójireden shıqpagan, qara úydiń qısqı jabıwları alınbaǵan. Jer batpaq, kóshedegi ılaydan adam júrgisiz. Qora-qopsıǵa asılıp, óldim-taldım degende zorga jetemiz.

Bir jıńǵıldı súyrep, zorga degende meshittıń sırtqı qapısınan kirgizip, otın qoyatuǵın múyeshke qoydım"¹.

Demek, sezilip turganınday bunda tábiyat qubılısı menen tabiat kórinisin súwretlewde qaharmannıń ishki ruwxıy dúnyasınan ǵárezsiz haldaǵı "obektivlik" bar hám ol házirgi povestlerdegi subektivizmge sahsıtırǵanda basım. Al, tómendegi misalda joqarıdaǵı tekstke qaraǵanda subektiv psixologizm biraz dárejede anıǵıraq kórinedi:

"Saratannıń ıssı kúnleriniń biri. Shańqay tús. Kúnniń ıssılıp kúydirep baratır. Esip turgan samal da joq.

... Men de úyden shıqtım. Úydiń qasındaǵı maydanlıqqa kelsem, qoy bazar betten aspanga qaray burqırıp sozılıp baratırǵan quyınǵa: "Tazdıń úyine, tazdıń úyine" dep turgan bes-altı balanı kórdim. Quyınnan ólerdey qorqatuǵın edik. "Jın uradı, awızı-murnıńızdı qıysaytıp ketedi deytuǵın edi adamlar. Tazdikine bar," -deseń quyın jolamaydı, jın urmaydı desetuǵın edi"(290-bet).

Mine, bunda tábiyat kórinisi menen onıń sırlı qubılıslarınıń insan ruwxı menen óz-ara baylanısları ıqsham túrde hám biraz dárejede kórkem psixologiyalıq baǵıtta sáwlelengen. Onda insannıń tabiat

¹ Шамуратов Ә. Шығармалары. Нөкіс, "Қарақалпақстан", 1972, 284-бет.

qubulıslarınıñ sırların, meyli, diniy túsınıklar negizinde-aq bolsa da onı durıs uğınıwğa hám til tabısıwğa degen intıqlıǵı ashıp berilgen. Bunda bulalıq psixologıyanıñ da bazı bir halatları tábiyattı súwretlew arqalı durıs, ormlı hám jaqsı ashılǵan dewge boladı. Povestte bunnan basqa orınlarda da tábiyat penen onıñ sırlı, jaǵımlı-jaǵımsız tamanların "obektiv" sáwlelendiriwshi mısallar kóplep ushırasadı. Al, XX ásirdiñ ekinshi yarımınan soǵı payda bolǵan T.Qayıpbergenov, Sh.Seytov, U.Pirjanov, S.Bahadırova, S.Saliev, K.Mámбетov, E.Ótepbergenov, X.Dáwletnazarov hám taǵı basqalardıñ lirikalıq povestlerinde tábiyattı súwretlewde "obektivlik"ten göre "subektiv-psixologiyalıq" princip husın kelip, ol kórkem prozanıñ usı dáwirlerdegi rawajlanıw jollarında ayrıqsha orınlarga iye. Mısalı:

"Bul waqıtta Qumar dalada-mashınınıñ qasında tur edi. Tún qarańǵı bolǵanı menen jazǵı aspan ashıq. Juldızlar shaǵırayısıp, bári tek usı Qumarga qarap, jımınlasıp turǵanday. Qumar da aq tamaǵın kóterip olarǵa tigildi. Qaytadan sol ózine bārha joldas tatlı qıyalına shúmdi. Mını aspan kenligi de, oyı menen ármanları da beter bir túrli bolıp, onıñ jurepin ábden háwlirtti. Ol ózin usı juldızday, aspan álemindey mǵngi ózedi. Awa, awa... ol óziniñ usı jer üstinde, aspan astında bolmaytuǵının, al tek usı juldızlar ǵana mǵngi ekenin qıyalına da keltirmes, keltirse de moyınlaǵısı kelmes"¹.

Bul haqıyqat lirikalıq peyzajdıñ úlisi hám onda háwlirgen jaslıq psixologiyası romantizm menen de qosa alıp sheber ashılǵan. Ol mınaday tekstlerde jáne ótkirlestirilip, taǵı da ulǵaytıp hám tereñlestirip jıllazılǵan:

"Erteńine hádden zıyat qúdirettey bolıp attı. Zulmet qarańǵılıqtıñ astın jarıp kóterip, aǵarıp atıp kele berdi. Dım qúdiret. Oǵan qarap meniñ jurepin de kem-kem háwlirip kete berdi. Átirapım tım-tırıs. üstimde kechepi aq tal. Qaptalımda qap-qara, dút toǵay torańǵılıq. Kanaldaǵı suw da bir túrli sırlı jılǵıydı. Barlıǵı misli tilsimdey kórinedi... Men tábiyat zańmın qúdretin tek sonda ǵana kórgendeý boldım. Al, tań ábden atıp, quyashtıñ sál ernegi shıǵa bergende átirapındaǵı bar nársenin barlıǵına qosıla Qumar da kórinde ...

Tań óz parızın orınladı. Ol qarańǵı tündi jer betinen pútkilley sıırıp alıdı da, pútkil barlıqtı tiri janga "má, al!" —dep ashıp taslap kete berdi. Ol tańnı áfrese, mına zıńıreyip turǵan maǵan aytıp baratırǵanday edi" (176-177).

Tábiyat penen usılaysha tillese biliw, onıń menen óz ishki sırların jarılıp-aqtarılıp sırlasıw kóbirek lirikalıq proza tiyisli, olar joqarıda atı kórsetilgen bir neshe jazıwshılarımızdıń lirikalıq povestlerinde de mol ushırassa da, usınday qásiyetler E.Ótepbergenov, X.Dáwletnazarovtıń lirikalıq dóretpelerinde, Sh.Seytov "Igbal soqpaqları" atlı liriko-psixologiyalıq romanında óz lirizminiń hám romantizminiń basını ekenligi menen, kóp orınlarda simboliko-metaforalıq qásiyetleri arqalı ayrıqsha kózge túsedi.. Usınday sıpatlı belgiler, yaǵnıy xalqımızdıń milliy kórkem tanımına tereń enisip ketken jumbaqlap oylaw, salıstırmalı túsini belgileri "Qumar" povestinen alǵan joqarıdaǵı tekste de ayqın seziledi hám ol tereń oyılıqtı, estetikalıq zawıq baǵış etiwshı gózzallıqtı da payda etip tur. Shıǵarmalardaǵı tereń oyılıq bolsa, bul kórkem psixologizminıń bas belgilerinin biri.

Oylanıp qarasaq, haqıyqatında da joqarǵı teksttegi tań atıw máháliniń gózzallıǵı menen zawqı Baxash penen Qumardıń tek ǵana sol tańǵı quwanışlı, zawqı-sapah psixologiyalıq halatın, tábiyǵıy jaǵdaydı sáwlelendirip sheklenbeydi. Al, shınında tap usı kún, usı tańnan baslap-aq eki jastıń-mańgilik qaytalanbas muhabbat iyeleriniń ómirindegi jańa tań, jańa quyash, jańa kún baslanganın seziniw onsha qıyın emes. Sonlıqtan da lirikalıq qaharman Baxash bılaysha tolǵanadı, oqıwshılarga bılaysha sır shertedi:

"... Qumardı tasıraytıp kórsetip jańa shıǵıp kiyatırǵan quyash ta:

– Al, ol seniki, ol endi mańǵı seniki, al, bekkem bol, endi qolınan jazdırma! –der edi. Qumar da maǵan qaray ele solay awır jılıp kiyatır. Men de mına qúdiret tábiyat, qúdiret sezim, bir neǵaybıl taǵdır inan etken onı júregim solay hawlırip turıp, endi birotalaǵa, mańǵige qarşı ala basladım. Ol endi baspükil, mańǵı meniki. Áy, álem, durıs aytasań, ol endi meniki, baspükil meniki!" (177-bet).

Bul haqıyqatında usı povesttiń, negizgi ideyalıq-estetikalıq baǵdarmı belgileydi desek qátespegen bolar edik. Sonday-aq, shıǵarmada jigittiń anası Qumardı ańlıp júrip, onı ońashada irkip turıp, balamdı endigiden bılay tınıshına qoy, "Men Tawmurat degen báleden qorqaman. Opan adam óltiriw-shımshıq óltiriw menen barabar. Ol meniń jalǵızımdı da óltiredi" (142-bet) - degennen sońǵı kelinshektiń ishki psixologiyalıq jaǵdayları qıyın, ayıp jetkeriw múshkil halatı da tábiyattıń tilsimli, munlı da, qayǵılı da, dinamikalı qubılısları menen salıstırıp júdá anıq sheberlik penen súwretlengenine qayıl qalmaw, yamasa onı kózden tasa qaldırıw mümkün emes. Bunda da psixologiyalıq parallelizm menen birge, tereń simbolikalıq-metaforalıq oylar basım. Qarańız:

"Apañ ... wâdemdi tastıyıqlap aldı da meni qushaqlap, mañlayımnan sıyıp awılğa qaray júrip ketti. Men onıñ izinen tunjırap qarap, zıñireyip turıp qala berdim... Sonda tóbede güldirmama birden qattı güldirlep, jarqıldap shaqmaq shağıp ketti. Qaweterlenip aspanga qarasam, bólek-bólek iri, qara bultlar ústıme dónip tur eken. Qorqıp kettim hám mallardı shaqqan juwırıp barıp bosatıp-bosatıp jiberdim. Mallar moñirew menen uyge qarap oynaqlap shapqıláp ketti. Izın ala aspan qattı bir güldirlep, qara jawın birden quyıp ketti. Jawın júdâ iri edi, hâtte badanaday-badanaday aqshıllaw bolıp kózge anıq kórinip, jerge tarsıldap túsip attı. Ustıme túskenleri de tırsıldap awırtıp ketti. Bul jawın iriliginen, kózge kórinuwinen iri burshaqqa da usap ketetuğın edi. Aspan beter taqıldap güldirledi. Shaqmaq beter jarqıldadı. Men nóser jawın, ... güldirlegen bult, ... otlı shaqmaq astında qalıp qoydım. Boyımdağı bala "júr, keteyik..." degendey tınımsız tıpırshılay berdi ... Biraq men ornımnan jıljıgım kelmedi. úyge de qaytqım kelmedi" (144-145-bet).

Shuında bul ayrıalıq dártıne griptar bolajaq Qumardıñ da kóz jolurımın simvolı, sonıñ tımsalı emes pe?! Eger Baxash mártlik etip, onıñ muhabbatına sadıq bolıp batırılıq islemegende Qumar tap usı ayrıalıqta mángilik qalıp, ol qattı nóser astında qalğan kesektey ezilip, jemirilip, etip te ketken bolar edi. Usı hâdiyselerdi psixologiyalıq sıpatta jetkeriwde jazıwshı tábiyattı súwretlew usılın orınlı hám utımlı pıydılanadı. Sonday-aq, bul xat formasında berilgenlikten de tásirli.

X.Dáwletnazarovtıñ prozalıq dóretpesinde de tábiyat, insandı qurshıǵan ortalıq ayrıqsha bir lázzet penen, lirizm menen alınıp, olar hıtkılıq qaharmannıñ ishki dúnyasın ashıp beriwde úlken kúsh xızmetin atqarıp, gúmanistlik sáwlelendiriwge xızmet etken. Solardan biri qısta jawın appaq, aq arasında ushırasqan eki jastıñ muhabbat sezimleriniñ ayrıqsha lirizm menen jetkeriliwin biz sál joqarıda tiyisli mısál-tekst penen kórgen edik. Sonday-aq, tómendegilerge de dıqqat awdarayıq:

"Úyimizdiñ átirapında ağashlıqtıñ qalınlıǵı sonsha, bala gezimizde tabay ıńlasıp, ájapalarımızdıñ talay izlew salǵanı beri kele oshaq basında peyde peyde söz bolar edi. Arqa tárepimiz "Qıysıq terek-jap"tıñ boyın tapalayı "Mayda jıyde", kún batısımız "Mayda tal". Usı shoq-shoq bolıp otaqlan dumanlanıp kózge túsetuğın nárwan daraqlar shúlliklep shamshılıp, boy tikley baslaǵan waqıtta usılay atalǵan"¹.

"Qıyahında misli júz jıl, misli mın jıl... qıyahına kúni Keshe ǵana etip ketken balalıq-náwshelik pashı. Usı altın pasıl-gúller pashı ortasında

¹ Дәулетнәзаров Х. Хош қал, жаслығым ... 20-бет.

usi güllerdey jaña gunsha jargan, ginäratsız közlerinde, tıp-tınıq jüzlerinde, usı güllerdiñ säwlesi jilwalangan kishkene bir bala. Mağar, bul rañ-bäreñ nur awıl tabıyatı nayatıy sheberlik penen qurağan quraqlarğa meğzes-qızıl jıñğıldıñ, kógis jasıl döngen boyan japıraqlarınıñ, bet baqtırmaıtuğın jumıs qızlarday aqshıl-qızğış sheñgel gülleriniñ álwan tüste qubılğan säwlesi" (21-bet).

Mine, durısında da usınday tabıyattıñ bala kewlinde qalğan umıtılmas nağısların sheberlik penen súwretlewshi sózler ulıwma dóretpeniñ qulaqqa hám muñlı, hám sağınışlı türde esitilip, uzaqtan muzika sestindey shalınıp turatuğın "xosh qal, jaslıgım...!" ırğağın qayta-qayta takırlap turğanday boladı. Sol sebepli de bul lirikalıq proza, bul proza tilindegi poema bolıp esaplansa kerek.

Lirikalıq prozada peyzaj hám tabıyat qubılısları da qaharmanlardıñ psixologiyalıq ishki keshirmelerin tereñ ashıwğa jumsaladı. Olar kópshilik orınlarda oqıwshılardı estetikalıq tárbiyalap, gózzallıqtı durıs qabıl etiwge úyretip, gumanistlik oy-sezimlerdi de qalıplestirip hám rawajlandırıp baradı.

Körkem dóretpelerde psixologiyalıq súwretlew usıllarınıñ nátiyjeli, häreketsheñ hám kóp paydalanılatuğın formalarınıñ biri – bul qaharmanlardıñ qıymıl qozğahsları menen qıymıl häreketlerin súwretlew ekenligin K.Mámбетovtıñ povestlerinde de körgen edik. Bul usıl lirikalıq, liriko-psixologiyalıq dóretpelerde de häreketsheñ paydalanıladı. Qıymıl-qozğalıq qaharmannıñ häreketlerine qarap salıstırğanda júdá qısqa waqıtta, geyde olar waqt hám keñislikte qas qağım payıt ishinde bolıp ótetuğınlıqtan úlken hám tereñ psixologiyalıq áhmiyetke iye ekenin ilimpazlar durıs atap ótedi. Qaharmanlardıñ häreketi keñirek hám uzaq waqıtlarda, ulıwma syujet dawamında bola beredi.

Sonlıqtan, lirik jazıwshılar, shayır tabıyatlı qalem iyeleri lirikalıq qaharmanlardıñ da, obektiv qaharmanlardıñ bir qademin, kirpik qağıwlarına shekem mült jibermeı sezimtalıq penen baqlap, olardı oz ornında ishki psixologiyalıq keshirmelerdi, ulıwma minez-qulqtı ashıwda paydalanıp otıradı. Lirika janrınıñ tabıyatınıñ ózi insannıñ qalem iyesine túrtki bergen kishkene bir qıymıl-qozğalısan-aq belgili bir zárúrli, áhmiyetli pikirler, oylar keltirip shıǵaratuğın shıǵarma dóretiwge baylanıslı. Mine, usı sebepli de qıymıl-qozğalıstı säwlelendiriw epikalıq hám lirikalıq prozada da úlken orın tutadı. Mısalı:

"Adılbay... oyın jibergendey qılıp bir jerge tigilip otır"¹.

¹ Отелбергенов Е. Кумар ... 60-бет.

Tap usı bir qısqa gâptiñ özinde ne degen tereñ psixologiyalıq sezim-oy jatır. Bul qızın Tawmurat zorlap alıp ketkennen soñğı onıñ äkesiniñ qıymıl-qozğalıssız, sharasız hal-jaqdayı edi.

Jäne de: "... ol ...tap üyine asıgıp turğan adamday: - Al, men kettim! - dedi de, sol soqpaqqa túsip, sol sekelek-sekelek atıp juwırıwı, sırğanawı menen üyine qaray uzaqlay berdi. Men onıñ izinen ädettegiden de beter uzaq qarap turdım. Onıñ bğingi mına waqtı xoshlıgına hâdden tıs rıyza boldım" (66-bet).

Bul Qumardagı waqtı xoshlıqtan da tısqarı nağız balalıq psixologiyanıñ da, jaslıqtıñ da kesispesinde payda bolıp qalıplesken ishki minez-qulq sıpatların qıymıl-qozğalı arqalı dâl hám sheber ashıw bolsa kerek. Al, povesttegi minaday súwretlewlerde sentimentalizmnıñ belgileri bolsa da, ol bári bir sóz sheberiniñ tabısı, onıñ qaharmanlar psixologiyasına tereñ kire alıwı bolıp esaplanadı. Onda tereñ realizm hám obektivlikti subektiv sezimler, anıqlıq penen bere alıw uqıplılıgı barım. Qarañız:

"Bul meniñ túsım emes. Joq, joq, túsım emes. Oñım. Qumar meni qushaqlap súyip atır. Onı qushaqlawğa tek meniñ ğana júregim dawamaydı. Onı moymma asıldırıp, eki bğilip, eki qolım menen eki jaqqa kerilip, tek onı qushaqlay almay turman. Batılım barmaydı. Men tek ol meniñ eki qolımdı ózi qawsırıp, óziniñ beline ózi basqanda ğana bırıp onı ästen-ästen, qorqa-qorqa isenimsiz qushaqlay basladım. Onı denesi deneme, äyne tolısıp köterilgen iri-iri kökirekleri kökiregime basılğanda men de endi ózimdi tuta almay onı qalay bolsa-solay qushaqlap, ebeteysiz, kelisiksiz aymalay basladım. Özime tiygen tuñğış nashar bedeni meni bir túrli qaltıratıp, ayaqlarım qalt-qalt etip, altırğanımnan dinkesiz turıp, onıñ betine betimdi úykey berdim bolğanı ... Bizler ekewimiz de awılğa qaray qayttıq. Qumar keyinde, men aldında. Qumar da, men de bir-birimizge qaray almadıq, bir awız sóz de aytpadıq" (74-bet).

Bul bazı bir shala túsingenlerge, yamasa bir tárepleme oylawshılardı, jazıwshınıñ poetikalıq oyın burmalawshılardı ersi hám uyatlı körinis bolıp tıyılıwı mümkün. Biraq shınlıgında alingan teksttegi kartına shın muhabbat kúshiniñ qúdiretin, hayal seziminiñ ullılıgın, ele onı ekide bir gúli ashılmağan jigittegi ar-namıs hám hújdan, ıwal-haqlıqtıñ da kúshin, ulıwma insan balası boyındagı muhabbat ıyqırların tereñ psixologiyalıq túrde jamlegen. Sonlıqtan bul janlı-kartınadagı qıymıl-qozğalıslar hám onnan payda bolğan psixologiyalıq, belki dünyalıq dinamika hár bir oqıwshını da tek ğana muhabbatqa emes,

al eñ aldı menen joqarı adamgershilikli ar-namısqa, túsimpazlıqqa, shıdam-taqaatqa sharlawı sózsiz bolsa kerek.

Endi Qumardı qızgangan Tawmurat atlı jawızdan ólimshi türde soqqı jegen Baxashtıń mınaday qıymıl-háreketlerine, qozğalıslarına dıqqat awdarıñız: "Awzımñıń ishi de, sırtı da uyısqañ qoyıw qan. Awzımdı eplep ashıp tıpıreyin desem jaqlarım da qarısıp, bir jaǵına tayıp ketkendeı qıymıldamaydı... Qullası saw jerim joqtay ... Óñmenimdi sal kótereyin desem basım men-zeń bolıp aylanıp, júregim loqsıp ketkendeı boladı. ...bar kúshim menen ólimnen uyat kúshli birden ornımnan turdım ... Jıgıldım. Jáne jattım, jáne turdım. Jáne jıgıldım. Jáne turdım. Aqırı súyretilip atızdıń shetindegi eshekke qaray betledim. Eshekke jetemen degenshe de talay jıgılıp, talay otırıp aldım. Hákisine tóbeles atızdıń eshekke dım uzaq jerinde bolǵan eken... Onıń ... sıılqıldap qalǵan eplep suwırdım da, jibin de jıynamastan erdiń ústine kesesine ózimdi tasladım ... Solay etip eshektiń bir qaptalında eki ayagım, bir qaptalında eki qolım salbırıp, kókireginde janı bar áytewir bir nársedeı úyge qayttım" (112-bet). "... salıwlı tósegime ózimdi shama menen tasladım" (113-bet).

Áne, bul Tawmuratıń naǵız jawızlıq minez-qulqınıń kórinisi hám sonıń nátiyjesi bolıw menen qatar Baxashtaǵı shıdamlılıq, jan talas ayqaslı umtılwdaǵı bir maqsetke baǵdarlangan háreket-qıymıl súwretlewdegi sheberlik bolıp esaplanadı. Demek, bul qıymıl-qozğalıslardı súwretlew arqalı qálem iyesi eki túrli minez-qulqı birindegi jawızlıq, zulımlıq, ekinshisindegi shıdamlılıq, gúresshenlikti de psixologiyalıq türde isenimli dálillep súwretlegen.

Povesttegi mınaday qıymıl-qozğalıslar da ayrıqsha psixologiyalıq türde sawlelengen: "Qumar ásirese, meniń anamñıń tusına kelgende, onıń moynınan qushaqlap, oǵan boyın taslap, qalay bolsa-solay dawısı shıǵarıp ókirip jılap jiberdi. Ol uzaq jıladı, kóp jıladı, hátte qulındapı dawısı shıǵıp jıladı" (120-bet).

Mine, usınday kelinshekti jigittiń kózi qıyıp ayırılıswı múmkin boladı?! Ele bul da jetkiliksiz...

"Meniń anamñıń da kewli ábden eljirep, Qumardı qushaqlap alıp aymalap jubata berdi. Óziniń jeńleri menen Qumardıń kóziniń jasların súrtip, betlerinen ózi de jılap turıp súye berdi, súye berdi. Aqırında ol qoynınan shıǵarıp jańa japqan ıssı eki shórekti, qaǵazǵa oralǵan bir talay kámpiyt-pashiyneni, eki qaǵaz kók shaydı Qumardıń túyinsheğine usıq qosıp túydi de, alaqañma azıraq pul qısımlattı. Qumar bolsa meniń anamnan dım ayırılısı kelmey, onı jáne qushaqlap jıladı. Aqırı, anam da

onu jáne qushaqlap súyip-súyip soñğı mārte xoshlastı" (121-bet). Bul ne degen bir-birewdi qıymaslıq, ol ne degen muhabbat qúdireti deseñizshi?! Sonlıqtan da, usınday psixologiyalıq sebeplerge bola konfliktlerdiñ sheshimi hám shıǵarma syujeti Baxash hám Qumardıñ óz-ara qosılıp, birge turmıs qurıwı menen juwmaqlanıwı oqıwshılardı júdá isendiredi, ol tabiyǵıy seziledi. Usı sheshim, usı ideyalıq juwmaq dóretpede júdá-júdá kóplegen qıymıl-qozǵalıslardı súwretlew usılı arqalı da tereñ psixologiyalıq túrde dálillengen. Olardıñ barlıǵın keltirip tawısıw múmkin emes. Solay bolsa da povesttegi ayırıqsha tómendegi eki kóriniske «qıymıl-qozǵalısq» toqtap ótemiz. Onıñ dáslepki Baxashtıñ jas kelinshek Qumarǵa bolǵan qıymas ıntıqlıq psixologiyasın dálillewshi minaday qıymıl-háreketlerdiñ sawleleniwi:

"... men pútkilley shıday almay qohmdı bilgap:

– Qumar! Quma-a-ar! – dep baqırıp izinen juwırdım. Biraq anaday jerge barmay atırıp-aq ayaǵımnan bir kishkene túbir ilip qalıp, orpañ topıraqqa et betimnen "gúrip-p!" etip jıǵıldım. Qaytıp ornımnan tura almadım. Turgan menen de endi paydası joq edi. Men bari-bir Qumarǵa endi jete almayman... Mashın kem-kem uzaqlasıp baratır. Kem-kem kózden ǵayıp bolıp, áne, ol Qumardı alıp kórinbey de ketti!!!

Mashın, ondaǵı Qumar ábden kózden ǵayıp bolǵannan keyin men kótergen basımdı sol orpañ topıraqqa sıq ettirip tasladım ...

Men állen waqta ornımnan turdım" (126-bet).

Insan sezimlerin, muhabbatıñ kúsh-qúdiretin, ondaǵı ayrılıq dártın, bala jıǵıttıñ súyiwsilik apatınıñ da nátiyjelerin usıdan artıq tasirli etip psixologiyalıq bagdarda dálillep jetkeriw qıyın shıǵar?! Jazıwshını bunday sheberlikke onıñ qaharmannıñ qıymıl-háreketlerin obektiv sawlendiriye biliwi, usı usıldı orınlı hám múltiksiz túrde paydalana alıwı jetkerip tur.

Baxash hám Qumar usınday muhabbat sebepli de biri esik kórgen kelinshek, birewdiñ hayalı, ekinshisi ele úylenbegen jas bala bolsa da benimli túrde qosılısıp ajıralmas ómirlik qostar boladı. Usı ideyalıq benim shıǵarmada tereñ psixologiyalıq túrde dálillengen. Bul muhabbat qúdireti hár qanday jawızlıq, hár qanday nasaq sózler hám qızǵamsh ottıman, hár qanday zorlıq-zombılıq hám aldawshılıq, ótirikshilik, kóz boyawshılıq hám júzekilikten de anaǵurım üstem turadı.

Povestte qaharmanlar psixologiyasına júdá tereñ kirip bariwǵa qabıl bolǵan qıymıl-qozǵalısq hám háreketler Tawmurattıñ úyiniñ mawlasın qarawǵa baylanıslı jıynalısq shaqırtıwshılıq etip jürgen shıǵarmalıq poshtaǵa baylanıslı bolıp ótedi. Sondaǵı onıñ sur esheginin

súrnigip ketip, eshekten awdarılıp túsıwi, Dospannıń jarbıyǵan malaqayınıń ózinen burın ushıp ketiwi, malaqaydı alıwdı da umıtıp, barlıq ashıwın sabap-sabap esheginen alıp, oǵan qayta minip ketip baratırǵan Dospan. Dospanǵa "Mınawdı rastan da jin urdı ma?! ... malaqayın qaldı, sorqaynaǵan" (80-bet) -dep baqırısqań hayallar, malaqayın alıwǵa kelgende qaytadan uradı dep iyesi tartqılasa da alǵa baspay turǵan sur eshek, eshektiń jibinen barınsha súyreleklep, óz malaqayına qolı jetpey turǵan Dospannıń qılwaları, onıń óldim azarda malaqayın zordan alıp teris kiyip alıp qaytadan eshegin sabalaqlap, kúlip turǵan bala-shaǵalarga oliyıp bir qarap shawıp baratırǵan poshtamnıń häreketleri kimde bolsa da eriksiz kúلكi oyatadı hám olar umıtılmas türde yadta qaladı. Sóytıp sheber jazıwshı geypara satira-yumorlıq halatlardı aq qaǵaz betine dálme-dál túsiriw arqalı da qaharmanlardıń psixologiyalıq sıpatların, minez-qulq belgilerin tereńnen sáwlelendiriwge múmkinshilik aladı. Sonlıqtan da joqarıdaǵıday qıymıl-qozǵalıslar arqalı sóz sheberi Dospan atlı poshtannıń parıqsızlıǵı menen kúygelekligin de, orınsız ashıwshaqlıǵı menen asıǵıslıǵın da, itibarsızlıq penen umıtshaqlıǵın da dál kórkem psixologiyalıq türde dálillep súwretleydi. Demek, bul bálkim, bazı birewlerdiń oylaganınday naturalizm yaqı sentimentalizm de emes, orınsız kúلكili jaǵday jaratıw-mázi yumor-satira da emes, al shın máńisindegi qaharmanlardıń ishki ruwxıy álemi, isliki naturasına dál hám tereń kirip barıw arqalı haqıyqat kórkem-estetikalıq sheberlikke erisiw, naǵız kórkem psixologiyahq súwretlew degen sóz.

Hár qanday xalıqlardıń ádebiyatı menen kórkem realistlik prozası da bunday poetikalıq jetiskenliklerge birden erise bermeydi. Ol ushın bu qansha múddetli waqıt, jeke individual dóretiwshiliktegi tınımsız izleniw hám eń baslısı talant kerek. XX ásirdegi qaraqalpaq prozası usınday jollardı basıp ótti, onıń dóretiwshilik kúshleri-jazıwshılar jámaáti de hár tárepleme sawatlı izlengish, pútkil jáhán ádebiyatınıń estetikasın xabardar, solardı qunt penen úyrengen qalem iyeleri bolıwı da olardıń dóretpelerindegi kóp ǵana poetikalıq jańashılıqlardı payda etip otırdı.

Atap aytqanda Esbergen Ótepbergenov (Esenbay Qunnazarov) filologiya ilimlerinin kandidati, joqarı oqıw ornında nemec tili qanıǵesı bolıp islegen edi. Sonlıqtan da, ol pútkil dúnya ádebiyatındaǵı ataqlı proza sheberleri L.Tolstoy, F.Dostoevskiy, A.Chexov, M.Sholoxov, G.Mopassan, Stekdal, Start. Sh.Aytmatov, V.Rasputin hám t.b. dóretpelerindegi qaharman obrazların ashıw sheberliklerine anlı, hár tárepleme sawatlı hám tvorsthestvolıq penen qatnas jasaytuǵın anıq jazıwshı joqarıdaǵıday hám basqa da kórkem súwretlew usılların

ustlardan üyrenip sintezlegeni anıq körinedi. Qaraqalpaq prozasının başqa da wákılleri haqqında usınday fakt hám pikirlerdi aytıw mümkin.

Haqıyqatında da Evropa ádebiyatının köplegen klassik jazıwshıları (G.Mopassan, F.Dostoevskiy hám t.b.) kórkem psixologiyalıq sıwretlewdiń xat, tús kóriw, gallyucinaciyalıq processlerdi paydalanıw formaların sheber qollanǵan edi. Mine, usı formalarǵı üyrenip qollanıw mektebin K.Mámбетov, Sh.Seytov, U.Pirjanov, Q.Kamalov, E.Ótepbergenov, X.Dáwletnazarov hám taǵı basqalardıń povestlerinen de kóre alamız. Misalı, E.Ótepbergenovtıń "Qumar" povestinde Baxash ózin urıp tayaqqa jıqqan Tawmurattan qalayınsha ósh alıw jolların qıyalında bir neshe máртеbe elesletip kóredi. Ol "Hátte bir tünde qıyalımda qolına úydegi anaw qazan pıshaqtı alıp, aynasın balta menen urıp buzıp úyine kirip, onıń jatqan jerine de bastırıp bardım. Shıǵanaq boylı úlken jalpaq hám ushlı qazan pıshaqtı onıń tırjalańash kókiregine tıqıp talay zárresin ushırdım. Qumardıń kózinshe onı talay dambalshań ayaǵına bas urǵızıp jalındırdım. Úyiniń ishın talay azan-qazan qılıp, hámмесin talay tik ayaqqa turǵızıp zirildettim" (115-bet), -deydi.

Bul kóz aldına buldıratıp elesletiw, gallyucinaciyalıq qubıhs adam psixologiyasınıń bazı bir halatlarında: bas miydiń sharshaǵanında yaki onıń bir nársеге berilip oyǵa berile bergeninde payda bolatuǵın mınelerdiń biri. Ulıwma ol insan psixologiyasındaǵı oylamw, belgili bir shekim hám juwmaqlar shıǵara biliw nıshanı. Rasında da Baxash ta usı elesterden soń ózinshe onıń usılay isleniwiniń qáte, naduris ekenligine, olay etse maqsetine jete almaslıǵına pám alıstırıp durıs juwmaqqa kelip shudamlıhıq isleydi hám Qumardıń muhabbatına erisedi.

Sunday-aq, Baxash súyiklisi Qumar awıldan ketip qalǵannan son onıń menen paxta tergen atızlarǵa kelip: "Men misli delbe edim. Endi mınıń atız. Atızǵa jetsem, onıń dál ortasında meni kútip tıwrshılap Qumar turǵanday" (152-bet) -deydi. "Qattı pısnap turıp jan-tanım menen atızdıń barlıq jerin sholıp tez-tez qaray berdim. Biraq ... biraq jańa qıyalında kóz aldımда turǵan Qumar atızdıń qay jerine qarasam da sol jerde bir jılt etip kóringendey boladı da birden zım-ǵayıp bola beredi. Hár jer-hár jerden jılt etip kórinedi de kózdi ashıp jumǵansha zım-ǵayıp bolıp kete beredi. Atızdıń birese ana mushınan, birese muna mushınan mınan kúlimlep, qádimgisinshe erkelik penen tawlanıp bir jılt etip kórinedi de taǵı zım-ǵayıp bolıp kete beredi. Sirá bir jerde turmaydı" (152-bet).

Sheber jazıwshı usınday sheksiz qúdiret hám sırlı psixologiyalıq shekimlerdi, muhabbattaǵı ayrılıq dártin usınday gallyucinaciyalıq

qubılıslardı súwretlew arqalı da tereń hám tásirli túrde ashadı. Bul ómir menen turmista siyrek ushırassa da, onday halatlarda insan psixikalıq, ruwxıy keselge de shatıladı turǵan gáp. Sonlıqtan da bul process isenimli hám tábiyǵıy halda júdá sheber súwretlengen. X.Dáwletnazarovtıń "Álwidag muhabbat..." atlı lirikalıq prozasında da bas lirikalıq qaharman Ayman degen jigit óz muhabbatı - Aybolǵańa xat jazıp bolıp tap usılayınha qıyal menen elesletedi.

"Sol kúni kún batpay ketti. Sol kúni tań atpay ketti. Kóz aldında Aybolǵan... Ol áne jeńsizın kiydi, kisesinde tosınnan payda bolǵan qaǵaz qolına ilindi. Basqalardıń názerine túsip qalmaw ushın jáne jalma-jan qayta salıp qoydı. Sonnan atızda da, keshte tárezi basında da, úyine qaytıp kiyatırıp ta, kempir apasınıń shayın demlep bolıp, awqatqa aylanısıp júrip te onı ashıp oqıwǵa retin tappadı, máǵar umıtıp ta ketti. máǵar júregi dawamadı, máǵar bar qıyalı usı qaǵazǵa jámlendi. Áne, aqırı qolına aldı, aqırı oqıdı..." (67-bet).

Prozalıq poemadaǵı bul túske meǵzes gallyucinaciyalıq qubılısı súwretlew de shın ashıqlar psixologiyasın oqıwshılardıǵa dál hám isenerli túrde jetkeredi. Qaharmanlar psixologiyasında usınday halatlar K.Mámбетovtıń "Merwert monshaqlar", "Baxtıń bolsın, Arıwxan" atlı lirikalıq povestlerinde hám "Türkstan" romanında tús formasında súwretlenedi. Olardıń da ózine tań ózgeshelikleri bar.

Shınında da tús kóriw yamasa gallyucinaciya-eleslerdi súwretlewshı orınlar kórkem prozada óz tásirtiligi menen ǵana kórinip qalmay, hár bir jazıwshıda da olar qaharman psixologiyasın ashıwdıń birden-bir gıltlerinen esaplanadı.

Epikalıq prozadaǵıday lirikalıq povestlerde de basqa usıllar menen birge **dialoglar** - bul kórkem psixologiyalıq súwretlewde úlken áhmiyetke iye. Sebebi, hár qanday prozalıq dóretpeni dialogsız túsiniw múmkin emes. Dialoglar prozada ǵade syujetlerdi jedellestiriw ushın da, bazda konfliktlerdiń shiyelenisiwi-kulminaciyalıq noqatlarda da, geyde waqıyalar baylanısı - kompoziciyalıq wazıypalarda da qollanıla beriwı múmkin. Sonlıqtan barlıq dialoglardı kórkem psixologiyalıq súwretlew áhmiyetine iye dep aytıw qıyın. Biraq dialoglar barlıq prozalıq dóretpeniń poetikasında kóp xızmet etedi. Solardıń ishinde qaharmanlardıń psixologiyasın ashıp beriw maqsetinde sheber qollanılgan, orınlı isetilgen dialoglar tez hám ayqın ańǵarıladı. Usınday sıpattaǵı dialoglardıń biri - bul "Qumar" povestindegi jigittiń anası menen Qumardıń óz-ara sóylesiwi, ondaǵı ananıń aytqan kelinshekkı qarata jalınıshlı hám mehirli sózleri júreklerdi eljiretip, bawırındı cızıp

ezip jibergendey seziledi. Ananın sözlerinde ne degen qorqınış, qansha tısimpaзлиq, sonshelli mehrıbanlıq, qanshama tereñ aqıl-parasat hám pımxorlıq bar deysen?! Qarañız:

"- Meniñ sağan tağar narse minim joq. Sen hadalsañ. Kewlin sütten aq. Men seniñ parasatıña bas iyemen. Biraq meniñ balamdı öz hahna qoy. Onıñ usı waqıtqa shekemgi ákesizlikten körgen azabı, esitken zaharlı sözleri az emes... oğan bası ashıq qız áperip, muradıma jetpekshimen. Meni mına úmitten, mına baxıttan qırqpa. Balamdı tınısh qoy. Seniñ basın jas... Men minaw Tawmurat degen báleden qattı qorqaman. Oğan adam óltiriw-shımshıq óltiriw menen barabar" (142-bet). Qumar tárepinen berilgen bahaga diqqat awdarayıq.

"Onnan basqa bir tas bawır hayal bolğanda meniñ júregimdi zahar til menen uwlamas pa, sırlarımızdı pútkil elge áshkara etip, ásirese, meni áhermende qılmas pa edi?! Sonıñ ushın da men ózimniñ mına takabbir tapdırima bas iymesem de seniñ anañniñ aldında oğan biz búgip tabınaman" (143-bet). Jazıwshı Baxash jazılğan xat arqalı bildirilgen bul sözlerde eki qaharmanın da ishki ruwxıy álemin birdey parallel túrde bir tegis, hesh qalıwsız jağdayda júdá tereñ hám tásirli ashıwğa erisken. Bunday satlı isletilgen dialoglar júdá jiýi ushırasa bermese kerek.

Jazıwshı qaharmanlardıñ dialoginde, olardıñ öz sözlerindeki bir-eki awız gıp penen-aq onıñ kim, qanday insan ekenligin júdá qısqa, biraq utımlı ashadı. Mısalı, povesttegi Gúljan degen buzaqı, jalatay kelinshektiñ minaday sözleri ananın hám Qumardıñ da joqarıdağıday psixologiyalıq sıpatlarına pútkilley qarsı.

"- O-o-oy, ne ózi aytıp otırğanıñ?! Sen bolmasañ basqa bir shopır. Ále sendey talay soylaqardı taqımınnan ótkerip, astımda ógizdey óntkenetemen" (30-bet). Bul dialogtağı gıppler Gúljannıñ haqıyqat bılıq psixologiyahq kelbetin birotala ashıp taslaydı. Onı jazıwshı basqa da körkem psixologiyalıq súwretlew usılları: bunıñ qıymıl-qozğalısları menen otırıs-turısı, sırtqı tulğa, dene pishiminiñ ayırım-ayırım tamanları menen jáne de tastıyıqlap kórsetedi.

Lirikalıq prozadağı usınday qaharman obrazların körkem psixologiyalıq túrde tallap, daralandırıp súwretlew usılları bir tutas qıymılpaq prozasın poetikalıq jaqtan túrlendirip, kórkeytip turadı. XX áırdıñ 60-70-jıllarındağı prozada bunday ádebiy qubılıslar tez pát penen hawlı alıp rawajlandı.

II BAP. KÖRKEM SHĠARMALARDĠN MAZMUNĠN ÜYRENIW

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtw metodikasında kórkem shıǵarmanı tallaw hám kórkem shıǵarma ústinde islew basqışları eń áhmiyetli máselelerdin biri. Tallawdın maqseti, wazıypası, dúzilisi, ózine tán mazmunı bar. Hárbir dóretiwshiniń shıǵarması menen baylanıslı tallaw hám ózine tán ózgeshelik penen úyreniw talap etiledi. Bul másele boyınsha belgili alım metodist Q.Yuldoshev kórkem shıǵarmanı tallaw haqqında orınlı pikirlerin bildirgen. “Kórkem shıǵarmanı tallaw - bul kórkem shıǵarmanı turmıslıq hám ádebiy logikası jáne de reńberenligin anlawǵa baǵdarlangan ilimiy iskerlik. Ádebiy tallawda ámeliyatta qanday maqsetke baǵdarlanganlıǵına qaray filologiyalıq (ilimiy) tallaw hám didaktikalıq (oqıw) tallaw dep ekige bólip kórsetedi. Sonday-aq kórkem shıǵarmanı tallawǵa qoyılatuǵın talaplar: tolıq talqılawdın bolıw múmkin emesligi, jeke pikirlew xarakterinde bolıp, kórkem shıǵarmalarına ideyanı sawlelendiriw quralı pikirdi bildiriw jolı dep alıp qaralmawı hám onıń estetikalıq hádiyse ekenligin esapqa alıw kerekligi, kórkem hádiyselerge bolmıstın nusqası tárizinde múnásibette bolıw múmkin emesligi belgilep kórsetilgen.”¹

Safo Matjanniń pikirinshe: “Haslında kitap oqıwshı jazıwshı sıyaqlı dóretiwshi. Ol dóretpe úyreniw barısında avtordın iskerligin tákirarlaw jolınan baradı. Jazıwshı dóretiwshiliginiń qunlılıǵı sonda, ol qıyalında payda bolǵan pikirlerdi, ideyalardı ádebiy qaharmanlardın is-háreketi, gúresleri misalında anıqlastırsa, kitap oqıwshısı kerisinshe, ádebiy qaharmanın is-háreketi, gúresleri tásirinen ulıwma juwmaq shıǵarıw jolın tutadı.”² Barlıq tallawlar ushın qoyılatuǵın tiykraǵı talap-ilimiyligi Teoriyalıq tiykarlarga, kórkem estetikalıq talaplarga juwap bere alatıuǵın tallaw oqıwshınıń haqıyqıy járdemshisi bola aladı.

Kórkem shıǵarmanı tallawda oqıwshılardıń jas ózgeshelikleri esapqa alınıwı kerek. Oqıwshılarga T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı», Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aq tuba», K.Raxmanov «Aqıbet» romanların tallaw metodikalıq talaplardan esaplanadı. Bul romanlardın tárbiyalıq áhmiyetin 5-7-klass oqıwshıları ózlestire almaydı. Ondıǵı syujet, kompoziciya, obraz jasawdaǵı ózgesheliklerge túsınbeydi.

¹Йулдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. Тошкент «Ўқитувчи», 1996, Йулдош Қозокбой., Йулдош Мухайе. Бадий таҳлил асослари Тошкент, «КАМАЛАК», 2016, 70-72-бетлер.

² Матжон С. “Мактабда адабиётдан мустақил ишлар”. Т. Ўқитувчи, 1996. 49-50 бетлер.

Sonlıqtan bunday dōretpelerdi 10-11-klasslar hām akademiyalıq liceydiñ oqıwshılarına talap üyretken maqul boladı.

§ 13. Jazıwshılardıñ dōretiwshiligin oqıtıw metodikası

Ulıwma ādebiyattanıw iliminde eñ qızıqlı, biraq jūdā az söz etilip, kem izertlengen problemalardıñ biri bul jazıwshılardıñ tvorshestvolıq psixologiyası bolıp esaplanadı. Bālkim, onıñ jūdā sırlı hām jumbaqh ekenligine, hār bir qālem iyesiniñ ishki dūnyası, dōretiwshilik procesindegi psixologiyahq keshirmeleriniñ bir-birine hesh bir uqsamashǵına da baylanıslı bolsa kerek. Usı sebepli belgili ādebiyatshı Z.Qabdolov öz miynetinde jazıwshılardıñ dōretiwshilik waqtındaǵı halatlarına baylanıslı kōplegen qızıqlı hām sırlı faktlerdi keltiredi¹. Olarǵa dıqqat bōlsek, ataqlı E.Xemenguey kōkirek awzına keletuǵın kafedra-minberde tūrgelip turıp jazbasa isi kelispegen, al birewler jerde dūstōmenine jatıp alıp jazǵan, taǵı birewler úylerinen qashıp sayahatta yamasa dem alıs, dōretiwshilik úylerde jazadı, geyparalar öz úyleri, öz atolman basqa jerlerde isi júrispeytuǵının aytadı. Bizinše bulardıñ barlıǵı sırlı hām jazıwshı, ulıwma insaniyattıñ hār qaysısınıñ da ózine tān bolǵan ishki psixologiyalıq jaratılıs dūnyasın kōrsetse kerek.

Jazıwshı T.Qayıpbergenov «Men «Qaraqalpaqnama»nı jazıwǵa otırpanda neliktende āweli ózime súyenip, ózimdi kōremen... nabada ózim dep xalqım haqqında nadurıs bir nārise ayıp salaman ba degen qıwıp penen oylanaman. Bul meniñ kewlim āl- asmandalıǵınan derek beredi, qorqaman»², - degen eken. Jáne de ol: «Qorqaqlıq-baxıtsızlıqtıñ belgisi ... orınsız söz sóylewdiñ qorqınıshı-āne, haqıyqıy qorqımsh» (14-bet) - dep jazadı.

Jenil túrde bahalasaq-bul ózin-ózin biykarlaw óz-ózine qarsı shıǵıw dep túsiniw mǵmkin. Biraq onıñ obektiv psixologiyahq bahası - bul jazıwshınıñ ishki psixologiyalıq, ruwxıylıq aqıl-parasat dūnyasındaǵı shıu mánisindegı tábiyǵıy dinamikanı ayqın sáwlelendiredi. Bunday oy- pılır, dōretiwshı insanlarǵa, alımlarǵa, jazıwshılarǵa tiyisli bolsa kerek. Sonıñ ushında jazıwshılardıñ dōretiwshilik psixologiyası qızıqlı, qarama- qarsılıqlı, kōp túrli rān-bārān hām kem izertlengen māselerdiñ biri.

Ādebiyattanin iliminde ilimpazlarımız tárepinen dōretiwshilik psixologiyanın ulıwmalıq, orta q bolǵan ayırım sıpatlı belgileri anıqlap

¹ Абдолов З. Сөз өнері. Алма-Ата «Мектеп». 1982 12-17 бетлер.

² Қайыпбергенов Т. Қарақалпақнама. Нөкіс «Қарақалпақстан» 1985. 31-бет

berilgen¹. Ilim pazirlarımız körsetkenindey, jazıwshılardıń psixologiyası ápiwayı qarapayım insanlardan 1. Talant; 2. Sezimtalıq; 3. Dóretiwshilik qıyal; 4. Yosh, ilham; 5. Omirlik tájiriybesi arqalı ajralıp turadı. Bul sıpatlar kópshilik ilimiy miynetlerde, ádebiyat teoriiyası boyınsha izertlewlerde birewden-birewge koshıp paydalanıp júrgen dástúriy túsiniq. Bizde olarǵa súyenemiz múmkin emes. Sonday jazıwshılardıń dóretiwshilik psixologiyasında joqarıdaǵılardan tısqarı ómirdi kúzetip barıp, onı tınımsız «izertlep» baqlay biliw, oqıp izleniw, dóretiwshilik sayahat hám onıń nátiyjeleri, biyik aqıl-parasat sıyaqlı ishki ruwxıy hám ámeliy tárepleri de barshılıq...

Jazıwshılardıń dóretiwshilik psixologiyasınıń sóz etip izertlew ushın ilimge zárúrli, dáلیل ushın hám pikir payda etiwde de belgili materiallar, yaǵnıy olardıń eske túsiriw yamasa kúndelik dápterleri, jazǵan maqalaları, óz-ara jazısqa xatları hám taǵı basqalar kerek. Bul jaǵınan qaraqalpaq ádebiyatında materiallar az. Ózbek, qazaq, orıs taǵı basqa shet el jazıwshılarının bul tarawda júdá kóp miyrasları bar. Degen menen ádebiyatımızǵa tiyisli usınday qıyınshılıq hám kemisliklerge qaramastan XX ásirdiń ekinshi yarımınan son ónimli dóretiwshilik miynet islep, tabıslı shıǵarmalar bergen, T.Qayıpbergenov, I.Yusupov, Sh.Seytov, K.Mámбетov, Q.Kamalov, Á.Paxratdinov hám taǵı da basqalardıń az sandaǵı eske túsiriw maqalaları, ádebiy sın miynetleri hám olardıń óz shıǵarmalarına da tiykarlanıp jazıwshılıq psixologiyasınıń ulıwma hám bularǵa tánhá ózlerine de tiyisli jeke ruwxıy hám dóretiwshilik psixologiyahq, minez-qulıq belgilerin sóz etiw múmkinshiligi bar. Bular keleshekte dóretiwshilik ámeliyat hám ilim ushm belgili dárejede payda keltiredi.

Dúnya xalıqlarının basqa jazıwshı-shayırları qatarı ádebiyatımızdın qálem iyeleri jazıwshı psixologiyasında eń dáslep talantı joqarı qoyadı. Usı kóz - qarastan I.Yusupov: «... shayırlıq ta tuwıw táqiletli tábiyatty qubılıs. Sonlıqtan «qayıp shayır boldı» - degen úyrenshikli sawalǵa juwap izlegende tal shıbıqtı at etip mingen balalıǵınan baslap, usı búginge deyin jasaǵan ómiriń tutası menen kóz aldına keledi. Aqshamları qara úyde tezektin qozı mazlaǵan atashtan basında esitken ertekleri esine tusedi. Ananın kiyim jamap yamasa körpe sırtıp otırıp mılǵan muńlı naması, qoldasıp digirman tartqan qızlardıń yamasa awıl sırtında padashının aytqan qosıqları qulaqqa keledi»² - dep jazadı.

¹ Қабдолов З. Сөз өнері. Алма-Ата «Мектеп», 1982 12-17 бетлер; Мәмбетов І. Әдебиет теориясы. Нөкіс «Билим» 1985, 12-13 бетлер.

² Юсупов И. Заман ағымы (алғы сөз), Нөкіс. 1968, 5-бет

Usilayınsha shayırdın özi korsetkendey-aq talant ta taqır jerde ösip tırbiyalanbay, al ol biraz faktorlarga baylanıslı ulğayıp kámalğa kelse kerek. Buni sezıp-bilip öz talantına durıs baha bere alatúgın jazıwshılar bar. T.Qayıpbergenovtıń aytıwınsha: «Jazıwshınıń miynetı ápsanadağı dozaqtı esletedi, onıń otlı gúrsisine ayırıqsha talantlar ǵana tótepkı bere aladı». Taǵı da ol:

«Men qalay jazıwshı boldım? Bul basqalar túwe ózimde de jumbaq»-dep jazadı. «... jazıwshı bolıw ayırıqsha shıdamlılıqtı talap etedi. Bul shıdam sende qalıplesken oylardıń shıǵımlıǵı, sol oylardı óz waqtında qaǵazǵa túsiriw ushın stolda otıra biliw shıdamlılıǵı» (*Qayıpbergenov T. Qaraqalpaqnama. Nókis, 1985, 136-bet*) Ol jáne de tınha óziniń ishki dóretiwsilik psixologiyasına baylanıslı bılay deydi: «Qay is tuwralı, ya kúyinish, ya súyinish bolsın, meniń aytıwım tiyisli pikirler bārha sonına, jekke júrgenimde ya úyge kelip jalǵız ózim krovatqa sozılıp jatqanımda esime tusedi... ishimde pısqıǵan hawırdı sırtqa shıǵarıp jeńileteyin desem, qasımnan meni túsinetuǵın adam tıppay stolǵa otıraman da jazaman. Oqıǵan kisi túsinetuǵın qılıwǵa turıp qayta-qayta jazaman. Óshiremen, kóshiremen, óshiremen, kóshiremen ... Bir kúnleri jazǵanlarım bir shıǵarmaǵa arqaw bolıp shıǵa keledi. Sıytip jazıwshı bolǵan usayman» (*Qayıpbergenov T. Qaraqalpaqnama. Nókis, 1985, 136-bet*)

XX ásirdegi qaraqalpaq jazıwshı-shayırları ózleriniń dóretiwsiliginde qıyalıy oylardıń obrazlar dóretiwdеgi, ideyalardı kerkem sáwlelendiriwdеgi áhmiyeti haqqında jazadı. Mısalı, I.Yusupov: «... árman shayırdı qısqa kúnde qırıq tolǵandıradı, saatına san mın terbetedi. Ol izlenedi, oqıydı, túnde juldızlar menen, tańlarda sargayǵan jıpaıqlar menen sırlasadı. Batar kúnniń zer shapaǵın intizar etken dıryalardıń jaǵasında turıp, dúnyanın júzin qıyal menen sholadı, planetanıń dawısın tıńlaydı. Pútkil dúnya onıń ushın úlken bir úy. Jumalangan jumırı jerdiń qaysı bir müyeshinde atılǵan bir oq, jılǵan bola shayırdıń júregin jaralaydı, kókireginde ashshı hawaz oyatadı» (*Yusupov I. Zaman aǵımı... 9-10-betler*) - dep jazǵan.

Shayırdıń usı sózleriniń ozinde jazıwshı-shayırlardıń minez-qulıq belgileri menen olardıń dóretiwsilik psixologiyası hám onıń sırlarına baylanıslı biraz nárseler jámlengen. Sonlıqtan kerkem dóretiwsiliktegi qıptıń iyeleriniń bunday ádebiy sın maqalaları hám eske túsiriw, salıtlarınıń baspa sózge shıǵıp turıwı úlken áhmiyetke iye. Olar arqalı dóretiwsiliktin biraz máseleleri hám sol talant iyesiniń óziniń tulǵası, onıń dóretiwsilik ustaxanası da ashılıp otıradı. Sonlıqtan oǵan biziń

ayırım ilimpaz ädebiyatshılarımız soñğı waqıtta ayrıqsha ähmiyet berip izertlep, orınlı köz-qaraslar bildirilmekte. Usıǵan baylanıslı shayırdın jáne bir qalegen pikiri sol, ol ómirdi, bolıp atırǵan sociallıq, ruwxıy psixologiyalıq ózgerislerdi júda tezlik penen sezip baqlaw hám durıs juwmaq shıǵarıw minez-qulıqqa iye ekenin tanıtadı. Bunday baǵdarda : «Hâzir dúnya tum-tusınan túrtip buzılıp atırǵan hâreniñ uyasına usaydı. Jaqınlaǵandı shaǵadı ... Adamlardıñ sirkesi suw kótermeydi ... jumıs islewden de qollar shıǵısıp baratırǵanday» (*Yusupov I. Zaman aǵımı... 12-bet*) - degen. Haqıyqatında da bul qayta qurıw dáwirine baylanıslı ayılǵan ham sol arqalı shayırdın dóretiwshilik psixologiyasındaǵı turmıstı baqlap tanıwdıñ ótkirliǵın kóremiz. Usınday qasıyetler basqa da obraz hám ideyalar jazıwshılar tárepinen turmıstı sezimtal túrde baqlap, olardı durıs juwmaqlastıra biliwlerinen kelip shıǵadı.

Sonıñ ushın Sh.Seytovtıñ mına ózlerine sózlerine dıqqat awdarayıq: «Kóp edi ketken tırnalar» dı jazarda ... toǵaydaǵı jalǵız qawın qosta ótken ... kúnlerdiñ romantikasın, tábiyatın jazıw ármanı túrtki bolǵan edi. Bir variantı jazılıp ta edi, soñ oqıp qarasam tábiyatqa qızıǵıp ketip tórt jıl qırǵm urıstaǵı xalıq taǵdirin beriwdi umıtıppan ... «Tırnalar» dıñ basqa variantın jazıwǵa májbúr boldım, - dep kelip, jazıwshı jáne de bılay jazadı: «Egin pise kele qawın tapsırıwǵa ketken aǵam bir rus balasın arbaǵa mingizip keldi. Atı Petka eken, familiyasın bilmeymen, aǵamda bilmeydi... gúnelek. Soñ - soñ bilsek, bul urıs bolıp atırǵan jaqtan kelgen. «Tırnalar» dıñ ekinshi variantın jazarda áne, usınıñ quyashtan mudamı qırshılıp júretuǵın murnınıñ ústi betindegi hâkkenin máyegindey sepkili, ári muñlı baǵatuǵın qattıaǵardıñ suwınan sal suwıqlaw, kók reñdegi hawayı kozleri keplenip kóz aldına tura qaldı» (*Seytov Sh. Talant hám taǵdir. «Ámiydârya», 1989, №8, 90-91- betler*).

Bul jazıwshı psixologiyasındaǵı ómirdi baqlap, kórkem prozada turmıstan prototip tawıp, onı ádebiy obrazlarǵa aylandıra biliwdiñ ayqın korinisin beredi. Sonday-aq onda qálem iyeleriniñ dóretiwshilik psixologiyasındaǵı shıǵarmaları qayta islew, dóretiwshilerdiñ bir neshe variantların jaratıw arqalı onı kem-kem jetilistirip barıw óneri haqqındaǵı pikiri jámlengen. Bul process hár bir qálem iyesinde, hâtte onın hár bir dóretpesinde hár qıylı, túrlishe ótedi. Geyde jazıwshılar qayta islewpe shın berilip oǵan inta menen kirissey, bazda olardıñ bul iske qolı barmaǵanına ókinedi, shıǵarmaların qayta isley alǵan qálemleslerine qızıǵıp qaraydı. Sonlıqtan T.Qayıpbergenov:

«Sheksiz aqıldın kâni Lev Tolstoy «Son» degen gúrriniñ 29 márte kóshirip, al genial epopeyası «Urıs hám paraxatshılıqtı» 15 ret qayta

başlap jazganın, sonda da baspağa bergennen keyin mult ketken qatarların eslep, qattı ökingenin oqıǵanımda isheklerime qoz túsken sıyaqlandı» (*Qayıpbergenov T. Qaraqalpaqnama. Nókis, 1985, 245-bet* - dep jazadı. Al Sh.Seytov bolsa bılay deydi: «Oqip kórgen sayın öz shıǵarmannan ózim aynıy beremen ... shıǵarmaların qayta isley alǵan jazıwshılarga hâwesim keledi, hâtte qızǵanaman, ózime kúyinemen» (*Seytov Sh. Talant hâm táǵdır. «Ámiydárya», 1989, №8, 28- bet*).

Haqıyqatında jazıwshınıń bir pikirlerinde jan bar sıyaqlı, sebebi qıyta islew korkem tvorshestvoga kóp jaǵdayda payda keltirip otırǵan. Sol ushında kerek bolsa óshirip, bálkim, geypara gâp qurılısların dúzetip qayta qurıw ushın Á.Tájimuratov mudamı qádimgi ápiwayı qálem menen jazǵan eken. Al Sh.Seytov sıyaqlı biraz jazıwshılar prozanı geyde ónimli hâm bólmey, aljaspay birden jazıw maqsetinde mashinkada xatqa túsirgen. Rus jazıwshısı L.Tolstoyda mashinkada jazǵan, biraq bunda ol qayta islep, qayta redaktorlawda tekstlerdiń, abzaclar, gâp qurılıslarınıń ayqın, sarras kórinip turıwın esapqa alıp, istin óniminde oylǵan. Al onıń pikirinshe qol menen jazılǵan tekstler mashinkalangannan anaǵurlım patas, gâde túsiniksiz hâm shashırandı, gâde túsiniksiz, redaktorlawǵa da qolaysız dep esaplaydı. (*Tolstoy A. O literature. -M: «Sov. pisatel»*). Bul pikir durıs ayılǵan.

Mine, usılardı salıstırıp qaraǵanda Sh.Seytovtıń óz-özine kúyinip, óz-özine sinshil psixologiyası da óz shinlıǵı menen kózge túsedi. Sebebi jazıwshınıń sońǵı «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», «Xalqabad» (3, 4 kitapları) ayırım obrazlardı dóretiwde asıǵıs, mashinkada tek ǵana bir ret jazılǵanı seziledi. Eger avtor olarǵa qayta aylanıp, qayta islegende, mümkün shıǵarmadaǵı biraz kemshilikler, ayırım obrazlardıń bir tárepliligi, geyde tósek qatnaslarına, seksualizmge de berilip ketiwshilik dúzelerme edi. Jazıwshı psixologiyasındaǵı shıǵarmaların qayta islew processine baylanıslı jazıwshı Á.Paxratdinov «Bir kitabımın jazılıw tarıxı haqqında» degen maqalasında júdá qızıqlı faktler keltiriledi. Onıń aytıwınsha «Qıraǵı kózler» degen romanı 1957-jılı avtor áskerlik sızmette júrgende jazıp pitkerilgen. 1960-1961-jılları-aq baspağa tapırılǵan roman hár qıylı sıltawlar, ósek ótirikler taǵı basqalar arqalı, qırında áskeriy temada bolǵanı ushın siyasiy, áskeriy kemislikler tabılıp, ol zorlıq penen, májbúriy túrde de bir neshe mátebe qayta tılenen. 1970-jılı ǵana baspadan shıqqan. Biraq avtor geypara redaktorlardıń nadurıs dúzetiwlerine qatal túrde qarsı shıǵıp, óz pozitsiyasını qorǵay alǵan. Jazıwshı óz dóretiwshiliginin bunday qırların mámleketlik sır saqlaw bolimi hâm mámleketlik qawıpsızlıq komitetinde

de körsetken, taysalmağan. (*Paxratdinov A. Bir kitabımın jazılıw tariyxı haqqında. «Ámiydáriya», 1999, №4.*) Bul jazıwshılar psixologiyasındaǵı qaysarlıq, batıllıq, principiallıq hám joqarı da T.Qayıpbergenov aytqanınday bir maqset jolındaǵı shıdam - taqattı da ańlatadı.

Jazıwshılar dóretiwshilik psixologiyasınıń bas belgileriniń biri - bul sezimtalıq ekenligi belgili. Yañıy kórkem dóretiwshilik qálem iyeleri turmıstaǵı kórip júrgen ápiwayı nárseler hám qubılıslar menen waqıyalardan tez, birden juwmaq shıǵarıp, jańa poetikalıq pikirler aytı alıw uqıbına iye. Bul process kórkem prozada sál basqashalaw bolıwı múmkin. Onda jazıwshınıń sezimtalıǵı menen onıń belgili bir detallıq narse hám qubılıslardı yadta uzaq waqıt saqlamwı dóretiwshilik processinde úlken áhmiyetke iye.

Mısalı, Sh.Seytov tárepinen óz ómirinde bolǵan, bastan keshirgen urıs dáwiri waqıyaları, Petkanıń qawın qosqa alıp keliniwi hám taǵı da basqalardan tısqarı orıs balasınıń portretlik shtrixlarınıń da (mudamı ıssıdan qırshılıp júretuǵın murnı, onıń júzindegi hákkeniń máyegindey sepkili hám t.b.) sol waqıttaǵı ele jas bala, bolajaq jazıwshınıń yadında saqlanıwı – mine bular sezimtal jazıwshı psixologiyasına tın qásiyetler. Al, muzikantlar, kompozitorlar bolsa buǵan salıstırǵanda qanday da bir tábiyattaǵı sırlı, jaǵımlı yaqı jaǵımsız seslerdi tez sezip, ózine qabıl etip, uzaq waqıtlar yadta saqlawı múmkin. Bul olardaǵı ortaq bolǵan ulıwmalıq tábiyǵıy uqıp hám qabiliyet. Kórkem dóretiwshiler bolǵan jazıwshılardıń ishki ruwxıy dúnyası menen dóretiwshilik psixologiyası da usıǵan uqsas. Usı kóz qarastan alǵanda I.Yusupov: “Shayırsılıqta sezimtalıq úlken áhmiyetke iye bolıp, shayırlar ómirdegi basqalardı elespesizlew, sál nárselerden - aq «setem» alıp qosıqlar dóretdi. Sizde de kóbinese usılayma, yamasa ómirdegi bir neshe faktlerdi kórip-bilip, olardı juwmaqlastırıp oy eleginen ótkerip jazıwǵa otırasızba?» - degen sorawǵa ol «Monokultura haqqında qosıq», «Qırǵız GAI Erkinge shest beredi»- degen qosıqları tap usılay tuwılǵanın aytadı. Denek jazıwshılardıń dóretiwshiliktegi sezimtalıqtıń ornı úlken.

Óz-ózine sinshılıq qatnas, tınımsız izlenisler, joqarı ádep-ikramlılıq, ruwxıy aqıl-parasat, bilimler shıńına umtılıw jazıwshılar psixologiyasınıń eń belgili qásiyetlerinen esaplanadı. Bunda jáne de I.Yusupovtıń pikirlerine súyensek, ol izlenis, oqıw, úyreniw hám ózinshelikke erisiw máselesine óz maqalalarında, qosıqlarında ayırıqsha úlken áhmiyet bergen.

«... qosıq dúnıyasınıń dana shayırların jalıqpay sıǵalap oqıw kerek»¹-deydi ol. «Dúnıya ádebiyatındaǵı qara sózdiń «prozanıń» ullı sheberleri Lev Tolstoy, Balzak, Sholoxov, Xemenguey, Abdulla Qadiriý, Muxtar Áwezov, Shıǵız Aytmatovlar shıǵarmanı qosıq penen jazbasa da, shayırlıq tábiyatı tereń dana talantlar bolıp, olardıń shıǵarmalarında poeziya teńizdey tolıqıp turadı. Kerisinshe, hâzirgi zamandaǵı roman-povestlerdiń ómiri qısqaılıǵınıń eń baslı sebebi — olardıń dóretiushilerinde shayırlıq tábiyat jetispeydi».

Áne, bul haqıyqıy izlenisten hám professional aqıl-parasatqa erisiwden tuwılǵan oylar. Bunday pikirler qosıq dóretiushilerde teńdey tuwıla bermese de, oǵan erisiwge umtılıw — bul jazıwshılardıń jeke insaniy ruwxıy hám dóretiushilik psixologiyasınıń da qásiyetleriniń biri bolıp esaplanadı. Sonıń ushın shayırdıń jáne de mına pikirlerin keltiriw ornalı...:

«... ullı shayırlarda kóp, shayırlıqtıń jolı da kóp, qosıqtıń túri de kóp. Shayır ómirinshe jazıp, ómirinshe oqıp, úyrenip baradı ... kóp mashaqatlar shegip júrip ózine jol salıp aladı ...» (6-bet).

Demek, oqıw, úyreniw hám sodan jazıwshınıń ózin-ózi izlewı, dóretiushilik daralıqqa umtılıs - bul olardıń ómirlik psixo-filosofiyalıq koncepciyası bolsa kerek. Usı máselege Sh.Seytovtıń mınaday pikirleri jáne de anıqlıq kirgizedi dep oylaymız: «Bir adam ómirden óz ornın talıse, men izledim, bir adam ózinen ózi tappay daǵdargan bolsa - sol adam men, usınıń saldarınan bir adam adasqan bolsa -men adastım, «... ózimdi stixiyalı túrde bolsa da izley berdim, izley berdim, sonda da taba alǵan emespen. Ele de izley beremen, izley beremen! Meniń ózim qaysı jaırdıń adamıman?»-usı sawal ele de meniń aldında tur, ele de juwabın taba alǵanıń joq» (*Seytov Sh. Talant hám taǵdır. «Ámiydárya», 1989, №8, 87- bet*).

Mine, bul jazıwshınıń haqıyqıy psixologiyasın hám jeke qarama-qarsılıq, qızıqlı tragediyaǵa tolı ómir jolların esapqa alǵanda ashshı haqıyqatlıq ekenligin oqıwshılar túsiniw baradı.. Ol tereń oylı, sezgir, analitikalıq hám sintetikalıq oyları da basım, talapshılıǵı ótkir talant tyen bolǵan. Eń baslısı júdá túsiniwpaz, izlengish, joqarı bilimlerge, jeke mamıklar menen teoriyalıq pikirdiń de sáykesligine, gáde olardıń qarama-qarsılıǵı arqalı da mudamı jańashılıqqa umtılıp otırǵan. Álbette, bunday qásiyetler jazıwshı-ilimpazlardıń jeke insaniy hám dóretiushilik teleniwshen psixologiyası T.Allanazarov², K.Mámбетov¹, Q.Kamalov²

¹ Бусупов И. Қосықты сүйген кеуіл.-...Бүдбил уясы. Нокис «Бишим». 1997, 6-бет

² Алланазаров Т. Заман гардиши.-«Эмидарья», 1991, №10,11

hām basqalardıń eske túsiriw maqlalaları menen estelik-esselerinde de ayrıqsha itibarǵa alınǵan. Kórkem oylaw hām pikirlewdegi dóretiwshilik izleniw psixologiyası T.Qayıpbergenov, I.Yusupov, Sh.Seytov, K.Mambetov sıyaqlı jazıwshılarda ayqın kózge taslanadı.

«Meniń óz ádebiyatımnan ustaz tutqanlarım hâzir shıǵarmalarınıń salqınlıǵı menen suwıtp aldı» (*Seytov Sh. Talant hām taǵdır «Ámiydárya», 1989, №8, 87- bet*) - deydi Sh.Seytov.

Demek, jazıwshı ádebiy processte, óz dóretiwshilik psixologiyasında sın kóz-qarasqa iye. Usınday izlenisler, oqıp úyreniw arqalı alǵa qaray sanalı túrde umtılıwlar jazıwshılardıń dóretiwshilik psixologiyasında joqarı ilimiy-teoriyalıq dálilli pikirlerdi qalıplestirip otıradı. T.Qayıpbergenovtıń: «Trilogiyam «Dástan», al onıń hár bir kitabın «ápsana» dep ataw arqalı men onıń dástúrler menen baylamsın korsetpekshi boldım. «Dástan» - meniń túsinigimde hām súwretlewimde qaharmanlıq hām romantikalıq baslama menen erteklerdegi poetika hām poemadaǵı obrazlıqtıń barlıǵın qamtıytuǵın romanlıq bayanlawdıń epikalıq túrine sinonim boladı. Dástúrge súyengen bunday sintezdi men jazǵan trilogiyanıń maqseti talap etti»³.

Jazıwshınıń sinshı V.Oskocskiy menen bolǵan bul óz-ara gúrrin-dialogindegi gápler talant iyesiniń ádebiyat maydanında, dóretiwshilik processinde júdá sapalı, sawatlı hâreket etetuǵınlıǵınan derek beredi. Bul jerde jazıwshı sózleriniń leksikası menen onıń stilistikalıq, sintaksislik qurılısı biraz akademiyalıq ilimiy stilge qurılıp, redaktorlanganı sezibe de, bári bir ol bir tutas jazıwshınıń ishki dóretiwshilik psixologiyasınıń joqarı ilimiy bilim dárejesine eriskeninen derek berip tur. Onıń tómendegi pikirleri de usını, yaǵnıy jazıwshınıń óz dóretiwshiligine, hár bir obrazǵa júdá juwapkerli qatnasın, talapshanlıǵın hām bir maqsetke baǵdarlangan dóretiwshilik psixologiyasını kórsetedi.

«Eger xalıq tiykarınan Maman biydiń aqıl-wásiyatların eslep Rossiyaga qosılıw ushın gúresse, Aydos baba aqır sońında ózin aldǵan Xiywa xanlıǵınan pana izledi. Solay etip xalıq penen onıń basshısınıń maqsetleri oyshań tústi. Men ushın ... qaharmandı tárepleme súwretlewge qızıǵıp ketip, áwladlardıń yadında qalǵan zamanlarshı jaman at taqqan gúńgirt bahalar jeteginde qalıp qoymawı áhmiyetli edi ... Eger Maman biy dáwirdi túsiniw alǵa shıqqan bolsa, Aydos baba

¹ Мәмбетов К. Мен қалай жазылушы болдым? «Әмиудәрья». 2000, №13

² Камалов Қ. Мениң оз идеалым бар. -«Әмиудәрья». 1999, №2

³ Қайыпбергенев Т. Қара үйден әлемге жол. (В.Оскоцкий менен диалог) - Көздің қарашығы. Нөкіс, «Қарақалпақстан». 1986. 374-бет.

düwirdiñ qurbanı boldı. Usınday qarama-qarsılıqlı ishki sezimleri qıyan-keski xarakterdi dóretiw meniñ ushın oǵada áhmiyetli edi ...»¹.

Mine bul jazıwshınıñ ózi jasaǵan obrazlardı ózi túsindirip beriwi edi. Sebebi usı obrazlardıñ haqıyqatlıǵı menen áhmiyeti jaqın waqıtlarǵa shekem oqıwshılar túwe ádebiyatshılar da durıs túsine almay júrdi. Ekinshi tárepten bul pikir jazıwshınıñ dóretiwshilik psixologiyasındaqı joqarı aqıl-parasat, tereñ oyılıqtı kórsetetuǵın fakt. Avtor dóretken obrazdı tereñ túsiniwge, jazıwshı psixologiyasındaqı saldamlılıq, sheberlikti durıs belgilewge múmkinshilik beredi.

Solay etip XX ásirdegi qaraqalpaq jazıwshı-shayırları dóretiwshilik psixologiyada talanttı, tvorshestvolıq qıyaldı «fantaziyanı», ómirlik tájiriýbeni, aqıl-parasat penen tereñ oydı, baqlaw hám sezimtalılıqtı, öz-özine talapshañlıq hám tınımsız izlenislerde bolıw kerekligin, shıǵarmalardı qayta qarap, zárúr bolsa qayta islewshilikti, öz-özine sın qatnastı ayırıqsha bahalaydı. Bulardıñ barlıǵı ádebiyat teoriyası, ádebiy kórkem oy-pikirdi durıs júyelep úyreniw hám kórkem ámeliyat ushın úlken áhmiyetke iye. Olardan keleshek tariyx hám jańa áwladlar durıs sahaq alıp, orınlı paydalanıwı múmkin.

Jazıwshılardıñ ózi dóretken obrazlarda yamasa syujet, konflikt hám waqıyalar, geypara detallar hám taǵı da basqalarda jasırınıp ta jatiwı, jetarli, obrazlı túrde de sáwlelenip otıradı. Usılar arqalı olardıñ dóretiwshilik psixologiyası anıq kórinip turadı. Sebebi jazıwshılardıñ jasapqan barlıq obrazlarında da ózleriniñ ishki kelbeti jasırınıp, shashılıp jatadı. Bul máselege úlken klassiklerden baslap-aq kewil bolıp, onı ayırıqsha belgilep ketken. Sonıñ ushın T.Qayıpbergenov bılay degen: «... saqlımnıñ atın siltaw qılıp men ózim haqqında kitap jazıp atırǵanǵa usayman». «Meniñ dóretken unamlı geroylarımnıñ meni izlegen qıwshın unataman. Otmishtegi klassikler jazıwshınıñ obrazı onıñ dóretkenunamlı obrazında ǵana emes, barlıq obrazlarında shashılıp jıratıwınlıǵın tastıyıqlaydı. Usı pikirdiñ durıslıǵına men tolıq isenemen. Avtorımnı aqıllı dana geroy bolmaydı» (266-бет).

Bızinshe jazıwshınıñ bul pikirlerine ápiwayı, sada, túsindirme berip otırıw talap etilmese kerek. Bunı tek ǵana faktler menen tolıqtırıp jáne de tastıyıqlap dálillewimiz múmkin. Usı pikirden T.Qayıpbergenovtıñ óziniñ «Qaraqalpaqnama», «Qaraqalpaqlardıñ qalpaǵı menen menen jıratıwı ...», «Qálbimniñ qomusı» t.b. shıǵarmaları ashıqtan-ashıq tastıyıqlaydı. Sebebi «Qaraqalpaqnama» da basqa da social ádep-

1. С. 370-374-бет.

Т.Қайыпбергенов Т. Қарақалпақнама. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1985. 13-бет.

ikramlılıq, ruwxıylıq mâseleler menen birge jazıwshınıń dõretiwshilik psixologiyasınıń sırları haqqında júdá túsınıklı hám ashıq pikirler sáwlelengen. Al jazıwshınıń basqa shıǵarmalarında hár qıylı formalarda «gâde obraz, bazda syujet, geyde konflikt hám t.b.» jasırınıp atırǵan usınday dõretiwshilik psixologiyasınıń sıpatlı belgilerin onıń basqa da shıǵarmalarman tabıwǵa boladı.

Belgili jazıwshılar Sh.Seytovtıń «Iǵbal soqpaqları», «Xalqabad» romanlarındaqı, K.Mámбетovtıń «Imtixan», «Hújdan», «Posqan el», «Türkstan» dõretpelerinde bas qaharmanlar avtorlıq prototiptiń (yaǵnıy jazıwshınıń óziniń) ulıwmalasqan ádebiy obrazına aylanganı ashıqtan ashıq seziledi. Atap aytqanda «Imtixan» - daǵı imtixan alıwshı universitet docenti ... «Hújdan» romandaqı professor Qasım Seytnazarov, «Men onı súyer edim» povestindegi eri qaza bolǵan jas kelinshekke ashıq bolǵan ... , «Baxtıń bolsın, Arıwxan» povestindegi Kárim hám t.b. avtor prototipiniń ózleri ekenligi hám olardı jazıwshınıń dõretiwshilik fantaziyası arqalı bayıtıp, tolıqtırılǵanı, janlandırılıp hám zárúrli poetikalıq boyawlar arqalı kórkem obrazlarǵa aylandırǵanı anıq. Sh.Seytovtıń «Iǵbal soqpaqları» liriko-psixologiyalıq romanındaqı ómirde óz ornın izlegen shopan jigit Maqset hám súwretshi talant iyesi Murat h.t.b. obrazlarda avtor-prototip kelbeti (shashılıp) sáwlelengenin seziwge boladı. Bul orında da jazıwshınıń dõretiwshilik psixologiyasındaqı fantaziya qıyal-qıyal baylıǵı hám solar arqalı poetikalıq sheberlikke emociyunallıq hám ekspressivlikke erisiw birinshi orında turadı. Olardıń hár qaysısına anıǵıraq toqtaw óz aldına hám keńirek mâsele. Usınday kórkem dõretpeler arasında T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» romanında jazıwshılıq psixologiyǵa anıǵıraq hám ashıq toqtalǵan.

Bir tutas alǵanda talantlı qálem iyelerinde túrli janrlarda da, olar jazǵan dõretpelerde jazıwshınıń-shayırlıq psixologiya shaxmaq yaǵnıy jalt etip kórinedi. Mısalı, I.Yusupov óz xalqına arnǵan «Sen degende ...» qosıǵında bılay degen:

Sen tuwarsañ aqıldı da,
Sulıwdı da, batırdı da...
Xalıq dep seniń atıńdı da,
Kim qoysa da dana qoyǵan.

... Sen yosh bersen sóz tabaman,
Birdi eki dep sanamayman,

Sen buyırsañ bassalaman,
Duw-sıyıña qaramayman.

Kewlindi tabıwdı oylap,
Bir sözdi bir sözge baylap,
Qara tünde qalem shaynap,
Aq qağazdı qaralayman¹.

Rasında da köpshilik jazıwshı-shayırlar qara tünde qalem shaynap, dóretiwshiliktiñ mashaqatın shegedi, oylanadı, jazadı, sıızadı, olardı payde jırtıp, otqa órtepte jiberedi, bári bir jáne jazadı. Biraq bash maqset talıqqa unaw, elge jaǵına biliw, oǵan qahs hám durıs xızmet etiw baslı shırt. Demek, bul qosıqta dóretiwshilik psixologiyasınıñ bir neshe komponentleri – «Yosh», «Shayırlıq fantaziya», «Algır hám tereñ oy» (1) tepis jámelenip sáwlelengen.

Shayır óziniñ bunnan basqa da bir neshshe qosıq qatarlarında dóretiwshilik iyeleriniñ psixologiyasındagı, atap aytqanda tap ózindegi umıday qosıq dóretiw processindegi ishki ruwxıy halatlar bolǵan yosh, illahı, oylanıw hám shayırlıq fantaziya haqqında aytadı. Qarañız:

Tútınlik salǵanım –
Sulım shekkenim,
Jáne uıqsızlıq atın jekkenim,
Sırilmegen qıyal,
Oylanbaǵan oy,
Jazılmaǵan qosıqlarım köp meniñ... (89-bet).

... Sen oylanıp ayttıñ: «Ele jatpadıñ. Boldı. Qıynay berme qıyal
atların»...

Men aytım: «Azıraq tamashalayın,

Düzde tañnıñ qulan iyek atqanın» (89-bet). Körip atırǵanımız «ıyılqı bunday qıyal, oy keshirmelerine beriliw menen de birge naǵız shayırlıq psixologiyasına tañ bolǵan qásiyetlerdiñ biri – bul jırtılıqqa, tábiyatqa, qumartıp qaraw sıyaqlı joqarı estetikalıq sıpatlar köp» tuslanadı. Avtor-prototipten lirikalıq qaharmanga aylangan shayırdıñ bunday qásiyetleri de, sulıwlıqtan lázzet alıwshı psixologiyası hám har qanday insaǵa jaǵımlı hám úlgili bolsa kerek. Shayır bul ushın qıyında ózi aytqanday «bir sözdi bir sözge baylap» sol gózzalıqtan alıw poetikalıq boyawlardı islete aladı. Mısah: «Shıq tüsti mawjırap túsada ızgar, samal oynap ústin ashıp ketkendey, jalañnash teñkeyip

¹ Юсупов И. Таңлаулы шығармалары. Нокис, «Қарақалыңқестин», 1992, т. 1, 16-17 беттер.

uyıqlar ğarbizlar, qara shashın menen aq bileğine; Peshexanaga sırtınan ay sıǵalar ...» h.t.b.

Izlengish hám júdá miynetkesh shayır óz tájiriybesinen de kelip shıǵa otırıp bılay deydi:

Izleymen jol júrip, kitap aqtarıp,
Jurttıń sózlerine qulaq salaman,
Samaldan sorayman shóllerге barıp,
Juldızlarga qarap oylarǵa talaman.

Izleymen kún boyı bir kólik qazıp,
Terim jawrınım aşıqqanǵa deyin.
Izleymen qosıqlar jazıp,
Tańǵı uyqı kelip jıqqanǵa deyin (91-bet).

Álbette, shayırdıń ham onıń lirik qaharmanınıń ruwxıy, social hám ádep-ikramlılıq jaqtan izleniwi menen birge, bul ásirese, talant iyesindegi ózinshelikke umıtılıwshı naǵız dóretiwshilik izleniwde sáwlelendirip tur. Demek, bul dóretiwshilik psixologiyasınıń eń baslı shárti degendi ańlatadı.

Ómirdegi hám dóretiwshilik maydanındaǵı usınday sociallıq psixologiyahq hám jeke dóretiwshilik psixologiyalıq xalatlar T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» romanında da esse túrinde júdá ayqın hám jiyyi-jıyyi sáwlelengen. Bul máselelerde jazıwshı óz pikirlerin jasırıp, «sırlamay aq» ashıq jetkerse de, ol olarǵa óziniń jeke oy sezimlerin subektivlik penen júklep, sol pikirlerdi esse formasın keltirip, solardı bir kompoziciyaǵa engizip tutas kórkem dóretpе túrinde júdá utımlı bayanlanadı. Roman – essede talant iyesiniń dóretiwshilik psixologiya haqqındaǵı oyları geyde «jasırın» formada ayırım-ayırım qısqa syujetlik detallar, ápsanalar t.b. túrinde de sáwlelenedi. Ol roman esseniń dáslepki betlerinen aq:

«Men ózimnen ózimdi hám xalqımdı tabıw ushın ózim haqqında ashıq, batıl oylar júrgiziwge názerde tutsam da neliktende qımtırıl beremen. Berdaqtıń tilin múki, ózin tartınshaq qılǵan xalqımnıń psixologiyası meniń qanımnan ele shıǵıp bola almay atırmeken?», - dep jazadı.

Usılayınsha birden aq óziniń, ulıwma ádebiy qaharmanlardıń ishki psixologiyası haqqında basqatıradı.

Birinshiden romanda jazıwshı psixologiyasında kózge túsken nársesi, bul ómirdi, turmıstı úyreniw máselesi. Jazıwshı usıǵan qayta qayta oralıp tez-tez áhmiyet berip otıradı. «Sırttan qarasań, ómir sen men, ómir ot penen suw, gúl menen sheńgel, quyash penen tün, kúlli

menen kóz jas adam ruwxı menen haywan ruwxı aralastırılıp tıyılgen bir tıyınshık» (Qayıpbergenov T. «Qaraqalpaqnama», 20 bet), -bir qıharmannıń tilinen.

Taǵı da óz ákesiniń tilinen: «Ómir degen nárseni men máselen óo jasımda túsindim ...» (Qayıpbergenov T. «Qaraqalpaqnama», 93 bet) deydi.

Jáne de: «... solay etip, ómir degen ne?» dep oylanasań. Ol sonshama tereń, sonshama túsiniksiz» (Qayıpbergenov T. «Qaraqalpaqnama», 95 bet).

Bunday ómir haqqındaǵı pikirler oy juwmaǵı hám sogan keliw jollarına umtılıw, ómirlik tájiriybeler toplaw, turmıstıń sorawlarınń kóp túrtiligin úyreniw jazıwshılıq psixologiyamnń zárúrli hám eń belgili kórinisleriniń biri bolıp esaplanadı. Jazıwshı usını roman essede tuwra túrinde emes, ol tómendegi dialog-monologlar arqalıda toqıma – kórkem detal halında da sáwlelendirgen.

«Eger birewińiz azanda shayır bolıp oyansańız, ne jóninde qosıq jazar ediniz?

– Men «Gitlerge ólim!»-dep qosıq jazar edim.

– Men «Qazıwshılar»-dep qosıq jazar edim.

– Men «Ana»-degen qosıq ...

Hár kim ózinshe mır-s-mır ... , tım-tırıs boldı.

– Al óziń shayır bolsań ne jóninde jazar edin? – dedi batıl bir dawıs áwelgi soraw bergenge.

– Men «Hayallar»-degen qosıq jazar edim.

– Nege?

– Nege? –dep hámme qaytadan janlandı.

– Hayallar bolmasa ómir toqtap qalar edi. Hárkim ózinshe oyǵa «hımip uyıqlap ketti. (177-bet).

Demek, bunda jazıwshı psixologiyasınıń baslı belgilerinen ómirdiń mınan sorawlarına juwap izley biliw, ómir hám kórkem ádebiyattıń óz-ara ajralmas baylanısı haqqında oylanıw ayrıqsha kózge túsip tur. Sonlıqtanda avtor óz kúndelikleriniń birine L.Tolstoydın mına sózlerin ayrıqsha belgilep jazıp qoyǵan eken: «Oylap alıw, jáne qaytadan oylanıw, keleshektegi oǵada kólemlı shıǵarmalardǵı adamlarınıń hár biriniń taǵdiri ne bolatuǵının aldan oylap alıw, jáne qaytadan oylanıw, mıllionlaǵan múmkinshilikti oylap bolıp, sonnan bir millionnan «1000000» birin tańlaw jan tırshigerlik dárejede mushkilli» (155-156-bet). T. Qayıpbergenovtıń joqarında aytqanıday «Jazıwshı bolıw-dozaqtıń adalı menen bara-bar, onıń otlı gúrsisine» shıdaǵanlar shıdaydı. Ol «Bazı

shayırlarımızdın sep-semiz kitabı qolıma tússe, qonımızdın qamsemiz balasın esleymen ...»

«Oysız kóp oqıw-ám jónsiz kóp tamaq jegeni menen teñ» (247-bet) dep te jazadı. Haqıyqatında da turmıs penen ómirde belgili darejede oylanbaytuğın insan bolmasa kerek. Al jazıwshı menen shayırdın oyları basqashalaw keledi... Sonlıqtan roman-essedegi bir jazıwshı bılay deydi:

«Shıǵarma jazıw payıtında sharshasañ qarañǵıdan jaqtıǵa qarap jatıp oylangandı jaqsı koremen. Bul ushın qolaylı bólmeler yaqı dáliz bolmasa, nastolnıydı bir múyeshke jaǵıp qoyıp, ózim ekinshi múyeshke otıraman. Sveti tolıq jaǵıp qarañǵıa telmiretuğın waqıtlarımda boladı. Sonda ne isleytuğınımı ózimde bilmeymen, biraq oylarıma ayqınlıq kiredi, tapqan pikirlerim óz ayaǵında turıp, oylar dizbegi jip tiklesedi» (263-bet).

Shında da jazıwshılar psixologiyası jumbaqlı sheksiz hám rañ-bań. Kórkem ádebiyattaǵı kóp túrlilik penen kóp formalılıqtıń da genial ideyalardıń tuwılıwı da onıń dóretiwshilerindegi oylawdın hár qıylı sheksizligine tuwılsa kerek. Barlıǵı da ulıwma insan psixologiyasınıń qospalılıǵı menen sheksizligine hám onıń jeńimpazlıǵına barıp ushlasadı. Solardıń ishinde jazıwshılar – bular eń aldı menen psixologlar, filosoflardan bolıp esaplanadı. Sonlıqtandı T.Qayıpbergenov mınaday degen eken:

«Adamnıń oyları sonsha júwensiz, geyde iyesin jerde qaldırıp, ózi kosmosqa kóterilipte kete beriwi itimal. Kim óz oyına ere bilse onı maqsetine jetisetuǵını sózsiz» (227-bet).

Bul shın mánisindegi, tuwra túsiniкте de usınday emespe?! Mısalı, áyyemnen kiyatırǵan erteklerdegi ushar gilemler házirgi fantastikalıq ádebiyattı aytqannıń ózi de Sh.Aytmatovtıń «Kasandro tańbası» romanındaǵı kosmoslıq keńisliktegi haqıyqatlıqtıń jerdegi shınlıq penen qarısıp beriliwi, yamasa kitlerge baylanıslı waqıyalar, Kreml minarasındaǵı bayıwlı waqıyası h.t.b. Jazıwshılar «insanlar» oylarını sheksizligin, olardıń dóretiwshilik fantaziyasınıń keńligin tolıq ańlatadı. Sol sebepli de jazıwshı-shayır hesh qashan, bir minutta oylanbay, qıyalp berilmey tebrenbey, turmıs penen ómirdegi hár bir waqıya hám kishkene narselerge de ruwxı titirkenbey júre almay. Usı psixologiyalıq processı T.Mátmuratov bılay dep júdá tásirli jırlaǵan:

Oylanba deydi doktorlar,
Oylanbay júriw múmkin be?!
Qıylanba deydi doktorlar,
Qıylanbay júriw múmkinbe?!

... Korvalandı qıynagan,
Santyagolı jalladı,
Gâzebim menen qıyqalap,
Gâzebim menen quwarman,
Men ezilgen arabtı,
Sezimim menen sıypalap,
Qorlıqtan aqqan kôz jasın,
Sezimim menen juwarman.
Oylanbay qalay turarman?!¹

Âne, bunda da oy hâmi sezim, sezimtallıq, dōretiwshilik qıyal «fantaziya» shayır-jazıwshı tärepinen alğa sürildi. Joqarı talantlı qalem iyeleri usıladı durıs ańlap, orınlı isletiw arqalı da «meyli, özinin erkinen tıs tábiyǵıy halda bolsın» dōretiwshilik processinde zor tabıslarǵa erisse kerek. T.Qayıpbergenov aytqanındaq:

«Jazıwshı sutkasına pâlen saat isleydi dep kesip aytıw da qıyın. Ol sultanatlı jıynalıslarda da, qayǵılı mitinglerde de, jōnekey mashinalarda otırıp ta, hâtte birewlerdin ańgimelerine ıqlas qoyıp otırıp-âm öz oyına kōmiliwi mōmkin» (261-bet). Jâne bir ayırıqsha toqtap ötetuǵın nârese sol, jazıwshının maqalalarında da orınlı itibar berilgenindey «Qaraqalpaqnama» da ol jazıwshının dōretiwshilik psixologiyasında sezimtalıhqtın ańmiyetin joqarı qoyadı. Bunı talant iyesi tek ǵana tuwra aytılǵan sōzler menen emes, al waqıya-syujetlik detallar menen de rawlewendiredi. «Ullı jazıwshılarda tez tūsiniw qâbileti aldın ala sezim bir waqıya arqalı jâmiyetlik waqıyanı kōre biliw kōzim bolsa kerek» (227-bet) -den dep jazadı. Usınday kōz-qarastan mınaday waqıyaǵa kılaptan orın beriw orınh:

«... kursımızda bir nashar payda boldı. Onın tūr-tūsinen, sōylegen sōzlerinen erinen ajırasqan ekenin uqtıq ... hâmmede âlle qanday özgeris payda etti... jas kishiler onı «âdebiyat apa» deytuǵın boldı. Til menen âdebiyat muǵallimi endi tilden göre âdebiyattı yosh penen oqtıtuǵın boldı. «Âdebiyat apa» sońında matematika muǵallimine turmısqa shıǵıp, qaytıp oqıwǵa kelmedi.

Matematika muǵallimi onsha kōp sōylemeytuǵın, biraq ultanı hâr qademinde «shıyıq-shıyıq-shıyıq» etetuǵın tufliiy menen júretuǵın adam edi. Âdebiyat muǵallimi nâwbettegi til sabǵına kelgende bir bala tınısh otırmaı: «Muhabbette tildin sestinen ayaqtın sestı otse kerek, bul âdebiyatta qalay dep edi, muǵallimnin júzi burishtay qızarıwı menen tırtlep klasstan shıǵıp ketti. Ol qaytıp oralmadı» (208-bet). Demek

¹ Мәмуратов Т. Ашылысы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977. -бет

bunda anıq kózge taslanıp turgan dóretiwshilik psixologiyanın bas belgileriniń biri-bul sezimtalıq hám yadta saqlaw, tereńnen oylay biliw, bir kishkene waqıya arqalı-aq onıń ishki sırina, qaharmanlar psixologiyasına úńile biliw qásiyeti bolıp esaplanadı. Ápiwayıraq aytqanda avtor til hám ádebiyat muǵallımı de sol nasharǵa ashıq edı demeydi, al onı astarlap, «sırlap» obrazlı halatda, sezimtalıq penen oqıwshıǵa waqıyalıq detal arqalı jetkeredi. Bul úlken sheberlik.

Sonday-aq jazıwshı óziniń bul romanında basqa miynetlerideǵı-aq óz izleniwshenligi menen birge dóretiwshilik iskerlikte oqıp úyreniw, hár bir kórkem ádebiy dástúrge de sinshil qatnas jasaw psixologiyasın korsetedi. Ol óz ana ádebiyatınıń mol poetikalıq dástúrlerine sadıq bola otırıp: «Klassiklerdiń ómir jollarına, shıǵarmalarına meniń ózimdi, bilimimdi kórsetiwshı ayna sıpatında úńiliwdi ádet qıldım, - dep kelip, mınaday ótkir pikir aytadı: - Men ana ádebiyatıma qayta oralđım. Meni usı waqıtqa shekem kóterip jortqan ana ádebiyatım endi, neliktende, halsız, kúta arıq tayınshaqqa usadı» (247-248-bet).

Bizińshe bul sıyaqlı sınıq qatnas ilimpazlar menen birge haqıyqat talant islerine de tın bolıwı kerek, ol ilimiy pikirlerge de saykes keledi. Onıń: «Bári bir meniń ana ádebiyatım balalıǵımda ıntıǵıp kiygen, al úlkeygen soń iynime tar bolıp qalǵan eń jaqsı kiyimlerime usadı» (251-bet), «Jazıwshı ısılǵan sayın basqalardı emes, ózin qaytalawdan qorqadı. Bul jolda Francuz Jorj Simennen jazıwshı. Onıń kóp kitabın oqıp bolıp, ushı qıyrsız qum awdargannan soń az ǵana altın qıyqımların tapqanday bolasań. Mixail Sholoxovtı oqısań az ǵana oqıp qum awdarıp enaput quyma altın tapqanday bolasań... Men ózime Sholoxovtıń jolın tilep júrippeń» degenleride (265-bet) jazıwshınıń ádebiyatlarmdaǵı sınıq psixologiyanın basımılıǵın kórsetedi. Usınday qásiyetlerdi iyexme dóretiwshilik tabıs ákelse kerek.

Jáne bir jazıwshı psixologiyası ushın tın narse sol - bul jalǵızlıq, jalǵızlıqta oylarǵa talıp, sogan shın berilip shıdaw, ayırıqsha belgili bir nafas dep esaplaw kerek sıyaqlı. Bul haqqında da T.Qayıpbergenov roman-essede bir jazıwshı tilinen bılay degen: «Jazıwshı jalǵızlıqta otırıp qansha kóp islese, xalıq massası menen sonsha tıǵız baylanıs tuıp sóylese aladı. Biraq ... oylanbay jazıw-oysız qarańǵıda jalǵız jolǵa shıǵıp ketiw menen barabar. Jazıwshıǵa eki shıdamlılıq kerek: bir oylarınıń shıdamlılıǵı, ekinshisi, stolda otıra biliw shıdamlılıǵı» (266-bet).

Mine usinday oy, shıdam qayta isley biliw, sezimtalıq hám ómirdi, turmıstıń názik táreplerin de úziksiz baqlap, onı mudamı tereń úyreniw máselelerine jazıwshı qayta qayta kewil bólip, dıqqat awdaradı. Usı turmıstı baqlap, tereń biliw kóz-qarasınan ámeliy túrde jazıwshı dóretiwshiliginde hár qıylı sayahatlardıń áhmiyeti úlken. Múmkın, prozada bul qalay iske asadı, ol qálem iyesine, onıń óz múmkınshiliklerine de baylanıshı. Al bul shayırlarǵa kóp nárse beredi. Atap aytqanda ataqlı Nikolay Tixonovtıń dóretken Kavkaz, Orta Aziya ókiline (dúrkininde) jazǵan ájayıp qosıq hám poemaları, biziń qaharman shayırmız I.Yusupovtıń kóp ǵana poeziyahq shıǵarmaları dóretiwshilik sayahatlar negizinde dóregenin yadqa túsiriwdiń ózi jetkilikli. Eń baslısı bunday sayahatlar burın tanıs emes turmıs, adamlardıń ózgeshe psixologiyası menen sırtqı kelbeti de, baylanıs bolǵan gózзал tábiyat qálem iyelerinde ayırıqsha emociya oyatıp olarǵa kúshli yosh baǵısh etedi. Sóytip taza dóretpeler birden-aq, tez dúnyaǵa keledi. Atap aytqanda I.Yusupovtıń jaqın jıllardaǵı «Malayziya ...» dúrkinindegi qosıqlar usılay tuwılǵan. Biraq bunday sayahatlar barhıq qálem iyelerine de teńdey tásir ete bermeydi. Sonıń ushın Sh.Seytov bılay deydi «Hár kimgе hár nárse hár qıylı tásir etedi... bazı birewler bunday sayahatlardan bos ta qaytadı ... Biz ústirtke iz baspastan – aq «Ústirt dalaların sharlaydı arıw», «Geolog qızǵa» qosıqların jazdıq, «Aq shatır» tıpi basqaları arxivimizde qaldı»¹.

Demek, jazıwshı dóretiwshiliginde oy-sezimge tolı qıyal, sol qıyalıy uy arqalı turmıs detalları menen obrazlardı qálem iyesiniń kóz aldına «tırılıp» eleslete alıwı júdá úlken xızmet atqaradı. Qanday turmıs waqıyaların bir neshe ásirler uzaqta qalǵan ótmish hádiyseleri menen haqıyqathqların tariyxıy shınlıqqa say jazıwshı ustaxanasında dóretiwshilik fantaziyanıń otında qaynatıp qayta islew sheberliginiń bir qansha kórinislerin jazıwshı K.Mámбетovtıń «Türkstan» romanınan ayqın kóremiz. Bul tariyxıy romanda iri-iri tariyxıy waqıyalar, negizinen qaraqalpaqlardıń jungarlar shabıwılı nátiyesinde Türkstannan Sırdárya hám Ámiwdiń quyar ayaǵına qaray posıp kóshiw tariyxı, yaǵnıy XVII ásirdiń aqırı, XVIII ásirdiń basındaǵı xalqımız tariyxı súwretlenedi.

Shıǵarmada jazıwshınıń dóretiwshilik ustaxanası máselesine baylanıshı ayılajaq baslı nárse-qálem iyesindegi bay hám ushır fantaziya (qıyal), yosh-ilham ótkirliǵı hám avtordıń ilimiy izlenisleri ólmity dóretiwshilik iskerliǵı menen tıǵız birigip, sintezlenip ketiwi úlken áhmiyetke iye. Avtor bay ilimiy tájiriybelerge iye bolıp, qaraqalpaqlardıń

romanında sol súwretlengen ásirler tariyxı menen ádebiyatı haqqında fundamental miynetler dóretpesinde tap usınday joqarı ideyalıq-etikalıq dárejedege dóretpesiz jüzge kelmegen bolar edi. Yaması kerisinshe avtor tek ilimpaz, alım sıpatında qorǵap akademiyalıq bilimler hám pikirler menen ǵana sheklenip, ol talant, sezimtalıq hám dóretilshilik fantaziyaǵa (qıyalǵa) iye bolmasa da, usı tariyxıy «Türkstan» romanı tabıslı shıqpas edi. Bul tariyxıy romandaǵı jazıwshılıq psixologiyanın kórinislerinen esaplangan tariyxıy shınlıq hám avtorlıq dóretilshilik qıyal (fantaziya) sinteziniń baslı-baslı tamamlarına toqtap ótiw orın bolsa kerek. Bul másele romannın bastan aqırına onıń barlıq ishki qurılısı gúllan kórkem estetikalıq komponentlerinde sáwlelengen. Óz máselemizge baylanıslı romandaǵı anıq kózge taslanıp turgan dóretilshilik psixologiyanın ayırım iri sıpatlı belgilerine toqtap ótkendi maqul kórdik.

Eń baslısı jazıwshı joqarıda ayılǵan dáwir haqıyqatlıǵı menen tariyxıy waqıyalar, tariyxıy shaxslar obektivligin óz dóretilshilik qıyalında qayta tiriltip, janlandırıp, olardı bir tutas etikalıq, romanlıq qatnası hám keń syujetke biriktire alǵan. Bundaǵı jazıwshılıq psixologiyadaǵı dóretilshilik qıyaldın ushqırılıǵı, joqarılıǵı menen baylıǵı eń dáslep avtorın keń hám qospalı syujet penen kompaziciyanı dásuriy jollardan basqasha etip dúziwden ibarat. Onda iri-iri tariyxıy hám basqa da kúndelikli turmıs tirishiliginiń waqıyaları bir tutas syujet rawajlanıwında tek ǵana izbe-iz xronologiyalıq túrde, waqıtlıq tártip penen baylana bermesten, al olar baslı qaharman Amanlıqtın yadqa túsiriw hám elesletiwleri arqalı sáwlenedi. Bul XX ásirdeń ekinshi yarımındaǵı kórkem realistlik prozada keńirek tarqalǵan poetikalıq usıl bolsa da, bizin ádebiyatımızdaǵı tariyxıy romanlar dóretilwdeń poetikası ushın sózsiz jańalıq bolıp esaplanadı. Sonlıqtan ol jazıwshı psixologiyasınıń bas belgilerinen biri avtorın jeke oy qıyalı, yaǵnıy dóretilshilik fantaziyasınıń jemisi ekenligi anıq kórinedi.

Avtor dóretilshilik qıyal nátiyjesinde romanda bir neshe tariyxıy sheginislerdi jiyi-jiyi Amanlıqtın ishki monologları yamasa yadqa túsirip kóz aldına elesletiwleri formasında súwretlep otıradı. Bundaǵı tariyxıy haqıyqatlıq penen tariyxıy faktler prototip bolǵan avtor ilimpazdın ilimiy iskerligi, ulıwma kóz-qaras hám miynetleri menen tıǵız birigip, sintezlenip ketedi. Romandaǵı Amanlıqtın hár qıylı tarixıy sheginislik oylarǵa tolı monologları da jeke avtorın psixologiya, avtorlıq toǵan hám oy-sezim menen qıyallarǵa tereń suwǵarılǵan. Olardıń barlıǵında ilimpaz jazıwshınıń tariyxshı patriot ádebiyatshı, naǵız millet azamatı

sıpatındağı jürek dürsili esitilip avtordın jeke psixologiyalıq sıpatları da körinip tur. Qarañız: «Amanlıq özi menen özi sôylespey qaytsın, oylanıp kiyatır... Biz kishkene xalıqmız. Kishkeneniñ körgen küni qursın. Jürgen jeriñ-judırıq. Turğan jeriñ-toqmaq. Otırğan jeriñ-oymaq-goy!»

Jayıqtı jılawlap, Edil boyında erkelep östik. Edil-esigimiz, Túrktan-tınlıgımız edi. Edigedey er azamatı bolğan xahqtıñ jelkesine shıñgirik shubılğanı qalay?...»¹. Mine, bularda haqıyqat avtorlıq jeke, dara hám doretıwshilik psixologiyanın sıpatlı belgileri joqarı gumanizm hám patriotizm de doretıwshilik qıyal arqalı sol sıpatlardı jubı bilinbestey etip ádebiy qaharman. Amanhqtıñ boyına tereñ sıñdırıp súwretlew qásiyeti anıq seziledi.

Haqıyqatında romandağı bas qaharman Amanlıq úlken tariyxıy shıxs: burıñgı mirza bası, qala hákimi hám el basshılarının bir sıpatında avtor menen birge usılay oylanıp, tap usılay tolğanıwı isenimli bolıp körinedi. Ol tağı da «Eh, Túrktan! Túrktan!...Seniñ sırtıñ pütün bolğanı menen ishinnıñ bari tutın edi!» (187-bet). - dep kele, tağı da mınaday tariyxıy sheginislik oyğa shümedi:

«Yapırmay bala, sonsha xanlar menen tabaqlas bolğanımda öz xalıqına ne paydam tiyedi? Otız jıl dawamında úlekтей úsh xannıñ odanbasısı (Mirzabası-Q.Yu.) boldım. Tobarshıq xan takabbır edi. Lawkeniñ tásiri menen el basqarıp ádewir abırayğa eristi. Qayıp xan qaysır bolğanı menen de balalıǵı basım boldı. Saray ámeldarlarınan köbirek aldandı. Eshmuxammed er jigit edi-dá, biraq ullı xanlar oǵan jırdem bere almadı. Onıñ qolı qısqaław boldı. Solayınsha biz jurǵarlarǵa jetik boldıq goy....» (208-bet)².

Bizinshe bunday tariyxıy shınlıqqa dálme-dál saykes keletuǵın oylar avtordıñ sol dáwirlerdiñ tariyxı menen ádebiyatın jetik biletuǵın doretıwshilik psixologiyasın birden-aq esletedi. Sonday-aq Amanlıqtıñ jawlar haqqında oy-pikirlerimenen yadqa túsiriwleriniñ özi de Mámбетов jıraw - shayırlar doretıwshiligin tereñ izertlewshi alım sıpatındağı kelbetin kóz aldımızǵa anıq keltiredi³.

Roman syujetinde avtor tárepinen Amanlıqtıñ bir saparı Jaqsılıq atlı jawdıñ xan aldına kelip xalıq muñın öz qobızı menen tolǵap jetkergeniniñ guwası bolǵanı yadqa túsiriw formasında súwretlenedi. Jaw muñlı qobız nalası menen:

¹ Мамбетов К. Түркістан . Нөкіс «Қарақалпақстан», 1993, 37-бет.

² Мамбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. Нөкіс 1975;

³ Мамбетов К. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты. Нөкіс «Білім» Нөкіс 1975

...Xalıq degen qoy bolar,
 Qosjaqbas bolsa shopanı,
 Qasqırlarğa jem bolar,
 Xalqındı qoyday tarattıñ.
 Bir ushın,
 Buxarağa qarattıñ.
 ... Qoqannan keldi kóp jawshı,
 Qızlarındı awlağan.
 ... Bar sizde ar iyem,
 Basqağa keñ bolsada,
 Dúnya bizge tar iyem,
 Iyesiz qalğan xalqıñ bar,
 Adalatqa zar iyem (152-bet).¹ -degen sıyaqlı haqıyqatlıqtı aytqanda,
 qaharı kelgen xan onıñ gellesin qırqadı.

Shıǵarmada usınday syujet bóleksheleriniń de, ásirese, jıraw-shayırlarǵa tiyisli bas qaharmannıń yadqa túsiriwi formasında onıń oy-sezimleri, psixologıyanıń ishki keshirmelerinen ótkerip súwretleniwinde de jazıwshınıń kórkem dóretiwshiligi hám ilimiy iskerlik psixologıyası da anıq sáwlelenedi. Shıǵarma syujeti menen obrazlarınıń bulay etip bayıtılıwı hám janlandırılıwında avtordıń jazıw-ilimpazlıq bola talantı, onıń kórkem oylaw dóretiwshilik qıyal, fantaziya menen ilimiy pikirlewdi sintezlewı sheberlikke erisiw jolında ayırıqsha xızmet atqarǵan. Ol ertedegi tariyxtıń izertlewshi, jıraw-shayırlardıń mamarı qánigeleriniń biri retinde de kórkemlik fantaziya menen romanga Amanlıq (Jiyen jırawdıń ákesi), Jaqsılıq jıraw, Turdımurat jıraw sıyaqlı obrazlardı júdá orınlı túrde kirgizgen. Olardıń ayırımları tariyxıy emes, al oy qıyaldan dóregen obrazlar bolsa da ideyalıq máselelerge hám syujet kompoziciyaǵa qonımly, jarasımlı hám isenimli etip alınǵan. Romandapı xan aldında ádalatlıqtı sayrap otırǵan Jaqsılıq birden-aq biziń kóz aldımızǵa marhum talantlı Jaqsılıq Sırımbetovtıń kelbetin esletip, onıń hawazın jańǵırtqanday bolıp, jazıwshınıń onı óz qıyalmda prototip etip alǵanı seziledi. Jazıwshıǵa lapızlı jırawdıń janlı sazaları menen qobız ırǵaqları (ol waqıtta J.Sırımbetov tiri bolıp televididenie menen radiodan tez-tez shıǵar edi ...) dóretiwshilik yosh, ilham berip, roman dóretiwshiniń qıyalın (fantazıyasın), oy-pikirlerin balentke sharıqlatqanı anıq kórinip tur. Sebebi shıǵarmada ádebiy qaharmannıń atı da sol turısında Jaqsılıq dep ahnǵan. Al XVIII ásirdegi qaraqalpaqlar tariyxında

¹ Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиясының тарихы. Ноқис «Бишкек» Ноқис 1975

Jaqılıq atlı jırawdın bolıw-bolmawı áhmiyetli emes. Qullası ádebiy obraz prototipke negizlenip jazıwshınıń dóretiwshilik qıyalında qayta sharıqlap, romannıń ideyalıq-estetikalıq jemisi menen poetikasına shıykeslep alınganı quwandıradı.

Jazıwshınıń dóretiwshilik psixologiyasındaǵı fantaziya baylıǵın kórsetetugın jáne bir obraz – bul romandaǵı Ánjim qızdın mártlik is háraketlerine baylanıslı sáwlelenedi. Oǵan baylanıslı waqıyalar Túrktanǵa jaqın jerdegi Sarkop atawında bolıp ótedi. Sarkoplı Ánjim qız basqarǵan er kiyimdegi qızlar toparı menen xalıq wákilleri Kún Tayshı Ceron Dorjınıń bassılıǵındaǵı jungarlar menen mártlershe qarsı gúresedi. Dorjı márt qaraqalpaq qızınıń qolınan qaza tabadı. Romanda usı waqıyalar janlandırılıp sheberlik penen súwretlengen.

Bul jerde jazıwshı qaraqalpaq qaharmanhıq eposı bolǵan ájayıp «Qırq qız» dástanındaǵı Sarkoplı batır qız Gulayımınıń mártliklerin negiz etip alǵanı hám sol patriotizmnen, yaǵnıy mártlikke tolı folklorlıq miyastan úlken ruwxıy kúsh, ayrıqsha ilham, yosh alıp Ánjim qız atlı jazba ádebiy obraz dóretkeni seziledi. Demek, jazıwshınıń kórkem psixologiyasında joqarı dóretiwshilik fantaziya arqalı awız-eki, folklorlıq obrazdan jazba realistlik ádebiy obraz dóretilgen. Bul tariyxıy dáwirge, rıxıy shınlıqqa hám romannıń negizgi syujetlik hám kompoziciyalıq, konfliktlik ózegine saykes túrde jarasımlı hám múltiksiz biriktirilip jiberilgen. Bul avtordın jeke oyınıń, kórkem psixologiyasınıń, bay dóretiwshilik fantaziyasınıń jemisi. Romandaǵı usıǵan baylanıslı sawash, Ánjim qız benen jungar jazıwshınıń óz-ara shayqasqa túsken háraketleriniń janlandırıp beriwine qarańız:

«Qolına Isfahan qılısh kótergen Ánjim qalqanı menen shep qolın qırgadı da, aldında kiyatırǵan jungardı birden sulatıp saldı. Sonınan jıyren atlı noyannıń sol jaǵında kiyatırǵan Sulıwxandı qulatqanın kórdi de onıń izinen quwdı... aq boz at jıyrenniń izinen quwıp jetti de Ánjim noyannıń arqasına qılısh saldı. Sawıtı bekkem eken, ótpedi. Sonınan jáne quwıp, jelkesinen qılısh salıp qulattı ...» (55-bet). «... basına duwlıǵa kiyip alǵan bul Sarkoplı jas jigit Tayshınıń dıqqatın ózine tartqan ... Jas bolında batır eken. Bir maydanda jeti jigitti qulattı. Taqatı qalmaǵan Tayshı sol "jigit" penen aytısıwdı qáler edi. Sol maqset penen ol ózin órip turǵan áskerlerdi aylanıńqırıp shıqtı da «jigit» jáne bir jungardı qulatqan waqtında qaptaldan kelip qılısh saldı ... qalpal tiygen bolıw kerek, ádewir kúsh penen urılǵan qılıshnıń zarpınan gúmis duwlıǵa birden uship tústi de, qızdın túydiklengen shashı samaldan taram-taram bolıp jelbirep ketti. Bum kórgen Tayshı óz-kózine ózi isenbey birden

albirap qaldı. Bul qızba? jinbe, shaytanba, perime?-dep gúbirlenip turǵanda Ánjim birden artına aylanıp úlgergen edi. Ol qarsı aldındaǵı qızdıń qaharmanlıǵına tańlanıp sawashtıda umıtıp ketken bir bád-báshar maqluqtı kordi de, kóp oylanıp turmastan Tayshınıń gúzdey gújireygen moyın orıp jiberdi. Albirap qalǵan junǵarlar.

– Sárkarda öldi! - dep jáne aldığa qaray japırıla basladı» (56-bet).

Jazırshı fantaziyasındaǵı bul janlandırıw hâreketleri qıymıl-qozǵalı usılında berilip olar óli tariyxtı naǵız túrde tiriltip beriw bolıp esaplanadı hám olardıń astarında jazırshı psixologiyası ishki ruwxıy dúnyadaǵı patriotlıq pafos, yosh, ilham ayırıqsha kórinedi. Bul jerde talant iyesi qáleminde milliy folklorımızdıń poetikasındaǵı giperbolizm de óz ornında jazba realistlik túrde orın isletilgeni kórinedi. Usı arqalı da talant iyesiniń dara, ózgeshe bir qúdiret dóretiushilik psixologiyası menen jeke múmkinshilikleri de kózge taslanadı.

Jazırshınıń dóretiushilik psixologiyasındaǵı ilimiy pikirlew kórkem obrazlardıń sintezi hám dúnyadaǵı dóretiushilik fantaziyanıń roli bas qaharman Amanlıqtıń junǵarlar hám olardıń tariyxı menen unamsız qásiyetleri haqqındaǵı ishki sheginis oylarında da ayqın kórinedi. Bul avtordıń belgili tariyxshı I.Ya. Zladkinniń miynetinen alınǵan mınaday pikirdiń tiyisli bólimge efigraf etip ahnǵanına aq seziledi: «Junǵarlar az sandaǵı xahqlardıń basına kóbirek qayǵı saldı. Ásirese túrleri ózine usaytuǵın xalıqlardı jawlap alıwǵa kóbirek ósh boldı. Tutqınlardıń erkeklerine egin ekkizip bala-shaǵalarına junǵar áskerleri ushın kiyim kenshek tikkizdi. Jas balalardı bólek saqlap jawızlıqqa úyretti» «I.Ya.Zlatkin Junǵarlar tariyxı. - M.1964, 362-bet»¹.

Bul pikir tiyisli úshinshi kún dep atalǵan baptıń negizgi leytmotivin támiyinlep, tutas alganda romannıń syujetlik hám kompoziciyalıq ózegine poetikalıq jaqtan júdá tereń sındırıp jiberilgen. Sonday-aq ol bas qaharmannıń Amanlıqtıń «Amanlıq sheksiz oylar jeteginde kiyatır... alıp kiyatırǵan teńgelerin sep qılıp sığnaqtı qayta tiklep ayaqqa turǵızıp bas maqseti edi... Onı el táǵdirinen basqa hesh nárese qızıqtırıp turǵan joq. Ol uzaq oylanıp junǵar degen sózdıń tórkinin izlep ketti ... qayaqtan payda bolıp qaldı bul junǵar?...» (23-bet). – degen oyları menen kompoziciyalıq, logikalıq jaqtan tıǵız birigip ketedi.

Usınday tariyxıy sheginislerde avtor ózin prototip etip, dóretiushilik qıyalında jeke ilimiy tariyxıy oyların eleslete otırıp, olardıń barlıǵın Amanlıqtıń ishki psixologiyasına sheber hám tereń sındire bilgen. Bul tariyxıy sharayattı esapqa alganda isenimli hám sol obrazǵa sıymılı

¹ Мамбетов К. Түркістан ... 9-бет

jarasıqlı etip alıngan. Sebebi Amanlıq öz zamanına say ilim bilimgе iye, medrese pitkerge, belgili el basshılarının biri, ülken tariyxıy tulğashaxs, özinshe oy-pikirge iye insan. Sonlıqtan onıń öz xalqının ótkeni menen búgingisin salıstırıp bahalawshı qásiyetleri hám jungarlarğa baylanışlı minaday oyları da tábiyǵıy shıqqan:

Olar «... egin ekken joq. Dizerlep dáste jıynamadı. Qıynalıp qoy bulqqan joq. Qasındaǵı elatlarǵa awız salıp basqınshılıq penen kún kórdi» «Ormanbet biydiń omırawınan nayza salıp óltirgende sol ázázzüller...

Wáy-buw! Qaydan payda bola qaldı bunday jawızlıq?» (23-bet).

«Dushpan hújimdi qay jerden baslaǵan eken?.. Eger awıllardan baslasa, awhal shataq! Qurbanlıqqa soyılǵan qoyday qırıp taslawı mümkün...» (28-bet).

«Amanlıqtıń oyları usınday, ol tap usı kúni, usı waqıtları awıllar menen Sıñnaqta úlken qırǵınshılıq ...» (30-bet). Jungarlar qazaǵa túsken halıqtay ıpır-shıpır xalıqtı úsh jaqlap qamallap kiyatır» (32-bet).

Mine usılayınsha syujetlik rawajlanıw avtordıń dóretiwshilik psixologiyasındaǵı kúshli hám balent fantaziya arqalı eki baǵdarda parallel kompoziciyalı túrde ámelge asırıladı. Onıń birinshi isinde Amanlıq baslaǵan kárwán hám olardıń joı boyı kórgen bilgenleri, Amanlıqtıń yadqa túsiriw hám psixologiyahq ishki keshirmeleri, ekinshiden Sıñnaq Turar, Tórkstan taǵı basqa jerlerdegi Jungarlardıń jürek shorshıtarlıq jawızlıq häreketlerine jan endirip súwretlewler romannıń poetikalıq sıpatın joqarı kóterip tur. Solardan Amanlıq baslaǵan kárwánǵa Aytmurat degen usta garrınıń aytıp bergen tragediyahq waqıyalar jungarlardıń jawızlıǵı jan titiretedi. Garrınıń kelimin jas nárestesi menen qosa Jungar áskerleri temir sawıtqa qapsıra qatı qushaqlap qısqandaǵı qıshqırǵan náreste sestı bunıń menen de turmay uwızday balanı jawızdıń úlken tas ústine jambılshaday bilsh etkizip urıp óltiriwi, kelinshekke qol salmaqshı bolǵanda ol jungardıń mınım sheksiz ǵazep penen tislep julıp alıp tükirip taslawı, sońınan usı hayaldıń náreste azabına giriptarlıq etip delbe bolıp ılaǵıp ketiwi – bulardıń barlıǵı sheksiz tragediyalıq janlı kórinisler bolıp, olar avtordıń qıyalınan, yadınan dóresede isenimli hám jungarlar psixologiyası menen uıatızǵı maqsetlerine say alıngan. Olardıń barlıǵı avtordıń jeke minez qılıqındaǵı sheksiz mehribanlıq, gumanizmi tereń suwǵarılıp, onıń dóretiwshilik psixologiyasınıń júdá sheksiz bay ekenligin jáne bir ret tırtıyqlap turadı.

Usınday kóz - qaraslardan romandaǵı urıs sawash kartinalarınan tragediyalıq kórinislerin de ayırımlarına toqtap ótsek orınlı. Adam

balasının öliwiniñ özide qıyın eken. Birewiniñ bası kesilgen bolsa da, atınan awnap túspegen. Qolları bılğanlap ele häreket etip júripti. Sol jaǵdayda tap tiri adamǵa usap bir daqıyqaǵa shekem häreket etkenligin kórip hayran qalasañ. Al bir daqıyqadan keyin ol bári bir qulaydı... Geyparalarınñ bir qolı qırqılǵan. Ayırımlarınıñ qıp qızıl qannan bet awızı kórinbeydi. Sondada sawash maydanın taslap ketkisi kelmeydi...

Meñirew dalada baslangan sawash üstine seksewil salıp tutangan ottay bargan sayın hawirlene berdi. Jerde, suwda áskerlerdiñ bet awızda, sawıtlar da qıp - qızıl qan ... Ayırım nókerler ishek qarnın bir qolı menen qamtılap júrip-aq qılısh sermep júr» (73-bet).

Jazıwshı fantaziyasına tiykarlangan sóz benen salınǵan bul janlı härekettegi kórinis súwretler, bákim óziniñ ayırım giperbolizmlik belgiler menen de milliy folklorlıq dástúrlerdin poetikasına megzes. Tap usı jerde jáne de K.Mambetovtıñ folklorımız benen ádebiyat tariyxında jetik izertlewshi, onıñ dóretiwshilik psixologiyalıq ózgesheligi anıq kózge taslanadı.

Taǵı bir ayta ketetugin nárese sol, joqarıdaǵıday jungarlar jazıwlıǵı menen tragediyalıq geyde patriotlıq sawash kórinislerin suwretlewde giperbolizm sezilse, olar tariyxıy shınlıqqa saykes, sol dáwirlerge sıyımlı, isenimli etip alınǵan. Sonıñ ushın olar jazıwshınıñ dóretiwshilik psixologiyası durıs, tolıq halda berilgen dep oylaymız. Mısalı:

«Geyde jolda jumalap atırǵan náresteniñ gellesin kórip birden shorship keteseñ. Onıñ bası jolda dumalap atırǵan menen qolı anasınıñ köylegin qamtılaw menen qalǵan. Biyshara ananıñ da bası joq. Biraq qolları balasın qushaqlaw menen qalıptı. Eki dene usılay tabısıptı da, lekin basları eki jaqqa dumalap ketken. Ayırım adamlar eki bólekke bolingen. Onnan aqqan qan qara jerdi qızıl túsli qamırǵa aylandırıp jibergen. Bunday reyimsiz dunyǵa nálet aytqan sıyaqlı atlar oqırıp, tuyeler bozlap, adım jerde toqtap qala beredi». Mine, bular dushpanlar rehimsizligine nálet aytqızıw menen qatar hár bir insandı mehribanlıqqa da, mártlik, batırlıq hám Watandı súyiwshilikke tarbiyalaydı.

Romandaǵı avtordın dóretiwshilik qıyalı menen jasaǵan, usında koplegen detaldın kórinisleri ózleriniñ tariyxıy jaqtanda realtıq obektivligi, isenimligi menen qatar, olar kórkem psixologiyalıq sıpat alǵan. Yaǵnıy olar qaharmanlar kózi menen kórilip, solardıñ hám jáne avtordın sezim hám oyları, ishki psixologiyalıq keshirmelerinen ótkerip sawlelendiredi. Qarańız:

"Peterburg teñiz benen tutasadı eken. Ortasında bári ayqush-uyqush dárya. Dáryaǵa baylap qoyǵan bir báleni kórip júreǵin jarılıp keti

juzlaydı. Suwdın ishinde qayıq emes balki, bes-altı qabatlı jaydın özi juzip júrgendey kórinedi... qırda júretuğın «at –arba» degeni onnan da pátli. Temir joldın ústinde tasırlap júrgende, bir awıl kóship baratırğanday". (205-bet).

Usınday kórinisler shıǵarmada sózsiz kórkem psixologiyalıq túrde alınadı hám qaharmannın ishki ózgerislerin de ashadı. Bulardan tısqarı tariyxıy romanda ómirdegi insanlardın hár qıylı xarakterleri: satqınlıq, kúnshillik, bir-birewdi kóre almawshılıq, toyımsız nápsiqawshılıq sıyaqlı psixologiyalıq xarakterlerdi ashıw jolında Ayxar penen Qúnqarǵa, Hâsen xojǵa, Türkstandaǵı dárwishler qozǵalańına baylanıslı waqıyalar kénpeyllik, ashıqlıq-muhabbat, ashıq kewillik sıyaqlı aǵla psixologiyalıq sıpatlardı sáwlelendiriwde Amanlıqtın qazaq qızına uyleniw, qayın atası Qartxojanın is-háreketleri de ulıwma syujetlik hám kompoziciyalıq aǵımǵa jazıwshının qúdireti, dóretiwshilik psixologiyası hám fantaziyası arqalı tıǵız birigip ketedi. Olardıń birazı avtor tárepinen oydan, dóretiwshilik qıyaldan jasaǵanday júdá janlı túrde sáwlelense de, al bulardıń bir ushı tariyxıy dereklerge, jazba maǵlıwmat faktlerge barıp tıreledi. Bul Xâsen xojanın satqınlıq islerin sáwlelendiriwde kózge tashınadı hám onı avtor joqarıda jungarlarǵa baylanıslı maǵlıwmat sıyaqlı tariyxıy derekten alınǵan efigraf penen tastıyıqlaydı.....

Tap usı jerde de avtordın talant ózınsheligi; jazıwshı hám ilimpazdın dóretiwshilik psixologiyası ayqın sáwlenedi.

Bul satlı dóretilgen "Türkstan" romanında dóretiwshilik psixologiyanın bas belgisi jazıwshı talantı menen onıń sharıqlaǵan bálent yosh ilham dóretiwshilik qıyalının baylıǵı hár qıylı kórkem psixologiyalıq súwretlew usılları bolǵan qıyalı, ishki monolog qaharmanlardın sırtqı tulǵası, tábiyat kórinisleri hám qubılısların janlı súwretlewler peyzaj jasawda anıq kórinedi hám olardıń barlıǵı shıǵarmanın logikasını túrlendirip daralawǵa jumsaladı. Ol túrli-túrli portretler, hár qıylı reń báreń gózzal peyzajlar jasaydı. Geyde olar kewilli, insaǵa lázzet, estetikalıq zawıq baǵıshlaytuǵın bolıp kelse, geyde kewilsiz, qolaysız hám jaǵımsız qayǵılı muńlı etipte súwretlenedi. Bul ómir turmıs dialektikası menen syujettiń rawajlanıw logikasına qaharman minez qulqı menen olardıń dál halatlarındǵı kewil-beyiplerine de baylanıslı obektiv realistlik penen alınadı. Máselen,

"Tústen keyin aspandı bult qapladı. Toqsan jurttan kelgen kárwanlar kúlip tuyıliskeń Buxara túneriwi menen qala berdi. Qaladan shıqqannan keyin xalıq japıraqlı terekleri sıǵasqan awıllar baslanadı. Aynalı átiraptın hámnesinen kók iyisi anqıp turar edi. Buxara jeri baǵ-háremli, bul

burınnan atağı shıqqan qalası sulıw, dalası jazıq jer. Munarlangan tawları, sıldırıp aqqan suwları da kóp. Eki kún jol júrsen de el arasman shıǵa almaysań. Tórt kún júrgennen keyin tóbeshik-tóbeshik tawlar kórinedi. Onıń arǵı jaǵı sırdanday dala. Tap Túrktangǵa shekem ayaǵın shıq ilmeydi". (13-bet). Bul jerde peyzajlardıń bir kórinisi.

Endi portretlerge kelsek, olar mınaday etip sheber hám mazmunlı, psixologiyalıq sıpatlarǵa iye túrinde suwretlenedi.

«Ceron Dorjı... hâdden zıyat juwap bolıp, jân-jagına qayrıla almas edi. Qarnı juwan bolǵanı menen de ayaq beti jip-jinişke, ayaǵına balalardıń etigindey kishkene etip jurer edi. Bası da kip-kishkene bolıp, kiygen duwlıǵısı da tap tuymedey bolıp kórinedi. Onıń ústine beti jap-jalpaq samarday, kózleri jumılıp may basqan qabaqları salbırıp tómenge túsip ketken. Jelkeleri bolsa tap túyenin órkeshindey bólek-bólek. Jarasıqsız murtı balalardıń lankisindey taram-taram bolıp ketken bir sıqsız adam edi... Onı batır etip kórsetip, barlıq bāneden aman qaldırǵan segiz qabat sawıtı bolsa kerek.»

Sezilip turganday bul jerde folklorizmnin qanday da bir tasiri kúshli bolsa da, ol mudamı qan sasıǵan sawashta rehimsizlik kórsetip, jawızlıqtıń shegine shıqqan haywan minezli adamnıń sırtqı kelbetin elesletiwge oqıwshılarda iseniwshilik, ayırıqsha bir emociya payda etpey qalmaydı. Usıǵan uqsas Cevan Rabtannın kelbeti de bılay etip obektiv ham real alıǵan:

«Cevan Rabtannın jası alıp-sqa jaqınlap qalǵan bolsa da, ózi alle-alle jas kórinedi. Súyekleri shimırı, ómirinshe sawashta jurgeni ushın, suwıqqa da, ıssıǵa da tozımli, etleri bólek-bólek bir adam edi. Siyrık ǵana murtı bar, al kózi bolsa pútkilley málím pıshıqtıń kózlerine megez edi. Onıń ústine qahárli, sóylemese de bir qaragannan-aq hámme aybınadı... Kóbirek qapa bolıp jurgen adamǵa usap juredi, kulmeydi. Ol tek ózge ǵana qalalardı basıp alǵanda quwanadı.» Kórip otırǵanıımızday shıǵarmada portretler janlı hâreket, qozǵalısta hám ózgeriw processinde qaharmannın psixologiyalıq jaǵdaylarına baylanıslı suwretlenedi. Usınday kóz qarastan jazıwshı Amanlıqtıń sırtqı tulǵasın: «Amanlıq bul turısında ájayıp bir sarkardaga usap kóriner edi. Belinde qılıslı bolsa da naǵız bahadır adam ekenligin seziwge boladı. Sonı kelisip qalǵan bul adamdı batır dep te, biy dep te atasa boladı. Kórinisi ádewir saldamlı» dep kelgen oyshaq, kewilsiz psixologiyalıq halattaǵı kórinisin mınaday etip kórsetiledi:

«Kárwandı baslap kiyatırǵan Amanlıqtıń júzi quwarınqırıp jıyın attıń ustinde jeti búgilip otır. Bul kárwán bası emes, bálki jigerbentinen

nyrılıp, qazağa baratırğan bir sultanga meğzeydi. Qasındağılar da tap sonday xojeyinnin qas qabağına qarap hámme tım-tırıs...» Bulardıñ barlıǵı qısqartıp aytqanda olar psixologiyalıq portretler dese boladı. Jazıwshı sheberliginiñ xızmet etetuǵın bunday özgesheliklerdiñ hámmesi de avtorıñ zor talantı menen bay. Dóretiwsilik qıyalı nátiyjesinde ámelge asqan.

Ulıwmalastırıp aytqanda XX ásirdegi qaraqalpaq jazıwshı-shayırlarınıñ dóretiwsilik psixologiyası, az sanda bolsa da olar jazǵan maqalalar hám eske tusiriwlerinde sáwlelendi hám anıq turde de ayıldı. Sonday-aq dóretiwsilik psixologiyamın biraz sıpatlı belgileri T. Qayıpbergenovtıñ «Qaraqalpaqnama» dóretpesinde geypara orınlarda tuwra, anıq halında, al kópshilik orınlarda astarlı, jasırın ádebiy obraz maǵanasında kópshilik syujetlik, turmıslıq waqıyalar turinde detallar formasında da sáwlelenedi.

Jazıwsılıardıñ dóretiwsilik psixologiyası barlıq dóretpelerinde, ózi jazǵan gullán obraz hám syujet, konflikt, hár qıylı súwretlew usılları menen detallarǵa jasırınıp jatadı. Degen menen ózinshe bay dóretpeniñ psixologiyalıq özgeshelikleri geypara talant penen jazılǵan shıarmalarda birden-aq obrazlı halda da jarqırıp kórinedi. Olar geyde ádebiy obrazlarǵa sheber turde aylandırılıp, bulardı dóretpeniñ bir pütün kompoziciyasına teren sińdirip kirgize biliwler de anıq seziledi. Kóplegen detallıq sıpatqa iye kartina hám waqıyalarardıñ syujet barısında dóretpelik fantaziya arqalı ózlestirilip, jetistirilip paydalanıwı haqqında da usınday pikir aytıw múmkin. Mine, usı máselelerde avtorhıq prototiptiñ ádebiy obrazǵa aylanıwı, ruwıy shınlıq hám faktlerdiñ, turmıs haqıyqathı - ómir waqıyalarınıñ psixologiyası K. Mámбетovtıñ «Tıtıxan», «Posqan el», «Türkstan» atlı dóretpelerinde úlken áhmiyetke iye. Olarǵa, kóbirek tariyxıy romanlarǵa qálem iyesiniñ ayrıqsha talantınıñ bas belgisi jazıwshılıq dóretiwsilik qıyal usı dóretpelerdiñ özgeshe dara, individual poetikasınıñ juzege keliwinde de xızmet etken. Tutas alganda dóretiwsilik psixologiyaniñ sıpatlı belgilerin sınshı-ádebiyatshılardan tısqarı jazıwsılıardıñ ózleriniñ de sanalı turde sezip-biliwleri, bul haqqında maqalalar hám esteliklerinde ashıq pikirler ayıldı. XX ásirdiñ aqırı hám XXI ásir basındaǵı qaraqalpaq prozasında qıbarmanlar obrazı menen sharayattı súwretlewde kórkem psixologizmnıñ de terenlesip, kem-kem sheberliktiñ ósip baratırǵanlıǵı kórinedi.

§ 14. Qaraqalpaq prozasında milliy psixologiyamnıń sáwleleniwı

XX ásirdeń 20-30-jıllarınan baslap qaraqalpaq ádebiyatında proza menen dramaturgiya, teatr óneri, sonday-aq kórkem ádebiy sin menen ádebiyattanıw ilimi payda boldı hám rawajlandı. Qaraqalpaq prozasında gúrrin, povest, romanlar jarıqqa shıǵa basladı. Proza óz ishinde janlıq-stıllıq jaqtan túrlendi, sheberligi kem-kem jetilisip bardı. Degen menen XX ásirdeń ekinshi yarımına shekemgi eń jaqsı dep esaplanıp júrgen kórkem prozalıq dóretpelerde de insan minez-qulqın óz boyına jámlegen obrazlardı, milliy psixologiyannıń anıq sáwleleniwın tabıw qıyın edi. Bunnı eń baslı sebebi kommunistlik ideologiya, qızıl imperiya dáwirinde aldı menen siyasiy maqsetler turdı, sóz ónerinde poeziyadaǵı siyasiy shaqırıqlar, úgit-násiyat, súrenler menen qatar, kórkem prozada da usınday siyasiy sociallıq wazıypalardan kelip shıqqan jansız, súlder obrazlar: kommunistler, rabochiylar, baylar hám jarlılar, gvardiyashılar, baspashılar yaqi bolsheviklerdeń obrazları jasaldı. Olardıń ayırımları tek ǵana óz eline qarsı bolıp qalmastan, ol qolına qural alıp óz milletine, hátteki óz ákesine qarata qarsı óz «azatlıǵı» ushın oq atıwshılar boldı.

Bul haqqında ádebiyatshılar óz pikirlerin bılayınsha bildirdi: «...qıyan-kesti tariyxıy waqıyalar jámiyetlestiriw hám sovetlestiriw ge baylanıslı keńes húkimetiniń júrgizgen siyasatı haqqında haqıyqatlıqtı, ol dáwirdeń qarama-qarsılıqlı hádiyseleri haqqında shınlıqtı jazıw múmkin bolmadı. Al eger bul temaǵa arnalǵan dóretpeler jazılса da olar siyasiy qalıplerdeń sheńberinen shıǵıp kete almadı»¹ Bunday shıǵarmalardıń qaysı birinen de milliy minez qulq, milliy psixologiyannıń sáwleleniwın izlew yamasa onı tabıw qıyın edi. Hátteki, XX ásirdeń eliwinshi, alpısınshı jıllardıń bas gezine shekem bul haqqında oylawdıń ózi qate esaplanıp, ol qorqınıshlı da sózler edi. Sebebi milliy psixologiya haqqında aytqanlardı waqtında qatań jazaladı.

Sonlıqtan prozadaǵı shın mánisindegi sheberlik, óz ishinde áltın túrli, hár qıylı formalarǵa túrleniw de, qaharman obrazların ashıp beriw, olardıń ishki ruwxıy dúnyası, minez-qulq sırlarına tereń súngiw arqalı milliy psixologiyannı sáwlelendiriwdiń dáslepki sátti qádemleri de XX ásirdeń 70-80- jılları ayırıqsha kórine basladı. Durıs, 1960- jıllardıń basındaǵı dáslepki roman hám povestlerde de, milliy psixologiyaga tolı bolǵan sadalıq, urıw talasları, danalıq, sózge sheshen hám taǵı basqalar sáwlelendi. Biraq olardıń barlıǵı kóbirek jasalma hám siyasiy maqsetler

¹ Нуржанов И. Гәрезсизлик дәуириндеги қарақалпақ прозасы. Ноқис, «Билімі» бет.

siyasiy temalarga bağındırıldı. Son bul bağdarda dıselepki süwretlewler anıq körine basladı. Sol sebepli bul masele ädebiyattanıw iliminde 1980-jıllarınan baslap tereñnen izertlene basladı.¹

Ayırımları Sh.Seytovtıñ «Köp edi ketken tırnalar» povesti hám ondağı «tırnalar»ğa baylanıslı detalğa toqtap, «Urisqa ketken qaharmanlar, mine usınday jıl qusları qaytıp keliwi kerek edi, biraq olardıñ köbisi... jawız mergenlerdiñ oğınan ushtı. Bul biziñ xalqımızdıñ özinshe oylaw qabiletliligine, sheshenine, qubılıslardı qorshağan ortalıq penen sahtırıp qaraw hám bahalaw sıyaqlı milliy psixologiyalıq belgilerge baylanıstırılıp povestte sheber qollanılğan» (*J.Esenov. Sheberliktiñ sırları, 58-bet*). «Solardıñ sanasındağı gazlar ağanman sabar äkeldi degen (túsinik), sheshim milliy psixologiya, milliy xarakter öziniñ anıq hám konkret realistik sawlesin tapqan: «Alpamıstağı» pazlarga baylanıslı túsinikler de, sözlerdiñ orın tártibi hám olardıñ stilistikalıq jaqtan lirikalıq stilge baylanıslı qaytalanıp keliwi de qaharmanın ishki ruwxıy dialektikasın, onıñ sanasındağı milliy psixologiyalıq belgilerdi.. anıq ashıp beriwge xızmet etip tur», (sonda, 58 bet) - dep jazadı. Biraq bul miynette milliy psixologiya maselesine arnawlı hám jeterli toqtamağan.

Qaraqalpaq prozasında milliy psixologıyanıñ sawleleniwin Sh.Seytovtıñ «Iğbal soqpaqları», «Shirashılar», «Xalqabad» romanlarındağı Haytmurat, Esjan ğarrı, Qunnazar aqsaqal, Qudaybergen dundıy, Bazarbay qılıy hám tağı basqa qaharman obrazlarında köremiz. Olardağı milliy psixologıyanıñ eñ baslı sıpatları hám bulardı birlestirip, turpan belgiler tiykarınan aq kökireklik, kobirek sadalıq, haqıyqatshılıq, tuwrı minezlilik, ashıq kewillilik, geyde ashıwshaqlıq, öjetlik, qonaqshılıq-mıymandoslıq bolıp esaplanadı. Olardıñ ayırımlarında insanda mahnasatugin timsırıqhıq, ishten tınıp ósh alıwğa qumarlamp tayarlanıw da joq emes. Atap aytqanda «Xalqabad» romanındağı Bazarbay qılıy munday minez-qulq iyesi. Ol hayalı Aytgüldiñ sulıwlıǵına qızıǵıp, buni óziniñ sum niyetine jumsap júrgen Jamal menen Aman atlı tergewshi jıptıñ ósh alıwdı oylap qoyadı hám Amandı óz kabinetinde pishaqlap alıwıp óz maqsetine erisedi, biraq ózi de onıñ pistoletinen atılğan oqtan nabit boladı. Bul óshke-ósh, qanǵa-qan degen milliy psixologiyalıq sıpatlardan tuwılǵan bolsa kerek. Bunıñ unamlı hám unamsız tárepleri boladı da, bular ómirde bar qubılıslar ekeni amq.

¹ Огудисев И. Қарақалпақ совет әдебиятында миллий ҳәм интернационализмнің әдебияты. Нокис, «Қарақалпақстан», 1993.

Biz miynettiń aldınǵı (bólimlerinde Sh.Seytovtıń «Shirashılar», «Xalqabad» romanlarındaǵı kórkem psixologizmnıń sıpatlı belgilerine hám olardaǵı Esjan ǵarrı, Qunnazar aqsaqal, Qudaybergen shundiý hám taǵı basqa obrazlarǵa arnawlı túrde jeterli toqtaǵanbız. Sonlıqtan bulardı qaytalamastan olardaǵı milliy psixologiyaga da tán (Esjan ǵarrı menen Qudaybergen shundiýdaǵı sadalıq, aq kókirek isengishlik, belgilep bergen sıziqtan da shıǵıp kete almawshılıq, máseleńiń tórkín-mazmunın sońın ala ǵana ańǵarıw, Qunnazar aqsaqaldaǵı jası úlken biylerge tán kátqudalıq, keywana danalıq) ekenligin eskertip ótiw menen sheklenemiz. Al biz bul milliy psixologiya máselesinde jazıwshınıń «Iǵbal soqpaqları» romanındaǵı Haytmurat ǵarrı obrazına ayrıqshalaw tańlap ótkendi maqul kóremiz.

Haytmurat romandaǵı jas jigitler hám baslı oraylıq figuradaǵı qaharmanlar Maqset penen Murattıń dayı atası. Olardıń jaslay ata-anası qaytı bolıp, usı dayısı Haytmurattıń úyinde tarbiyalangan. Syujettegi usı waqıyanıń ózinen-aq onıń eń baslı sıpatı bul qaharmanńıń ǵamxorlıǵı, insańǵa degen mehir muhabbat adamgershiligi seziledi. Ol bunday ǵamxorlıqtı Maqset penen Murat tuwısqanınan tuwılǵanı ushın basqı birewler sıyaqlı júzeki túrde ǵana islemeydi, aq kókirek, hadal niyeti menen isleydi. Haytmurat ǵarrı hátteki kúlgende de aq kókiregi menen shin kewilden ashıhsıp quwanıp kúledi. Bum jazıwshı:

«-..Mına balamdiki durıs. Jumıs waǵında jumıs dep júreseń. Söylesiwge waqıt bolmaydı, bijıldasıp júrseń onda isiń qalıp qoyadı. Sonlıqtan, balam, usınday tınıspasında paqır-puqarashılıqtı söylessek shep bolmaydı, - dep tisińiń ketigin kórsetip biymálel kúldi...»¹ - dep sheber súwretleydi.

Ǵarrı júdá haqıyqatshıl, qonaqshıl, gúrrińshil, hadahnan kelip sóyleytuǵın insan edi. Haytmurat ózin súwretke túsirip aldınǵı shopan retinde gazetaǵa shıǵarıwǵa kelgen fotokorrespondent penen usınday milliy psixologiyalıq minez-qulq penen tillesedi. Xabarshı jigitke tek ǵana ózin maqtap qoymay kemshiliklerdi, sharwaǵa zárúrliklerdi aytıw kerekligin eskertedi.

«-Men kemshilikti dizip jazıwǵa kelgenim joq» (37-bet) degen jigitke ǵarrı: «kemshilikti kim kóredi endi? Mına balanıń shashı ósip ketti. Qırıp taslayın desem qılmaydı. Sovxozǵa jibereyin desem, eki júzden aslam mal maǵan bashartmaydı...» - dep shash tárez kelip turıwı kerekligin aytıp dálilleydi. Endi ǵarrıńmıń minezin uǵıp kiyatırǵan xabarshı jigit onıń iq jaǵın alıp, shopanńıń sózin maqullap sóyleydi.

¹ Сейтов Ш. Ығбал соқпақлары. Нөкис. «Қарақалпақстан, 1975, 52-бет.

«-Yashullı onıñız durıs. Onı basshılarga aytarman. Öziniñizge malım, lüzir sharwashılıqta qol jetispeydi. Jaslar mektebin pitkerip joqarıǵa oqıwǵa ketip atır..

- Ha, bärekalła! Jana kiyatırsañ diydime..

- Pitkergen soñ awılǵa ya keldi, ya kelmedi.

Onıñ üstine askerlikke alınǵan shopannıñ malı taǵı..

- Him-m, äne, ötlew tamırǵa jana qolıñ tiyip kiyatır, - dep qompañladı dayım. - Tüsinbeytuǵın bala emes körineseñ» (37-38 betler) dep ğarrı shopan jäne ashılısadı. Shopan awıllarına qol kúshi menen birge elektr jaqtısı, ol ushın koshpeli dvijok kerekligin, sol bolsa mırlardı da qol menen sawmay, al tok penen sawıw múmkinshiligin shulǵınıp otırıp xabarshıǵa túsindiredi. Bunıñ menen sheklenbey ğarrı öz ózin maqullaǵan xabarshıǵa: «Bir tóreli jigit ekenseñ, ğoshshım. Durısın jaz, - dep sóylenip júrip jeñgemniñ dizbektegi sur ğoshiniñ bārin orap-orap mashınaǵa ākep saldı» (40-bet). Mine, usı jerde I.Yusupovtıñ mına qatarları yadqa tusedi:

Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe,

Qaraqalpaqqa tez qabatuǵın balıqpan,

Hār kimniñ bar āzzi jeri ózinshe,

Shortanımday añıldaqław xalıqpan

Jalgız atın soyıp berip qonaqqa,

Jayaw qalıp bul xalıq talay tariqqan

Sonı aytıp maqtay ğoysañ biraqta,

Onnan zorın kórsetetuǵın xalıqpan..

Sumlıq qılsa sır aldırar baladay...

Kewilshelik minezine kúyemen.

Al endi onıñ keñ jāziyra daladay,

Azamatlıq keñ peyilin súyemen...¹

Bunnan aytajaǵımız usılay milliy psixologiyalıq belgiler Sh.Seytov dóretken Haytmurat obrazında da anıq kórinedi. Shayır olardı orınlı uyqasqa, ırǵaqqa túsken kewilge jaǵımlı poeziya tili menen tuwra mánisinde beredi.

Al prozashı bunday milliy psixologiyalıq sıpatlardı belgili bir waqıtlar, syujetlik detallar yamasa dialoglar arqalı astarlap geyde avtorlıq sıpatlarmalar menen tuwrılaw túrde de súwretlep beredi. Misalı, Maqset

¹ Юсупов И. Бұлбил уясы. Ноқис. «Билим», 1947, 12-бет.

dayısı Haytmurat haqqında bilay deydi: «.. dayım... mağan äjeplenip qaradı da... ornınan örre turıp:

– Ölimtik baqqan iyttey otıraman ba?! - dep qağınıp silkinip sırtqa shıqtı da paqır-puqarashılıǵına aylanıp ketti.

Jaña gäpin esitip qoydı ma dep men qısınıp qaldım. Esitse ökpelemeydi-goy. Biziñ dayımñın minezin qaydan bilsin?! Ol kelgen qonaqtıñ tarpa taslap uyqlaǵanın jaqtırmaydı. «Qonaq degen köreyin, gürinleseyn dep kelmey me eken?! Köreyin dep keldime, päkize gürinlesip otırwı kerek!» degen özinñ teoryyası bar. Bunı men jaqsı bilemen. Ashıwlanıp ketip, shökkishi menen shege salınǵan at dorbanı aparıp, ashıw menen tiqıldatıp mal qoranın qadasın qağıstırıp atırǵam da sol qağıydasına muwapıq.

Shiydi shıyıraman dep júrip keregenñ basındaǵı “Shopan saǵınışların” qıysaytıp alǵan eken». (34-35).

Haqıyqatında bul mánistegi insanıy tábiyǵıy türde ashılǵan milliy minez-qulıq belgileri desek maqtaw emes. Onda tek milliylik, al milliy psixologiya menen jeke insanıy minez-qulıq, individual xarakter menen tipik qaharmannıñ da sheberlik penen birlesken, uhwmalastırılǵan sıpatlawı jamlengen.

Romanda fotoxabarshınıñ joqarıdaǵı «Shopan saǵınışları» degen Murat salǵan kartina-süwretti kózi shalǵan son mmaday waqıya-dialog beriledi:

«-Mına süwretti salǵan usı joramız ba?

– Jaq,- dayım basın shayqadı.-Bul, anaw, süwrette tayaǵına iyegin süyep otırǵan bala.

Qonaq birese otırıp atırǵan mağan, birese süwretke qaradı.

– Usaydı. Atın da tawıp qoyǵan eken.

«Shopan saǵınışları». Usaydı!

Dayım äjeplendi:

– Usını usata almasa, shıraǵımaw, biziñ Shımbayda oqıǵanımdı tasıǵan qorjın-qorjın sur góshler kúyip ketkeni goy!- özinen özi kúldi...» (33-34).

Mine, bul jerde de jazırwshı qaharmannıñ ak kökirekligi menen ashıq minezlıligi, quwaqılıǵı, sadalıǵın da tábiyǵıy halda hám sheber ashadı.

Garrıdaǵı sadalıq, shekleniwshiliktiñ belgileri, öner, oqır, ilim bilimdi, talanttı da túsınbewshilik mına sózlerde anıq kórineli: «-Biziñ Maqset ornın bilip jür» aw, - dep dayım nalındı. - Muratımız ketigin taba almay jür. Hay, onıñ ornına mal duqtırhqtı oqıǵanda?! - dedi basın shayqap. -Tañirdiñ zarın etip, qılmadı-aw, qılmadı-aw! Ondayın bilgende

muğalliminen soñ oqıtpay maldıñ izine salatıǵın edim! - dep ókindi. - Sıwretshilik degen ne?!» (54-bet).

Bul jerde ġarrını bir jaqlama ayıplaw qıyın. Sebebi onıñ jaqsı miynetiniñ bar ekeni kórinip tur. Murat veterenar vrach bolsa, ol óz qasında boladı, onıñ buǵan, bunıñ oǵan járdemi tiyedi. Al onıñ talant penen ilim-bilimdi túsine almawı bul onıñ ata-balalardan milliy psixologiyadan kiyatırǵan sadalıq, shekleniwshilik belgisi. Jazıwshı onı tabiyǵıy halda qaharman obrazınıń ayırım kemshilik tárepi retinde orınlı ashadı.

Albette, Haytmurat ġarrınıń bunday geypara kemshilikleri emes, eñ baslı bahalı tárepleri, onıñ aq kókirekligi menen hadal, jaqsı niyetleri basım. Ol usınday qasıyetleri ushın da jiyenleri Murat penen Maqsetti óz perzentlerinen de artıq kórip, óz maqsetlerin olarǵa ayamay tógedi. Onsha alıs emes aq Nókiste júrgen xudojnik jiyeni Murattan xat keldi degende júregi jarılıp quwanadı. Ol oqıwın pitkerip kelgennen soñ óz aldına otaw tigip, úylendiriwdi oylap kempirin, «úzik-túnlikke, basqur shushbawlarǵa júniń bar ma, yamasa bazardan satıp ákelip bereyin!» - dep qıstastırdı. Buǵan qosıla kempirde tap sol kúnnen baslap qara úydiń basqur t.b. ánjamları ushın qozaq toqıwǵa otıradı. Usınday milliy psixologiyalıq halatlardı jazıwshı dialoglardı orınlı isletiw arqalı júdá sheberlik penen ashadı:

«-Murattan xat ákeldi.

- Oqıdıń ba, ne depti?

- Sâlem aytıp atır hâmmenizge..

- Salamat bolsın, aman júirse bolar, áytewir. Hây kempir, túrge, Muratjannan xat kelipti, - dep jatıp qalǵan jeńgemdi julqıladı. - Túrge!

- Muratjanna-n! - dedim jeńgem qısayıp ketken jawlıǵın dúzestire túrgele berip: - áytewir de búgin quwanar qabaǵım tarta berip edi aw! Aman ba eken, áytewir, kópten beri xat tıyılǵanǵa, apırmay bala, neken dep júrip edim..» (90-91-betler).

«-Qaytıwǵa pul soramap pa?

- Ne deydi?! - alǵa eñterilip shulǵına sóyledi, -... bir tiyiniń bolmasa dúkan shırpı bermeydi..

- Áskerlikke alıǵan qusaydı...

- Ne deydi? - Ekewin birden lıq-lıq tutqanday boldı: - Áskerligi ne?! Jası ótip ketti, almaydı dep júrgeni qayda?

- Úsh jıllıq emes, úsh aylıq áskerlikke..

- Sen ele de jönlep oqınqırıp qara! - dedi mağan barmağın shoshaytıp. - Ush aylıq armiya bolmaydı. Özlerimiz bes jılda zordan qayttıq. Shala oqıp otırğan bol ma?» (91-bet).

Körıp otırğanımızday aq bul qatarlarda shın mánisindegı tábiyǵıy túrde ashılǵan tiri adam obrazı, milliy minez-qulıqtaǵı eń jaqsı psixologiyalıq qásiyetler: haq kókireklik, atalıq mehir muhabbat, gamxorlıq, gumanizmniń joqarǵı belgileri sáwlelengen. Haytmurat garrı, onıń kempiri. Ol biraz sadalaw bolsa da usınday ádiwli, hadal niyetli adamlar bolıp esaplanadı.

Ekinshi tamannan alıp qaraǵanda shopan garrı biraz sada bolsa da kóp narselerge aqlı alısıp, sanası jetedi. Bul onıń fotoxabarshı, ferma brigadiri Meńlibay, jańa sovxoz direktorı menen sóylesiwlerinde anıq belgili boladı. Ol fotoxabarshıǵa házir sputnikler (spotnik) ushırılıp atırǵan dáwirde biziń fermaǵa dvijok penen elektr toǵın ákeliw qıyın ba? - dep biraz talaplar qoyadı. Sovxozdıń taza direktorı hám Meńlibay menen de usınday talaplar negizinde sóylesip, qısır hám erkek mallardı da baspaqlı, buwaz mallardan ayırıp gosh tapsırıw jobası boyınsha joqarı baslama kóteredi. Bul kópshilik is jaqqaslarǵa unamaydı. Biraq Haytmurat óz degenine jetedi, elektr jarıǵı da boladı, fermaǵa ot-shóp ushın kólikler de, avtolavka-kóshpeli dúkan da, shash tárezde keledi.

Shopan atanıń hadalǵı menen haqıyqatshılıǵı, onıń ójetligi menen qaysarlıǵı, ashıw ızası menen namısshılıǵı onıń úsh-tórt malları joyıtılıp, usıǵan baylanıslı bolǵan waqıyalarda, onıń hám Maqsettiń rayon prokurorı Pirnazarov penen bolǵan tartıs, qarama-qarsılıqlarında taǵı da ayqın sáwlelenedi. Pirnazarov qasına rayon baslıǵı Maltabar degendi alıp burın Haytmurat, sol waqıtta Maqset baǵıp atırǵan mallardıń bas sanın esaptan ótkerip tekseriwge keledi. Usı jerde áytewir narse dep aq qarama-qarsılıq baslanadı. Garrı menen prokuror, Maltabar da ereǵısıp qala beredi. «Meńlibay ákelgen sıyırdıń sırgasın tat basqan ba, nomenin kóriw múmkin bolmay qaldı. Shırpınıp turǵan dayım kitapshayı barmağın shoshaytıp:

- Goshshım, Mınawmnan «Shoybas tarǵıl» degendi tap,- dedi shulǵınıp.-Jası úshste, tek bir ǵana tuwdı, hasıl mal edi-dá qıstan mandımay shıǵıp qasha almay qaldı. Tuwılǵan jeri kók shúńgil». Áne, solkarasın twıp, sánesin jazda jibere-goy, bereket tap. Men balaǵa kún barında taǵı bir toydırıp ala jaqpan..

- Kúta bir biymaza garrı ekenseńdaǵı! Bar lampamay ákel úyinnen

- Úyde lampamay joq! -dedi garrı da hakislenip.

– Mina mallardın hâr qaysısı kûni tûni bağılıp, kûnige bir qadaqтан тis mindirip kiyatırған mallar. Al sizler bolsañız búgin bizdi bir júz alpıs tört qadaq tastan qağıp tursız. Kûn sanawlı. Qarap jatıp aq as-suw soramay, qağaz ústine qağaz qosılıp pâpkeni semirte beretuğın bul aızlerdin keñseñizdegidey jumıs emes» (125).

«-Qâne sen bala jónine tur. Komissiyanın baslıǵı mına bajban bala ma? Men usınıñ menen söyleseyin, sen avtolapkañdı jibermey-aq qoy..

– Bul bajban emes-dedi. Maltabar búyirin tayana berip. – Abaylap soyle bul rayprokuror Pirnazarov degen boladı..» (126).

Mine, ğarrı shopan menen komissiya arasındaqı tartıs usılayınsha shegine jete beredi. Búgan qosa jáne bir maldın sırgası túsip qalğan. Buni soragan Pirnazarov penen Maltabarga shopan: «Onı sıyırdın artqı ayuğınan soramaq kerek. Sıyır degen aldınǵı eki ayaqı menen qasınbaydı qoshshım!» dep jáne qırsıǵadı. Aqırında olar arasında:

«Ğarrı âjepsinip qarap turdı da:

– Mal kimdiki?- dedi gegirdegin sozıp.

– Qoysañ-â ğarrı, bar, kóknarıñdı ish.

– Jaq, sen óytip sâdde berme, kimdiki mal?

– Sovxoz kimdiki?!..

– Hükimettiki-i! - dep sozıp jiberdi Maltabar. – Hükimettiki!

– Qulağım gereñ emes, jekirinbe óytip.. Sen bileği ekenseñ, al hukimet kimdiki?

– Hükimet adamlardiki, - dep mıyık tarttı prokuror...

– Senin inim jónge túsiretuğın túrin bar eken...» (127–128).

Jazıwshı tap usılayınsha olar arasındaqı tartıstı qaharmanlar psixologiyasın sırtqı waqıyalar arqalı yamasa avtorlıq bayanatlar arqalı emes kóbirek dialoglardı sâwlelendiriwler arqalı sheberlik penen ashadı. Bul jerde sonın menen qatar ol kemshilik yaki aǵla qâsiyet bolsın partıdagı ojetlik, qaysarlıq, qırsıq minez sıyaqlı milliy psixologiyalıq belgiler sâwlelengen. Bâlkim, olar basqa millet wâkillerinde de bulınasıwı múmkin. Al usı jerde júdâ orınlı, isenimli túrde alınğan.

Soytip shopan ğarrı komissiya menen joǵalğan altı mal ústinde hâm mallardı kún batpay erterek tezirek bosatın, otqa jiberip alaman degen pikir menen eregistiñ ushına shıǵadı. Olardın Haytmuratqa aytqan: «Ári unı, ári ústem!» degen bir awız sózine shıdamay: «Qalshıldap ğarrı hesh kimdi tuñlar emes... ergenektı ashıp jiberip, tayaqtı suwırıp onı hâm qoyın urganday partılatıp sabap mallardı..» aldına salıp jaylawğa aydap ketedi. «... gâ ana sıyırga, gâ mına sıyırga shawıp mallardı jolğa sala alımay júr. Tusımnan bılay ótkende men onın kózlerinde jas kórip

qoydım. Ömirim tuwıp, kózleriniń lámlengenin kórgenim usı edi...» (129).

Baslı ádebiy qaharman Maqsettiń aytqan bul sózlerde ne degen tereń shıńlıq. Aq baslı shopan ata Haytmurattıń qanshelli dárejedegi namısshıl milliy psixologiyalıq belgisi jámlengen. Jazıwshı onı bas ádebiy qaharmannıń bir-eki awız sózi arqalı tereń hám emocionallıq penen sáwlelendirgen.

Sońın da joǵalǵan altı bas mal ushın padanıń hújjetegi shopanı retinde Maqset qamaqqa alınadı. Onı bile göre islemegen dep sovxoz jaslar awqamınıń xatkeri Azat kepillik penen qamaqtan shıǵarıp aladı. Bir künleri aradan biraz waqıtlar ótken soń dayısı menen Maqset qus (búrkıt) salıp, ańda júrgende qalıń togaylıqta joǵalǵan mallardıń ústinen shıǵadı. Sondagı ǵarrınıń quwamshın ayt!

«Nurniyaz ataw»da ne bar qopalıq bar, tap ózi de hárem tutqanday... Bayaǵıda bir kún oylanıp-oylanıp kire almay ketkenmen...» (180).

«Dayımnıń atı birden oqıranıp qoya berdi. Jılqı jat úyir jılqı kórse oqıranadı. Biraq jaqın jerde jılqı kórinbedi. Oń jaǵımızǵa sser salıp qarasaq, bir nárse búktiń arasın jarıp jasqaǵa túsip kiyatır..

-Dayı, anaw ne? - dedim targıl baleni jolbarısqa jorıp... Sonıń arasınsha taǵı birewi, taǵı, taǵı... búkten shıǵa basladı.

- Haw, sen tanıp turmısań, haw! - ǵarrı haplıqtı: - Anaw «Alabas-go! - dedi barmaǵın shoshaytıp. - Anaw «Tońasaq», anaw ..» (182).

Demek, bul psixologiyalıq stiauciya da óz haqıyqatshılıǵı menen júda isenimli sáwlelengen. Shın mánisinde haqıyqat sharwa haq kökirek hadalıy azamat insanlarǵa ǵana usılaysha quwana aladı. Bul milliy psixologiyadaǵı eń aǵla sıpatlardıń da biri.

Romanda ǵarrı usı mallardıń tabılıwına baylanıslı óz minezin, qırısqılıǵı menen ójetligin, qaytpas qaysarlıǵı menen haqıyqatshılıǵın taǵı bir márte kórsetedi. Malları qasına Maqset penen qosı kömek beriw ushın (jazǵı dem alısqa kelgen) Murattı da qosıp alıp rayprokuraturanıń keńsesine aydap aparadı. Maqseti jazıqsız azap bergen Pirnazarovqa haq ekenin dálillep, omń turpayıhǵın betine basıw. Biraq ol jumıstan bosap musor (taslandı) tazalaytuǵın mekemege baslıq bolıp ketken eken «Attegene-ay, attegene-ay! - Ǵarrı basın shayqap gürsine otırda «Joytılganı altaw» edi, segiz etip ákelipsiz-goy, yashulh» (185) deydi taza prokuror jigiti kúlip.

Ǵarrınnıń bunın menen ashıw ızası, ójetligi basılмай mallardı raykommıń sharbaǵına aparıp qamap, ekinshi xatkerge bar haqıyqatlıqı aytıp ketedi. Sonda da: «Ǵarrı qayta-qayta «pay, ash bolıp qalatıǵın

boldı-aw» dep raykomnıñ sharbağındağı mallardı esley beredi, ayay beredi. «Jāniwarlar..» (186).

Bul da shopan garrıdağı malshı, sharwa minezlilik, öz isine shın ıqlas penen berilgenlikniñ kōrinisi.

Haytmurat garrı dem alısqa kelgen Murat ōzi menen birge Maqsetti de Nōkiske alıp ketip, birge jasap, onı da oqıtpaqshı ekenligin aytqanda ol kewli eljirep ilajsız kelisedi. «Atadan altaw bolıp tuwılıp, bir jatırda jatsanda birge jasamaq joq, jiyenim... Tūbinde shanaraq basqalaytuğınındı bilip edimdağı, biraq mına Maqsetjandı āketetuğınındı bilmep edim» (187) - dep sarsıladı, olardı ūyinen jiberiwge kōzi qıygısı kelmeydi. Sonda da ilajı bolmagan son «Aldıñızdı alla ashın. Qayda jūrseñizde saw bolıñ! Ornalasıp algannan keyin enshiñızdı alıp ketin» (189) - dep sawdıraydı.

Mine, bulardıñ barhğı tek gāna bir dōretpedegi milliy psixologiyalıq sıpatlardıñ sāwleleniw ōzgeshelikleri. Ālbette, qaraqalpaq xalqınıñ usınday jaqsı-jaqsı psixologiyalıq qasiyetleri kōp āsirler dawamında bir neshe tariyxıy rawajlanıw barısında qālipleskeni de amq. Bunıñ misalın jazıwshı K.Māmbetovtıñ «Posqan el» atlı tariyxıy romanınan ayqın kōriwimizge boladı.

Romandağı eñ dāslep kōzge tūsken eñ baslı milliy psixologiyanıñ belgileriniñ biri – bul dosqa bolğan sadıqlıǵı hām usı qāsiyetke baylanıslı bash qaharmanlardıñ biri Ismayıl sultannıñ ūlken märtlik islewi bolıp tabıladı. Shıǵarmanıñ negizgi konfliktı de usı qasiyetke, soǵan baylanıslı qarama-qarsılıqlardan kelip shıǵadı. Ismayıl sultannıñ tuwısqan aǵası, noǵaylılardıñ aǵa sultanı Yusup orıslardıñ bir neshshesin tutqınlıqta uslap turgan. Tutqınlar kārwan janında jazıqsız uslanıp, jüzlegen orıs adamları qamaqqa alınǵan eken. Ismayıl bunı Sarayshıqqa aǵası Yusuptı kōriwge kelgende bilei. Olardıñ hāmmesi de jazıqsız azap shekpekte eken. Bulardıñ arasında Ismayıldı Moskvaga elshi bolıp barganda qushaq uslap kútip alǵan dostı voevodo Mixail Petrovich degen kisi de bar qusqan. Ismayıl onı birden tanımay da qaladı hām bunı da jazıwshı abırjı psixologiyalıq halat sıpatında jūdā jarasımlı tūrde sheberlik penen sıwretlep bergен.

«Dāl ortada turgan alıp tulǵalı buyra shashlı bir kisi oǵan tanıstay bolıp kōrinip ketti. Mixayloǵa usayma?! Adamlar da bunshama bir birine uqsas bolar eken. Dāl.. joq, Mixaylo bunnan tolıǵıraq edi.. yaq, yaq, tap ōzi! Óler bolsañ ól namıstan... sultandı ayıw soyıp berip, qonaq qılǵan voevodo Mixaylo..

Ismayıl äne qanday bir tús körıp atırğanday közin jumdı. Jáne ashtı. Bári bir sol Mixayıl.. dúnyada adamlardan aqmaq maqluq joq. Bolmasa dos tutıp basına kótergen adamdı usınday awhalğa griptar etiwge bola ma?!.. Mixaylo da Sultandı tanıdı. Biraq sır shashqan joq..» (*Mámбетов К. Posqan el. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1988, 13-6em.*) Kórinip turğanınday aq Ismayılın orıs dostı haqqındaǵı oy-pikirleri, onı kórgendegi dáslepki halatlar, qaharmannın ishki monologları menen avtor sózleriniń tereń sintezlenip beriliwi arqalı tásirli túrde kórkem psixologizm principinde sawlelengen. Solay etip eki dos tillesip, Ismayıl Mixaylonı óz dosları menen birge qutqarmaqshı boladı. Ismayıl aǵa Sultan Yusuptı sorasa, ol Astraxanga ketken eken. Sonlıqtan buyırıqtı tele sultan keykabud retinde Qıdırbay sultanga ózi berip, olardı qutqarıwdın jolına kirisedi. Olar ushın astılarına atlar, kiyim kenshek, jol azıǵı hám uzatıp salıw ushın biraz qorǵawshı nokerler de tayarlanadı. Bugan azı kem qarsılıq kórsetkenlerge Ismayıl bılay deydi:

«-Shetinizden gileń eshektiń miyin jegen geshshesiz.. Sahrada júrip mal baǵıp, sarı jay atqan sada xalıq qaysı patshanıń qudiretiniń kúshli ekenligin qayaqtan bilsin?! Men oristıń qudiretiniń kúshliliginen tısqari adamgershiligin aytıp otırman. Áskerimiz oristıń knyazligi quraqlı joq. Kishkene xalıqpız. Sonda da sanımızǵa qaramastan sıylap húrmet etip atır..» (19-bet) «Seniń jırtıq shekpenińniń orıslarǵa ne keregi bar! Bir qora malındı pesh etip dúnyada bayman dep shirenesen. Seniń sonsha malıńnıń ózi orıslarǵa bir túslik bolmaydı. Onıń ústine oristıń ádilligi bar. Óziń tiymesen tiymeydi» (20-bet).

Solayınsha ol orıs dosların: «Keshir, dostım, seni ayıw góshi menen sıylay almadım» dep, biraq úlken saltanat tutqınlıqtan azat etip shıǵarıp adamgershilik háreketin keyni úlken qarama-qarsılıqqa aylanıp, Yusup sultan inisi Ismayıldı basqa dindegi iyelerine qol jawǵanı ushın onı ayawsız jazalaydı. Ismayıl sultan miyrimsizlik penen urınan soqqılardan ólimshi bolıp tayaqqa jıǵılıp tósek tartıp jatıp qaladı. Masele bunıń menen de sheklenbey onıń izi úlken óshpenlilikke aylanadı. Biraq Ismayıl sultan olardıń barlıǵına mártlik penen shıǵıp, óziniń orıslarǵa degen doslıǵınan, hadalı adamgershilikli pikir hám maqsetlerinen qaytpaydı. Yusup bolsa óz qırsıqlıǵı menen hámmesine dushpanlıǵın toqtatpaydı. Hátteki ol Ismayılın balası Tınaxmet úylenderde olarǵa qarashlı Úbek degen jerdegi Ismayılın qudası Úsenin awılına basqımsılıq shabuıl jasap, quda-qudaǵaylıqqa qarsı boladı. Biraq bári bir: «Úsen bir sózli adam edi. Óz pikirinen qaytpadı.

– Peshenemizge jazılğanı bolsa körerimiz. Toydın shâyaketin pıseytirmen!–dep jigitlerge baqırıp tasladı» (62-bet).

Mine, bul da qasqa qas, jawğa jaw dep islengen milliy mártlik psixologıyanıń kórinisleri ekenligi anıq.

Ismayıl sultannıń milliy psixologiyalıq tárepten úlgili, ayrıqsha hadallıq qásiyetleri, tuwrılıǵı menen ádilligi, ekinshi tárepten qaytpas qaysarlıǵı menen ashıwshaqlıǵı menen ójetligi de óz adamları menen bir saparı shikargá ańǵa shıqqan waqıtlarında da jaqsı ashıp súwretlengen. Olar shikarda júrip azı-kem toqtap tınıǵıp dem alıw ushın bir awılǵa kelse, ol jerde Jálmen degen jalǵız ǵana sańıraw bolıp qalǵan ǵarrıdan basqa urıs-qagıs basqınshılıq sebepli hayal-bala shaǵalardan tısqarı erkek tuqımı qalmaǵan eken.

«Uzaq tınıshlıqtı Muhammedtiń sózi bólip jiberdi.

– Jeńge qonaqlar sharshap kiyatır. Qımızımız joq pa?

– Awılda at tuqımı da erkekler menen birge qırılıp qurıp ketti goy, qaragım! Qımız tabılmas ta, biraq ayran shalap tabıladı» (28-29- betler).

«Aqırı Ismayıl shıdamadı. Qazannıń aldında gólegeylep júrgen kelinshekke..

– Zamanlas, ırasında da bul awılda erkek áwladı qalmaǵan ba? –dep soradı.

– Tek sańıraw qaynaǵa ǵana qalǵan» (30).

Sa, sańıraw bolıp qalǵan Jálmen ǵarrıńnıń ishi dartke tolı eken... Ol:

«Elimniń atı esersoq, ruwımnıń atı - urısqaq, tiyremniń atı-biydawlet. Al ózimdi sorasań altı birdey arısladay balamnan ayırılıp. Qurań qalǵır shańaraqta jalǵız ózim qalǵan Jálmen degen ǵarrıman - dep ókrip jılap jiberdi» (31).

Bulardıń barlıǵı Ismayıl sultanga úlken-úlken oylar saladı. Olardıń barlıǵına Yusup sıyaqlı sultanlardıń, oysız el basshılarının hâreketi sebepshi ekenligi belgili boladı. Bunu Ismayıl jaqsı túsinedi. Sonlıqtanda ǵarrımnı: «tap, qay jerde sultan bolsa ákesiniń...» dep (31-bet) baqırǵanına da ashıwlanbaydı, al onıń sebebine oy jiberip únsiz otıradı. Hiraq «úydiń ishinde ele ǵawırılı söz:

– Miyi hâkislengen bolıwı kerek.

– Ózi de bir ońbaǵan ǵarrı eken.

– Hâkke halıńdı bil degen. Sultan menen bâsekeleskendey ne halı bar eken bul similtirdiń.

– Ǵarrı durısın aytıp atır! - dep qaytarıp tasladı» (31).

Romanda haqıyqatında bulardıń barlıǵı qaharmanlar hâreket etip atırǵan sharayat ortalıq hâm olardıń ishki psixologiyalıq keshirmelerin

dälme-däl täbiygıy türde ashıw ushın ahñan. Olardağı körıp otırğanımızday qısqa-qısqa, biraq ötkir dialog hám poliloglar (bir neshe eki adamnan da kóp qaharmanlardıń sóylesiwı) olardıń ishki psixologiyalıq keshirmelerin ayqın sawlelendiriwge múmkinshilik beredi. Usınday gúrriñlesiwlerdiń birinde jazıwshı bir logikaga saykes áhmiyetli situaciyanı keltirip sawlelendiredi. Ashıq pikirlesiw, soraw juwaplarda Ismayıl sultanga qonaq kútip atırğan kelinshek minaday deydi:

« - Hámmesine sebepshi bolğan urıs. Öziniń biletuğın shıgarsız. Kók orda qaynağapnıń ózi de, balları da dım urısqumar boldı... altı jüzdey azamattan birден ayırılıp otırımız. Biraq barlıq bále sultanlarda... Men tek sizlerge eldin dartin aytıp otırman, húrmetli ağalar!» (32-bet).

Kelinshektiń de milliy psixologiyasındağı hadallıq, tuwrı sózlilik, ishten shıqqan jalınlıwı dártke Ismayıl sultan durıs túsiniп, onı siz tınlasa da Qıdırbay sultan sirkesi suw kótermey, onıń sózin burmalap, bir tárepten hayaldı masqaralagan halda da: «- Dártiniń el jatqannan keyin tınlaymız. Asıqpay tur, - dep shañq etti» (32-bet).

«- Háleginińizge qalmay-aq qoyıń. Bizler ele baysırıp otırğanımız joq. «Qara eshkige jan qayğı, qassapshıǵa et qayğı» degen eken, el jası úlkenleri dep dártimizdi aytıp otırсақ... Toydırǵańa tonıń sheship beresen,- dep aytatuğın da el ağaları bola ma eken?»!

- Háy, biyhaya! Qısqart gápti! - Qıdırbay qamshısın ala umtıldı. Ismayıl shápiklik etti de shapanınıń shalǵayınan tartıp onı jerge qulattı. Qaharlengenı sonsha denesi qalshıldap ketipti. Qolina uslap turǵanı qamshı emes, jalt-jult etip turǵan ispananı semser.

Ismayıldıń.. álleqanday bir maqluqqa júzi tuskendey, onı bılǵarı etiktiń ushı menen esikke qaray tewip jiberdi.

Qıdırbaydan jılamısragan ses shıqtı. Kelinshek araga túsip edi bolmadi. Enbeklewi menen dalaga qaray juwrıdı. Sırttan onıń qarlıqqan úni menen álleqanday bıǵırlagan uyań dawısı esitildi de, sonınan maldın guyis qaytarganınday halsız hareket payda boldı. Kópshilik ornınan órre turdı. Biraq qılıshı sel-sel qanga malınan Ismayıl qaytadan úyge atılıp kirdi de, esikten bir kórpesheniń jullıǵın juhp alıp qılıshınıń qanın súrtti de qaytadan qınına saldı. - Sizlerdiń barińiz túlki awlaytuğın tuyǵın dep júrsen, shımshıq awlaytuğın quzǵın ekensiz. Otırın orınlarınızǵa!... Bir jesir qatın sıyaqlı hesh birińizdiń de aqıl-parasatınız joq eken» (33-bet).

Mine biziń sál uzaq bolsa da bul úzindini bólmey keltirip otırğanımızdın mánisi, sebebi nede? Bundagı baslı maqset milliy psixologiyadağı mártlik, batırлық, qaysarlıq, ar-namısqa tırısıwshılıq, ar-

uyatti saqlawdı kóz qarashıǵınday qorgaw, sonıń menen qatar ashıwshaqlıqtı da ashıp beriwdegi kórsetiw bolıp esaplanadı. Onda talantlı qalem iyesi «Ismayıl ashıw menen Qıdırbaydı shalıp jiberdi» dep te qarapayım qara sóz túrindegi sırttan bayanlaw menen bergende bul kórkem zamanagóy realistlik proza bolmas edi. Onda bul jayǵana informaciya bolıp qalıwı sózsiz. Sonlıqtan kórkem sóz sheberi bul jerde orınlı dialoglar menen qaharmanlardıń qıymıl-qozǵalısları, qıymıl-háreketlerin júdá sheberlik penen birlestirip sharayatqa kórkem psixologiyalıq sıpat engizgen, syujet bólekshelerin janlı háreketlerge bólegen. Bundaǵı Ismayıl sultannıń qılısh kóterip umtıluwlarında, semserdiń qanın eti jiyrenbesten kórpesheniń jılıǵına sıırıwları.. qullası onıń háreketlerinde ne degen qáhár, ashıw ıza, ekinshi tárepten namısqa tırıswshılıq bar deysiz?! Qalay degende de bul jazıwshınıń milliy psixologiya, ulıwma insan psixologiyasın ashıwdıǵı sózsiz sheberligi.

Al Ismayıl sultan baslaǵan noǵayhlardı kútip qonaq etip otırǵan kelinshektiń sózine qarańız:

«- Meniń atım - Gúlpارشın. Asqar biydiń qızı, Ámet sultanmń qahnlıǵı edim.. Ash adam urısqaq, arıq adam tırısqaq degen, bizdende gúna ótken shıǵar. Keshirgeyli bolsın. Adam ótiriw már emes. Aqıl berip aldarqatqanıńızda da bolar edi. Eger joldasıńızdıń esigime kelip ólgeni maǵan qattı battı» (34-bet).

Mine, ańlap otırǵanıńızday bul tek Noǵaylı emes, al qaraqalpaq qızlarınıń naǵız milliy psixologiyasına tán bolǵan sıpatlı belgiler. Onı sheber jazıwshı qaharmannıń óziniń sharayatqa (situaciyaǵa) baylanıslı bir-eki awız sózin beriw arqalı kórkem psixologizmniń principi sátti súwlelendiren. Hár qanday kórkem shıǵarmada bunday kórkem súwretlew usılları menen sharayatqa baylanıslı orınlı qollanılgan detallastırıwlar kórkem poetikalıq jaqtan úlken áhmiyetke iye boladı. Romanda Ismayıl sultannıń aqlıǵı, Tınaxmettiń balası Ormanbettiń ákesi menen shikargá (añǵa) shıqqan waqıtları bir tınıspasında ózinshe Tagaymurat dostı ekewi sawırlep ketip, jolbarıs penen bolǵan waqıyaları hám is háreketleri de júdá tásirli, sheberlik penen detallastırıp sawlelengen.

Nátiyjede bunda da milliy psixologiyadaǵı qorqaqlıqqa, aljuazlıqqa qarsı mártlik, batırлық, qaysarlıq minez qılıq, ójetliktiń belgileri de dálme-dál súwretlengen. Sol sebepli de jazıwshı sheberligin dálillew ushın bul kórinis hám háreketlerden úzindi keltiremiz. Burın Ormanbet te, Tagaymuratta jolbarıs awlap, yamasa onıń túr túsin kórgen emes. Sogán qaramastan: «Aldındıǵı qalıń qamıs arasınan bir sarı ala nárseniń

sulderi körindi. Pıshıq pa, kúshik pe, ne nárse?.. Pıshıq deyin dese onnan úlkenlew. Kushik dese oğan usamaydı. Bul qanday añ boldı? Añ ekew eken. Bir-biri menen tartısıp oynap atır. Sırttan kelip qalğan qáwıptı sezbeydi. Sogan qaraganda sirá ańnıń ózi emes, balaları bolıwı da itimal.

– Bul jolbarıstıń balası, dedi Tagaymurat.

– Jolbarıs! - Ormanbet birden qorqıp ketti. Biraq tez waqıt ishinde esin jıynadı» (328-bet). Usılayınsha romanda sharayat qaharmanları psixologiyası menen biriktirilip júdá tábiyǵıy túrde almadı da, ol onda qaharmanlardıń dál usı sharayatlardaǵı psixologiyalıq halasları olardıń avtor sózi, avtor oyları menen de birigip ketken ishki monologları hám dialogları, jolbarıs balalarınń qısqa-qısqa qıylı hâreketlerin súwretler arqalı júdá janlandırıp berilgen.

Sóytip: «tezirek bul jerden qashamız. Anası jaqın jerde bolıwı múmkin... Aytqanımdı qılsań atpa, dostım, sońı shataq boladı» degen Tagaymurattıń gáplerine de qaramay Ormanbet: «... jez ushı jıltır bolıp egelgen jebeni sarıjaydıń sozılmalı jibine endirip, tarbíyıp turǵan kúshiktiń gewdesine gózedi de, sırtqa qarap sozıp tartıp jiberdi». Sebebi Ormambette barlıq sultan áwladınıń hámmesine tán bolǵan qızba ójetlik bar» edi. (328-bet).

«Atlar birden oqırandı. Jolbarıstıń balası ashshı dawıs shıǵarıp baqırdı. Sarıjaydıń hâp zamattıń ishinde ekinshisi de betinen tústi. Qamıslıqtıń ishın qańsılaǵan dawıs basıp ketkendey boldı...» (329-bet).

Minekey, usı hâreketlerden soń da Ormanbet penen kúshiklerdiń anası úlken jolbarıs arasında bolǵan qıymıl hâreket, jan talas ayqaslar da jazıwshı tárepinen júdá sheber túrde detallastırıp, sharayat hám psixologiyalıq halatlardıń birikken túrinde súwretlengen. Bunda jazıwshı sheberligi, onıń dóretiwsilik qıyalı (fantaziyası) menen kórkem til baylanısı da anıq kórinedi

«Siyrek qamıslar arasınan atılıp shıqqan sarı ala túsli bir nárse, oq bolıp keldi de, ortada birden toqtadı. Sebettey basın silkip, aspandı lárzege keltirip otırdı. Ormanbettiń astındaǵı ór minezli argımaq aspanga shapshıp bir oqırandı da iyesin iyneliktey ushırıp, óz aldına ılagıp ol ketti. Tagaymurattıń tarsanı da tawǵa qaray qashtı. ... asaw bolmaǵanı ushın Tagaymurat jıǵılmadı. Biraq suwlıqtı qanshama tartqanı menen tarlannıń toqtaytuǵın túri joq» (330-bet).

Bul jerde usı hâreketlerdiń qanshelli qorqınıshlı ekenligin maydalap túsindiriwde artıqmashlıq eter edi. Sonlıqtan jazıwshı «Ormanbet óz paymanasınıń jetkenin qashshan-aq sezip, qılıshın qınabınan suwırdı» - dep durıs jazadı. Júregi zerdege tolıp ketken jolbarıs Ormanbettiń

nayzasınan da qılışınan da seskenbedi. Aranday awzın ashıp baqırıp, bulıǵa qaray bas saldı.

Endi Ormanbet táwekel etip, esin jıynap burın esitkenleri boyınsha bar hiyle hám aqlı arqalı ǵana jolbarıs penen ayqasqa túsedi. Usı júdá keskinlesken jantalas ayqastı da jazıwshı aytarlıqtay asqan sheberlik penen sawlelendirgen desek arızıdı. Qarańız:

«Bala kókten kók jolaq bulttay bolıp, kóterilip aranday awzın ashıp kiyatırǵan jolbarısqa aq nayzanıń ushın tuttı. Ashıw menen taslangan jolbarıs nayzanıń nıshan nishter sıyaqlı kórgen joq.. Awzına salıp túsirip taslaytuǵın bir zattan ǵana sezip edi. Sonıń ushın usı sirá basına bále bolar dep seskengen joq. Ekinshi häreketi sonsha. Hátte etiniń jartı jaǵın kesip alsa da sezejaq emes. Nayzanıń temir pıshaǵı túyrelgende tamaǵı tımalǵanday ǵana túr bildirdi. Shanıshqınıń ushı shondını tesip ótkende ǵana, shekshiyip kózi sóńinkirep ayaqların bawırına alıp quladı. Awzı Ormanbettiń nayza uslaǵan qolına ádewir jaqınlap qalıptı. Sonıń ushın da bul haywan oǵada sıyırılı edi. Jigit bunnan aman qalarman dep te oylaǵan joq... tań qalarlıq jeri ekewi de birden quladı. Ormanbet óziniń jetiske eriskenin, jolbarıs óziniń jeńilgenin sezgen joq. Tagaymurat jetip kelgende Ormanbet essiz jatırǵan edi». (331).

Bunday jaǵdayda qorqınıshlı geypara nıshanları boları sózsiz. Jazıwshı, usınday psixologiyalıq situaciyanı durıs, jasırmay obektiv túrde sawlelendire otırıp, Ormanbetiń bul häreketi anıq mártlik hám batırлық ekenligin anıq kórsetedi.

Qaraqalpaq xalqınıń jolbarısqa baylanıslı usınday batırлық, qaysarlıq, ójetlik psixologiyası da Á.Shamuratovtıń «Meniń jolbarıslar menen ushırasıwlarım» atlı gúrrinler dúrkininde de qızıqlı súwretlenedi. Gúrrinler dúrkininde barlıq waqıya, syujetler bas qaharman Shábik mergen degenniń tilinen bayanlanıp, onda tek ǵana adam, insanmń qıdıreti menen batırılığı jolbarıs sıyaqlı haywanatlar, tábiyat dúnyasınan kúshli ekenligi kórsetilip qoymastan, al haywanatlar, hátteki, jolbarıslardıń da adamlarǵa dos hám túsimpaz ekenligi, olardıń da retinde insanlardan sanalı túrde járdem kútetuǵınlıǵı sheberlik penen isenimli ashılǵan.

Balıǵınan ańǵa qumar Shábik mergen sonın ala jolbarıs awlawǵa qumar bola beredi. «Jolbarıstı awlama, ol kúta ashıwlı, kekli, ızalı haywan, tuqımquıt etedi» degen dayısınnıń sózlerine de qulaq aspaydı. «Qorqaq yabı shelekten de úrkedi. Ájel jetse tósekten de túrtedi»¹ degen filosofiyaga beriledi. Söytip ol jolbarıs awlawdıń tuńǵış saparında júdá

¹ Шамуратов Ә. Шығармалары. Ноқис. «Қарақалпақстан», 1992, 148-бет.

qızıq hām qorqınıshlı waqıyağa tap boladı. «... Mañlayınıñ aldınan jıldırımday sekirip bir narse ötti. Qarasam jolbarıs, mıltıgımdı ala salıp izinen bir ret kōshirgenimde oñ tärepinen kelip, iynimnen tislep ılaqtırğanın bir aq bildim. Sonda özimdi bultqa aralastım ba, jartı jağım jolbarısın awzında ketti me eken dep edim.

Bir mahalı esimdi jıynap qarasam, atırap tastay qarañğı, tula boyım daladay qan. Juwan qara taldıñ gelleginde jıbrılağan shaqalardıñ üstinde jatır ekenmen.. oñ jağım qozğaltpaydı. Sol qolımdı tayanıp tiklene bergenimde, jerden gürkiregen jolbarısın dawısın esittim. Jerge qarawğa ulgermey aq gürkiregen dawısqa aralasıp ündemey jatıwğa majbur boldım. Azanda oyanıp qarasam kún jaña shıǵıp kiyatır eken» (Sonda, 148-149- betler).

Shábik mergen usınday halatqa tússe de ol jolbarıs penen qayta qayta negedur ushırasa beredi. Ol ózinshe de onı awlawdıñ hiyle sırların úyrenedi. Ásirese, onıñ Ámiwdaryadan balıq tutıwğa barganda jolbarıs tırnaǵına túsip, onnan qorıqpay qashıp aman qutılıwı mergenniñ biraz dárejede júregin basıp, batırılıǵın arttırdı, bul haywannıñ sıyıqlı sırların da kem-kem qanıqtırıp úyretti. Söytip ol awılğa kelip, úsh kún bir baydıñ mal qorasına kelip shıqpay jatıp alǵan jolbarısı júdá asıqpay, alıramay, qorıqpay, qoranıñ qolaylı tärepinen tesik islep qorǵasın dońız oq penen atıp óltiredi. Udayı úsh kún boyı dalğa erkin kirip-shıǵa almay otırǵan awıl adamları oǵan sheksiz alǵıs aytadı.

Ásirese, mergen ańshınıñ jolbarısın qasında onıñ úy-shatpasındaǵı minaday mártlik, patriotlıq oyları júdá áhmiyetli:

«Dúnyada hár kimniñ hár túrli. ólimi bar. Birewler awırıwdan, birewler suwǵa ketip, birewler ullı sawashlarda óliwi, xalqının anı naması ushın óledi. Adam balası dúnyaǵa kelgende qatarınan kemı bolmawdı, mártlikti oylaydı, kúseydi...

... Meniñ al endi qolıma tústım, óltirsen óltir - dep mulayımsıwınnı jóni qalay? Qoy qorqaqshılıqtıñ keregi ne?! Ólim qorqaqqa ósh! —degen sózdi bilmeysen be?! Ólim, óliim bir ólim. Anadan bir tuwılmaq, bir ólmek bar. Kóp bolsa qıylanıqırıp ólermen. Qolımnan kelgensha kúshimniñ barmsha qutılıwdıñ jolında bolayın degen pikirdi tastıyıqladım.

...Eger de bos kiyatırǵan qolım menen jolbarısın jutqınshaǵınnan bekkem uslap buwsam, demigip ólmes pe eken degen de jaslar bar. Joq, qalay degen menen jolbarıs ğoy!» (155-bet).

Usılay etip, soñınan mergen jolbarıs hām balaları kúshikleri uyıqlap atırǵanda ol qashıp qutılıp, daryadan júzip ótip ketedi. Keynine qarasa,

jolbaris topiraqtı aspanga burqıratıp, argı jağısta aqırıp tur eken Ol haywan suwǵa túsıwden qorqar eken. Sonlıqtan da ol bir saparı ózine suwǵa quyrıǵın bılǵańlatıp kelgen bir jolbarıstıń «tiline túsınıp, qorıqpay onıń izine erip «atawlap qalǵan buringi uyasınıń ishindegi jolbarıstıń ózi bolsa adam boylamas suwdan arman etiwge ótiwge qorqıp adamnan qawın qostaǵı mergennen járdem sorap» kelgen, jáne bir saparı jolbaris oǵan óz kúshiklerin qumırısqa talap óler halatında jatqanda da kelip, mırsıp, tilsiz ımlaǵanday bolǵan. Anshı onıń izine erip, uyasına barsa, qızıl shaqa kúshikler qara qumırısqalar qursawına túsip, óler halında eken. «Dárhál jolbarıstıń balasın qolıma alıp qumırısqaların arta basladım... Denesi daladay qan. ...Bala degen ğoy! Jolbaris sonday kúshli haywan bolsa da, qumırısqaǵa kúshi jetpegeni hayran qalarlıq. Balasın ólimnen qutqarıwǵa adamnan járdem sorawın qarań» (161-bet).

Tagı bir qızıq hám qaharmanlıq sırlı waqıya mınaday bolǵan eken: Yarım aqsham awǵan waqıt. Ay sütün jarıq. Esik tırsıldap ashıldı. Jalt qarasam, bas ushimda bir jolbaris otır.

Júregim suw ete qaldı. Tap suw túbine ketkendey boldım. Túsım shıǵar deyin desem, onımaq... Demimdi áste alıp, kózimdi ashıp qarap jolbarısqa qarasam, buringi jolbarıslarday emes, buniń túri múlayım, quyrıǵın bılǵańlatıp artqı sol ayǵın kóterip, onı jalap qoya beredi. Men hayran boldım.. mırsıp jańaǵı ayǵın jalay berdi» (158-bet).

Aqırında mergen jigit onıń sol artqı ayǵına úlken jiyde tiken kirgenin bilip, onı qısqısh penen suwırıp aladı. «Uzunlıǵı úsh barmaqtaý bar eken. Jolbarıstıń shıǵırıwı jer jardı» (158).. tırbay ayǵın jalap atır. mırsıǵanın da qoydı. Bir máhalde ornınan turıp maǵan qaradı. Bet awızınan bir-eki úsh mátebe jaladı da ornınan turıp júre berdi» (159-bet) deydi.

«Ertenine tünde jańa uyqıǵa ketip baratır edim, dalada bir narse dúrs etip jerge tústi... Mıltıǵımdı alıp dalaǵa shıǵıp qarasam keshegi jolbaris. Ol bolǵan soń qorıqpadım da, atpadım da. Jaqınlap barıp qarasam, jańaǵı mırsıldegen bawızlangan bir qoy. Jolbaris maǵan qarap kózlerin jawdırattı da, quyrıǵım bılǵańlatıp qoyıp kete berdi». (159-bet).

Áne tábiyat yamasa haywanlar dúnyası menen adamlar arasında mınday qaharmanlıq, bir jaǵınan júdá sırlı hádiyseler de bolar eken. Bulardıń barlıǵında da insan balasınıń shıdamı, qaharmanlıǵı menen mártligi, onıń sana sezimi menen psixologiyasınıń ústemligi menen quramalılıǵı birinshi orında tursa gerek. Usıǵan uqsas mártlik, batırлық, bálki muhabbat sıyqırı nátiyjesinde de ǵayıptan kelgen artıqmash psixologiyalıq keshirmelerden tuwılǵan kúsh súyiklisi Sárbinaz

begimnin awılındağı toydağı güreste Ormanbette payda boladı. Usı arqalı da jazıwshı milliy mártlik qaharmanlıq psixologiyasınıń da sırların dál súwretlegen sıyaqlı.

Ormanbet dáslep Qazannan kelgen ataqlı palwanlardın biri Qaldey menen güreske túsip, onıń denesi sonsha awır bolsa da jeniske erisedi. Biraq onıń táreptarlardı, esap emes. Eki jigitti qulatıp, sharshap qalğan palwandı jıqtı. Qúdiretli kúshli bolsa Asqar menen tüssin» deydi.

«Meyli Asqar menen de güresemen! Biraq Asqardı jıǵıw ańsat emes... Tarmaq penen ayqasqan pildey sirá tabanı jıljımaydı. Ayıwday Asqardıń omırawına órmelep ayqasıp júrgen Ormanbet qur erneginen qarap turǵan quralay kózge birden kózi tústi. Bul Sárbinaz edi. Kóz sonday kórkem hám mehriban edi. Alleqanday bir qorqınıshlı hádiyseden úrkip turǵanday. Terbenbey kirpikleri taram-taram bolıp tarqalıp ketipti. Otlı tawshanlardın ózine tigilip turǵanlıǵın sezgende Ormanbette úlken kúsh payda bolǵanın sezdi. Aldın qańsap turǵan qantay belbewlikten bekkem tutqan da qarın betin iynine qaray asırıp, ókshesin jerden qopardı. Tum tustan..

- Tasta! Tasta! - degen sózlerdi de tınlamastan qur qaptahnıń kóringen quralay kózge qaarap júrdi. Jigittiń erligine ırza bolǵan Sárbinazdıń júregi eljirep kózine jas shıǵıp ketken waǵında barıp qızlar turǵan jerge Ormanbet Asqardı arqasınan awdırap tasladı.

Durıs, bul tariyxıy roman. Ormanbet turmısta bolǵan tariyxıy tulǵa, tariyxıy obraz. Biraq bul güres waqıyaları meyli dál tariyxta bolsın yamasa bolmasın, ol jazıwshınıń dóretiwshilik fantaziyasınıń (qıyalınan) jasalsa da ol tariyxıy haqıyqatlıqqa sıyımlı hám jarasımlı alınıp, onda eki táreptiń de milliy psixologiyalıq sıpatları (jigit hám qız tárepleri) tásirli sáwlelengen. Onda jigittegi mártlik tek ǵana qara kúsh emes táwekelshil qaharmanlıq júrek, qız gózzallıǵınan zawıq alıp kúsh tallay alıw, ańnamısqa da bekkem tırısw, qız tárepinen de súygen jigitiniń namısın tilewshilik, haq niyetlilik psixologiyası olardıń portretlik kórinisleri, shtrixları menen geypara janlı qıymıl háreketlerin jazıwshı tárepinen tariyxıy shinlıq penen sáwlelendiriw arqalı tereń ashılǵan. Jazıwshı biraz orınlarda kópshilik xalıqlar menen biraz milletlerdiń haq niyet topardapı insanlarına tán bolǵan qonaqshıl-miymandoslıq, haq kókierek hám júregi kenlik psixologiyasın orınlı súwretleydi. Solardan romandağı Dosım degen ápiwayı jarlı jigittiń sütün sawıp ishıp otırǵan jalǵız eshkisin geshtekke soıw ushın alıp barıwı, onıń ańqıldaq, kenlik psixologiyasınıń dárek berse, al onı doslarınıń soymay ózine qaytarıp beriw de - bul joqarı adamgershilik tárepten óz dosları menen geshtekke

ortalıqqa bererlik tiyin tebeni bolmaganlıqtan naylajlıqtan da islegen edi. Sonlıqtan onı dosları durıs túsınıp jaqsı adamgershilik etti.

Tap usı sıyaqlı bashqurt jırawı Qabağash shikarda júrgen Ismayıl sultan, Elmurat sheshenler óz úyine irkilgende mañlayına pitken jalğız biyesin soyıp qonaq ası etedi. Ásirese onıń Elmurat sheshendi kórgendegi quwanış sezimleri óz aldına. Burın bir-biriniń atların ǵana óz-ara sırttan esitetuǵın eki dos poeziya qatarların qanday jazdırıp, egitilip otırıp ańgimelesedi.

«Elmurat sheshen ne qıların bilmey...

– Bektiń basqa qonalqası az ba?! Biye soyıp, buytip búlinip ne qılayın dep ediń, dostım - dedi.

– ..Sultanlar aldında ózimdi ázzi etip kórsetkim kelmedi. Onıń ústine óziń menen ushıradım. Qobağash sheshen úyine qudayı qonaq bolıp kelgen jańǵa qonalqa bere almasa, bul dúnyada jasap ne qıladı.

– Sonda da-..

– Ne sondadası bar. Bir túkten shash bolmas, bir gúrishten as. Bir biye meni beyishke alıp barar ma edi?!

– Sonda da jalğız malındı jolawshılarga soyıp bergeniń jaqsı bolmadı.

– Ádewir mallı da bolıp edim. Biraq taǵdır onı kóp kórdi. Dúnyada haqıyqat izlegen adamnıń kúni qurısın. Aqırında xannıń tartıwına ushıradım. El egezine salıp asıradı. Aqırı kelispedi. Óz basımdı alıp qashtım...» (342-bet).

Sezip atırǵanıımızday Qabağash sheshen de aqlı kámil, sózdi gózlep ayatatuǵın kóiregi keń insan. Biraq ol sezgirliǵı menen haqıyqatshıl tuwralıǵı sebepli quwǵına ushıraǵan.

K.Mámбетovtıń «Posqan el» romanındaǵı milliy psixologiyanı táwlelendiriwdiń taǵı bir kórinisi – bul jazıwshı qısqa - qısqa, biraq tereń mánilı poliloglardı (bir neshe qaharmanlardıń sózlerin) beriw arqalı qıraqalpaq xalqına táń bolǵan «ǵawırlasıw», «ǵawqıldasıw» sıyaqlı psixologiyalıq belgilerdi sheber ashıp otıradı. Usınday dialoglardıń biri óz inisi Ismayıl menen qas dushpan bolıp Yusup sultan Qazıydı jazdemge shaqırǵanda olar arasında mınaday mazmunda ótedi:

«- Ekewimizdiń túbimiz birbayterekbiz. Tatıw bolayıq!

– Jaw jaǵadan alǵanda tutasıp turıp jarmasayıq!

– Yusup basshı bolsa, Qazıy qosshı bolsın!

– Astraxandı asqındırayıq!

– Ismayıldı iskenjege alayıq!

– Orısı ormannan bergi jaqqa ótkizbeyik!

- Edildi ekige böleyik!
- Qazandı qolğa alayıq!
- Jayıqtı jılawlayıq!

Qırmız iship qızaranlap otırgan eki sultannın sözi de bānginnıñ gāpindey tutanaqsız boldı. Dāslep İsmayıldan qorqıp otırgan Yusup qızı kele onı qızıl jıñıl sıyaqlı körmesligin ayttı: - İsmayıldın is-ismın qaratpaspan.. - Sherkeslerdi shōkelep jürmen, -dedi Qazıy. Birew «Bārekella!» dedi. Birew «-Saqlay gör alla!» dedi. Qullası, eki künlik keñes eki sultannın eserlenip aytısıwı menen zordan tarqadı» (80-81 betler).

Bulardıñ söylesiwi eserlenip otırgan adamlarğa usap, xalıqtıñ awızbirshiligin buzıwshı, psixologiyalıq jaqtan jüdā oysızlıq, aqılsızlıq penen, tek ğana qızıw qanlılıq penen ayılğan gāpler ekeni kōrinip tur. Bum avtor qısqa-qısqa gāp qurılısları hām prozalıq ritmika menen de milliy folklordıñ jaǵımlı bayanlaw poetikasına uqsatıp sheber bere alǵanı úlken tabıs.

Belgili jazıwshı K.Māmbetovtıñ bul «Posqan el», «Türkstan» romanlarında waqıya hām detallardı, köpshilik qıymıl, hāreket, peyjaz hām taǵı basqalardı bayanlaw sūwretlewdiñ usı stili geyde giperbolizmge jaqın bolsa da, ol usı dōretpelerge qandayda poetikalıq, estetikalıq reñler berip qulıptırıp, kōbinese qaharmanlar psixologiyasın, olardıñ milliyligin de tereñlestirip turadı.

Joqarıdaǵıday dialoglar hām poliloglardıǵı milliy psixologiyalıq belgiler: qanday da bir biytardıplıq, oysızlıq, sadalıq, geyde aq kōkireklik, anqıldaqılıq sıpatlar tōmendegi tekst mısasında da anıq kōrinedi:

«Aǵa sultan oylasıqqa shaqıradı. Ol qanday keñes? Ne haqqında sóz boladı? Hesh kim jartıwlı bilmeydi.. Biylerdiñ bāri de hayran. El awzında sıpsın gāp bar.

– Öz aldına el boladı ekenbiz. -Hāzir el epespiz be?

– Elmiz. Biraq ata-babamızdıñ azan ayttırıp qoyǵan atı bar eken.

– Ol qanday? -Qaraqalpaq.

– Haw, qaraqalpaǵı ne? Biz noǵaylımız-ǵoy!

– Nege? Babamız Noǵaylı bolǵan ǵoy.

– Noǵay degen xalıqtıñ atı emes ǵoy. Barı joǵı Batıy xanga noyan bolǵan adam» (409).

«... ańı ushıp ketken Qarabek tilge kirdi:

Jaǵ bolmaydı. Biziń arǵı babalarımızdıñ qanday adamlar ekenligin bilmedim-dā, biraq biz- Noǵaymız.

– Biziñ Nogaylı ekenligimizdi hesh kim biykarlamaydı. Biraq xalqımızdıñ atın joytıp alğanımız ayıp.

Biz Nogaylı atağın alıw ushın da üsh jüz jılday shayqastıq... Endi qaraqalpaq atanıp sonsha batırlardıñ atınan waz keshemiz be?!

– Joq bular da biziñ xalqımızdıñ tartısına kiredi...

Hámme tım-tırıs boldı.

– Mende usınıs bar, -dedi omırawın kóterip ortağa shıqqan Orıs sultan,- Anıgın aytsam, qaraqalpaq degen nogaylı degen de atamalar mağan unamaydı. Nogaylı awqamınıñ tiykarın qurağanlar kimler? Mañgıtlar! Edige kim? Mañgıtlar Orıs xan kim? Mañgıt! Öñqos kim? Mañgıt! Muwsa kim? Mañgıt!... solay eken. eldiñ atı mañgıtlar bolsın.

– Bereke xannıñ oñ jağınan jay alğan Qoñıratlardı qay jaqqa qoyasın?-dedi tütigip ketken Qarabek biy. - Qıpshaqlar arqa menen qublanı quwsırıp, qıyan-keski etip júrgende Mañgıt penen qoñıratlılarmı jalañ put júr edi, -dedi ornınan turıp ketken qıpshaqtıñ biyi Qadırberdi.

– Qañlılar öz aldına mámleket bolğanda bul qawimlerdiñ hesh birewi de joq edi, - dedi Qasım biy.

– Bizdi hámme waqıtta ala awızlıq qurtadı, -dedi ornınan turıp Tınaxmet» (411-bet).

Mine, usı ğawqıldasıw mánissiz, oysız ğawırılı, bir toqtamğa kelip ulıwma xalıqlıq awız birshilikke kelmew, alamannıñ bassız - közsizligi ataqlı jazıwshı T.Qayıpbergenovtıñ «Qaraqalpaq dástanı» roman-trilogiyasına da negizgi arqaw bolğanlıgın bilemiz. Bul haqqında júdá köplegen ilimiy hám sın miynetlerde söz etilip, olar jeterli dárejede tıllandı. Sonlıqtan biz olardı qaytalaw mánisin tıñlap otırmay- aq, K.Mambetovtıñ söz etilip otırğan tariyxıy romanlarında da tap usı «ğawırlasıw», «ğawqıldasıw» sıyaqlı milliy psixologiyalıq qásiyetler, xalqımızdıñ kemshilik, baxıtsızlıq tárepleriniñ biri retinde sáwlelenedi. Sol sebepli de T.Qayıpbergenov trilogiyasınıñ 2-3-kitaplarına «Baxıtsızlar», «Túsiniksizler» dep tragediyalıq mánidegi atamalar qoyǵanına házir de birewler túsiniw, birewler onı burmalap túsindirip júr. Neǵızinde bunday psixologiyasınıñ belgileri, pıtırañlılıq, awız birshiliktiñ jetispewi, túsiniksiz ğawqıldasıw psixologiyası xalqımızda házirgi waqıtları da bar.

Bul milliy psixologiyahq sıpatlardı T.Mátmuratov öz qosıǵında sál beqashalaw mazmunda bılay jırlaǵan edi:

Jaqsı zaman degen kiyatır desip,

Jaqsılıqtı aytpaw ğınadur desip,

Biri-awa-biri- tura tur desip,

Gawqıldasar keshte qaraqalpaqlar
..Moskva, Bakuden, Oshtan, Shegeden,
Simonovtan sóylep Abbazdı aytıp,
Samolyot bortın, avtobuslarda,
Gawqıldasıp keler qaraqalpaqlar.

...Basına kóterip jana dáwirdi,
Ay ústine tigmiz dep qara úydi,
Gawqıldasıp keshte qaraqalpaqlar... hám t.b.

Bunda kóbirek unamlı sıpatlar, haq kókireklik, keńlik, sadalıq tı, jaqsı niyetler de ashılğan. Al K.Mámбетovtıń «Posqan el» dórtpesinde bul «gawqıldasıw», «gawırlasıw» psixologiyası unamsız sıpatla sáwlelengen. Ol Ormanbet biy dúnyadan ótip, onıń ornına xan saylaw waqtında da bolıp ótedi.

«Ormanbet biydiń ordamız maqtanıshı bolǵanı menen izinde ul perzent qalmaq, - dedi uzaq oyǵa berilgen Orazaq biy.

- Biydiń ıqlası ketken perzenti Sarısha ayım edi. Sonı ornına saylasaq qalay bolar eken?

- Awa, biziń tórkimizdiń ózi analıq zamanınan baslanadı. Allataala bizdi izimizge qaytarǵan shıǵar. Eń arǵı tórkimiz hayal patsha Tumaris, bolǵan. Sarıshanı saylayıq saylayıq! - dep shuwladı xalayıq.

- Bul balmaydı!- dep dawısın qattıraq shıǵardı Bekbergen jan jaǵımızdı jaw qamalap atırǵanda qazannıń qulaǵın uslap otırǵan qatın qalay biylik qıladı. Burın hayal patsha bolsa bolǵan shıǵar.

- Qazandı qolına alǵan Súyinbiyke apań qarıq boldı ma?- dedi tútigip Turdimurat biy.

- Onda Taǵaymurattı saylaymız!

- Qaradan xan saylawǵa haqımız joq! «(531-bet).

Mine, bul da naǵız birliktiń qashıwı, urıwshılıq penen, múmkın kóre almawshılıqtıń da belgisi sıyaklı milliy psixologiyahq qásiyetlerdiń bir kórinisi dep bahalaw durıs bolar edi. Jazıwshı buni bir neshe adamlardıń qısqa bolsa da mánili, ótkir gápleri arqalı anıq hám shebet sáwlelendirdi.

Romanda bulardan tisqari geyde-geyde qollanılǵan qısqa avtorlıq maǵlıwatnamalarda milliy psixologiyalıq ayırım ózgeshelikler ashıwǵa sebepshi boladı. Mısalı shıǵarmada arǵı jaǵı noǵaylı, ul negizinde házirgi qaraqalpaq urıwlarına berilgen psixologiyalıq minezlemeler áhmiyetli hám tásirli, anıq sıpatqa iye. Qarańız: «Mańǵıtlar

özlerin amir âwladları esaplap, gârdiyisip özlerin biy sanap, beklikke tulasadı.

Ekinshi qāwim- mañgıtlar... Qasarısqañ jerinen qan alatuğın öjet.

Ushinshi qāwim-qıpsshaqlar.. batırlığı menen ataqqa shıǵıp ketken el edi. Qıpsshaqlar sultan âwladları bolmasa erligi menen eldin basına shıǵa basladı.

Qıtay taypası qızıl tildi qılışqa awmastıratuğın dilwar boldı.. Qariyalarında-qanatlı qıyal, jigitlerinde – jez qanatlı júyriklik bar edi. Qızları kербaz hám sulıw boldı...

Múyten mal dúnyaǵa qızıqpaytuğın mómin tulǵası tábiyatqa beyish. Enw dese tabanı tilingenshe juwirıp, suw dese súñgiwirdey súñgıp, áwel bastan aq tábiyatqa qızday ashıq boldı. Ózin otlı urısqa baslamay, mayın shaqırǵanın da xoshlamay añshılıqqa berildi. Suwdıń sestin tınladı. Soñınan qıl qobız soǵıp tolgaw etip júrladı.

Keneges júrtı keńpeyil edi. Taxt ushın talaspay... taqır koldi jaǵalap mal baǵıw menen aq Maǵan nege tórden orın bermedin dep ókpelemedi..» (44-45-bet). Haqıyqatında da bulardıń barlıǵı tariyxıy shınlıqqa sáykes keletuğın psixologiyalıq maǵlıwmatnamalar bolıp esaplanadı. K.Mámбетov bunı ózi sol dáwir tariyxı hám ádebiyatı boyınsha kóp izertlep úyrengen alım bolǵanlıqtan, onda jazıwshılıq talantın ótkir qırlarm jumsap kórsete alǵan.

Jazıwshı romanda tek ǵana qaraqalpaq xalqına emes, ol orıs, qazaq toprı basqa xalıqlardıń milliy minez-qulıq sıpatların da jeterli dárejede shıwlelendiredi. Mısalı, shıǵarmadaǵı qazaq xanı Haqnazarǵa baylanıslı waqıyalar, Ismayıl sultandı Moskvada ayıw soyıp kútiwge baylanıslı hádiyse hám qıymıl-qozǵalıslar, dialog hám ishki monologlar usınday sızmet atqaradı. Olarda qazaq milletiniń keń peyilligi, orıslardıń da ózinshe qonaqqa húrmet kórsetip, ayıw soyıwdaǵı toma hárezet minez qulıq hám batırlıq belgileri tásirli súwretlengen. Al bashqurtlar minezindegi kenlik hám mártlikti joqarıda Qabaǵash obrazı arqalı kórgen edik.

Qaraqalpaq xalqının ulıwma túrkiy musılman xalıqlarının eń ádiwli milliy psixologiyalıq belgileriniń, qásiyetleriniń bári bul hayal qız, nashar jınısının turmısqa shıqpay turıp, shimıldıqqa kirmey turıp óz qızlıq namısın qorǵaw, oǵan daq túsirmey girshiktey taza saqlaw dástúri bolıp esaplanadı. Eger ol bunı saqlamasa ol «qız» emes, biyopa bolıp esaplanadı. Tap usı máselege baylanıslı qazaq shayırı Qadırlı Mirzashevtin qıpsqa hám kúyinip otırıp ayılǵan mınaday qatarları bar:

Sumlıq Sumlıq!...

..Qız bop kirip gey arıw-

O, Jılağan!

Hayal bolıp shıǵadı liftiden!¹

tagı da:

Bilesiz be qızınıız qayda boldı?!

Oñashada,

Tasada,

Sayda boldı..

Ekrannan kórgenin isleyimiz dep,

Balası bar balalar payda boldı!

Mine, bul shayırdın júda ashınıp otırıp aytqan házirgi jaǵdaydın ashshı shınlıǵı, barlıq túrkiy xalıqlarının milliy psixologiyasına da keri tásirin tiygizip atırǵan zamannın qara daqları bolıp esaplanadı. Eñ jaman jeri házirgi dáwirde ayırım jaslarımızdın yaǵnıy qız hám er jigitlerimizdın bul máselege jeńil qarap, dıqqat bólmey atırǵanı seziledi. Bálkim, sol sebepli bolsa kerek jas xojalıqlar arasında ajırasıw, senıya (shanaraq) buzıw jıl sayın artpaqta. Buni da shayır kúyinip aytqan eken.

XX ásirge shekem biziń xalqımızdın ul-qızları, ulıwma milletimiz nashar xalqınıń jinısıy tazalıǵına, olardıń ózleri de óz muhabbatına júda sadıq bolǵan. Turmısqa shıqpaǵan shımıldıqqa kirmegen nashardıń qızlıq namısınnıń saqlanbawı, yamasa jinısıy buzaqılıq kishigirim ayıp ǵana emes, al úlken jinayat esaplangan. Ondaılardan jigitler sayasın uzaq tutqan, hátte oqılǵan aq pátıyalar, toylar buzılǵan...

Qaraqalpaq ádebiyatında talantlı qálem iyelerinin biri Esbergen Ótepbergenovtıń «Nazlı» atlı dóretpesi muhabbat temasına arnalıp, onda jas qızdın aldanıp, zorlıq penen qızlıq dáwranınan ayırılǵan, onıń munı tragediyası tereń kórkem psixologiyalıq sheberlik penen súwretlengen.

Povestte syujet qurıw hám onı bayanlap beriwde milliy poetikalıq tásirliklik hám ózine tartımshılıq seziledi. Dóretpede waqıya hám hâreketler úshinshi bet formasında milliy folklorlıq, erteklik úlgide berilse de, ondaǵı kórkemlew quralları giperbolizaciyanıń ózinde, ádebiy tildi awız eki formaǵa jaqınlatıp isletiw kózge taslanadı. Bul kórkem psixologizmnıń tereńlesiwine, obrazlardın óz táǵdirine jan ashırıwına, jańa de emocionallıq penen ekspressiyanıń kúsheyiwine alıp keledi. Mısalı:

«Ol waqta menıń awılımnıń mektebi-meshit, eñ úlken bayramı qurban hayt eken. Degen menen házirgiden álle qayda az bolsa da bız zamannıń ózine ılayıq dańq dańǵarası, say-saltanatı, oyın-kúlkisi, ǵalma

¹ Мырзашев Қ. Таңдамалы туындыларының көп томлығы. Ақырзаман. Т. 9. Алматы, 2001, 352-бет, 212-бет

gali dawrigı bolğan go! Ol zamanda da bala tuwılıp ata-anası quwangan go! Balalar oynap, qız-jigitler er jetip, toy-tamasha bolğan-go, ne jürekler balalıqtan, ıshqıdan, shawkildep soğıp, hallas alıp ushqan go!. Sonda nege sonsha shadıqtan, sonsha külkiden bizge sol zamannın kóbinshe kóz qorqıp, esitip jan túrshikken ayırım qaygıları ǵana kelip jetken? Nege olay? Nege»¹

Kórinip turǵanıday aq bul pralog sıpatında shıǵarmanın «birinshi bólimi» dep berilgen kishkene tek te aq ádebiy tilden de tısqarı ulıwma ádebiyat qaharmannın oy-pikiriniń ózine tartımlılıǵı, tereńlik, jazıwshınıń oqıwshı menen erkin sırlasa otırıp, olarǵa oy taslawı ayqın sezilip tur.

Povesttiń syujeti boyınsha Seydabulla keneges degennin Nazlı atlı qızı Seytqazı degen bay dawletli, dúnya mallı, ózi Buxara medresesinde oqıp atırǵan Sultan degen jigitke atastırılıp, nekeletip qoyǵan. Qız benen jigit ekewi de bir-birin júdá jaqsı kóredi. Jigit jaqında oqıwın birotala pitkerip kelip úyleniw toyn ótkerejaq eken. Shıǵarma usı jerdegi jigittiń qızdı jáne bir márte kórip, ushırasıp ketken jerinen baslanadı. Bul jerdegi ushırasıw waqıyaları taǵı basqalar ózgeshe bir jaǵımlı erteklik, qıssalıq ırǵaq-ritm menen bayanlanadı.

«...kóz ushında bir atlı jigit atın asıqpay adımlatıp, Nazlıǵa qarama-qarsı kiyatır. Nazlı onı tanıdı. Albette, tanıdı! Ol-Sultan! Awa, Seytqazınıń balası Sultan. Onıń atı baǵana qızıl ózektiń ırashına shıǵa bergennen aq Nazlınıń júregi birden «dirr» ete qaldı. Endi ol, mine, kem-kem jaqınlaǵan sayın qızdıń júregi dúkildep, tez-tez shawkildep soğıp kete berdi. Soqqay ne qılsın?! Sultan onıń súyiklisi! Awa, súyiklisi!» (Sonda, 182-bet). Usılayınsha bayanlaw stili de shıǵarmanın milliy poetikalıq sıpatların arttırıp tur. Ondaǵı ádebiy tildi paydalanıw menen oy pikirdi sawlelendiriwdiń erkinligi, geypara sózlerdiń orınlı qaytalanıwı, modal sózler t.b. tásirlilikti kúsheytiwge sebepshi bolǵan.

Shıǵarmada qız benen jigittiń ushırasıwı, úsh aydan soń Sultannıń oqıwın pitkerip keliwin Nazlınıń esitiw waqıtlarındaǵı oy-sezim hám bálki keshirmeler hám hárezetler de júdá tásirli, jaǵımlı túrde milliy psixologiyalıq qásiyetlerge saykes túrde súwretlengen. Qız óz súyiklisi menen intıǵıp ushırasqanda milliy salt dástúr, etiko-psixologiyalıq normalarǵa say júdá ádeplilik saqlaydı, artıq mash hárezetler islemeydi. Al bulardı sóytsede milliy tártip hám qádelerden shıǵıp ketpew ushın qız jengesi Menligúl baqlapta turadı. Qarınız:

¹ Оленбергенов Е. Кумар. Нөкис. «Қарақалпақстан». 1988. 181-бет.

«Sultan... Nazlının... basın qapsıra qushaqlap öziniñ shep kökiregine, júreginiñ ústine bastı. Nazlının qap-qara meyizdey súmbil shashlarına betin- úykeledi, murnın basıp bir túrli lázzet penen iyiskeledi. Nazlı da Sultannıñ kökiregine basın pútkilley, barqulláğa taslap jibergendeý boldı. Bunnan... bunnan qattı qáweterlengen, kúni menen usılardan, etiraptan kóz úzbey tıñ-tıñlap bugıp otırған Meñligúl de ornınan birden örre turdı. Hátte, bularga «Háy-dep baqırıp, ebeleklep juwırıp kelejaqta boldı. Biraq... biraq Sultanazine háy berdi» (184).

Bul jerde júdá qosalı hám tereñ psixologiyalıq halatlar jámlengen. Bir jaǵınan jalın atqan muhabbat otınıñ kúshi, onıñ shıdamsızlıǵı, ekinshiden, milliy úrip-ádet psixologiyasınan da shıǵıp kete almawshılıq, qızǵınlıq penen shıdam taqaat, ádeplilik saqlawdıñ óz-ara ornalasqan güresin jazıwshı avtordıñ bayanlaw menen berse de ádebiyat tıklı túrlendirip, geypara sózlerdi, qaytalap («bunnan.. bunnan», «biraq.. biraq») hám gáplerdiñ úndew formasın jáne stillik erkinlikti ornalı paydalanıw arqalı tásirliklikti kúsheytip, kórkem psixologizmdi, milliy psixologiyanı ashıwdı da tereñletiwge erisken. Al bul jerdegi qız jeńgesi Meñligúldiñ háreketleri bolsa, bizińshe ol qızǵanısh emes, qız-jigitin ádepten shıǵıp ketiwinen, milliy psixologiyalıq qásiyetlerden dep esaplaymız. Al evropalıq yamasa orıs qız-jigitleri bolǵanda tap usı jerde aq “basqasha” is háreketler isler edi desek artıqmash aytqanıwız emes sıyaqlı.

Sonday-aq Nazlının bunnan keyingi háreketleri menen oy-sezim hám pikirler de tásirli, erteklik yamasa qıssalıq usıl menen bayanlansa da júdá tásirli, qızǵınlı hám tábiyǵıy túrde isenimli shıqqan. Mısalı «Nazlı.. misli es aqılman ayırılǵanday... úyqıdan oyanganday sol bir túrli qıyalınan áste-e-e-en suwırıp alıp, Sultannıñ izinen telmirip qarap qarap aladı. Biraq Sultan endi kórinbeydi... jáne jańaǵı oyına súyenedi.

Nazlı sol oyı menen úyine de kirdi. Keshke shekem de sol oyı menen júrdi. Ol keshki tósegine de sol oyı menen kirdi». «Sol – sol eken. Nazlıǵa kún batsa, tań atpadı, tań atsa kún batpadı» (184-185-betler) Mine, usınday ornalı poetikalıq qaytalawlar da shıǵarmada jazıwshının bayanlaw stiliñ jaǵımlı tásirlikligin keltirip shıǵarıp, kórkem psixologizmdi kúsheytken.

Shıǵarma syujetinde tap usılayınsha bir-birin jannan artıq jaqı köretuǵın hám ata-anaları da óz-ara kelisip, nan sindirisıp qoysa da Sultan oqıwın pitkerip kelip, toy waqtın belgilewge kelgende Nazlı birden bas tartadı. Bunıñ sebebin ata-anası, jeńgeleri hám taǵı basqalarpa aytpaydı, jazıwshı da bunı syujette birden bildirip «sır»dı aqtarıp sol

riwajlanıwın saqlap, oqıwshılardı izine tartıp qızıqtıra bilgen. El xalıq awzında hár túrli ósek, sıpsıń, gúńkildi gáp. Seytqazı menen onıń balası Sultannıń dárтинен jer qayısadı. Olar hesh bolmasa bul bas tartıwdıń sebebin bilgisi keledi.

«Ay, ádira qaldıq! «toydıń nesi bar? Temirden taraǵı bar!». «Seydabulla jamannıń bul da bir nazı da! Seytqazı awelden qalıń mal tólep, sol bir kambagaldıń alqımın toydırıwı kerek edi dá!

– Aqıllı ma dese, qızı da barıp turǵan naǵız ant urǵan ba deymen?! Haw, Sultanday jigítke tiymey, endi qaysınday jigítke tiyedi eken ózi?

– Quday pisındı qurtqır-ay, toy jeymiz dep sonnan, beri ǵawqıldasıp otırǵan eldiń pisin qurttı-aw!» (189). Jazıwshı usınday qısqa dialog-poliloglar arqalı ulıwma xalıq milliy psixologiyalıq halat hám sıpatlardı, yaǵnıy joqarıda K.Mábetovtıń romanına, T.Mátmuratovtıń lirikasına baylanıslı aytqan «ǵawqıldasıw», «ǵawırlasıw» psixologiyasını anıq, tábiyǵıy hám tásirli sáwlelendiredi.

«Barmayman degenim barmayman, dep qız dús tómenine túsip jatıp aldı. Qayta onıń menen de turmay salqınlap kelip, bozlap jılaǵanda kórgenlerdiń júreklerin sızlattı». Bunıń sın sol waqıtta «tek eki adam biletuǵın edi. Birewi Nazlınıń ózi, ekinshisi... (189) - deydi jazıwshı.

Syujet waqıyaları menen konfliktti usılay etip shiyelenistirip, kompoziciyalıq túrde waqıyalardıń xronologiyalıq orın tartıbin buzıp, onı psixologiyalıq ishki keshirmeler hám sheginisler menen súwretlew usı shıǵarma aytarlıqtay poetikalıq tabıs alıa kelgen, qaharman obrazlarınıń tereńnen ashılıwın támiyinlegen. Usı maqsette tereńnen joqarıdaǵı puıplerden soń onıń, yaǵnıy «sır»dıń, qızdıń toydan bas tartıw sebebin ashpastan aldın Nazlınıń shala delbe bolıp ketiw kórinislerin sheber sáwlelendiredi. Sońınan barıp-barıp syujet, konflikt túyinin kem-kem ashıp, sheshe basladı. Qullası, Nazlını qudalar tap ruxsat sorap keler aldında ǵana meshittiń mollası Turımbet zorlap, onıń qızlıq namısını tókken eken. Qız mollanıń úyine hámme hayıtlıqqa ketken kúni dıǵırmǵa keledi. Sol waqıtta Turımbet molla burınnan da qız gózıallıǵına tamsanıp júrgen jawız häreketin hiyle menen de, zorlıq penen de iske asıradı. Nazlı qızlıq dáwranı menen xoshlasıp, úyinde úsh ay boyı tósek tartıp, ishqıstalıqta jatıp qaladı.

Usınday waqıyalardı da jazıwshı turpayı emes, al olardı obektivlik hám shınlıq penen is-häreket hám qıymılların, gáppler menen seslerin, ózin tın «sırların» saqlap súwretleydi. Usılar arqalı qurǵaq tásirsiz bayanlawdan qutılıp, tereń psixologizmge erisedi, hاتیyjede

psixologiyalıq halatlardı hám hádiyselerdi, is-háreketlerdi anıq súwretlep beredi. Mısalı:

«Molla sumlıgın da beter arttırdı, háreketin de beter turpayılattı hám ne bir ayqaslar, ne bir datpiyratlardan keyin aqırı haldan tayıp Nazlınıñ:

– A-apa-a-a-a-a öldim, apa-a-a-a, apa!!! - degen hádden tis ashshı dawısı shıqtı. Nazlınıñ meshitti, meshit artındagı góristanlıqtı, aylanadagı keñ dalanı gúñirentken mına shıngırığın bir taypa elattan meshitke sál jaqın jalgız bir úyde ólim tóseginde jatırğan bir kempirden basqa hesh kim esitpedi. Tek sol kempir gána:

– Haw, mınaw Nazlınıñ dawısı-goy, negedur ashshı shıqtı-goy..! dedi bolğanı» (193-bet).

Áne, qızdın toydan bas tartıp, delbe bolıp ketiwiniñ sebebi - usı waqıya, yaǵnıy qız namısınıñ zorhq penen tógiliwi, onıñ jigit aldında ayıpker bolıp qalıwı edi. Demek, bul milliy psixologiyalıq qásiyettegi «qızlıq namıstı» kózdin qarashıǵınday qorgaw degen túsinikke kelip tireledi. Shıǵarmanıñ syujetindegi kulminaciyanıñ usı jaǵdayǵa kelip jetiwine eñ baslısı: «Nazlı.. ayta júrgendey qız boldı. Uzin boylı, ǵaz moyınlı, aq bozlaq, bota kózli iybeli qız.. ǵaz-ǵaz júrislerin kórgenlerdin bári an-tañ, esitkenlerdin bári kóriwge ıntıq... jigit tuqımınıñ bári usıǵan ashıq. Hátte, góne meshittegi dúmshe molla Turımbette usı qız balaǵatqa jetkeli kórgen jerinde oǵan kózlerin sıǵıraytıp qarap, bir jutınbay qalǵan emes» (182-bet) - degen sózler sebepshi bolıp, ol syujet logikasın tastıyıqlap turǵanday. Haqıyqatında Turımbet mollańnń ázelden niyeti buzıq, tili-dini basqa, al is-háreketi menen peyli basqasha, shagawıq záhárli jılan sıyaqlı insan eken.

Sonınan Nazlı óz namısı ushın mollańı qıstın qarańǵı bir túninde úyine jaqın jerde pıshaqlap óltiredi. Bul háreketler de sırttan qolaysızlaw, turpayı bolǵanı menen isenimli, psixologiyalıq jaqtan da dálilli súwretlengen. Álbette, qız bul háreketi kúyik penen náylaj túrde de, óz ar-namısı ushın isledi. Biraq bul sırdı usı ekewinen basqa hesh kim bilmesten ketti.

Sultan májbúriy túrde basqa qızǵa úyleniwge bel bayladı. Qızdın úyine de toyǵa aytıwshı keledi, sonıñ menen birge oǵan jengest Gúlsanem bir noqat qaslı júzik penen qol oramal hám qısqa xat ákelip beredi. Onda: «Arzıwlım, Nazlı! Sebebin bilmeymen! Seni ayıplawqa sırá haqım joq. Sen qalıñ qápesteseñ. Bul toy maǵan sensiz azadıur. Sentin Sultanıń...” (201-bet)-dep jazılǵan eken.

Sol toy kúni Nazlı jipke asılıp, ózin-ózi qurban etedi. Sultanıñ jibergen júzigi menen qol sharshısın ózi menen birge qosıp kóniwdi

soranıp xat jazıp ketedi. Usı waqıtlardığı, ásirese, onıń ata-anasınan da tısqarı Sultannıń ishki psixologiyalıq keshirmelerin jazıwshı júdá teren sáwlelendirgen.

«Áy, Sultan, Sultan!» Sen Nazlınıń qalay mına awhalda jatırǵanınıń sebebin bilgeninde edi aw?! Onıń... seniń namısın ushın sol bir úndemey tisler iytey Turımbet penen sonday jan aybatta ayqasqanların, tas túnek jay ishinde, jeti tünde dat pariyat bolıp shırlaǵanların esitkeninde edi aw!» (203-bet).

«Ol Buxaradan sol kelgen kúnnen keyin-aq Nazlı menen nege ǵana ushıraspadı? Ol nege sonsha mardıydı, nege sonsha arqayın boldı? Awa, ol sonda dım arqayın edi? Ol Nazlınıń endi pútkilley óziniki, tap sanawlı kúnderden keyin ǵana oǵan qosılatuǵına hádden tis isenip ketti. Sonlıqtan ol dım ǵana arqayın boldı. Hátte ol óziniń toyına da asıqpadı. Al, yaqshı, ol-ol bolsın, Nazlı sol bir qaralı kúnge tap bolıp, omń jariq juldızın buyqanlap, kewli sahraday bosap, húwlep qalǵan kúneri bul qayda edi. Usı elde emes pe edi?! Sonda nege Sultan onı mınaw tırǵan qarıs jerden barıp, onıń sol awhaldığı túrin óz kózi menen kórip, onıń ózi menen tillese almadı? Joq! Sultan onı isley almadı. Ol zamanınıń sondaqı awır shırlawıǵınan shıǵa almadı.» (205 –206-betler).

Dóretpede ádebiy qaharmannıń ishki dúnyasındığı dártli oy sezimlerdi, muhabbatqa sadıqlıqtı, onıń ókinishli demlerin, qayǵısın da súwretlep berdi. Sonıń menen birge bul shın mánisindegi milliy psixologiyanıń sáwlesi ekenligin ashıp berdi. Sebebi, sol waqıtları qız-jigitler júdá ádep saqlap, awır minezlilik, saldamlılıq kórseter edi. Eń baslısı qızlar tap shımdıqqa kirip súyiklisi menen bir dastıqqa bas qoyǵansha, óziniń «qızhq namıs-arın» qızǵıshtay qorǵaǵan. Nazlıǵa bolsa Sultan sıyaqlı jigit aldında bul nárese nesip etpedi. Sol zaman dástürinde bunday waqıyanı tis jarıp aytıw qıyın edi. Sonlıqtan ol usı jolda ayanishlı tragediyaǵa ushıradı. Jazıwshı milliy psixologiyalıq qasıyetlerdi saqlawdıń unday ayanishlı juwmaq nátiyjelerin sheberlik penen tereńnen isenimli sáwlelendirgen.

Usı kózqarastan XX hám XXI ásirlerdegi qaraqalpaq prozasında qaharman obrazınıń ishki dúnyası hár qıylı dáwirlerge (tariyxıy hám zamanagóy) baylanıslı, túrlishe sharayatlarda kóplegen temalarda, túrli ishki keshirmelerdiń sáwleleniwi menen birge, bul janrda xalıqtıń milliy psixologiyalıq qasıyetleri de sátti sáwlelendi. Usı máselege jazıwshılar tariyxıy hám zamanagóy temalardı da durıs, hár tárepleme qatnas jasap, milliy psixologiyanı evolyuciyaalıq halda da súwretlewge eristi. Sonday-aq bız kórkem prozalıq dóretpelerde tek ǵana qaraqalpaq xalqınıń emes,

al basqa xalıqlardıń milliy minez-qulq belgileri realistlik penen ashılǵan úlken tabıslardıń biri boldı. Milliy psixologiyalıq sıpatlardıń obektiv sáwlelendiriw kórkem prozadagı qaharman obrazın dóretiwdegi realizmdı taǵı da tereńlestiriwge sebepshi boldı. Usı baǵıttan ádebiy qaharmanlardıń unamlı hám unamsız tárepleri de orınlı sáwlelendi. Juwmaqlap bir tutas bahalaǵanda bulardıń barlıǵı milliy kórkem prozanıń estetikalıq, poetikalıq jaqtan kem-kem qulpirip jetilisip, jazıwshılarımızdın sheberligi tereńlesip hám artıp baratır.

XX ásirdegi qaraqalpaq prozasında N.Dawqaraev, A.Shamuratov, M.Darıbaevlardan baslap A.Begimov, J.Aymurzaev, T.Qayıpbergenov, K.Sultanov, O.Bekbaulov, P.Mámбетov, K.Allambergenov, G.Esemuratova, E.Otepbergenov, A.Abdiev, A.Xalmuratov, S.Ismaylov hám t.basqalardıń kórkem shıǵarmaları ayrıqsha orındı iyeleydi. Solardan ótken ásirde ekinshi yarımında júzege kelgen T.Qayıpbergenovtıń “Kózdiń qarashıǵı”, “Tánhá ózine málim sır”, “Qara dápter”, K.Mámбетovtıń “Hújdan”, “Imtixan”, O.Abdıraxmanovtıń “Bosaǵa” hám taǵı basqalardıń dóretpeleri dáwirde shınlıǵın óziniń barlıq konfliktleri menen ashıp taslandı. Al jariyalılıq, jańalanıw, gárezsizlik dáwiriniń keliwi menen SH.Seytovtıń “Xalqabad” (3,4 – kitapları), “Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba”, K.Raxmanovtıń «Aqibet», A.Xalmuratovtıń «Taǵdırles», «Jánnet baǵı», A.Abdievтіń «Jin-jipirler uyası», S.Ismaylovтіń «Bizler bir úyde jasaymız», «Júrek galaktikası» dóretpeleri payda boldı. Usınday dóretpelerdiń biri – bul S.Ismaylovtıń “Júrek galaktikası” romanı edi.

Bul romanda eń baslı másele tubalawshılıq dáwirdegi hár qıylı waqıyalar qıyahy-fantastikahq usıllar, syujetler hám qaharman obrazları menen tereńnen ashıp berilgen edi. Dóretpede obektivlik penen súwretlengen haqıyqathqlar sol dáwir cenzurası ushın unamaytuǵın edi. Sonlıqtan bul dóretpeden baspada eń dáslep povest sıpatında ǵana onıń siyasatqa qatnassız Bahadır hám Tamara atlı kosmonavtlardıń kosmoshq saparına tiyisli birinshi bólimi jariyalandı (“Ámiwdarya” jurnalı, 1989, №7). Sonınan dóretpе tolıq túrde kóp nusqada úsh bólimnen ibarat “roman” atlı janrlıq-stillik atama menen óz aldına kitap etip basılıp shıǵı (S.Ismaylov. Júrek galaktikası. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1991).

Roman tuwralı usı waqıtqa shekem bir neshe ádebiyatshılardıń unamlı pikirleri bar. Solardan ádebiyatshı hám talantlı jazıwshı A.Abdiev «Biz romandı tallaw arqalı onda tubalawshınıń dáwirindegi ushırasqan kemshiliklerdiń betperdesiniń ótkir satira-yumor menen ashıp

taslaganlığının guwası boldıq. Äsirese, shıgarmanın ekinshi, üshinshi bölimlerinde äshkaralaw hâwijge mingen» - dep jüdâ orınlı belgileydi.

Jâne de ädebiyatshı P.Nurjanov özinin “Gárezsizlik dâwirdegi qaraqalpaq prozası” dep atalgan miynetinde: “T.Qayıpbergenovtın “O dünüyadağı atama xatlar, “Qaraqalpaqlardıń öz qalpağı menen sırlasıwı”, “Qalbimniń qamısı”, “Turkiynama”, Hamiydovtın “Ushqın”, A.Xalmuratovtın “Jánnet bağı”, H.Ayımbetovtın “Qarabuwra” romanları, H.Ötemuratova, A.Äbdiev, A.Turekeeva, G.Zayıtovalardıń gürinleriniń qatarında S.Ismaylovtıń “Jürek galaktikası”, “Bizler bir üyde jasaymız”, “Payğambarlar hám shaytanlar” atlı roman, povestlerin atap ótedi. «...olardı bir nârise birlestiredi. Ol da bolsa - ...realizmnin qağıydalarına bağına bermesten özinshe jol tawıp, hâzirgi zaman adamlarınıń ruwhıy tábiyatın ashıp beriwge umtılw. Bul bağıdarda joqarıdağı avtorlar realiziniń bay mümkinshiligine qosımsha dünüyağa degen mifologiyalıq, mistikalıq, fantastikalıq kóz qaraslardıń kórinislerinen utımlı paydalanadı. Búgan qosımsha olardıń dōretpelerine romantikalıq stilge tân kórkem belgiler de enisip ketip, shıgarmanın mazmunınıń tartıslılıǵına, formasınıń rań-bärenligine erisiledi»- dep durıs jazǵan. S.Ismaylov qaraqalpaq ädebiyatında 1980-jıllardan berli jedel kórinip, ol usı waqıtqa fantastik jazıwshı retinde jaqsı tanılıp úlgerdi. Onıń “Jürek galaktikası” romanı usı janrda ayrıqsha talantlı jazıwshı ekenligin kórsetedi. Ol syujet hám kompoziciyanı, qaharman obrazların búgingi ilim jetiskenliklerine tiykarlanıp özinshe bay dōretiwshilik qıyal arqalı ilham menen rawajlandıra alǵan.

Romannıń syujeti jüdâ qızıqlı, özine, tartımlı hám qospalı, quramalı da bolıp oqıwshılardı oylandırıp tolganıwlarǵa iytermeleydi. Sonday-aq ol qurǵaq, tásirsiz emes, tek ğana avtorlıq bayanlawlar menen sheklenbey hár qıylı kórkem-súwretlew usılları menen túrlendirilgen, bezelgen dep bahalaw orınlı. Bul romannıń syujetlik qurılısı hám negizgi baǵdarları oǵada qospalı jâne quramalı. Onıń bul qásiyeti shıgarmanın tek ğana qıyalıy-fantastikalıq waqıyalı syujetlerge qurılǵanlıǵında emes, sol poetikalıq sıpattıń özine tân özgesheliginde, qospalı, sintetikalıq qásiyetlerine baylanıslı.

XX ásirdiń sekسينshi jıllarınıń ortalarına shekemgi kópshilik shıǵarmalarda syujet qádimgi dástúriy jol menen, waqıt boyınsha izbe-iz obektiv halda, xronologiyalıq tártipte rawajlanıp barar edi.

Qaraqalpaq romanınıń saylandı dōretpeleri bolǵan A.Begimovtın «Balıqshınıń qızı», K.Sultanovtın «Ämiwdárya», T.Qayıpbergenovtın «Songı hújim», «Qaraqalpaq qızı», «Qaraqalpaq dástanı», Sh.Seytovtın

«İgbal soqpaqları», «Xalqabad», S.Bahadırovannıñ «Tağdir» hám t.b. shıǵarmalarda syujet «obektiv-xronologiyalıq» principe rawajlanıp, olarda qaharmanlar bastan keshken waqıyalar kompoziciyalıq jaqtan waqıt boyınsha izbe-iz jaylastırılǵan.

Al sońǵı 1980-90-jılları kópshilik povest hám romanlarda syujet hám kompoziciyalıq ózgeshelikler, subektiv – psixologiyalıq principler tiykarında poetikalıq sıpatlar payda bola basladı. (Sh.Seytovtıñ «Shirashılar», K.Mámбетovtıñ «Hújdan», «Türkstan» romanları hám t.b.). Olarda syujet hám kompoziciya qurıwda qaharman oy-pikir hám sezimlerine, kóz aldına elestiriwlerine, yadqa túsiriwlerine, geyde jazǵan xatları menen kórgen túslerine úlken áhmiyet berilip, solarǵa syujetlik hám kompoziciyalıq wazıypalar júklenetuǵın boldı. Usılar arqalı bul dóretpelerdiñ estetikalıq, poetikalıq qum artıp oqıwshılardı buringıday zeriktirmey tereń oyılıqqa iytermeledi. Oqıwshılarda qaharmanlar menen birge oylanıp hám tolǵanatuǵın boldı. Ádebiy obrazlardıñ ishki dúnyasınıñ sırları kem-kem tereńirek ashılıp bardı. S.Ismaylovtıñ bul romanınıñ baǵdarı hám principleri, syujetlik hám kompoziciyalıq ózgeshelikleri prozadaǵı usı baǵdara kelip birlesedi.

Romannıñ syujeti tiykarında dúnyalıq kosmonavtikada janalıq ashqan qaraqalpaq perzentleri Bahadır menen Tamaranın erlik isleri, olardıñ balası Sabırdıñ bastan keshirgen waqıyaları, bir neshe qaharmanlardıñ yadqa túsiriw hám kóz aldına elesletiwleri, áńgime-gúrrińleri, ápsanalar menen kórgen túsleri, jazǵan xatları syujetlik hám kompoziciyalıq wazıypa atqarǵan. Shıǵarmada Bahadır hám Tamara, Sabırdıñ basınan ótken waqıyalar menen birge Bahadırdıñ ákesi Maxmud, Maxmudtıñ ákesi Kárim, Sabırdıñ Taxtakópirde ushırasqan adamı Atamurat ǵarrı, basqa planeta wákilleri arqalı Taxira, Quw Man, Teo Lan hám taǵı da basqalardıñ áńgime-gúrrińleri, kórgen túsleri menen jazǵan xatları, basınan ótkergen waqıyaları, olardıñ yadqa túsiriwleri arqalı parallel túrde berilip baradı. Bul sıpatlar jazıwshınıñ joqarı fantaziyası ózinshe poetikalıq sheberlik múmkinshilikleri arqalı shıǵarmada ayqın kózge túsip, negizinen eki syujetlik baǵdar:

1) Obektiv syujet - bul Bahadır, Tamara, Sabırdıñ basınan keshken waqıyaları.

2) Subektiv syujetler - bul dóretpede múmkinshiligine qarap oqıwshılarda isenimli túrde birlestirilgen. Bul baǵdardaǵı bazı bir ersilew, oqıwshılar ushın jasalma bolıp kórinetuǵın orınlardıñ da bir ekenligin jasırmawımız kerek hám olarǵa orınlı jerlerde sın kóz qaraslarımızdı bildirip baramız.

XX ғасырдың 60-70-жылындағы повесттердің композициялық дүзілісін һәм олардың көркем психологиядағы аһмийетін таллап келіп қарақалпақ повестлеріндегі негізгі екі бағдарды: «1.Шеһберлі җамаса ўш мўйешли композициялы повестлер. 2. Паралел композициялы повестлер» (J.Есенов.Шеһберликтің сирлары.Нөкис, «Қарақалпақстан»,1986,48-бет).- деп атап көрсетеди. Усы пикирлердің дүрслігіне тийкарлансақ, онда S.Исмайловтың «Жүрек галактикасы» романын шартлы түрде параллель композициялы роман деп атауымыз мүмкин. Бундың себеплерін таллаулар барысында дәлilleп барамыз.

Солая етип роман сюжетынің тийкары қарақалпақ жигити Баһадірдың космонавтар мектебинде тәрбиаланып еле дүнья илиминде ашылмаған, Целрий аты жұлдызға сапар етиуге таярлығынан басланады. Ол космосқа өзі менен бирге Тамараны да алып кетпекши. Бүған оның устазлары һәм космонавтар басшылары Сидоров, Айсыманлар разылық bildirip, Баһадір һәм Тамараның қосылу тоыларында өткерди. Себеби, космоста өткерилген қостарлық, семылық, биологиялық қубылысты да тексерип изертлеу исинің алдағы вазыпаларының бири еди.

Баһадір әлемлик космонавтика орында өз шаққанлығы, шыдамлылығы менен аырықша көзге түседи. «Еки жүзilik gradus ысылықта жабық камерада би сааттан аслам шыдап досларын һайран қалдырды. Usындай градуслық температурада суықлықта шыдап көргенде де сыр берген жоқ»¹. Бул білаынша қарағанда бизің ушын исенимсиз гипербола болса да, ол фантастикалық шығарма ушын сыйымлы һәм орынлы көринсе керек.

Усы jerде Баһадірға usындай шыдам һәм көнликпелер қалай payда болды, - деген sorawға жуwap берiw ушын жазывшы оның әкеси Maxмud пенен болған аңшылық сапарларын есletip, оның геypара waқыяларын объектив сюжетке параллель түрде қысқаша сүwретлеп өтеди. Тағы да жұлдызлар қалашысындағы Баһадірдың ғайраты менен епshиллиги, шаққанлығын сүwретлендириwге өтеди. Жигит турникте өз шаққанлығын көрсетти. Ол би-биринен он-онбес метрде қашықлықтағы турниктің би-бирине көп айланып, сол турсында екіншисине де атлығып барып usлап, онда да серпели пружинадаы айланыwын даwам етеди. Баһадірдың жолдаслары болса «Алһаббиз жигит болғанына! Минаның өзи аынмаған маймыл ғой! Жарайсаң Баһадір, пружинадан жаратылған шығар, сира!» деп ишеклерин tartады.

Сондаы-ақ бул қарақалпақ жигити Nадыа деген қызға ашықлығы себепли жұлдызлар қалашысындағы электропоездың астында набыт болыwға сәл қалған досты Викторды өз шаққанлығы менен өлимнен аман алып қалады. Eгер Баһадір күтилмеген шаққанлық пенен tartып, илип сүyреп әкетпегенде

¹ Исмайлов С. Жүрек галактикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан». 1991, 6-бет

robot basqarıp turğan poezd onı jenship nabıt etken bolar edi. Sonlıqtan usınday shaqqanlıqlardı bilim ham aqıl-parasatı menen âmelge asırıp otıradı. Oğan alıs kosmostağı Cefey shoq juldızına Tamara menen birge barıwğa jollama beriledi. Sidorov hám Aysman sıyaqlı bilgir ustazları tárepinen aspan túnlıgının sırları túsindirilip, onın joqarı sırların ashıwğa sapar shegedi.

«Ötken âsirdiń aqırında jiberilgen kosmoslıq signallarınızdıń kóbisi nátiyesiz tamamlandı. Biraq bir-neshe shoq juldızlarğa jiberilgen signallardan juwap aldıq. Ayırıqsha Cefey shoq juldızınan qaytarılğan juwap dıqqatqa sazawar ... Bul planetalar dizbeginde sanawlı tirishilik iyeleri bar eken ...»¹.

«Cefey shoq juldızının qupiyasız taza jer tilinde juwap jollaghan» (16-bet)

«Tábiyatta sıyqırlı qubılıs joq, álemniń altın gilti jer wákili bolğan sağan isenim menen tapsırılıp otır. Onı qalay ashasań óz erkinde ...» (20-bet)

Bular Bahadırdıń ustazlarınń oğan aytqan sózlerinin negizgi tıyınleri. Biraq bul sapardan olar ózlerinin pútkil ómirlerin sarplap qaytıwı da anıq edi. «Uwızday jas jigit óz ómirin kosmosta sarp etse ...». Ane usılar romannıń kelejek syujetlik rawajlanıwına negiz tayarlaydı.

Bahadır úyleniw toyında otırғanda Tamaranın anası Ayshanın âpsanaların tıñlap otırıp, balalıq waqıtları âkesi menen bolğan sayahatların yadqa tusiredi. Bunnan tisqari ananın aytqan aqıl âpsanasıdı negizgi syujetke qaharmanlar hâreketi menen olardıń minez qulıq âdepi-ikramlılıq sinawların ashıwğa sebepshi boladı. Olar mınalar:

«Birinshisi: bir-birińizden irgenizdi onsha awlaqqa baspań. Tatıw bolm. Bir ananın balaları ekenligińiz hâreketlerińizden bilinip tursın. Ekinshi aqılım: Jüregińiz tastan bolmasın, urpaqlarıńızdı kóbeytiń ...

Ushinshi aqılım: Ananızdı umıtpań ... Tağı bir aytarım basqanın jerine kóz alartıp tinishligiń buzıwshı bolmań, onda onday perzentti anı ğargısı uradı ... Jaratılıstıń tiykarın alatuğın bolsań bärimizdiń anamız birew!» (22-bet)

Aysha ananın usı sózleri shıǵarmanın syujetlik hám kompoziciyalıq princip-özegin qurap qoymay, al onıń tiykarǵı ideyalıq, estetikalıq motivi bolsa kerek. Sebebi bul ayılǵanlardıń barlıǵına eń aldı menen jazıwshı qálemi onıń juregi bas qaharmanlar Bahadır, Tamara, Sabır, Atamurat ğarrmıń kóz qarasları menen is-hâreketleri hám olar ushırasqan eń jaqsı basqa planeta wákileri de sadıq bolıp qaladı. «Jigittiń yadına usı

¹ Исмайлов С. Жүрек галактикасы ... 15 бет (ендиги мысалларда усыдан)

payıtta awılında ákesi menen jasağan bir sayaxatı túsip ketti» dep jazıwshı syujetti endi subektiv psixologiyalıq usılda yadqa túsiriw arqalı rawajlandıradı.

Bahadır balalıq jılları gúzgi ılaysañ batpaqlı kúnlerdiñ birinde ákesi Maxmud penen toǵayǵa ańǵa shıǵadı. Bala qattı tońıp ayaǵınan ızǵar ótipte sharshay baslaǵan edi. Solaysıla ol ákesine:

«-Etigimnen suw ote basladı aǵa!» (24-bet) –dedi nalınıp. Sonda ákesi oǵan balanı shınıqtırıp kónlikpelerge tárbiyalaw ushın bılay deydi:

«... Sezip turıppan etiginen suw ótken joq, adamnıń denesi tabiyatımızdın eń sezimtal qabıǵıdur ...» kózimiz benen kórgen nárseni denemiz benen sezemiz. Kóz tabiyǵıy qubılıstı bir túrde kóredi, lekin denemiz onı hár túrde, hár qıylı qabıllaydı ... Titirkendiń, ayaǵınan suw ótip atırǵanday sezildi. Yaǵnıy kóziń menen neni kórseń deneń menen eselendirip sol qalpinde qabılladıń. Bul seniń halsızlıǵıń, ulım! Deneńdi erkińdi usı bastan shınıqtıra bil. Suw keship kiyatırǵanıńda ózińdi qurǵaq jerde qum keship kiyatırǵanday bil. Otqa tússeń, ózińdi suwǵa shomılıp atırǵanday tut. Sonda ulım, otta janbaysań, suwda batpaysań.(24-25-bet).

Múmkin Bahadırdıń ákesiniń usınday tárbiyasıda onı keleshekte júdá ǵayratlı, tózimli etip ósirip kosmonavt dárejesine jetkergen shıǵar. Demek, shıǵarmadaǵı bul orıńǵa fantastikalıq qıyaldan kóre turmıstıń ózine júdá jaqın, realizm mol ómir qubılısları bolıp esaplanadı.

Sonday- aq olardıń «Daw tesken» atlı úńgirge túsiwi, ol jerde Bahadırdıń biraz albirawı, jarganatlardıń soqqılarınan qorqıwı, soñınan ákesiniń sózlerin esitiwi shınlıqqa jaqın.

Ákesi Maxmudtıń «Daw tesken» haqqında ápsanası da qızıqlı hám isenimli, házirgi fantastikaǵa da, milliy folklordaǵı ápsanalarǵı jaqın túrde bayanlanadı. Ol romanda óz aldına kishkene bir bóleksheni kórsetse de, ol bul shıǵarmanıń tutas syujetlik hám kompoziciyalıq qurılısına Bahadırdıń yadqa túsiriwi formasında tereń sintezlenip ketken.

Sol saparında Bahadırga ákesi: «turmısta dańlı jol bolmaydı, insan óz gúzarın ózi soǵıp alıwı kerek. Basqalardıń salıp bergен jolın aq soqpaq qılıw naǵız insanıylıq pāziylet emes. Hāmıyshe xalqınnıń nurlı keleshegi ushın tıńnan soqpaq ashıwǵa umtı!» (32-bet) –degen edi. Birew kitabiý sóz, publicistikalıq shaqırıq stilinde berilse de haq ǵapler ókenligi anıq. Bul sózler Bahadırdıń naǵız ómirlik baǵdarlaması boldı.

Mine, usınday tárbiya kórgen Bahadır hám onıń zayıbı Tamara endi sheksiz aspan áleminde sharlap, mánzilge taman júytkip barmaqta. Kosmos korabli geyde «jelimdey batpaq jibermey atırǵanday kóshedi,

birese kúilmegen waqıtta jep-jeñil alğa atlıǵadı Endi eki saattan hawa aǵımının eñ sońǵısın basıp ótejaq ... qalese irkilip ótetuǵın jasalma kosmodramlar. Bul kosmodramlar kólemli kometalarga ornatılǵan. Kartadaǵı kógildir tochkada sóngen juldızlarda yaǵnıy qawipli zonalardı kórsetip turıwshı belgiler» (34-bet).

Kosmos keńisligindegi usınday xalatlarda kiyatırıp Bahadır ákesi Maxmudtıń aytıp bergen ápsanasın yadına tusirgenin bilmeyde qaladı. Demek romanda tiykarǵı syujet penen birge oǵan qosımsha túrdegi kishi syujetlerde parallel túrde oqıwshılar ushın isenimli hám qızıqlı bolıp negizgi syujetlik hám kompoziciyalıq ózekti taǵı da irilendirip, ulǵaytıp hám quramalashtırıp baradı. Bul usı romannıń ózinshe poetikalıq ózgesheliklerinin biri.

Bahadırdıń ákesiniń aytıwınsha «adamlar arasında túrli-túrli ápsanalar toqıy berse kerek. Bizin dawirimizge shekem jetip kelgen ápsanalardıń kóbisi qırq úzilip, qırq jalǵan arqanlarga usaydı». (35-bet).

Usınday ápsanalardıń birinde burın, adamlar rawajlanıwdıń dáslepki basqışında ómir súrip atırǵanda bir kosmonavt korabl tezligin júdi asırıp jiberip, jerge túskende óz waqtınan jigirma (20) ásir alǵa ilgerlep ketken eken. Korablden shıqqan jalın tawdıń tasların da balqıtıp jibergen. Qızıq jeri kosmonavt awıllardı uzaq gezip qaytıp korablge kelse, onıń tek jullıqları ǵana qalǵan. Onıń bólekshelerin qásiyetli narse dep adamlar alıp ketken. Sóytip olardıń barlıǵı da nur keselligine ushıraǵan. Sebebi, korabl uzaq kosmonavttaǵı zıyanlı nurlardı óz boyına tereń sinirgen edi. Al oǵan qol tiygizgenlerdiń barlıǵı da usı «nur keselligine» ushırawı tábiyǵı. Bul awırıw keleshek áwladlarga da unamsız tásir eteri sózsiz. Sol sebepli kosmonavt tawdıń tasları menen kosmostıń zıyanlı nurların joq etip, zıyansızlandırıwdı baslaydı. Sóytip awıllarda «sıyqırılı shaxmaq tası bar dárwish tawıp» (37-bet) payda boladı. Sol nurlardı qalay etkende qaytarıp aladı. «Bir ǵana jolı ... pútin-pútin shaxmaq taslardan biyik minaralar, jaqsı saraylar yaqı piramidalar salıw keselliktiń keń taralıp ketpewi ushın birden-bir ilaj edi. Öytkeni biyik shaxmaq taslar zıyanlı nurlardı ózine sinirip, adamzat kesellikten saqlap turadı» (38)

Apsanaviy kosmonavt sıyqırılı shaxmaq tası bar dárwish tawıp usı oyların xalıqqa qınsalaqqırıp, jumbaqlap jetkeredi. «Sizler ... Jerge kelgen aspan elshisiniń eki birdey qanatınan ayırıp ... qudanıń ǵárezine ushıraǵanıńız az bolǵan joq. Endi aybınızdı juwıw ushın sol orında saray salıp, tawbe etiw ornına aylandıramız» - deydi. Onıń ǵapın hesh qaysı jerde qaldırmaı iske kirisipti. Tawdıń sıyqırılı shaxmaq tasınan bir neshe

saraylar, minaralar tiklengen eken» (38-bet). Haqiqatında bul ömir shınlığına jaqın, gumanizmde basım äpsana ekeni körinip tur. Ondağı pütkil tutas waqıyalar, nur keselligi, adamlar is häreketleri hām t.b. ilimge hām kündelikli ömir shınlığına da, äpiwayı insanlar psixologiyasına da jaqın türde jazıwshı qıyalında sheberlik penen toqılğan syujetlik bağdar bolıp esaplanadı. Sonday-aq bul äpsananıñ kosmosqa baylanıstırılıp toqılıwı da kosmosta ketip baratırğan Bahadırdıñ oy-pikiri menen sezimlerin hām ulıwma psixologiyasın fantastikadan göre haqiqıy ömirge jaqınlastıradı.

Bul jazıwshınıñ syujet hām kompoziciya düziwdi hām solar arqalı qaharman obrazların sheberlik penen tereñnen säwlelendiriwdegi ulıwma tärepleriniñ biri ekenligi dawsız. Usınday oylarğa da berilgen qaraqalpaq perzentleriniñ kosmostağı pārwazına, mine jer waqtı menen on ay tolıq ötip, on bir ayğa qarağan eken. «Galaktikalar arasında ... teñgedey-teñgedey noqatlar shashılıp atır. Qara teñgeshelerdi ne dep túsiniw mümkin? Onıñ juldız yaki meteorit emesligi haqiqat. Galaktikalar arasındaqı sırlı, belgisiz boslıq pa bul?» (39-bet). Olardıñ barlıgın kosmonavtlar korabl kompyuterindegi ekrannan körip otır hām bular keleshek ilimge tiykarlanıp boljangan haqiqatlıq ekenligine oqıwshılarda biraz isenim payda etedi. «№32 dep belgilengen galaktikağa ötiw ekipaj aғzalarına túsindirilgen. Sidirov marshrutı kartadan jobalastırılıp eñ qawipsiz koordinatalardı belgilegen edi. Ushıw barısında bul jobanıñ mıñ türlenip ketiwi de» mümkin. «№32 galaktikağa ötiw. Bul oy onıñ basına keshiwi mattal, öz-özin sel kete qaldı ... Bul mümkin emes-goy! Ol arada, waqıt ta joq. Ol älemde älemnıñ özi joq ...» (40-bet).

Haqiqatında da korabl usı boslıqqa kirgen payıtları usılay boldı. Vakkum shiyshe ıdısqa ornatılğan saat kündizgi on ekini körsetpekte. Bunday statistikalıq maғlıwmatlardı keltiriwi de jazıwshı düzgen syujet tiykarları hām tağı basqalardı konkretlestirip oqıwshılardıñ qızıǵıwshılıgın arttırıp otıradı.

Endi jüdä sırlı hām qızıq jeri sol «... Äjayıp tús baslanganday Bahadır denesiniñ äste aqırın böleklenip baratırğanın sezdi. Eki ayağı juwan sanınan bölünip ushıp baratır. Qollarının hām basqa müşheleriniñ tağdiri usılay ... Tamırları qızıl jiplerge usap shır göbelek aylanadı. Al jüregi qıp-qızıl jürek sozılıp, qısqaıp däl aldında asılıp tur. Ol pütün, onı hesh qanday qüdiretli küsh te bölekley almaptı. Hayran qalarlıgı därmansız bolsa da pikirley aladı» (42-bet).

Belgisiz «joqlıq» boslıgında olar usınday halatlardı bastan keshirdi. Korabl odan ötken soñ kosmonavtlardıñ pútkil denesi, pikirlew qábiliyetliliği de ornına keldi «kompyuterler durıs esaplagan eken, - deydi Bahadır. — Joqlıq shegarasına kirgen payıtta - aq korablimiz, ulıwma materiya joq bolıp ketti, soñ galaktikaga öter payıtta barlıgı dáslepki qálpine keldi ... Kompyuterler iske túsip kememizdi basqarıwın dawam etti. Házir biz №32 gaaltikanıñ tereñ ishkerisindemiz. Bagdarımız — Cefey shoq juldızı» (43-bet).

Kosmonavtlar saparın usılay dawam etip belgisiz bir jumbaq planetaga ushırasadı. Onda tirishilik bolğan anıq eken. Tekseristirip, Tamara negizgi úlken kemedede qalıp, Bahadır planetaxod ombalagan qumğa batıp barıp körse, ush sutka júrgennen keyin tas saraylar, tas arshalar ústinen shıgadı. Ajep bir jeri tas arshalar ishinen jer adamlarına uqsas bir taza ólik dene tabıladı. Onıñ denesi «ele suwıp úlgermegen. Bas ushında bolsa jup digirman tas tikeytilgen. Bunnan basqa sandıqlarğa da usınday dōngelek taslar toltırılğan» (47-bet). Bahadır óz joldasına xabarlap oylassa ol jaña ólik penen tillesip qalıw múmkinshiligin aytadı. Tamara: «... - Jer adamları qaytıp bolğannan keyin de organizmi tirishiligin biraz múdette saqlap turatugının bilesen. Yağnıy barlıq kletkalar bir waqıttın ózinde teñdey dawam etedi. ... marhumnıñ da ele tirishiligin joyta qoymasa kerek. Onıñ yadın oyatıp, pikiri bir» (47-48-bet) - deydi.

Bahadır usılay islep qarasa Taxira isimli óli dene qısqa - qısqa tilpe keledi. Ol óz zamanlaslarının radiaciyahq nur sebepli qırılıp ketkenin, qalğan ayırımları bolsa «... óz denelerin málim múdetlerge tábiyiy elementlerge ıdıratıp jiberiwge umılğanın» (48-bet) aytadı hám ózi de sonı islep: «... óz oylarım menen tariyxımdı jazıp qaldırdım. Ol basımdağı eki tabaqshada saqlanadı. Al basqa tas sandıqlarda bolsa, bul planetada jasawshılardıñ tariyxı jazılğan» (48-bet) - deydi. Bul sırdı bilgen Bahadır tas tabaqshalardı bas korablge alıp kelip, olardı biomagnitafon hám videolarda oqıp körıp, ekran arqalı da anıq tekseredi. Solayınsha tas tabaqshalar Taxiyanıñ jasağan dawırı hám onıñ zamanlaslarınıñ tábiyatınan da janlı sazalar berip, muñlı sır shette baslaydı. Demek, roman syujetinde jáne bir parallel túrdegi shaqın waqıyalar bağdarı baslanıp hám ol joqarıdagıday etip Bahadır hám Tamaranıñ kosmos saparına baylanıstırılıp, negizgi syujetke kompoziciyalıq jaqtan tıgız hám sheber biriktirilgen. Olardıñ waqıyaları korabl ekranında bolıp ótedi. Olardıñ kosmonavtlar názerinen ótiwi de

təbiyyığı həm isənimli bolıp, roman poetikasında durıs, sheberlik penen toqılğan.

Ekranda kórsetiwinshe burın Taxira belgili bir qawimniń kósemi bolğan. Bul oğan dáslepki garrı kósem Xuana tärepinen miyras etilgen eken. Qawimniń Tabala atlı kózi ashıq tawibi bolğan. Ol barlıq narselerdi da aldın boljap bile alğan. Haqıyqatında da onıń boljagandıay basqa planetalılar olardı jawlap aladı. «Alısqa atılatuğın mıltıqlar menen qurallanğan áskerler qolında tas qurallardan basqa qorganışı joq qawim toparların ayawsız jazalamaqta» (55-bet). Söytip Taxira bassılığındağı az ǵana áskerler hám kem sanh qawim aǵzaları toǵayǵa qashıp ketedi. Bunıń menen olar dushpanlardan qutıla alamaydı. «... Awır jaradar, hálsiregen doslarınan ayırılğan jas kósem (Taxira) bası awǵan jaqqa baǵdar alıp júrip barmaqta.

... Taxira bir bay fermerdiń fabrikasında jay rabochiy. Onıń bet alpetinen awır miynetten sharshaǵam sezilip turıptı.

... Biyik - biyik jaylar qad kotergen úlken qala. Kóshelerge demonstraciya ... Bıǵan-jıǵan alamannıń keyni kórinbeydi. Aldıńǵı qatarda Taxira ...» (55-56-bet). Mine, bulardıń barlıǵı videokasetada jazılğan formasında jazıwshı tärepinen tezlik penen rawajlandırılğan qısqa-qısqa syujetler túrinde negizgi-syujetlik hám kompoziciyalıq ózekke qosımsha hám paralel halda sheberlik penen sáwlelengen. Kasetadağı ekrandağı bul syujetti tas tabaqshalardıń birinde jazılğan Taxiranıń jazba xatı jáne de tolıqtıradı. Demek, bul da jazıwshınıń syujet hám kompoziciya dúziwdegi sheberlik ózgeshelikleriniń bir qırın kórsetedi. Xatta minaday sózler bar:

«... Teńiz artınan esap-sanaqsız qurallı áskerler kelip atawımızdı jer menen jeksen etti. Tiri qalǵanların bolsa ózleri iyelik etken fabrikalarda ayawsız qul ornına jumsar edi... Bombalardıń jańa markaları teńizlerde tanaqtan óter, jarıslardan bolsa suw astı janwarları tolıq qırılıp bolğan etabı ... radiaciyalıq nur aǵımları hawǵa kóteriler, sońınan topıraqqa qıyta shóger edi» (56-bet).

Haqıyqatında bul jazıwshınıń syujetli jáne bir fantastikalıq baǵdarda rawajlandırıw arqalı búgingi zamanagöy dúnyalıq problemalardı alǵa qoyıwı emespe? Romanda syujetlik hám kompoziciyalıq baǵdarlar hám tapı basqa súwretlew usılları (dialog, monolog, xat) arqalı zamanagöy misalelerdi usılayınsha astarlap súwretlewshi orınlar júda kóp. Olardı biz qollap - quwatlap, avtordıń kórkem poetikalıq oylaw sheberligin joqarı bahalaw kerek.

Jāne de Taxiranın ekranda janlandırılğan xatlarında jazıwlarğa dıqqat awdarayıq: «Planetamız adamları kosmosqa usha basladı ... pârwarzlarınuzdın kôpshiligi özge planetalardı jawlap ahwğa qaratılar edi ... Geypara planetalardı özlerimizge jaqınlastırıp âkelip toplastıra basladıq. Öytkeni olardıñ birazı uzaq aralıq ushatuğın raketalar ushın âkeriy poligonlarğa aylandırılğan ... ayırım planetamızdın gedir-budir, shurq tesik bolğanının da sebebi usında. Jawızlıq shegine jetti. Hawa zahârli gazlar menen iplaslanıp, jasıl toğaylar quwray basladı ... Lekin jawızlar ... en aqırğı qalğan yadrolıq raketalardı jarıp jiberdi. Ot jalınga orangan ana diyarımızdı tirishilik nabıt boldı. Mine, biz onlağan adamğa aman qaldıq ... Doslarınñ kôbisi zahârleniwden qaytıw boldı » (57-bet).

Sandıqtağı jaña, shala ôlik Tahira hām onıñ planetalaslarınñ tağdiri usılay edi. Buni jazıwshı xat arqalı tez rawajlandırılğan syujet formasında tásirli hām qısqa, onıñ sheber sawlelendirgen. Bul syujetlik detallarda da búgingi zamanagöy problemalar jatadı. Sonday-aq qâlem iyesi onı Tahiranın jer adamlarına bolğan gumanistik menen juwmaqlar, qosımsha parallel syujetti negizgi tıgız, mültiksiz biriktirip jibergen.

«Ekran ôшти. Kosmanavtlar bir orında qıymılsız qatıp qaldı. Olar úlken úmit penen jollarına kôz tikken insanlardı waqtında qutqara almağanıhına qapa edi» (58-bet). Bunday kompoziciyalıq türde baylanıstırılshı sózler parallel syujetler birligin, olardıñ tábiyığı isenimlilikin jāne de arttırıp baradı, jazıwshının dōretiwshilik qıyalının baylıgın, sheberligin dālilleydi.

Solay etip Bahadır hām Tamaradan ibarat âpsanadağı hawa kemesi kosmos keńisligin erkin, biraq Taxiralar jasağan planetadan qaytarın biyıqtıyar, belgisiz jōneliste gezbekte. Hätte olar özleriniñ «qayw galaktikanıñ qaysı tarepinde qańgıp júrgeninde bilmeytuğın edi».

Tamara júkli bolıp tez waqt ishinde ul perzent kōredi. «Alıw kosmosta, dúnyanın qaysı múyeshinde tuwılğanı nāmálinı ul bala!» (58-bet). Oğan Sabır dep jaqsı niyetler menen mazmunlı at-ism de qoyıldı. Tez waqtta bolğan bul quwanışlı waqıyanıñ pátli tezligi kosmostağı waqt ôlshemine baylanıslı bolsa kerek. Olardıñ endigi tilegi balasınıñ keleshek ômiri menen den-sawlıgınınñ durisliginan basqa hesh nâse emes. Onıñ «tuwılıwı salmaqsızlıq jağdayına tuwra kelgenlikten onıñ súyekleriniñ denesiniñ qalay qalıplesip barıwları qızıqtıradı, bir jağınan tashwishlendiredi de ... Sebebi salmaqsızlıq jağdayında (kosmosta) birinshi mártebe adamnıñ dúnyağa keliwi gúzetilmekte. Bunday paytılan

onıñ qan aylanısı, dem alıwı, awqatları, emiwi qalay öter eken? Korabl ishindegi jaǵdaylardı da bir turaqlı dep bolmaydı ...» (59-bet).

Qullası usınday adamzat ushın qızıq process ötpekte. Sonlıqtan olar tirishilik bar qanday da bir planetada toqtap bala ushın irkilinikip alıwdı gözlestiredi. «Planetalardıñ geyde sülteri, ölip qalǵan kittey bolıp bir awdarılıp tusedi de kosmosqa zımırıp ğayıp boladı ... Zulmat yañlı qarañǵı planetada neqılǵan tirishilik?! Tek galaktika aralıq kosmoslıq korabldıñ jaqtısı ǵana álemde qanjarday tilip barmaqta. Qarañǵılıq qorqınıshlı ... olar qarañǵı kosmostı sayıllarday gezbekte» (61-bet).

«Jer planetasında quyash batıp baratırǵanda yaqı shıǵıp kiyatırǵanda aspanda shuǵla kóriner edi ... Kóp uzamay kók jiyikke usınday qubılıslar júz berdi. Tañ atıp kiyatırǵanda bozǵıltlanatuǵın reñler, appaq bolıp aspannıñ bir múyeshi jaqtılana basladı. Aspandı qaplap atırǵan «öli kitlerdiñ» bir tárepi oraqtay bolıp ózinen jaqtı shıǵara basladı». Olar endi usıdan biraz dámelenip tirishilik bar planeta bar dep te oyladı, oǵan qaweterlenip te qaradı. Sebebi kosmostaǵı bunday « ... jaqtı nurdan birden soqır bolıp qalıwında múmkin» (63-bet). «Alıs jolǵa, ásirler boyı ushıwǵa shıdamlı etip jasalǵan dvigatel bir qalıpte gúwildep ses shıǵarmaqta ... Azǵantay dúzetiw engizedi. Jeñil jelpi remont jumısların alıp baradı».

«Pultke jalǵastırılǵan ekran signal bere basladı. Onı iske qosqan múhal oñ jaqtaǵı juldız jarıǵına shagılısıp, bir gidiman planeta jılısıp kelmekte edi... Tas tóbede tap qulap keterdey bolıp planeta asılıp turar edi. Endi bolmasa sabaǵınan úzilip ketetuǵın almaday. Onıñ jıraları menen taw shoqqıları ğuj-ğuj bolıp kúyip qalǵan teridey jıyırılıp alıstan kóz tartadı ... Korabl tolıq tejeldi ... kishkene planetaxodta Bahadır belgisiz planetaǵa ketetuǵın boldı. Tamara ulı Sabır menen kútedi» (65-66-betler).

Solay etip Bahadır «Keriketkenler» dep atalǵanlardıñ mákanına, planetasına keledi. Bul jerde ol qızıqlı da, qorqınıshlı da, ájep táwir insan perzentleri menen ushırasadı. Olardıñ túrleri de qorqınıshlı, adam dewde, haywanat dewde múmkin. Biraq sonında olardıñ júdá haq kewil naǵız insaniy páziyetleri kórinedi. Tamara menen Sabırda aldırıladı, olarǵa júdá keñ kókirek, miymandoslıq qatnas kórsetiledi.

Bahadır sonınan bilse oǵan dáslep ushırasqan Shiylan ham Miylan - degen isimli «Keriketkenler planetası»nıñ jasawshıları eken. Olar jer wákiline óz planetasınıñ usılay atalıw sebeplerin jarılıp otırıp aytıp beredi. Keriketkenliler barlıq nárselerdi de kerisinshe orınlap, sózlerdi, papıların de hákisine qarama-qarsı aytadı eken. Shiylannıñ aytıwınsha:

«- ... bunnan jeti jüz jıl burın planetamız sistemasında ülken özgeris jüz berdi. Planetamız belgisiz tartılıs kúshinen bağdarınan jańılıp kerisinshe aylana basladı ... Usı sebep bolsa kerek xalıqlar psixologiyasında keri özgerisler jüz berdi. ... Biz jasap atırǵan jerdiń atın ózǵertip Keriketken planetası dep atap aldıq ... » (68-bet). Sıytip olar «jerlerdi suwǵarıp, dalalardı lalazarlıqqa aylandırıń dese, ol jerlerdi shólistan etip qurǵatıp toǵaylardı tamırı menen suwırıp tasladıq, toǵaylardı kestik. Tawlardı bolsa, samallardı irkip turıptı degen dälil menen jer menen jeksen ettik. Teńizlerdi suw menen toltırıń, ol biziń hawa atmosferamızdı retlestirip turıwshı barometrimiz degen kórsetpe kelse, sol payıtta onı qurǵatıwǵa kiristik, suwlardı shólistanlıqlarǵa aydap qumǵa sińirdik, qarardı orınlań dese, orınlamaymız dep otırıp alamız ...» h.t.b. (69-bet), -deydi.

Qullası olarǵa barlıǵı kerisinshe eken, sonlıqtan olar «Keriketkenler»- dep ataladı eken.

Haqıyqattan oylap qarasaq joqarıda keltirilgen jaǵdaylar: ekologiyalıq hám bioapatshılıqtı da keltirip shıǵarıw, kópshilik jaǵdaylarda jer adamları, ózlerimiz arasında jiıy ushırasıp júrgen waqıyalıq xalatlar. Olar tubalaw dáwirinde tap hâzırde biziń mámleketimizde bar nârseler. Avtordıń bul jerdegi utımlı tarepi, solardıń dóretiwshilik fantaziyasında qayta islep, syujetlik hám kompoziciyalıq formada fantastikalıq túrinde qaytadan toqıp, olardı kosmostaǵı basqa bir belgisiz planetada bolǵanday etip súwretlep, oqıwshılardı isendirip jetkergen. Sonlıqtanda ayırım ilimpazlardıń kórsetiwinshе «Fantastika» yamasa «ilimiy fantastika» degen túsiniklerdiń ózide naǵız obektiv haqıyqatlıqtan alıs emes. «Fantastika» - bul turmıs penen ómirde bar hám bolıwı múmkin hâdiyse yamasa qubılıslar menen waqıyalar hám iske asıwı shârt idealar bolıp esaplanadı¹. Al bunday ideyalardı alǵa súriwshı syujetlik liniyalar h.t.b. kóbinese publicistikalıq stilde sáwlelendiriledi. Olardı jazıwshılar ulıwma insaniylyq, genetikalıq túsinikler filosofiyalıq, psixologiyalıq, social ádep ikramlılıq kóz qarastan qatnas jasaydı. Bunday shıǵarmalarda syujetlik hám kompoziciyalıq bir neshe shıńı, hâreket, waqıyalar, detallarda, dialoglarda da astarlı, jasırın, súli maǵanada kúshli bolıp keledi.

Mine, usınday sıpatlardı S.Ismaylovtıń romanındaǵı syujetlik waqıyalar menen sózlerden de ayqın kórip otırmız. Keriketkenlilerdiń

¹ Степановска Т. Научная фантастика как вид фантастический литературы // Автореферат канд.диссертации. М. 1985, 4-стр

hâreketi biziñ zamanlaslarımızdı sözsiz oylandırıp, progressiv islerge baslawı kerek.

Bahadırga keriketken Shiylan menen Miylannıñ aytqan sözleri hâm olar qoyıp bergen videokaseta waqıyaları, yağmy keriketkenler tariyxı negizgi özekke jâne bir parallel syujetlik bağıdardı payda etedi.

Shiylan menen Miylan körsetken videokaseta boyınsha Tayu menen Xoffi baslağan toparlar, olar jasap atırğan jerge topılıs jasap, Marjan tawdağı baylıqlardı qoparıp alıw ushın hâreket etedi. Dáslep áskerleri menen topılıp Djungli toǵaylarındagı maymıllar sıyaqlı haywanatlardan kúshli soqqı jep, keyin qaytadı. Soñınan Tayu Xoffige Marjan tawga baratugın pútkil toǵayǵa ot beriwdi usınıs etedi. Xoffi: «Sondada ... añlar, adamlar, miyweler, toǵaylar degeniñ jatqan baylıq emespe ...» - dep azı-kem qarsılıq bildirsed e aqırında ot beriwge kónedi.

«Aspanda qaplap alǵan jalın tilleri bultlardı da jalmap atırǵanday qap-qara tütinnen quyash júzi kórinbey qaldı. Ushqan quslardıñ pıtır-pıtır jañıp qulawları, biyik daraqlardıñ shatırlap jañǵan sestı, jabayı haywanlardıñ jan halatda shıñǵırǵan dawısları álemdi jañǵırtıp jiberdi ... Toǵay ishın shıñǵırǵan ayanıshlı baqırıs qapladı. Ottan qashqan añlardı da óz demine tartıp ájel seppekte. Órt usılayınsha úsh aydan aslam dawam etti ... ushı-qıyırısız toǵaylıq ornında kúł bolıp ketken haywanatlar menen aǵashlardıñ qaldıqları ǵana jatar edi» (83-bet) Biraq bári-bir olar Marjan taw shoqqısına shıǵa almaydı. Olar «Bunday boların bilgende toǵaydı órtep hâlekke qalmas edi» - dep okinedi. Baylıqqa toymay, marjan taw hasılların alıwǵa umılǵan eki toyımsız jawızlar kosmoslıq korparaciyasın ashıp túrli-túrli jollar, planetalardı bir-birine jaqınlastırıw hâm taǵı basqalar arqalı úlken kometalardıñ birin Marjan tawdın ortasına qulatadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda S. Ismaylovtnıñ «Júrek galaktikası» romanınıñ syujeti hâm kompoziciyası sheber qurılǵan. Bul roman qaraqalpaq prozasın tematikalıq, janrlıq hâm kórkemlik jaqtan bayıtıwǵa qosılǵan úles bolıp, ǵárezsizlik dáwirdegi jaslardı adamgershilikke, tábiyatımızdı kózdiñ qarashıǵınday saqlawǵa hâm ullı watanımızǵa depen súyiwshilik sezimlerge tárbiyalaydı.

§ 15. Ábdimurat Atajanovtnıñ prozasın tallaw usılları

Hárbir jazıwshı birinshiden, óziniñ milliy folklorın hâm jazba adabiyatın tereñ ózlestirip, ózinde kórkem söz dúniyasın toplaydı hâm bayıtıp baradı. Ekinshiden, dúniya xalıqlarınıñ kórkem söz ǵáziyneleri menen tanısıp, estetikalıq zawıq alıp, sol xalıq jazıwshılarınıñ söz

gāwharlari menen tereñnen tanisip hām sōz baylıgın bayıtıp ādebiy baylanıstı, dāstūrlerdi ōzlestirip aladı. Nātiyjede talantlı jazıwshılardıñ dōretiwshilik sheberligin ūyrenip, ōzlerindegi kōrkemlik izlenislerdi jetilistirip baradı. Sol sıyaqlı Abdimurat Atajanov dūnyaga belgili jazıwshılardan M.Sholoxov, B.Polevoy, S.Axmad, O.Omarbekovlardıñ gūrriñ hām povestlerin qızığıp oqıp shıqtı. Soñınan bul jazıwshılardıñ prozalıq shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıp, qaraqalpaq kitap oqıwshılarına jetkerip berdi. Nātiyjede jazıwshınıñ ādebiy dōretiwshiligi kōrkemlik jaqtan ādewir tereñlesti. Onıñ dōretpelerinde kōrkemlik izlenisler sezile basladı. Ğárezsizlik dāwirinde jazılǵan prozalıq shıǵarmaları qaraqalpaq ādebiyatınıñ poeziya tarawı sıyaqlı jāmiyetlik, siyasiy ōzgerislerge tez kirisip kete aldı hām ādebiyattıñ talabına jıldam juwap bere aldı. Sonıñ ushın ġárezsizlik dāwiri qaraqalpaq prozasında gūrriñ, povest, roman janrların eñ tez rawajlangan janrlardıñ biri sıpatında alıp qarawımızǵa boladı. Bul māseler boyınsha birqansha izertlew jumislari payda boldı.¹

Abdimurat Atajanovtıñ prozasında kōrkemlik izlenislerdiñ, onıñ tematikası, qaharman obrazları hām konfliktlik shārayatlardıñ qurılıwı baǵdarında kōriniwi ūlken āhmiyetke iye. Sebebi, jāmiyettegi qubılıslardı, insaniy túsiniqlerdi joqarı dārejede beriwde avtorlardıñ kōrkemlik izlenislerdi talap etedi. Sol tiykarda Abdimurat Atajanovtıñ ġárezsizlik dāwiri prozasında kōrkemlik izlenisleri janasha baǵdarlardagı kōplegen shıǵarmaları dōretildi. Jazıwshınıñ «Jiyde jegin kele me?» (1997), «Jat jurtta japa shekken adam» (2010), «Talent tulparın minip...» (2012), «Janıma jaqın adamlar» (2014) sıyaqlı toplamların ūyreniw hām olardı tallaw zárurligi kelip shıqtı. Jazıwshınıñ «Jiyde jegin kele me?»

¹ Бахадырова С. Ҳазирги қарақалпақ гүрриңдери. Кан.дисс. Тошкент, 1970. Гүрриң ҳәм жаслар творчествосы. «Әмиўдарья», 1970, №3. Бахадырова С. Гүрриңлерде шеберлик мәселеси. «Әмиўдарья», 1970, № 10. Бахадырова С. Шеберликтиң сырларына. «Әмиўдарья», 1971 № 11. Бахадырова С. Дәслепки қарақалпақ гүрриңдери ҳаққында. «Вестник ККФанУзССР», 1970 № 4. Бахадырова С. Гүрриң жанрының гейпара өзгешеликтери. «Вестник ККФанУзССР», 1970 № 1. Бүгинги гүрриңдеримиз ҳаққында –Қарақалпақ әдебияты мәселелери, 1 топиам. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1975. 159-177-бет. Нуржанов П. Ғárezsizlik дәуириндеги қарақалпақ прозасы. Нөкис. «Билим», 2003. Сағидуллаева Ж. Қарақалпақ кыссаларида услубий изланишлар (1980-жыллар кыссалари мисолиди). Фил.фан.ном...дисс. автореферат. Нөкис-2010. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. Нөкис, «Илим», 2016. Қашиязова Ж. Ш.Сейтов романларида характер яратиш маҳорати («Халқобод» роман-тетралогиясы мисолиди). Фил.фан. буйича фалсафа доктори ...дисс. автореферат. Нөкис-2017.

atlı gürriñler toplamı oqıwshılardıñ qızıǵıwshılıǵın arttırdı. Onıñ dóretpeleri tuwralı ayırım ádebiyatshılardıñ maqalaları baspada járiyalandı¹. Hárbir gürriñi qısqa syujetke qurılıp, qaharmanlar obrazı qısqa waqıyalar menen ashılıp baradı. Onıñ «Jiyde jegin kele me» atlı gürriñi de qısqa syujetke qurılıp, waqıyalar iqsham berilgen. Jazıwshınıñ tiykargı ideyası qaharmanlardıñ obrazında miynet etiw, hadallıq, átiraptaǵı jańalıqlardı úyreniw, adamlar arasındaqı qarım-qatnas máselelerine arnalǵan. Bundaǵı waqıyalar awıl balalarınıñ turmısına arnalıp, olardıñ tinbay miynet etiwı, úy jumıslarına dıqqatı, oyın balalarınıñ is-háreketleri, ata-ananıñ aytıwına qaramastan, berilgen tapsırmalardı orınlamay, oyın oynap ketiwleri tásirli bayanlangan. Jazıwshı waqıyanı bılayınsha baslaydı: «Bul jılları awıldaqı jaylar hár qaysısı hár jaqta, araları at shaptırım jer edi. Tañqalarlıq jeri sol, jaylar dıñ basına, ırash etegine jabıstırılıp salınǵan. Házirgi zamandagıday kóshe-kóshe emes jáne awıl arasında aynala dógereginde iyrenlegen sayda kóp, «órkeshi» aǵarańlaǵan ırashta tolıp atır. Ana jerde ırash, mına jerde ırash, bazı jerlerde tereń shuqırılıqta bar.» (3-bet). - dep awıldaqı úylerdiñ jaylasıw tártibine, olardıñ uzaq jaylasıw kórinislerin, kóbinese jaylar biyik jerlerge salınǵanın súwretlegen.

Bul kórinisti jazıwshı jáne de tereñlestirip: «Ol waqıtları bizdiñ úy yuması bes-altı xojalıq panalaǵan jay dáryanıñ jaǵasında, eki aralıq elli-úlpis adımnan aspaydı. Jazda suwı jıltırıp, gúzde tınıq móldirep, qısta kók tayǵaq muzı künge shaǵılısıp, anıq kórinip jatadı... Bir kúni ájaǵam keshke taman jiydeniñ bir baw qıp-qızıl shıllıǵın er ústinde aldına óńkerip alıp keldi. Qırıqlaǵan shıllıq bir qıylı uzınlıqta shabılǵan, biri kette, ekinshisi uzın emes. Úkem ekewimiz buganda dıqqat awdarmadıq aqırı. Úlken aǵamnıñ isine kishkene balalardıñ aralaspaǵa haqı joq. Bul qadıni apam menen ájaǵam qulagımızǵa quyıp qoyıptı.» (3-bet).

Jazıwshı bul kóriniste awıl tábiyatı menen birlikte awıl adamlardıñ tirishilik etiwı, olardıñ tártip qaǵıydaların, jası úlkenlerdi húrmet etiwı ussaǵan máselelerde súwretlengen. Bul jiyde shıllıqlardıñ egip, onnan kórgen jiyde túplerinen úlken nárwan túplerge aylanıp, adamlar tirishiligi ushın zárúr miywege aylanatıwın durıs táriylep bergen. Sonlıqtan bul miywe aǵashların tárbiyalaw, olardı waqtında suwǵarıp, jiyde pisik waqtında jıynap alıw úlken mashaqatlı jumıs. Bul kórinislerdi jazıwshı orınlı súwretlep, awıl balaların psixologiyasını, miynetkeshligin, erinshekligin, aq kókirekligin durıs ashıp beredi.

¹ Юсупов К. Өлмес дәрепелердің ийесі. «Устаз жолы» газетасы. 2018. 14-апрель. №15 (1028).

Mäselen, «Qayt izine. Jiyde jegin kele me, qaytasan bala. - Äjaga, azğanday oynap qaytayın da! – Bolmaydı. Qayt deymen sağan. Ükesi ilajsızdan izine qıynalıp qayttı. Urtı topayıp, qattı ashıwlanıp kiyatır. Äjagam onıñ ashıwlangan bet ajarm körıp külip jiberdi. Dawısınñ barınsha rähätlenip küldi. –Äy mıqır tentek, jiyde jiysen be? Jiyde jegin kele me? –Jegim kelmeydi. Jemeymen! -Nege? – Oynayjaqpan. Jiyde jegennen oynagan jaqsı. Künde-künde jiyde terip jalıqtım.» (10-bet).

Bul körinis kitap oqıwshılarına qızıǵıwshılıq oyatadı. Birinshiden, awıl balaları ata-anamnıñ, apa-ağalarınñ aytqan tapsırmaların waqtında orınlap, gáp keltirmew kerek. Bul jerde awıl balasınıñ erinsheklik qasıyetin, onıñ oyınğa qumarlıǵın, tirishiliktiñ tiykarı jiyde ekenligin bilmesligin jazıwshı durıs ańgara bilgen. Ekinshiden, bul gürriñ oqıwshılarda qızıǵıwshılıq oyatıp, olarğa awıl turmısın, awıl balalarınñ is-häreketlerin, jiyde-bul alma, almurt, qäreli, erik, júzim, shabdal siyaqlı miywe ağashı ekenligin, tirishiliktiñ tiykarı ekenligin, onıñ ähmiyetin ańgara biliwin jazıwshı durıs uqtıra alǵan.

Jazıwshınıñ «Terek basında tünegen tün» gürriñi de qısqa syujetke quralıp, waqıyalar tartımlı berilgen. Döretpede student balanıñ paxta terimindegi qızıqlı waqıyaları hám is-häreketleri, muǵallimnen qaytıwǵa ruqsat sorawı, onıñ student balarğa ruqsat beriwı, paxtadan gezekke sorap qaytıp baratırǵan balanıñ joldaǵı körgen jol azapları, qattıǵa qıynalıwları isenimli bayanlangan. Jazıwshı usı gürriñde qaharman obrazın ashıp beriw maqsetinde naqıl-maqallardan, súwretlew usıllarınan orınlı paydalana bilgen. Mäselen, «Mineziñ jatıq bolsa, ishkeniñ qatıq boladı» - dep xalqımız biykar aytpaǵan. Muǵallimniñ sózine qulaq aspaǵan bala keshletip úyine qaytadı. Úyine qaytıw ushın jolda mashina kútedi. Biraq jolawshılardıñ köpshiligi mashınarğa minip manziline jetedi. Al, student balanı joldaǵı mashinalar mingizbey, sol jerde tünep qaladı. Terek basında bir tün qonıp shıǵadı. Onıñ körgen azapları jazıwshı tärepinen isenimli súwretlengen. «Jüregi attay tuwlap ketti. Búgin Nökiske jetemen degen quwanıştıñ tolqını edi, onıñ júreginde küshli soqtırıp atır edi.» degen balanıñ oy tolganısları anıq berilgen. Jazıwshı bul oy tolganısların, jolda turgan körinislerin bılayınsha táriyplegen:

«- Äga, meni de alıp ket. Bir özim qalaman ba? – Janaraqta özimdi márt sanap, jılamsıramayman dep ishten sert bersem de, tap mashinadan qalıp qoyatuǵın waqıtta begligimdi buzıp jılamsıradım. – Nökiske sheyin, paxdadan kiyatır edim. Orta jaslardaǵı bujır bet kisi basın shayqadı. – Näreste balam-aw nege kesh qaldıñ. Nege erte qaytpadıñ? Bul mashina tınbay qatnap turgan úlken jol emes. – Kesh juwar berdi.

aga. Tústen keyin. - Kim? – Muğallim. Bujır bet kisi basın tağı qayta-qayta shayqadı.» (15-bet). Bul dialogta shofyor menen paxtakesh studenttiń obrazı ádewir ashılǵan, dóretpeniń syujeti rawajlangan. Student balanıń kesh qaytıwına muğallimi ayıpkerdey bolıp atır. Negizinde oǵan muğallim ruqsat bermey tur edi.

Abdimurat Atajanovtıń ǵárezsizlik dáwiri prozasında kórkem shıǵarma haqqında dáslepki uǵım forma menen mazmunnıń birligin saqlawdan baslansa, onıń birinshi basqısı tema menen ideyadan baslanadı. «Tema degenimiz ádebiy shıǵarmanıń irge tası, tırnaǵı. Al ideya bolsa sol predmettiń maqsetin anıqlaytuǵın oy».(Mámбетov K *Ádebiyat teoriyası. Nókis, «Bilim», 1995, 51-bet*). Ideya temanı tolıqtırıw hám nıǵaytıw ushın xızmet etedi. Sebebi ideya hár qanday temanı rawajlandırıwǵa baǵıshlangan baǵdar, óytkeni, temaǵa qarap otırıp, jazıwshınıń rawajlandırmaqsı bolǵan oyların da seziwge boladı.

Sol sıyaqlı jazıwshınıń «Bir sarqum may» gúrrińinde qaharmannıń hasınan ótken waqıyalar qızıqlı bayanlanıp birneshe ideyalar bir temaǵa qurılǵan. Shıǵarma mazmunında awıl balalarınıń obrazı da sheber ashılǵanı kórinedi. Olardıń is-háreketleri, birese úy jumısların isleydi, birese mawqı qanǵansha oynaydı. Ásirese, olar pechke jaǵıw ushın otın shabadı, mal qoraların tazalaydı, ata-anasına járdem berip uzaqtan suw tasıydı, qolı bos bolsa asıq, shıllık oynaydı. Jazıwshı bul kórinislerdi kórkemlik penen tásirli súwretlegen. Solardan bir kórinis bılay súwretlengen. Bir bala oynap júrip bir sarqum suwdı ishıp, jáne oynawǵa shıǵıp ketedi. Biraq mánisi bolmay ózin qolaysız seze baslaydı. Negizinde ol balanıń suw dep ishkeni bir sarqum may edi. Onı bala keyin sezip qalıp, kem-kemnen ózin qolaysız kórip, júregi aynıy baslaydı. Mánisi bolmay úyine aynalıp kelse, anası shır-pır bolıp mına jerge bir sarqum may qoyıp ketip edim. Balasınan bir sarqum aq maydı ishıp qoymadıń ba dep sorasa, may ishpegenin aytadı.

Haqıyqatında da, bala bir sarqum maydı bilmey ishıp, aqırı bir ólimnen qalǵanın, balanıń endigiden bılay hesh waqıt ruqsatsız úy zatlarına tiymew kerekligin anǵarǵan onıń kelbetin jazıwshı sheberlik penen monolog, dialog, súwretlew quralları menen táriyiplegen. Máselen, «Moyıńǵa aldım boldı, astım jer, ústim tepki bolatúǵını anıq. Óytkeni, házir partı shıǵıp atırǵan apamnıń ashıwı jaman. – Sonda men ne qılıppan? Jazıǵım ózimshe dalada oynap júrgenim be, úyge bas suqpaǵanım ba?

– Kelmeseń, qırshın! – Anam betime bejireyip qaradı. Biraq men jiz buqpastan qaqshıyıp tura berdim. – Onda úyge jin kelip peeken? Qırshın-

aw, usı sen ıras sôylep tursañ ba? Uyge suw ishemen dep kelgen joqsañ ba? Usı bûgin tûsten keyin suw ishpediñ be?

– Ishken joqpan. Olla-billa. Uyge kelgen kelgen emespen. Oyınnan kiyatırğanım usı»¹. Bul kôriniste birinshiden, balanıñ aldap turğanı sùwretlense, ekinshiden, balanıñ bir sarqum may iship qoyğanın ôzi de bilmey qalğanın, rasın aytıwğa anasınan qorıqqanın jazıwshı târepinen isenimli bayanlağan. Bala tili menen jazıwshı ana menen bala arasındaqı qatnastı, ananın balasınan gûmanlanganı, sebebi may ishken adamnıñ asqazanı dârriw buzılatuǵını, aqıbetinde dene ıssılıǵı kôteriletuǵım, sonıñ aldın alıwı maqsetinde aytılıp atırǵanday seziledi. Haqıyqatında da, bala birden awırıp, dene ıssılıǵı kôterilip, birden júregi aynıwı, âjapasınıñ oǵan qayırqomlıq islewi, anasınıñ shıpaker izlep ketiwi usaqan kôrinisler tásirli sùwretlengen. Nátıyjede bala barlıq ayıptı moynına alıp, óziniñ ayıbın seze bildi. Gúrriñde balanıñ mayǵa ushınǵanın jaqsı sùwretlengen.

«- Apa, shay ishpeymen, nan jep jataman - dedim ólimsirep sôylep. – Nan jep... Öytkeni, maydı iship qoyǵanıma anıq kôzim jetkennen keyin etime qaltıratpa tiyip juwıldap, ayaq qolımnan qarıw qashıp, dirildep, qaltırıp baratır edim. Qıyalıma ernim-ernime juwıspay baratırǵan sıyaqlı. Hâlsiz tartqanım sonshelli awzına jáne kendir maydın bir túrli jaman iyisi gûp etip urıp, júregimdi silkip-silkip tasladı. Onıñ ústine gilkildep oynap baratır edi. Bul qamıstay qaltırǵan japıraqtay jelibiregen halatımdı apama sezdirgim kelmedi.

Men turgan jerimde qurt jegen garrı talday tenselip shaypalıp kettim.» Bul kôriniste may iship alǵan adamnıñ is-hâreketi tolıq târiyiplengen Maydın zardabınan bala kôp azap shekti. Solay etip, bul dôretpede jas balalardıñ sergekli bolıwına, ótirikti aytpawǵa, hârkim ayıbın moynına alıwǵa, tuwrı sózli bolıwǵa úyretetuǵın kôrkem dôretpeler bolıp tabıladı.

Belgili alımlar, jazıwshılar tema mâselesine hârquylı kôzqarasların bildiredi. Mâselen, shayır R.Gamzatov: “Tema degen uyqılǵan balıq sıyaqlı ómirdiñ betinde qalqıp júrmeydi. Sebebi temanıñ ôzi tereñde, aǵı arasında, naǵız tuńǵıyıp iyrimlerdiñ ishinde, tonkerilgen tolqın ham sarqıramalar astında boladı” - degen pikirini bildirgen. Demek, aktual temanı tabıwdıñ ôzi ânsat emes. Tema – shıǵarmǵa arnalǵan mâsele. Shıǵarmada söz etiletuǵın waqıya – bul teması, al ideyası jazıwshınıñ söz etilgen temǵa, waqıyǵa berilgen bahası, shıǵarmada söz etilgen waqıyalardı qalay ashıp beriwi, qalay jırlanıwı, waqıyǵa, turmıs

¹ Сонда-24-бет.

haqiqatligin ashıwğa jazıwshınıń qatnası.¹ Ideya —shıǵarmada avtor tárepinen ayılatuǵın tiykarǵı oy, pikir, sóz etilgen waqıya boyınsha berilgen oylardıń jıyınıǵı. Ideya bir shıǵarmadaǵı birneshe álwan temalardıń hám ideyalardıń basın bir jerge jamlep, biriktirip, bir salaǵa qosa alatıǵın avtor oyınıń negizgi túyini. Jazıwshı súwretlep atırǵan syujet arqalı, adamlar arqalı óziniń sırtqı dúnyaǵa, jamiyetke, turmısqa bolǵan kóz-qarasın bildiredi. Yaǵnıy shıǵarmanı mazmun menen tolıqtıradı. Hár qanday jaqsı ideya kórkem forma menen beriledi.

Abdimurat Atajanovtıń prozasına tematikalıq hám ideyahq baǵdarda tallaw arqalı ondaǵı ózgesheliklerdi anıqlawǵa boladı. Gárezsizlik alǵaǵa shekem jazıwshılarımız belgili bir sheklengen temalar átirapında qálem terbetip kelgenligi belgili. Bunda tiykarınan kommunistlik ideologiyanın tásiiri basım boldı. Máselen, 1920-30-jıllardaǵı qıyan-kesti tariyxıy waqıyalar, jamáátlestiriw hám sovetlestiriwge baylanıslı keńes húkimetiniń júrgizgen siyasatı haqqında haqiqatlıqtı, ol haqqında shınlıqtı jazıw múmkin bolmadı. Eger bul temaǵa arnalǵan dóretpeler jazılса da, olar siyasiy qalıplerdiń sheńberinen shıǵıp kete almadı. Jazıwshılar gárezsizlikke eriskennen son dóretiwshilik sheberligi menen usı jamiyettiń bir aǵzası sıpatında ózleriniń sheberligin kórsetip berdi. Ádebiyatta, mádeniyatta bir qatar jańalanıwlar júz berdi. Bir qatar jańa shıǵarmalar zaman talabınan kelip shıǵıp jazıldı. Avtorlar kitapqumarlardıń estetikalıq talǵamın bayıtıwǵa turarlıq dóretpelerdi jariqqa shıǵardı. Ásirese, keyingi jıllarda epikanıń bul kishi janrı boyınsha formalıq, stillik, janrlıq izlenislerdiń kúsheyiwı, olardaǵı lirizmnıń artıwı, ıqshamlılıq hám tujırmılılıqtı saqlay otırıp, salmaqlı ideyanı beriwdiń múmkinshiliklerinen paydalanıwı, sonday-aq, bul epikalıq janrlarǵa da publicistikalıq sıpattıń sińdirilip jiberilip, jańasha bir izlenislerge tiykar salınıp atırǵanlıǵı dıqqatqa ılayıq.

Á. Atajanovtıń «Kishi peyillik» gúrrińi qızıqlı syujetke quralǵan. Dóretpede birinshiden, awıl turmısınıń kórinisi, ondaǵı balalardıń ish-háreketi, olardıń úyrenshilikli malǵa qaraw, mal qoranı tazalaw, mallardı suwǵarıw, olarǵa ot-jemin beriw usaǵan jumıslardı súwretlegen. Ekinshiden, balalardıń doslıǵı, tatıwlıǵı, oyın arasında daw janjellerdiń bolmawı, qıs aylarında tiykarǵı oyını konkiy tebiw, xokki oynaw bolıp tabıladı. Sol konkiy tebiwde balalardıń obrazı, olardıń xarakteri, birewi kewli ashıq, birewi bar zatın qızǵanshaq, birewi kórse qızar sıyaqlı sıpatları ashılǵan. Ásirese sol muzda balalardıń konkiy tebiw waqtında

¹ Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлігі. Ноқис, «Билим», 1992, 91-бет.

Nurlıbay, Gülmurza, Qaypan obrazları sheber ashılıp berilgen. Nurlıbay qaladan kelgen bala. Ol kóp söylemeydi. Bolar bolmas nârselerge maqtanbaydı. Til algısh, kishi peyil, tapsırılğan jumislardı bulıtbay orınlardı. Onıń bul potretin jazıwshı bılayınsha táriyipleydi: «Nurlıbay ákesine usağan arıq, biraq onday júzi shóptey sargısh, solgın emes edi. Suwjuqpas qara. Uzun murnı salbırıp ákesine usap salbırıp júredi. Jaǵına tınım bolmastań keldi-ketti sóyley bermeydi. Kóbinese «awa», «joq»tan arıǵa barmaydı. Minezi mómin, júris-turısı sılbıraq bolsa da sabaqtan bilgish, ásirese esap shıǵarmaǵa bende emes. Bazı bir waqıtlarda ne bir qıyın esaplardı muǵallım menen jarısıp shıǵarıp taslaǵanda, basqalarımız awızımız ashılıp tań qalamız.»¹ - dep jazıwshı Nurlıbaydıń túr-túsin, ish-háreketin, aqılhın jaqsı kórsete bilgen. Gey jerlerin ákesine uqsatıpta, xarakterinde salıstırıp túrin durıs sıpatlap bergen. Jáne de Gülmırzanıń obrazında sheber ashıp kórsetken. Onıń da potretlik belgilerin sıpatlap: «... Gülmurza degen bala jası ótip ketip kesh oqıǵan ba, yamasa qudayım oǵan zorrıyıp boy bere bergen be, áytewir bizlerdiń qasımızda qoy ishindegi túyedey edi. Sabaqqa salıwı joq, biraq gúreske taq turadı, tánepiste shıqqan sayın gúrespeymen degen balanı da «jıqpayman» hámel úyretmen. Belimnen mázi uslap júrsen dep aldarqatıp alısıp atırǵanı.»²

Jazıwshınıń durıs súwretlep bergenindey Gülmurza bir jaǵınan ózin kórsetiwshı maqtanshaq baladay kórinedi, ekinshiden, ózinen kúshli dostın taba almamaǵan soń usınday ádetlerdi kórsetedi. Dóretpede onıń xakteri maqtanshaq, gúreske qızıǵıwshı, bir jaǵınan aq kókirek baladay ashılǵan. Ómirde bunday xarakterdegi balalar ushırasadı. Jazıwshınıń jáne bir sheberligi balalardıń psixologiyasın, oylaw qábiletin, ish-háreketlerin, ishki dúnyasın isenimli ashıp kórsete bilgen. Kópshilik bala kúsh sınasıwdı, gúreste, ayırım waqıtlarda tóbeleste de jeńiske erisiwdi jaqsı kóredi. Qaypan degen bala halın bilmey Gülmurza menen gúresip onnan jıǵılıp qaladı. Bul psixologiyalıq qubılıs jazıwshı tárepinen bılayınsha beriledi: «Gülmurzadan jıǵılıp qalǵanına arlanıp, isinip turǵan tompaq shiykil sarı Qaypan:

— Háy, murnı salbıraǵan súmelek beri kel, -dep baqırdı jol ústinde ayatı túbine pildey únilip turǵan Gülmurzaǵa.

¹ Атажанов Ә. Жийде жегия келе ме?. Гүрриндер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 50-бет.

² Атажанов Ә. Жийде жегия келе ме?. Гүрриндер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 50-бет.

– Toñıp kiyatırsañ gúres. Qızınasañ. Bolmasa qorqasañ ba? – Ol juwap qaytarmağannan keyin: Qalalı qorqaq, sùmelek – dep tilin shıǵarıp ermekledi. Bizler Nurlıbay ġarıp jolı qaysısañ dep qayrılmañtan ketip qaladı - dep oylap qalǵan edik.

–Gúreskende ne qıladı?- dedi ol basın jalma-jan joqarı kóterip. – Gúresemiz. Kim menen? ... Nurlıbay jáne juwap qaytarǵan joq, joldan burılıp bizler turǵan tóbeshikke jetip keldi de, aramızǵa túyedey hǎńkiyip turǵan Gúlmurzaǵa. Gúresseñ kele qal,- dedi gijinip. –Kúshiñdi kóreyik.» (51-bet).

Bul diologta Qaypannıń balalardıń tǎn belgileri, psixologiyası, onıń Nurlıbay menen Gúlmurzaǵa ġıjaq beriwi, ekewi de gúreske kelisim beriwi sıyaqlı kórinisler tásirli súwretlengen. Bul jerde Qaypan quyañqıday kórinedi. Ol Gúlmurzadan óshin usı jol menen almaqshı boladı. Nurlıbay sırttan qaraǵanda juwas, hesh nǎrse menen isi joq, apiwayı baladay kóringenini menen, ondaǵı aqıllılıq basqa balalarda onsha jetispeydi. Onıń gúreske qumarlıǵı, gúres usılların biliwi, onı gúreste qollanıw sheberligi basqa balalarda kórinbeydi. Onıń gúrestegi shaqqanlıǵı, ózinen ádewir uzın Gúlmurza menen gúrestegi batırılıǵı basqa balalardı hayran qaldırdı.

Sebebi, bir jaǵınan Nurlıbaydın boyı Gúlmurzanın boyınan ádewir kelte edi. Sonlıqtan bolsa kerek kópshilik balalar onı ayap «halm bitgende jaqsı bolar edi» degen ġapler aytıla basladı. Buǵan Gúlmurzada qapeliñde qun tólep qalmayın dep mısqılladı. Nurlıbay aytqanınan qayıtpadı. Ol pañqıldaq Gúlmurza menen gúresti, birese tóbelesti. Aqırı onı jeńgen edi. Balalar onıń bul shaqqanlıǵına hayran qalǵan boldı. Nurlıbay obrazı gúrriñde sheber ashılǵan. Ol kishipeciyil, adamgershilikli, keñpeyilli, doslarına sadıq bala. Máselen, taza konkiy satıp alǵan dostı onnan bul zattan qalay paydalanıw kerekligin sorǵanda, ol jalıqpastan úyretti. Qaypan qızǵanshaq bala. Ol Nurhbayǵa kóp zıyanın tiygizdi. Onıń konkiyin alıp qoydı. Basqa balalardı konkiydi bermedi. Al, Nurhbayda bunday qásiyetler joq edi. Bırqulla doslarına, jası úlkenlerge kishipeciyillik penen qatnas jasap basqa balalardı úlgi kórsetti. Hátteki, Qaypan da ondaǵı adamgershilik qásiyetlerine tǎn alıp, onnan keshirim soradı. Solay etip, óziniń usınday jaqsı qásiyetleri menen dosları aldında úlken abırayǵa eristi. Gúrriñdegi qaharman obrazları monolog, diolog, peyzaj, portret, súwretlew quralları menen isenimli ashılǵan. Bul dóretpе gárezsizlik dáwirdegi jaslardı da kishipeciyillike, adamgershilikke tarbiyalaydı.

Jazıwshınıñ «Qıs qattı kelgen jılı» gürriñiniñ syjeti tiykarınan peyzajlıq usılda súwretlengen. Onda qıs ayınıñ kórinisi, usı ayda sharwa ushın bolǵan qıyınshılıqlardıń belgileri, adamlardıń tirishilik etiwi, olar arasındǵı qarım-qatnaslar, oqıw orınlarında ushırasqan qıyınshılıqlar, mekteplerde klass jayların jılıtıw ushın ot jaǵılıwı, tońıp kelgen balalardıń úshewden gezeklesip jılınıp alıwı usaqan kórinisler tásirli bayanlangan. Qaraqalpaqstan sharayatında qıs ayı geyde qattı suwıq bolıp kelse, geyde jıllı bolıp keledi. Jazıwshı qıs ayınıñ qaharlı kórinislerin mısallar menen tásirli súwretley alǵan. Dóretpede Hákimniyaz degen balanıń is-háreketleri arqalı waqıyalar ǵa rawajlamp, ǵa shiyilenisip baradı. Qıs ayındǵı kórinis awıl turmısınan alınıp bayanlangan. Onda adamlardıń qıs ayında jabır kóriwi, XX ásirdiń 60-jıllarındǵı mekteplerde oqıwdıń qıyınshılıqları, klass jaylarınń suwıqlıǵı, oqıw xanalarınıń hádden tis suwıq bolıwı, oqıw-tárbiya jumıslarında ushırasıp atırǵan qıyınshılıqları kórkem poetikalıq til menen súwretlengen. Ásirese, sol dáwirdegi oqıwshılardıń bilim alıwı bılayınsha berilgen:

«Sırdanday dalǵa qaraǵanda ebin-jorıq murın jılıtqanı bolmasa, mekteptiń daliziniń suwıǵı bas suqqan boyda betine uradı. Bir jaqsı jeri, bul kárada betińdi qarıp ashıtıp sala beretuǵın ashshı samal joq. Klass aynalarınan sırt kórinbeydi., bir eli qırawdıń jaqın arada erip ketip, aynanı tutqannan qutqarajaq túri joq. Kesek peshke qızıl jıńǵıl shawılmastan qalay bolsa solay dástelep tıǵıladı. Qar jabısqan ızǵarı aq kóbik shıǵarıp zorga alıssa, quwraqları pıshırlap janıp, qaptıń keń bawırın qızıl jalınǵa toltıradı, al janıp pitkeni barmaqtaıdan bólinip shoqqa aynaladı. Muǵallım taxtayǵa jazdırıp yamasa esap shıǵarıp sabaq ótip atırǵanda, óz bettegi kesek peshte ot gúrlep janıp atadı. Biraq kesheden beri ot jaǵılmaǵan klass ishi hıp zamatta átshek shaqırıp ısıp ketpeydi. Jolda júrip kiyatırǵan ayagımız ólematı tońbaydı, al juqa ústi basımız ótip ketedi.»¹ Jazıwshı sol dáwirdegi qıs ayın insanladıń ómir tirishiligi menen birge súwretlegen. Sóz sheberiniń súwretlegenindey qıs ayınıń qattı kelgeni isenimli táriyplengen. Ásirese, oqıw sistemasında, mekteplerde, oqıw orınlarında jılıtıw orayları bolmawına baylamslı qıs aylarında klasslarda erkin oqıw múmkin emes edi.

Jazıwshınıń súwretlegen kórinisleri ashıq haqıyqatlıq edi. Birinshiden, oqıw orınlarında tazalıq hám zaman talabına ılayıq jılıtıw úskeneleri bolmadı. Ekinshiden, sol dáwirdiń basshıları bunday ádetlerge kónligip qalsa kerek. Al, búgingi ǵárezsizlik dáwirdegi jaslar ushın bul

¹ Атажанов Ә. Жийде жегің келе ме?. Түрриндер. Нөкіс, «Қарақалпақстан». 1997, 74-бет.

körinisler ersi hām qızıqlı köriniwi mümkin. Jāne de, usı dōretpeden üzindi keltirip öteyik: «Sabaq ötip atırğan muğallım sonnan toñğanımızdı hayqaydı da, oshaq basına sıyğanday qılıp úshewden jılınıp alıwǵa gezek penen jiberip turadı. Etikti sheship taslaymızda qıp-qızıl ayaǵımızdı sırtqa shalǵıp shıǵıp atırğan jalınǵa tutıp qızdıramız, ot basında girttay otırsaқта tula boyımızǵa ıssı darıydı. Jāne, taǵı otıra bermege basqalarǵa gezek jetiwi kerek. Sonıń ushın biz shılǵawımızdı ısıtıp ayaǵımızǵa qabatlap oraymızda, sherim etigimizge suǵamız. Bunnan keyin qonıraw shalınıp tānepiste bosatqannan suwıqqa shıdawǵa boladı. Usılayınsha gezek penen úsh-úshten bólinip jılınıp alamız. Biraq ishıne muzqatqan mıyız dāwetke ushlıǵımızdı basıp alıp, dāpterге taxtaydaǵı sózdi jazıp almaqtan, esap shıǵarıp otırmastan beri ketpeymiz, sebebi, sabaqqa ıqlasımız barlıǵınan bālent jāne muğallım suwıq eken dep sabaqtan jenillik bermeydi.»¹ Bul körinis arqalı jazıwshı tubalawshılıq jıllardaǵı oqıw-tárbiya jumıslarının sapası, oqıw xanalarının jaǵdayı haqqında keń súwretlep bergen.

Ábdimurat Atajanovtıń prozasında kózge taslanatıǵın nārese bul balalar ómirindegi morallıq, etikalıq máseleler hām jámiyetlik-socialıq hádiyselerdiń ideya-tematikalıq jobada kóteriliwi bolıp esaplanadı. Jazıwshı kóbirek usı tematikalıq baǵdardı bas dıqqat orınǵa qoyıp, hāzirgi zaman prozasının mazmunında sáwlelendirip atırǵanlıǵı bayqaladı. Kórkem shıǵarmanı tallawda onıń syujeti, kompoziciyası, qaharman obrazının jasalıw usıllarına qaray bahalaymız. Sol sıyaqlı qaharman obrazının ashılıwında monolog hām dialogtıń ornı úlken. Onıń prozasında dialog hām monolog ónimli isletilgen.

Jazıwshının «Jıyde jegin kele me» gúrrińler toplamı ġárezsizlik dáwirde jazılǵan qunlı dóretpelerdiń biri. Onda dáwir shınlıǵı, balalardıń psixologiyası, xalıqtıń jasaw jaǵdayları bayanlanǵan. Bul dóretpelerde qaharman obrazları arqalı shıǵarmanıń syujeti ashılıp baradı. Onıń prozasında hár qıylı temalar berilip bir syujetke biriktirilgen. Gúrrińlerdiń syujetin ashıp beriwde kóp usıllardı paydalanılǵan. Dóretpeler qızıqlı waqıyalarǵa qurılǵan. Bul óz-ara sóylesiwde qaharmannıń ishki ruwxıy halatı, ondaǵı adamgershilik qásiyetleri kórine baslaydı. Ábdimurat Atajanov prozasının tematikası hām ideyası qısqa syujetlik baǵdardaǵı waqıyalarǵa qurılǵanı kórinedi. Bul jazıwshının sheberliginen hām kóp izleniwshiliginen esaplanadı.

¹ Атажанов Ә. Жийде жегін келе ме?. Гүрриндер. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1997, 74-бет.

Belgili ádebiyatshılar J.Narimbetov¹, Z.Nasurlaeva², Á.Qojıqbaev³, S.Bahadırova⁴lardıń ilimiy miynetlerinde prozalıq shıǵarmalardı tallawǵa baylanıslı syujet, qaharman obrazı hám xarakterge baylanıslı, olardıń janrlıq táreplerine teoriyalıq maǵlıwmatlar, pikirler bildirilgen. Akademik M.Nurmuhamedovtıń miynetinde: “Turmıslıq fakt, waqıyalardıń real qatnasıwshıları ocherktiń tiykarın quraydı”⁵- dep ocherk jazıwdıń talaplarına, rawajlanıw baǵdarına orınlı kórsetpe bere alǵan. Usı kózqarastan qaraǵanımda jazıwshı gúrriń hám ocherkleri arqalı jaslardıń psixologiyasın, xarakterin, turmısqa kózqarasın, ómirge túsiniǵın keńnen ashıp beredi. Onıń prozasında janrlıq ózgesheliklerin anıqlawǵa boladı. «Obrazlı pikirlew barlıqta janlı baqlawdan, seziwden baslanadı hám salıstırıw nátiyjesinde tuwılatuǵın jańdan-jańa sezimler hám qalıplesip, rawajlanıp baratúǵın ideyalar, pikirlerdiń sheksiz aǵımınan ibarat boladı»⁶

Qaraqalpaq ádebiyatında ocherk janrı ádewir jetiliske janrlardıń biri. Belgili jazıwshılardan K.Smamutov, Á.Atajanov, K.Allambergenov, Q.Jumanıyazov, O.Ábdiraxmanov, B.Ernazarov, A.Ábdiev, H.Ótemuratova h.t.b. sóz sheberleriniń dóretiushiliginde bul janrı boyınsha birqansha dóretpeler payda bolıp, ádebiyatımızdı janrlıq jaqtan rawajlanıwına salmaqılı úles boldı.

Usılardan Á.Atajanovtıń jazǵan ocherkleri kitap oqıwshılarınan diydinen shıqtı. Jazıwshınıń «Janıma jaqın adamlar» atamasındaǵı ocherkler toplamında elge, xalıqqa, jámiyetlik ómirge xızmet kórsetken adamlardıń tulǵaları sawlelengen. Toplamda berilgen «Janıma jaqın adamlar» ocherkinde óziniń dóretiushilik islerine, keleshek jumısları haqqında pikir bildiredi. «Ustazlıqtıń altın dáwiri» ocherkinde belgili alım, professor T.Izimbetovtıń pedagogikalıq jumısları tuwralı óziniń tereń ideyalı pikirlerin aytıp ótedi. Onıń ilimdi rawajlandırıwǵa qosqan úlesi, studentlerdi oqıtıwdıǵı ózine tán sheberlikleri, mudamı haqıyqatın

¹ Нарымбетов Ж. Жаңа эстетикалық шеклерге қарай. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1985.

² Насурлаева З. Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе. Нукус. «Қарақалпақстан», 1984.

³ Қожықбаев Ә. Қарақалпақ романы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1978.

⁴ Бахадырова С. Роман ҳәм дәуир. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1978. Бахадырова С. Гүрриң жанрының гейпара өзгешеликleri. «Вестник ККФанУзССР», 1970 № 1. Бүгінги гүрриңлеримиз ҳақында –Қарақалпақ әдебияты мәселелери, I топиам. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1975, 159-177-бет.

⁵ Нурмухамедов М. Нурмухамедов М. Шығармалары. II том, Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1985, 121-бет.

⁶ Худайбердиев Е. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, 2003, 47-6

täreptarı bolğan insan, studentlerdi ädil bahalaytuğın haqıyqıy pedagog bolğanlığın ülken maqtanış penen täriyipleydi. Belgili alım T.Izimbetovtiñ zamanlasları bolğan akademik Abatbay Dawletov, R.Tilewov, B.Orimbetov, R.Esemuratova, köp jıllar birge islesken kásiplesi professor Baxtiyar Äbdikamalovlardıñ ustaz haqqında bildirgen pikirlerin ocherkke durıs keltirip, dóretpeniñ mazmunın ädewir tereñletken.

Jáne bir «Bilimlendiriw tarawınıñ shınarı» ocherkinde belgili pedagog, Qaraqalpaqstan xalıq muğallımı Pirnazar Allashevtiñ pidákerlik miynet jolına baha beredi. Onıñ respublikalıq muğallimlerdi qayta tayarlawda islegen pedagogikalıq miynetlerin bahalap, qaraqalpaq tili hám ädebiyatı muğallimlerin oqıtıp, olardıñ bilimin jetilistirip, nókisli Qaljan Qalbaeva, shımbaylı Qonısbay Yusupovlardı «Ağla muğallım» tañlawına qatnastırıp, bul muğallimlerdiñ sol tañlawda jeñimpaz bolıwına sebepshi bolğanlığın atap ótedi. P.Allashev birneshe metodikalıq miynetlerdiñ, ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde ótiletuğın qaraqalpaq ädebiyatı bağdarlamasınıñ hám sabaqlıqlardıñ avtorı bolğanlğı tilge alınadı.

Jazıwshınıñ «Yadta saqlap» ocherkinde Aysha Áshirbekovanıñ pedagogikalıq dóretiwshilik islerine toqtap, bilimlendiriw tarawına qosqan úlesin sóz etedi. «Xalıq ushın ayanbağan azamat» ocherkinde Pirmambetov Turımbettiñ ákesi Pirimbet Tóreevtiñ 1937-jılları xalıq dushpanı bolıp atılıp ketiwi, soñ 1957-jılı 22-avgustta ólgennen keyin aqlanıp shıqqanlığı, 20 - jılday «xalıq dushpanı» bolğanlğı aǵayın-tuwısqanları, bala-shaǵası ushın ülken ruwxıy jaqtan joǵaltıw bolğanlğın tásirli täriyiplegen. Onıñ «Miynettiñ arqasında» ocherkinde pedagog Qayıpbergen Jabbarbergenovtiñ ómiri hám dóretiwshilik miyneti tuwralı keñ túrde toqtap, onıñ geografiya, ekonomika tarawlarında birqansha miynet jazǵanlığı hám kópshilik pedagoglarga dóretiwshilik miyneti menen úlgi bolğanlğı súwretlengen.

Al, «İlim jolındaǵı jemisli jıllar» ocherki Orınbay Asamatdinovtiñ pedagogikalıq hám ilimiy miynetlerine arnalıp, onıñ jetiskenlikleri faktler menen täriyiplengen. Jáne de «Doktorlıq dárejege jetti» ocherki respublikaga belgili pedagog, jazıwshı Jańabay Äbdireymovtiñ dóretiwshilik miynetlerine arnalıp, onıñ bilimlendiriw tarawına qosqan jemisli miynetlerin ülken maqtanış penen súwretlegen. «Mashaqatı da, raháti de bar» ocherkinde Uzaqbay Ótenovtiñ miynet jolına arnalıp, onıñ

islegen pidäkerlik miyneti joqarı bahalanıp, xalıq xızmetinde jürgen shın azamat sıpatında täreiplengen.¹

«Qädirdan kásipleslerim» ocherkinde B.Ubaydullaevtıń dóretiwshilik jumıslarına sıpatlama berip, qálemi ótkir junalist bolğanlıǵı, hárbir dóretpesin mazmunh hám tereń ideyaǵa qura biletuǵın talant iyesiniń jurnalistika tarawına qosqan úlesin, birneshe jıllar baspa sózde redaktor bolğanlıǵı, onıń redaktorlıǵında shıqqan sabaqlıqlardıń qátesiz hám sapalı shıqqanı haqqında maǵlıwmatlar beredi. Onıń «Kókiregi keń, kewili dárya» ocherki «Jetkinshek» gazetasında kóp jıllar xabarshı bolıp islegen, óziniń qızıqlı maqalaları menen oqıwshılar diydinen shıqqan talant iyesi U.Seydullaevtıń dóretiwshiligine arnalǵan.

Sonday-aq awıl xojalıq jumıslarında xalıq ushın miynet islegen qaharman hadal diyxan Jumabay Álimbetovtıń qaharmanlıq hám pidäkerlik miynetleri haqqında «İsmi eldiń esinde» ocherkinde keń túrde täreiplengen. Jazıwshınıń «İsi de, tárbiyası da úlgili ana» ocherki basqa dóretpeleri menen salıstırǵanda ádewir ózgeshelenip turadı. Birinshiden, bul ocherkte ápiwayı miynet adamı Jaqsıǵıldıń xalıq arasın aralap júrip, úyme-úy kirip tazalıq hám densawlıq haqqında qızıqlı ángimleri súwretlense, ekinshiden, onıń kóp jıllar miyirbiyke bolıp, islegen hadal xızmeti tásirli súwretlengen. Sóz zergeriniń ilim hám tárbiya haqqında jazılǵan ocherkleri oqıwshılardı ózine kórkemligi hám tárbiyalıq jaǵınan tartıp turadı.

Usınday maqalalardıń biri «Jas júlingan japıraq» ocherk bolıp, onda qaraqalpaq ádebiyattamıw iliminiń rawajlanıwına úles qosqan talantlı alım Qalmurza Muratbaevtıń ómiri hám dóretiwshiligi keń túrde jazıwshı tárepinen täreiplengen. Alımınıń qaraqalpaq ádebiyattamıw iliminde qosıq teoriyası bolǵan jazǵan ilimiy maqalaları hám izertlew jumısları ğárezsizlik dáwirde de óz áhmiyetin joyıtpaǵanı, onıń miynetlerinen elege shekem qaraqalpaq poeziyasın izertlewshiler óz miynetlerinde siltemeler keltirip, pikirlerin rawajlandırıp atırǵanı tuwralı súwretlemeler kitap oqıwshılarına úlken qızıǵıwshılıq baǵıshlaydı. Jazıwshınıń «Ana tárbiyasında jetilip, áke jolın tańladı» ocherkinde belgili talant iyesi Klim Nazbergenovtıń jurnalistika tarawındaǵı pidäkerlik miynetleri isenimli misallar menen dálillenip kórsetilgen. Onıń «Hesh qashan ókinbeydi» maqalasında Aytbay Orazbaevtıń ómiri hám miynet jolı qızıqlı faktler menen bayanlangan. Oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın ózine tartatuǵın ocherkleriniń biri Bazarbay Esbosinovtıń ómiri hám miynet jolına

¹¹ Юсупов К.А. Эбдимурат Атажановтың дәретіушилик устаханасы. «Эмиударья» журналы, №5. 2018, 68-75.

arnalğan «İsenim» dōretpesi bolıp, onda bas shıpkardıń emlewxfananın bir bólimin basqarıp, xalıq ushın islegen xızmetleri, densawlıqtı saqlaw boyınsha pidákerlik miynetleri, hadallığı menen xalıqqa unağanı, onıń mashaqatlı miynet jolı haqqında súwretlemeler anıq faktler menen berilgen. Jáne de shıpkakerler turmısına arnalğan «Hám shıpkaker, hám ustaz» ocherkinde Tólegen Mádiyarovtıń ómiri hám miynet jolındaǵı qıyınshılıqları, pidákerlik miynetleri, xalıq arasındǵı abırayı qızıqlı faktler menen súwretlengen.

Bilimlendiriw tarawına ádewir úles qosıp kiyatırǵan ilimpaz hám ataqlı pedagog Perdebay Shılmanovtıń ómiri hám miynet jolına arnalğan ocherki «Shılmanovtıń shıńı» dep atalıp, onda alımnıń studentler tárbiyasındaǵı miynetli jemisleri, lekciya ótiwdegi sheberlikleri, jazǵan ilimiy maqalalarında oy-pikirdiń tereńligi haqqında pikirler ayılǵan. «Talaydıń táǵdirin sheshken» degen dōretpesinde Aytmurat Baltamuratovtıń ómiri hám miynet jolı qızıqlı turmıslıq waqıyalar menen baylanıslı ashılǵan. Jáne de onıń mektep muǵallımı bolıp bala tárbiyasına qosqan úlesi maqtanış etiledi, ekinshiden, dōretiwshı muǵallım sıpatında «Bórshıtaw», «Náwbáhardıń quyashı», «Jazıyranınıń jolları» poetikalıq toplamların dōretkenligi, bul dōretpeler kitap oqıwshıları ushın qızıqlı ekenligi jazıwshı tárepinen jaqsı súwretlengen. «Ómiri bosqa ótpegen» ocherkinde Ayapbergen Qalilaevtıń pedagogikalıq jumısları turmıslıq waqıyalar menen baylanıslı ashıp berilgen.

Qaraqalpaq til bilimine úles qosqan belgili alım Uzaqbergen Embergenovtıń pedagogikalıq hám ilimiy miynetleri «Tilshiniń til ilimindegi tabısı» dōretpesinde keń tallawǵa alınıp, onda til ilimine qosqan miyneti joqarı bahalanadı. Solay etip, alımnıń jarqın tulǵası kórkem til menen bayanlangan. Jazıwshınıń «Miynetiniń ataqqa arızıdı, Arzayım» ocherkinde Qaraqalpaqstan xalıq muǵallımı Arzayım Niyetullaevanın pedagogikalıq jumıslarındaǵı jetiskenlikleri maqtanış etiledi.

Qaraqalpaqstan Respublikasında bilimlendiriw tarawında óziniń pedagogikalıq sheberlikleri menen ayırıqsha kózge túsken xalıq muǵallımı Rısgúl Usnatdinovanıń pedagogikalıq islerine arnalğan «Birdeyine birinshi» dōretpesi qızıqlı hám poetikalıq til menen tásirli jazılǵan. «Muǵallımniń baxtı, ata-ana algısı» ocherkinde qaraqalpaq tili hám ádebiyat muǵallımı Orazgúl Orazımbetovanıń pedagogikalıq islerindegi jetiskenlikler súwretlengen. Jazıwshınıń «Oqıwı da joq kásiptiń mamanı» ocherkinde respublikaǵa belgili jurnalist, dilwar apamız Muslıma Ábdinayımova arnalıp, onıń radio esittiriwde islegen

köp jıllıq mashaqatlı jumısı, turmıslıq waqıyalar menen baylanıslı miynet jolındaǵı tabısları tuwralı sóz etiledi.

Belgili jazıwshı Ábdimurat Atajanovtıń hárbir ocherki qızıqlı hám isenimli turmıslıq faktlerge bay. Onıń dóretiwshilik sheberligin basqa jazıwshılar menen salıstırǵanda ádewir ózgeshelenip turadı. Birinshiden, jazıwshınıń ocherkleri de gúrrińleri sıyaqlı kórkem penen jazılǵan. Qaharmannıń ishki sezimlerin ashıp beriwde kópshilik waqıtta anıq turmıslıq faktlerge súyenedi. Ekinshiden, ondaǵı sezimtalıq, talapshanlıq qásiyetler basqa jazıwshılar menen salıstırǵanda ózgeshelenip turadı. Sebebi, ocherk jazıwdaǵı jazıwshılıq talantı ayrıqsha kózge taslanıp, súwretlep atırǵan qaharmannıń tárbıyalıq táreplerine dıqqat awdaradı.

Solay etip, olardıń miynet jolın turmıslıq waqıyalar menen baylanıstırıp, súwretlenip atırǵan qaharmannıń miynet súygishligi, adamgershilik qásiyetleri kásipleri menen qarım-qatnası arqalı ashılıp baradı. Jáne de hár bir dóretpesin jıynaqlı hám qısqa syujetke jámlep, tiykargı ideya arqalı qaharmannıń jámiyettegi ornın xalıqqa islep atırǵan hadal hám pidákerlik miyneti menen bahalaydı. Jáne de ondaǵı jazıwshılıq sheberliginiń biri ocherktegi waqıyalargá fantaziyalıq súwretlewden paylanbaydı. Dóretpede berilgen qaharman obrazın jaratıwda ómirdegi kórinisti sol turısında berip, qaharman tulǵasın ashıwda peyzaj, monolog, dialog, súwretlew qurallarınan ónimli paydala aladı.

Ábdimurat Atajanovtıń «Talent tulparın minip...» maqalalar toplamı «Bilim» baspasınan 2012-jılı kóp nusqada járiyalanıp, kitap oqıwshılarınıń dıqqatın ózine qarattı. Onda «Gúrriń tuwralı gúrriń», «Jazıwshılarımız qarızdar», «Shıǵarma jekke adamnıń jekke miyneti», «Kim kimgе de xoshamet kerek», «Shıǵarmanıń turmıs shejiresi», «Miynet bahalanıwı menen jarasıqlı», «Jaslardıń jan ashırı» h.t.b. sın maqalaları, eske túsiriwleri berilgen. Hárbir maqalası belgili tıyanaqlı pikirlerge qurılıp, hár qıylı temalar boyınsha pikirler júrgizilgen. Onıń «Talent tulparın minip...» maqalasında jas talant iyeleriniń shıǵarmaların tallap, bul avtorlardıń arasında G.Tursınova, H.Ótemuratova, D.Sherniyazovalardıń jazǵan gúrrińleri kórkemlik jaqtan ádewir tásirli jazılǵan bolıp, dóretpelerinde estetikalıq talǵamlardı ashıp bergenligi, qızlar arasınan shıqqan belgili jazıwshılar bolǵanlıǵı maqtanısh etiledi. Ayırım avtorlardıń kórkem dóretpeleri talapqa juwap bermeytuǵınlıǵı, ideyalıq-kórkemlik jaqtan sayız ekenligi mısallar menen dálillenip ótiledi. Maqalada belgili jazıwshılardıń pikirleri keltirgen. Máselen,

«Талант өз миynetiңdi (shıgarmanı) súyip, súysinip islew arqalı ósedi» (M.Gorkiy), «Barmagıń sinaman degenshe jazıń» (A.P.Chexov), «Haslında jazıwshı bolıp jaralmaydı, jazıwshı bolıp tuwıladı» (qazaq jazıwshısı Oralxan Bokeeva) usaqan jazıwshılardıń talant haqqında berilgen danalıq pikirleri maqalaga tereń oy bağıshlagan, maqalanıń tereńlestirgen. Jáne de maqalada júdá áhmiyetli teoriyalıq máselelerdi qozgagan. Onıń «Gúrriń tuwralı gúrriń» maqalası dóretiwshilerdiń sheberligi haqqında pikir júrgizilip, epikalıq janrdıń kishi túri gúrrińdi jazıwdıń mashaqatları, sheberligi, stillik ózgeshelikleri haqqında paydalı pikirlerin bildiredi. Máselen, «Haqıyqatında da, shıgarma jazıwdıń ózi de bir «mashaqat». Jaza qoyayın dep qanshama qulshınıp stoldan basırdı kótermey qulshınıp jatsañda, «ilham tolğagı» ózindi ogırı qıynalmasa, hesh narse óndire almaysañ. Bolmasa mázi áweregershilik bolıp shıgadı.

Al, jaza qoyğan waqıtta da, meyl soq bolıp jargan dóretpeń solgın, jasalma, tásirsiz bolıp dóreydi. Aqırı hár qanday shıgarma oqıgan adamda sezim tuwdırmasa, kewildi eljiretip tereń oyğa batırmasa, onıń qunı kem, ayaq ahsı tómen bolğan»¹. Solay etip, jazıwshıdıń pikirinshe, hár bir dóretpe, hár bir gúrriń pisip, tereń mazmunga iye bolıp, tereń ideyaga qurılıwı kerek dep gúrriń jazıwdıń wazıypasın durıs belgilep beredi. Onıń bul pikirleri jas jazıwshılar ushın jol joba boladı hám orınlı ayılğan pikir bolıp tabıladı.²

Maqala avtorı birneshe jazıwshılardıń kórkem dóretpelerin singa aladı. Máselen, Oser Qulimbetovtıń «Men de narazı edim», A.Saatovtıń «Tuńghış muhabbetim», T.Xalmuratovamıń «Birinshi muhabbetim», B.Áwezbergenovtıń «Sulıw qız», G.Nurekeshevtiń «Baxtım meniń», Ó.Nurimbetovanıń «Júrek seziminiń ushırasıw», P.Dáwletmuratovanıń «Ókinishli tağdirler» qusagan avtorlardıń gúrrińleri qatań singa alınıp, ondağı sheberliktiń jetispewshiligi, ayanishlı awhal ekenligi mısallar menen dálillep kórsetilgen. Ásirese, bul gúrrińlerde muhabbat teması súwretlenip, qoyılğan ideyanıń sayızlıgı, kórkem shıgarma talaplarına juwap bermeytuğınlıgı, jigittiń qızdan aldanıwı, qaharman obrazınıń tolıq ashılmay qalıwı qusagan máseleler singa alınadı. Usı maqalada

¹ Обдимураг Атажанов. «Талант тулиарын минип...» (Макалалар топламы). Нокис, «Билим», 2012, 7-бет.

² Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде А.Атажановтың прозасын үйрениу. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам. искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция, стр. 443-448.

birinshiden, jas qalemkeshler ushın jol joba bolsa, bağdar, kemshiliklerdi seze biliwge úyretse, ekinshiden, jas qalemkeshlerdi miynet súygishlikke, kóp izleniwge, sheberlikke bağdarlaydı.

Onıń «Jaslıq» toplamı tuwralı» degen maqalasında toplamda berilgen 21 avtordıń shıǵarmalarına, avtorlardıń kórkem dóretpel jazıwdagı sheberlikleri, jetiskenlikleri, bazıbir kemshilikleri tuwralı sınıq pikirler bildirilip ótiledi. Máselen, toplamdagı «Qumır» atlı gúrrinde jaqsı tallap, ondagı temanı durıs tanlap, sezimtalıq, hadallıq, turaqlılıq ideyaların tereńlestirip, qaharman obrazın ashıp beriwdegi sheberligi misallar menen dálillenip kórsetiledi.

Jáne de usı toplamda berilgen K.Allambergenovtıń «Aq basqur» gúrrini tuwralı pikir bildirilip, ondagı jetiskenliklerdi, waqıyalar tásirli jazılǵanı, qısqa syujetke qurılǵanı, shıǵarmanı kitap oqıwshıları bas kótermeytuǵın dárejedegi waqıya joq ekenligi, biraq gúrrindegi ideyanıń tereńligi, oy-pikiri tereń hám obrazlı berilgeni haqqında unamlı pikir bildiredi. Máselen, avtor birden «basqur ele toqıla qoymaǵan edi», «basqur ele toqılıp atır» degen gápler menen shıǵarma jelisin elespesiz órbitip kete beredi. «Basqur bolsa piteyin tur edi. Bálki piter edi. Qaralı xat keldi oǵan» degen dóretpedegi detallıq qatarlar oqıwshını tereń oyǵa batıradı. Jazıwshınıń «basqur» sózi arqalı ómirge hár qıylı kóz qarastırın bildiredi. Toqılıp atırǵan basqurdıń túrli reńdegi jipleri de, perzentin kózi tórt bolıp kútken ananıń úmiti úzilip, qayǵı háziretke batqan ananıń ishki sezimleri ashıp beriledi. Usı arqalı jazıwshınıń ózine tán súwretlew stili berilgen.

Usı toplamdagı A.Axatovtıń «Bir jaqsılıq», Narjan Atabaevanıń «Sazlar sıyır» gúrrinleri de keńnen tallanıp, onda syujet jasawdagı jetiskenlikleri, qaharman obrazın ashıp beriwdegi kemshilikleri kórsetilgen. Bul toplamǵa berilgen J.Ábdireymovtıń «Biziń awıl» balası», A.Dáwletmuratovtıń «Ákeli jetim», J.Muratbaevtıń «Alma» gúrrinleri de tallanıp, bul dóretpelerdiń janrlıq tárepleriniń qate qurılǵanı, syujet qurıwdagı kemshilikleri misallar menen dálillep kórsetiledi. Máselen, «Ayırım gúrrinlerdi oqıp otır atırǵanda usı gúrrin be, ya ocherk pe dep sózsiz ekilenip qalasań. Mine, J.Ábdireymovtıń «Biziń awıl» balası» degen gúrrini de usınday. Durıs, avtor kópten berli jazıp júr. Hátte toplamda tayarladı. Al, mına gúrrini janr talabına, tábiyatına say emes. Nege? Awılǵa rus jigiti Vasiliy kele qoysın, jerdegi oyıl-bárentin ólshey qoysın, awıl balaları izinde awzın ashıp erip júre qoysın! Sonda ne bolptı? Endi oqıwshılar bunı nege jazıp atır, nege gúrrin dep aydar taqqan, bul ocherk qoy dese, avtor «yaq, bul gúrrin» dep talǵampaz

oqıwshılarga birim-birim túsindirip shıǵa ma? Jáne avtor gúrriń sońında «Vasiliy házirde awılǵa gidrotexnik bolıp islep júr» degen maǵlıwmat beredi. Al, endi gúrriń dep kór qáne? » (10-bet). Bul keltirilgen tájiriybeli jazıwshı Á.Atajanovtıń sın pikirleri oqıwshılardıń ocherk hám gúrriń janrları haqqında túsiniklerin, oyların biraz tolıqtıradı.

Solay etip, ol usı janrlardıń özgesheliklerin izlep kóredi. Degen menen bul pikirlerge tolıq qosılıwǵa bolmaydı. Sebebi, gúrrińniń janrlıq tárepine dıqqat awdarıp, onıń ideyalıq hám kórkemlik táreplerine de dıqqat awdarılıwı kerek edi. Bılayınsha qaraganda pikir bildiriwshi avtorǵa ókpelegen sıyaqlı kórnedi. Biraq, onıń J.Muratbaevtıń «Alma» gúrrińine bildirilgen pikiri estetikalıq talaplarga anıq juwap berip, sol gúrrińdegi qaharman obrazın ashıp beriwdegi sheberligi jetispey qalǵanın qatań sıǵa alıwı isenimli shıqqan. Jáne de Kewlimjay Pazılbekovtıń «Ashıqlar ansat qosılmaıdı» degen gúrrińge berilgen bahası orınlı. Ondaǵı syujet qurıwdagı, obraz jasawdagı usılların sıǵa alıp, gúrriń syujetindegi eki jastıń bir-birin súyiwi, eki jastıń muhabbatlıq keshirmeleri, olardıń arasına túsken shuǵıllar tuwralı waqıyalar súwretlengen. Biraq eki jastıń ansat ǵana tabısıp ketiwi haqqında pikir bildiriwshiniń pikiri: «Al, gúrrińdi dıqqatlı oqıp shıǵıp basımdı shayqadam hám kerisinshe «Bunday ashıqlar ansat qosıladı eken» degen tujirimlı pikirge kedim.»¹ Onıń bul pikirine tolıq qosılıwǵa bolmaydı. Gúrrińde waqıyalar ıqsham hám tásirli berilgeni anıq.

Abdimurat Atajanov «Jaslıq» toplamındaǵı kórkem dóretpelerge tájiriybeli jazıwshı sıpatında óziniń paydalı pikir hám másláhátlerin jas jazıwshılarga usınıp, olardıń dóretpelerine tóreli pikirlerin bildirip, gúrrińlerin durıs bahalay alǵan. Maqala usı tárepleri menen úlken áhmiyetke iye. Jáne bir maqalası «Jazıwshılamız qarızdar» dep atalıp, onda 1988-jılı «Ámiwdárya» jurnalında járiyalanǵan prozalıq shıǵarmalarga baha berilgen. Bul sholıw maqalada A.Axmedovtıń «Alısıw», G.Tursınovanıń «Súlde», A.Bekimbetovtıń «Izler» povestlerindegi syujet qurıw, qaharman obrazın jaratıw máseleleri izerlenip, ayırım gúrrińlerdiń ıqshamlıǵına sın pikir ayılǵan. A.Ábdievtiń «Eren Sáhiy» povesti basqa dóretpelerge salıstırǵanda syujet qurıw sheberligi menen özgeshelenip turǵanlıǵı, jazıwshılıq stillik özgeshelikleri menen ajırılıp turǵanlıǵın atap ótedi. Shıǵarmaǵa tiykar bolǵan waqıyalar turmıslıq keshirmeleri qıyalıy sıyaqlı seziledi. Jáne de

¹ Абдимурат Атажанов. «Талант тулпарын минин...» (Мақалалар топламы), Ноқис, «Билим», 2012, 11-бет

güñgirtligi basım, birden dóretpenin mazmunın túsiniń alıwǵa qıyınshılıq tuwdıratuǵın atap ótedi.

A.Bekimbetovtıń «Izler» povestine joqarı baha beredi. Sonday-aq K.Smamutov, M.Nızanov, S.Jumaǵulov, O.Sátbaev, D.Esbergenovlerdiń gúrrinlerine sın pikirlerin bildirip, olardıń gúrrinlerinde qaharman obrazın jasawdaǵı sheberliklerine dıqqat awdargan. Máselen, M.Nızanovtıń «Para» povestiniń aktual temaqǵa qurılǵanın, tubalawshılıq jıllardaǵı unamsız illetlerdi ashkaralap beredi, degen pikirleri durıs ayılǵan.

A.Atajanovtıń sın maqalaları jas jazıwshılar ushın ádewir tárbiya hám dóretiwshilik jumılarına baǵdar bolǵanlıǵın atap ótsek boladı. Óytkeni, onıń hárbir sın maqalası belgili bir máselege qurılıp, óz tájiriybesinde kórip júrgen kemshiliklerdi maqalalarına sindire alǵan. Pikir bildiriwshiniń sholıw hám sın maqalaları ádebiyattanıw ilimi ushın azda bolsa qosılǵan úles esaplanadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, Abdimurat Atajanovtıń prozalıq shıǵarmaları – bul ǵárezsizlik jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında syujet qurıw, qaharman obrazı hám xarakterlerin ashıp beriwdegi zamanagóy talaplarga qaray kóteriliw jolındaǵı jańa basqısh boldı. Solay etip, belgili jazıwshınıń kórkem dóretpeleri ǵárezsizlik dáwirdegi jaslardı ulıwma insaniylik, ádep-ikramlılıq, estetikalıq sezimlerge tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye. Sebebi, sóz sheberiniń gúrrinleri, ocherkleri qısqa syujetke qurılıp, nátiyjede oqıwshılar onıń dóretpelerin qızıǵıp oqıwdı, olardıń til baylıǵın rawajlandırıwǵa salmaqılı úles qosadı. Ásirese, jazıwshınıń ocherkleri ǵárezsizlik dáwirdegi jaslardı watanǵa hám miynet súyiwshilikke, adamgershilikke, kishipeyillilikke, ádep-ikramlılıqqa, keńpeyillilikke, pıdaylılıqqa, hadallıqqa, haq kewillikke, hújdanlı insan etip tárbiyalaydı.

Ábdimurat Atajanovtıń prozasında qaharman xarakterin jaratıw sheberligi dıqqat awdaramız. Hárbir jazıwshı kórkem obraz arqalı dúnyanı anılaydı, ózi anıǵan túsinikti hám óziniń anılap atırǵan nársege emociionallıq múnásibetin sawlelendiredi. Belgili alimlar M.Nurmuhamedov¹, Z.Nasurlaeva², Q.Kamalov³lardıń ilimiy miynetlerinde prozalıq shıǵarmalardı tallaw, qaharman obrazı hám

¹ Нурмухамедов М. Нурмухаммедов М. Шығармалары. II том, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1985.

²Насурлаева З. Проблема типа и характера в современной каракалпакской прозе. Нукус. «Қарақалпақстан», 1984.

³ Камалов Қ. Қарақалпақ повести. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.

xarakterin jaratıw sheberligine baylanıslı teoriyalıq pikirler bildirilgen. Adebıyatta jazıwshılar obraz arqalı tek ǵana jámıyetlik rawajlanıwdıń ortaǵ bolǵan baslı belgilerin sawlelendırıp qoymastan, shıǵarmadıǵa qatnasıwshı qaharmanlardıń jeke minez-qulıq belgilerin de ashıp beredi hám sol sebepli ol adebiyattadıǵı «qaharman» túsiniǵı menen tıǵız baylanıslı. Demek, belgili alımlarımız M.Nurmuhametov, S.Axmetov, Q.Kamalov, Q.Jarimbetov, Q.Orazımbetov hám taǵı basqalardıń pikirlerin basshılıqqa alıp obraz terminin insaǵa qollanıwına qarap, onı tómendegishe táriyiplew múmkin:

Jazıwshınıń baqlawları tiykarında payda bolǵan, omń fantazıyası nátiyjesinde dóregen, belgili bir ideyanı tasıwshı insan ómiriniń konkret hám ulıwmalasqan kórinisi obraz dep ataladı. Eger de burın kópshilik adebiyatshı-ilimpazlar tárepinen obrazlar jazıwshınıń estetikalıq idealına sáykes keliwi yaki sáykes kelmewine baylanıslı shártli túrde ekige: unamlı hám unamsız obrazlar dep bólinip júrgen bolsa, házir bul atamalardıń ilimde hám kórkem adebiyatta mánisiniń tarayıp baratırǵanlıǵın kóremiz. Sebebi turmıstıń ózinde de erteklerdeǵidey súlten aq, suwdan taza adamlardı tabıw qıyın. Sonlıqtan da biz obrazlardı shıǵarmada tutqan ornı hám wazıypasına qarap adebiyattamwda túrlishe: personaj, bas qaharman, ekinshi dárejeli qaharman, xarakter, tip sıyaqlı terminler menen ataladı.

Kórkem shıǵarmadaǵı obrazlar óziniń shıǵarmadaǵı ornı hám atqaratuǵın wazıypasına qarap, eki túrli boladı. Eger personaj shıǵarma waqıyalarınınıń orayında turıp, syujet waqıyaların hárezetke keltirse, shıǵarma konfliktiniń sheshiliwinde jetekshi ról oynasa, jazıwshınıń alǵa qoyǵan ideyasın ashıp bere alsa, bunday personaj shıǵarmanıń bas qaharmanı bolıp esaplanadı. Kóp jaǵdaylarda kórkem shıǵarma orayında bir emes, bir-biri menen teń wazıypanı atqaratuǵın bir neshshe obrazlar turadı. Bunday obrazlardıń hár qaysısı bas qaharman bolıp esaplanı beredi. Eger personaj kórkem shıǵarmanıń orayında turmasa da, qálegen bir tárepi menen jazıwshınıń alǵa qoyǵan ideyasın júzege shıǵarıwǵa, onı toltırıwǵa xızmet qılsa, bunday obrazlar ekinshi dárejeli obrazlar bolıp sanaladı.

Kórkem obrazdıń belgileri haqqında sóz ketkende, birinshi gezekte, onıń individuallastırılǵan ulıwmalıq sıpatında kórinetuǵınlıǵına toqtalıw kerek. Barlıqtaǵı hár bir narse-hádiysede túrge tǵan ulıwmalıq belgiler hám sonıń menen birge onıń ósine ǵana tǵan belgileri bar. Gúrrin ushın obraz jaratıwda kórkem obraz tómendegi belgige iye bolıwı kerek: ulıwmalılıq, konkretlilik, individuallıq, kórkem toqımadan paydalanıw,

súwretlewde tásirshenlikke erisiw. Bular kórkem obrazdıń belgileri bolıp, olardı shártli túrde, hár bir jazıwshınıń obraz jasawdaǵı tiykarǵı quralları dep atasaq qátelespeymiz.

Usı kózqarastan Á.Atajanov prozasındaǵı qaharmanlardıń psixologiyasın sheberlik penen ashıwdıń eń nátiyjeli usılları sıpatında monolog, dialog, detal, portret, peyzajlardan ónimli hám dúris paydalangan. Bul nárse milliy qaraqalpaq prozasınıń kórkemlik dárejesiniń basqa da bir qatar joqarı rawajlangan milliy ádebiyatlardıń kórkemlik dárejeleri menen teńlesiwge qaray qádem basıwınıń belgisi dep qarawǵa boladı. Xarakterler jaratıw jazıwshınıń insan psixologiyasın jaqsı biliwi hám súwretley alıwı menen tıǵız baylanıslı. Ózbek ádebiyatshısı I.A.Sultan kórkem shıǵarmadaǵı xarakterge tómendegishe sıptalama beredi. «Xarakter–kórkem shıǵarmalarda mazmunnıń forması. Óytkeni, oqıwshı mazmundı xarakterler arqalı biledi hám qabıllaydı. Sol sebepli oqıwshı yadında birinshi gezekte xarakterler qaladı»¹ dep jazǵan edi. Xarakter joqarıda kórsetilgen usıllar arqalı jasalıp, qalıplesip baradı hám xarakterdıń ózinsheligi ashıladı.

Sol siyaqlı Á.Atajanovtıń prozasında qaharman xarakterin jaratıw sheberligi hám kórkemlik ózgesheliklerin ashıp beriw usılların mısallar menen tallap otemiz. Kórkem shıǵarmada qaharman xarakterin ashıwda monologlardıń tutqan ornı ayırıqasha. Monolog grekshe «monos» hám «logos» sózlerinen alınǵan bolıp, bizińshe «bir sóz» degen mánini anlatadı. Basqasha aytqanda, monolog bul kórkem shıǵarmada qaharmannıń kópshilikke yamasa ózine qarata aytqan sózleri² bolıp tabıladı. Al dialog bolsa, grekshe «dialogos» sózinen alınǵan bolıp, bizińshe «eki adamnıń óz-ara sóylesiwi» degen mánini anlatadı. Ol kórkem shıǵarmada waqıyanı túsindiriwge, xarakterdi ashıwǵa járdem beretuǵın usıllardıń biri bolıp tabıladı.

Jazıwshı prozasında dialog hám monolog ónimli isletilgen. Onıń prozasında qaharman obrazın ashıwda monolog tiykarǵı orındı iyeleydi. Monologtıń qaharman xarakterin ashıwdaǵı áhmiyeti oǵada úlken. İnsan psixologiyası eń birinshi gezekte onıń monologında kórinedi. Onıń «El-jurttan ayırılǵan adam áńgimesi» gúrrińinde: «Men bul jasın kibi jańalıqqa júregim hawlırip jáne tolqınlanıp, kózime jas alıp quwanbadım. Óytkeni, maǵan elge qaytıw awır jáne qıyın edi. Onıń ústine shet eldiń gazetaları jalǵan jazıp atır, mende basqalar qusap qatal tutımın tırnaǵına

¹ Султанов И. Адабиёт назарияси. Тошкент, «Ўқитувчи» 1980. 133-б

² Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ., Әдебиеттану атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. Нөкіс, «Билим», 1994. 138-б.

ilini, süyegim basqa jerlerde shirip joq bolaman dep qorıqtım. Elime qaytıp barıp tağı dozaqqa túsip ólgenshe, usı jerde bolaman, jan aman jasaganim jaqsı. Ishten elge qaytpayman, usı jerde qalaman degen sheshimge keldim. Biraq bala mına jaña xabar júregimdi jılıtıp, kónil tıpkirlerine nızik nur jayıp atır edi. Mende ne degen menen oyanıw, sergekleniw, adam ekenimdi seziniw júzege kelip atır edi» (*A. Atajanov. Jat jurtta japa shekken adam. sonda-50-bet*). - degen qaharmannıń ishki monologı oqıwshılarda úlken tásir qaldıradı. Birinshiden, óz watanınıń sağınışı tutqınnıń ishki sezimleri arqalı durıs ashılğan. Ol eline qaytıwğa qorqadı. Sebebi, tutqınlardı aldaw siyasatı menen shaqırıp alıp qamatıw jaǵdayları boldı. Sonlıqtan tutqınnıń bul sózlerge isenimi joq edi. Ekinshiden, tutqınǵa túsken ol tınıshlıqtı, erkinlikti watannıń bergen ǵamxorlıǵınan emes, kerisinshe basqa jurttaǵı nemis hayalınıń mehrinen aıwıdı oyladı. Dóretpede nemis hayalı ádil, adamgershilikli hám hújdanlı bolıp súwretlengen.

A. Atajanovtıń gúrrinlerinde bir qansha qaharmanlardıń monologı beriledi. Biz kóplegen keńeytilgen monologlardı ushıratamız. Ayırım jaǵdaylarda olar avtor sózleri menen birigip ketken jerleri de barshıh. Máselen, «Bir sarqum may» gúrrininde: «- Apa, shay ishpeymen, nan jep jataman - dedim ólinsirep söylep. - Nan jep... Oytkeni, maydı iship qoyǵanıma anıq kózim jetkennen keyin etime qaltıratpa tiyip juwıldap, ayaq qolımnan qarıw qashıp, dirildep, qaltırıp baratır edim. Qıyalıma ernim-ernime juwıspay baratırǵan sıyaqlı. Hálsiz tartqanıw sonshelli awzına jáne kendir maydıń bir túrli jaman iyisi gıp etip urıp, júregimdi silkip-silkip tasladı. Onıń ústine gilkildep oynap baratır edi. Bul qamıstay qaltırǵan, japıraqtay jelibiregen halatımdı apama sezdirgim kelmedi. Men turǵan jerimde qurt jegen ǵarrı talday teńselip shaypalıp kettim.» Bul monologta may iship alǵan balanın is-háreketi tolıq táriyiplengen. Maydıń zardabınan bala kóp azap shekti.

Jáne de onıń «Tentekligimdi tıyǵan tay» degen gúrrininde: «Maǵan úrkip qaraydı. Janarı ottay janadı, tanawı terenleydi. Tuyaqı qalt-qalt etedi, qundızdıń terisindey dóngen júnin samal jelpiydi. Qáne, endi ákem ruqsat bergende, tentek taydı ózime kóndirip, juwasıtıp beline dúmsheday qonıp alsań. Ayaqtı basıp, boydı asırıp, kóterip taslamaga er, onıń mıs zángisi joq. Irashtıń ıǵına japtıń ishine túsirip, sağımday jaltıldap beline minbegim kerek. Qumırsqaday shubalıp sozsam, tezletpesem - jılım buzawbas ór qoyanday ırǵıǵanda kóz ilmey qustay ushadı. Sonnan jıǵılsam, shúytóbeden tússem japtıń ishinde, ordıń

boyında şöptey shashılaman»¹ - dep qaharmannın monologin təsirli bere alğan. Ondağı qaharman basınan ötken hədiyselerdi, qızıqlı waqıyalardı qısqa bayanlap berip, onıñ balalıq jıllarında tay miniwge qızıqqanı, taydı özine úyretiwi, taydıñ úrkekligi, adam jatırqawları jazıwshı tärepinen isenimli súwretlengen.

Jazıwshınıñ «Ömir ashıǵı» gúrrińinde belgili jazıwshı Aytbay Bekimbetovtıñ ömiri hám dóretiwshiligi, basınan keshken waqıyalar bayanlangan. Onda monologlar kóp isletilgen. Mäselen, «Jasınan ertek hám ápsana tınlamaǵan balanıñ özi joq. Ertekte tınlaydı, kempir ǵarrılardıñ áńgimesin de esitedi, mende ertekti kóp tınladım, ásirese apam júdá ertekshil edi. Jipektey jaǵımlı dawısı qıstıñ uzaq tünlerde qulaǵıma mayday jaǵıp, ertek qaharmanlarınan bazı da qorqıp, bazı da quwanıp jüzbe-jüz kórisemen. Ertekte jaqsılıq jáne batırlar maqset-muradına erisip pitkende sol aqsham jaqsı uyqılayman.» -dep qaharmannıñ bul monologi arqalı onıñ basınan ötken balalıq jılların eslep, dóretpedegi qaharmannıñ anası sózge dilwar insan bolǵanlıǵı, anasınan balalıq shaǵınan baslap kóp ertekler, Nawayı, Fizuliydin qosıqların tınlǵanı, bulardıñ barlıǵı ádebiyatqa qızıǵıwshılıǵın, jazıwshı bolıwǵa umılǵanın aytıp beredi.

Jazıwshınıñ «Terek basında tünegen tün» gúrrińinde student balanıñ monologi bılayınsha qısqa berilgen: «Men usı káradagı aq tereklik arasındagı kók shópke sińip jatpaǵa qorıqtım. Özimshe terek basına órmelep shıǵıp, joqarıda qus kibi qalqıp uyqılaǵandı maqul kórdim. Japıraǵı shala quwrasa da, ele tolıq túspegen mayda shaqalardıñ basın iyip, bir jerge tolap tósenshe jasadım... Átteñ, tañ aldındagı shiyrin uyqı qushaǵına márgiya kibi tartıp boyımdagı ıqtıyar menen sahqqtı quwıp keter edi. Sonday waqıtlarda shaqaǵa tas miytin jabısqan qolım bosap keter jazlaydı da, bir qaptalǵa túsip keteyin dep qalaman.» (20-bet).

Jazıwshı monolog penen birge qaharman xarakterin kórsetiwdi dialogtan da keñ paydalanǵan. Onıñ «Jiyde jegin kele me» atlı gúrrińinde: «Qayt iziñe. Jiyde jegin kele me, qaytasañ bala.

— Ájaǵa, azǵanday oynap qaytayın da!

— Bolmaydı. Qayt deymen saǵan. Úkesi ilajsızdan izine qıynalıp qayttı. ...»² Bul kórinis kitap oqıwshılarına qızıǵıwshılıq oyatadı.

¹ Атажанов Ә. Жат журтта жапа шеккен адам. (Гүрриң хәм очерклери). Нөкис, «Билим», 2010. 67-бет.

² Атажанов Ә. Жийде жегің келе ме?. Гүрриндер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 10-бет.

Birinshiden, awıl balaları ata-ananın, apa-ağaların aytqan tapsırmaların waqtında orınlap, gâp keltirmew kerek. Bul jerde awıl balasının erinsheklik qasıyetin, onıń oyınğa qumarlıǵın, tirishiliktıń tiykarı jiyde ekenligin bilmesligin jazıwshı durıs ańǵara bilgen. Ekinshiden, bul gúrriń oqıwshılarda qızıǵıwshılıq oyatıp, olarǵa awıl turmısın, awıl balalarınń is-háreketlerin, jiyde-bul alma, almurt, qáreli, erik, júzim, shabdal siyaqlı miywe aǵashı ekenligin, tirishiliktıń tiykarı ekenligin, onıń áhmiyetin ańǵara biliwin jazıwshı durıs uqtıra alǵan.

Jazıwshı qaharman xarakterin kórsetiwdi dialogtan da keń paydalǵan. Dialog—eki adamnıń óz-ara sóylesiwı, kórkem shıǵarmada waqıyanı túsindiriwge, xarakterdi ashıwǵa járdem beretuǵın usıllardıń biri». Qaharmanlardıń óz-ara sóylesiwleri - dialoglar olardıń xarakterin psixologiyalıq jaqtan ahp súwretlewde eń baslı rol atqarmasa da, bular shıǵarmalarda qollanǵan basqa da psixologiyalıq talqılaw usıllarına járdemshi sıpatında A.Atajanovtıń gúrrińlerinde jiyi-jiyi qollanıladı. Jazıwshının waqıyalardı súwretlewde ózine tın ózgesheliklerdi kóriwge boladı. Birinshiden, jazıwshı kópshilik gúrrińlerinde awıldın kórisin, tabiyatın tásirli súwretlegen bolsa, ekinshiden, gúrrińlerinde qaharmannıń balalıq jılları, elesleri, jaslıq dáwiri kórkemlik penen táriyiplengen. Sebebi, qaharmannıń kóz aldına keltiriwleri, eske túsiriwleri menen waqıyalar kórkem bayanlangan.

Onıń «Tógilgen gúrtik» gúrrińi basqa gúrrińlerge salıstırǵanda ózgeshe syujetke qurılǵan. Dóretpedegi qaharman obrazları, olardıń xakeri waqıyalarǵa baylanıslı ashılıp barılǵan. Dóretpede Shannazar, Turdan obrazları oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Bul qaharmanlardıń ata-ana wásiyatların tınlawı, olardıń úy jumıslarına jaqınnan járdem beriwı, hátteki úyine kelgen sıylı qonaqlardı kútiwge de járdemlesiwı, ata-analarına qonaq kútiw waqtındaǵı ushırasqan hádiyseler, qazan astına ot jaǵıwları, qonaqlarǵa arnalǵan awqattıń jaqsı pisiriliwı, gúrtik awqattıń tabaqlarǵa bólistiriliwı, qonaqlarǵa tabaqlardıń waqtında Turdannıń ójetligi, bas tabaqtı ózim alım baraman dep shataq salıwı, onıń bas tabaqtaǵı gúrtiklerge jerge awdarıp alıwı, Shannazardıń ephshelligi arqalı taza tabaqqa qayta salınıwı, qıyınshılıq penen gúrtik awqattıń qonaqlardıń aldına aparılıwı usáǵan kórinisler shıǵarmada poetikalıq til menen qızıqlı bayanlangan. Máselen, «Turdan bultıyıp ılay sıpadan túsip ketti. Ájaǵam bas salınǵan aǵash tabaqtı kóterip aldı da: -

¹Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиятаның атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндірме сөзлиги, Нокис. «Билим». 1994. 63-б

Shannazar, men bastı aldına qoyıp bolgannan keyin tabaqtı jetkiz. Asıqpa? – dep tapsırdı. Shannazar ishten.

– Äkele ber, - degen dawıstı esite sala nâhan jaypaq tabaqtı köterip aldı. Ol sıpadan tüsip baratırғanda, Turdan qarsı aldımnan qarama-qarsı kelip turıp aldı da:

– Äkel beri – dep bas tabaqqa asıldı. - Özim aparaman.

– Äjaғam ne dep ayttı saғan?

– Ayta beredi. Ber maғan! – Ol tabaqtıñ shetinen uslap özine qaray tarttı, al, Shannazar qarsılıq körsetpesten jay bosata saldı.

– Eskertemen, abayla bol. Ayadıñnıñ astına qarap jür. Shoshanlama»¹ Bul berilgen dialogta Shannazar menen Turdannıñ öz-ara söylesiwi berilip, Turdan öjetlikke salıp bas tabaqtı özi qonaqlarға aparmaqshı boldı. Biraq Turdannıñ jaypaq tabaqtı belı mayısıp köterip, alға bir-eki adım atıp baratırғanın körgen olar birden hawlıǵısıp qaldı. «Izinen aparılatuǵın tabaq irkilgenshe shıdamağan äjaғamız ishten bozarıp shıǵa keldi de, bizlerden burın Turdangā tıp berdi.

– Tabaqtı awdarǵannan öziñ nege muqqappadıñ? Hâseniy! Seni men, seni... Qashan körsen bıldıreseñ jüreseñ... Turdan da usı sapar bir shapalaq jedi de, dälizdiñ qapısına öziñ shımshıqtay urıp, qawsırılğan qapını tasır-tüsir ashtı da, demde qarañǵılıqqa sinip ketti.» (*Sonda-43-bet*)

Gürinde bunday dialoglar avtor sözleri menen birge qollanıp qaharmanlardıñ ishki sezimlerin, is-hâreketlerin ashıp berip, waqıyalardıñ oqıwshılardıñ tásirli jetip barıwına ädewir tásirin tiygizedi. Shıǵarmanıñ konfliktı de ädewir shiyelenisip, qaharmanlarda psixologiyalıq ortalıq payda etedi. Sebebi «qonaqlarға endi ne alıp barıw kerek?» degen soraw payda boladı. Bul sorawǵa Shannazar durıs sheshim taptı. Ol gúrtik ústinde tónkerilip jatırğan tabaqtı shetinen ästen köterdi. Solay etip, kishkene tabaqqa salınğan gosh taza ekenligin xabarladı. Bul mâsele usı jerde orınlı türde öz sheshimin taptı.

« Sen bala, gúrtik penen goshke topıraq tiymegen dep atırsañ, - dedi jaña esin jıynap, jaña anaw-mınawda ańgara baslağan äjaғamız. – Olay bolsa onı ne qılajaqsañ. Barlıǵın öziñ jeyseñ be? Bir toyajaqsañ ba?

– O-ho usınıñ barlıǵın ba? Dım kóp qoy. Tüwese almayman. Shannazar mırıs-mırıs küldi...» (*Sonda-46-bet*). Solay etip jaypaq tabaqtı qaytadan juwıp, sıpırıp tazalap keldi. Shannazar tógilgen gúrtiktiñ ústindegilerin birimlep terip alıp, tabaqqa salıp otırdı. Bas tabaq qaytadan qurastırılıp jasaldı. Tabaqtı äjaғası köterip ishke alıp bardı. Ekinshiden,

¹ Сонда-45-бет

bas tabaqtı özi alıp bardı. Shannazar bolsa tiymey taslap ketken enepattay gúrtikti alıp jep qaldı. Gúrrindegi waqıyalar konflikt arqalı rawajlanıp baradı. Dóretpedegi konflikt sheshimin durıs taba alğan. Shıǵarmada bir qansha tiykarǵı syujetke qatnaslı emes waqıyalar da kóbirek berilgen. Máselen, Shannazar, Turmanlardıń atız jumısların, olardıń jumıs islewdegi is-háreketleri Turmannıń erinshekligi usáǵan kórinisler jaqsı súwretlengen. Biraq «tógilgen gúrtik» waqıyasına qatnaslı bolmay, tek qaharmannıń xarakterin ashıp beriw maqsetinde paydalanǵanlıǵı seziledi.

Ábdimurat Atajanovtıń prozasında kózge taslanatuǵın nárse - bul balalar ómirindegi morallıq, etikalıq máseleler hám jámiyetlik-socialıq hádiyselerdiń ideya-tematikalıq jobada kóteriliwi bolıp esaplanadı. Jazıwshı kóbirek usı tematikalıq baǵdardı baslı dıqqat etip tiykarǵı orınǵa qoyıp, házirgi zaman prozasınıń mazmunında sáwlelendirep atırǵanlıǵı seziledi. Kórkem shıǵarmanı tallawda onıń syujeti, kompoziciyası, qaharman obrazınıń jasalıw usıllarına qaray bahalaymız. Sol sıyaqlı qaharman obrazınıń ashılıwında monolog hám dialogtıń ornı úlken. Ábdimurat Atajanovtıń prozasında dialog hám monolog ónimli isletilgen. Onıń «Jiyde jegin kele me?» gúrrinler toplamı gárezsizlik dáwirde jazılǵan qunlı dóretpelerdiń biri. Onda dáwir shınlıǵı, balalardıń psixologiyası, xalıqtıń jasaw jaǵdayları bayanlangan. Bul dóretpelerde qaharman obrazları arqalı shıǵarmanıń syujeti ashılıp baradı. Jazıwshınıń prozasında hár qıylı temalar berilip bir syujetke biriktirilgen. Gúrrinlerdiń syujetin ashıp beriwde kórkemlew usıllarınan orınlı paydalanılǵan. Onıń dóretpeleri qızıqlı hám qısqa syujetlerge qurılǵan.

Kórkem shıǵarmalarda peyzaj máselesin izerlew eń áhmiyetli máselelerden esaplanadı. Kórkem ádebiyatta tábiyattıń sáwlesi yamasa peyzaj máselesi burınnan-aq ayılıp kiyatırǵan, sheshilgen másele sıyaqlıday kórinedi. Sonday-aq XX ásirdegi qaraqalpaq prozasında onıń qalıplesiw dáwirinen-aq N.Dáwqaraev, Á.Shamuratov, A.Begimov dóretpelerinde de peyzaj, tábiyat kórinisleri hám tábiyat qubılısları óz sáwleleniwin tapqan. Solardan N.Dáwqaraevtıń "Internatta" gúrrini menen Á.Shamuratovtıń "Eski mektepte" povestlerin alıp qaraǵanda da peyzaj hám tábiyat sáwlesi jazıwshı sheberligin tanıtıwshı ayrıqsha bir komponentlerdiń biri bolıp, ol úlken áhmiyetke iye. Olarda tábiyat hám peyzaj qaharmanlar háreket etken qorshaǵan ortalıq, sharayatları obektivlestiriw, reallastırıw ushın kóbinese epikalıq halda alıp súwretlenedi. Al bazı bir jerlerde bul jazıwshılar - kórkem realistik prozamızdı baslawshılar dóretpelerinde tábiyat geyde psixologiyalıq

parallelizm usulında da süwretlenip tutas sol döretpeniñ tásirliligini arttırıp, qaharmanlar psixologiyasını buringıdan da tereñirek ashıwğa xızmet etedi.

1990-jıllarındağı proza sheberleriniñ döretpelerinde tábiyat körinisi hám onıñ xızmeti basqashalaw túske enip, kem-kem jetilisip túrlenip bardı. Usı kórkem ádebiy hám kórkem poetikalıq qubılıstı biz T.Qayıpbergenov, Sh.Seytov, U.Pirjanov, S.Saliev, K.Mámбетov, O.Ábdiraxmanov, K.Raxmanov, S.Bahadırova h.t.basqalardıñ prozalıq shıǵarmalarınan ayqın kóremiz. Olardıñ hár qıylı waqıtlarda jazǵan shıǵarmalarında tábiyat hám peyzaj túrlishe aspektte, kóplegen ráñ báreñ usıllarda geyde lirikalıq, bazda epikalıq jaǵdaylarda, geyde metaforalıq usıllarda qollanılǵanın seziwimizge boladı. Olardıñ barlıǵı da qaharmanlar psixologiyasını tereñ ashıp, jazıwshılar sheberligine jumsalsa da, sol tábiyat penen peyzajdı sáwlelendiriwdiñ hár bir qálem iyesinde múmkinshiligi barınsha ózinshe isletiliwi quwandıradı hám ol bir tutas milliy prozamızdı túrlendirip turadı. Eń aldǵı menen kórkem prozada tábiyat kórinisleri hám tábiyat qubılısların sáwlelendiriw máselesi sol kórkem shıǵarmanıñ aldına qoyǵan negizgi maqset hám problematikasınan, sol qálem iyesiniñ tutqan poziciyası hám döretpeniñ janrlıq-stillik qásiyetlerinen kelip shıǵadı. Bunı hár bir jazıwshınıñ kórkem döretpelerin tallaǵanda kóz aldımızǵa keltiriw múmkin. Máselen, Á.Atajanovtıñ gúrrinlerinde bizdi qorshaqan tábiyattıñ sáwleleniwini alıp qarayıq. Bul gúrrinlerde tábiyat qubılısları qıs ta, báhár de, jaz da, gúz de hám bulardağı bolıp, ózgerip otıratuǵın barlıq processler de tap óziniñ halında kóbirek alınadı. Olardıñ barlıǵı da qaharmanıñ yamasa bir neshe qaharmanlardıñ ruwxıy halatların beriw ushın psixologiyalıq parallelizm áhmiyetin atqara beredi. Degen menen basqa shıǵarmalarǵa salıstırǵanda shártli halda qaharmanlar háreket etip atırǵan sharayatlardı epikalıq stilde bayanlap beriw maqseti basım. Á.Atajanovtıñ gúrrinlerinde biz mınaday tábiyat kórinisleriniñ gúwası bolamız: «Oyınqumar balǵa shırshaday kók muzda sırǵanap, asa-masay basın shana aydap, qustay konkiy tewip mawqın basqannan asıp túser oyın joq. Tolı urshıq kibi qalın kiyinip aladı da, anası úydiñ aldındaǵı turıp, «Huw, kele ǵoy. Qarańǵı tústi. Tamaq pisti,» -dep atın aytip baqıradı...». Jazıwshınıñ bul süwretlemesi qıs ayındaǵı balalardıñ oyını tuwralı kórinislerden baslanadı.

Tábiyat kórinisleri menen tábiyat qubılısların süwretlewdegi Á.Atajanovtıñ gúrrinlerinde jáne bir sheberlik tamanı sol, olar bir máwsimdi süwretlewge de tek bir ǵana kórinis yamasa uqsas qubılıslar

menen sheklenbeydi, olardı aljastırmaydı da, al kerisinshe ana diyardıñ rân-bären qubılıs hâm körinislerin bayıtıp, túrlendirip beriwge hâreket etedi.

Mısalı, «Qonıştan quyatıñ qardıñ murtı shağılmastan, jarqırağan betine iyneniñ ushınday girbinler kir túspesten künge shağılısıp, shağıranıñ jatırğanıña bir aydan asıp baratır. Aynala dögerek appaq, úyler arasındaqı iyrenlegen soqpaqlar túyesinir belinen qara sabaq tartıp qoyğanday qaraltım tartıp, alıstan emis-emis kórinedi.» (29-bet). Bul kóriniste joqarıdağıday qıs máwsimi alıñan, biraq bul onıñ baslanıw máhâli bolğanlıqtan da olar bir-birin qaytalamağan

Bul kórinistegi anıq kartinanı beriwdegi hâr qıylı salıstırıwlar menen teñewler de jazıwshı fantaziyasınıñ baylıǵı menen onıñ sheberligin belgilep, olardıñ barhǵı bir tutas prozanıñ kórkemlik dárejesin joqarılatıwǵa alıp keledi. Jazıwshı tábiyat qubılısınıñ usınday ózgermeli yamasa qatal sıpatların súwretlew menen qaharmanlar hâreketine yaki olardıñ ishki ózgerislerine tásirin de sáwlelendirip baradı. Albette, tábiyattaǵı qubılıslardıñ bunday kóp túrliligin ashıp kórsetiw oqıwshılardı tábiyat gózzalıqlarınan estetikalıq zawıq alıwǵa da alıp keledi. Jáne de aytamız sol, tábiyattıñ usınday kóp qırlı sırların hâm mın san kórinislerin tohgıraq súwretlewge tırısw usı qásiyetlerinen kelip shıǵadı.

A.Atajanovtıñ gúrinlerinde tábiyattı súwretlewı bir-birine uqsamaydı, al olar bizdi shıǵarma qaharmanları hâreket etip atırǵan ortalıq penen tábiyiy túrde tanıtırıp, olardıñ hâreketleri menen ishki psixologiyalıq keshirmelerin beriwge barınsha qâlem küshin sarp etip otırǵan jazıwshılar halatın da durıs jol ashadı. Bizińshe bular jazıwshı hâm oqıwshı, oqıwshı hâm kórkem shıǵarma, oqıwshı hâm ádebiy qaharman, dáwir shınlıǵı hâm oqıwshılar arasındaqı hâr qıylı psixologiyahq keshirmelerdi de payda etedi. Sonlıqtan olardıñ barlıǵı qospalı hâm quramalı psixologiyalıq qubılıslar bolsa kerek. Kórip otırǵanıımızday bunda qaharmannıñ tábiyatqa janlı qatnası sáwlelengen hâm ol arqalı qaharmannıñ ruwxıy sırları, olardıñ ármanh, oy-sezimleri psixologiyalıq halatta ashılǵan.

Peyzaj qısqa-qısqa halda ulıwma dóretpeniñ syujetlik hâm kompoziciyalıq qurılısınıñ zárúrli orınlarında qollanııp, áhmiyetli wazıypalar atqarıp, qaharman obrazların janlandırıp, sheberlikti arttırıp tur. Usılayınsha jazıwshıñ dóretpesiniñ ózinde-aq sóz sheberiniñ tábiyat sırların, onıñ hâr qıylı názikliklerinde tek ǵana súwretlewshilik ótkir kóz benen kórip sáwlelendirip qoymastan, al olarǵa jazıwshı

sıpatında da, öz dâwirinin adamı retinde de qatnas jasağanı seziledi. Joqarıda aytqanımızday jazıwshı tábiyatqa kórkem ádebiy ámeliyat penen ǵana emes, al insan ıam tábiyatın birliǵı, olardıń ajıralmaslıǵı kózqarasınan kelip shıǵıp qatnas jasap súwretleydi. Bulardıń barlıǵı usı másele átirapında-aq kórkem prozamızdı jáne de túrlendirip, qulıptıp turadı.

Jazıwshının xarakter jaratıw sheberligi—bul onıń kórkem detalları qay dárejede shıǵarmaǵa engize alıwında kórinedi. Ádebiyattanıw atamalarınń sózliginde detal terminine tómendegishe anıqlama berilgen. «Detal—bólekshe öz aldına mánisine iye bola almaytuǵın, biraq obrazdı tolıqtırıw hám kórkemligi ushın áhmiyetke iye bolatuǵın kórkem shıǵarmanıń bóleksheleri». Izertlewshi S.Umurovtnıń kórsetiwinshe, detallardıń túrleri kóp, olar, «obrazlıq detal», «peyzajlıq detal», «portretlik detal», «xáreket detalları xám t.b. bolıp bóline beredi». «Men bul jasın kibi jańalıqqa júregim háwlirip jáne tolıqınlanıp, kózime jas alıp quwanbadım.», «...Sonda onıń jumsaq jáne jaǵımlı etine qolım jaqınlaǵanda, sıypap atırǵanda, moynınan sıypaǵan pıshıq kibi ház tawıp, kózin jumıp buyıǵıp jatıp aladı.» (49-bet) «araları at shaptırım jer edi», «Janarı ottay janadı, tanawı tereńleydi», «Qumırsqaday shubalıp sozsam, tezletpesem-jılım buzawbas ór qoyanday ırǵıǵanda kóz ilmey qustay ushadı.», «... úlken-kishi qalalar üstinen lashınday zuwlap óttik» degen «obrazlıq detal», «peyzajlıq detal», «portretlik detal», xáreket detalları qollanıp dárethege poetikalıq kúsh baǵıslagan.

§ 16. Prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda kórkem súwretlew quralların úyreniw

Ádebiy til — kórkem shıǵarmanıń janı. Ádebiy tilsiz shıǵarma dóretiw múmkin emes. Usı kóz qarastan qaraǵanımızda Á.Atajanov xalıqtıń sóylew tilinen sheber paydalana bilgen. Onıń prozası tiykarınan awızeki xalıq dóretpelerinen, shıǵıs hám batıs xalıqları ádebiyatı dástúrлерinen tásir alǵanlıǵı seziledi. Öytkeni Á.Atajanov prozasında xalıqtıń milliy tilinen sózlerdi saylap bilgen. Sonlıqtan, hár bir dáwirde, jámiyetlik ómirdin hár bir baǵdarında jasaǵan insanlardıń minez qulqına, xarakterine, kásibine baylanıslı sózlerdi orınlı qollana biliw söz sheberiniń til baylıǵınıń kópigin anlatadı. Á.Atajanov prozasında kórkem súwretlew quralları kerek jerinde ónimli isletilgen. hám qaharman obrazın hám xarakterin ashıp beriw maqsetinde orınlı paydalangan. Máselen, «Jiyde jegin kele me» atlı gúrrininde: «Bul jılları awılдаǵı jaylar hár qaysısı hár jaqta, araları at shaptırım jer edi.

Taňqalarlıq jeri sol, jaylar dñ basına, ırash etegine jabıstırılıp salınğan. Házirgi zamandağıday kóshe-kóshe emes jáne awıl arasında aynala dógeresinde iyrenlegen sayda kóp, «örkeshi» ağarañlağan ırashta tolıp atır. Ana jerde ırash, mına jerde ırash, bazı jerlerde tereñ shuqırılıqta bar.» (3-bet). - dep “at shaptırım jer edi”, “örkeshi” degen giperbola hām metaforalıq sózler arqalı awılдаğı üylerdñ jaylasıw tártibine, olardıñ uzaq jaylasıw kórinislerin, kóbinese jaylar biyik jerlerge salınğanın súwretlegen. Jáne de: «Ol waqıtları biziñ úy yamasa bes-altı xojalıq panalağan jay dáryanıñ jağasında, eki aralıq elli-alpıs adımnan aspaydı. Jazda suwı jıltrap, gúzde tınıq móldirep, qısta kók tayğaq muzı kúnge shağılısıp, anıq kórinip jatadı...»¹ Jazıwshı bul kóriniste “jıltrap”, “tınıq móldirep”, “kók tayğaq muz” degen epitetler arqalı awıl tábiyatı menen qıs kórinisin, dáryanıñ qıs, jaz, gúz máwsimlerindeki halatların durıs táriyplep bergen.

А.Атажанов проzasında teñewler ónimli isletilgen. «Tentekligimdi tiyğan tay» degen gúrriñinde: «Janarı ottay janadı, tanawı tereñleydi. Tuyaqı qalt-qalt etedi, qundızdñ terisindey dóngen jünin samal jelpiydi. Qáne, endi ákem ruqsat bergende, tentek taydı ózime kóndirip, juwasıtıp beline dúmshedeу qonıp alsañ. Ayaqtı basıp, boydı asırıp, kóterip taslamağa er, onıñ mıs zañgisi joq. ırashtıñ ıgına japtıñ ishine túsirip, sağımday jaltıldap beline minbegim kerek. Qumırsqaday shubalıp sozsam, tezletpesem-jılım buzawbas ór qoyanday ırğıғanda kóz ilmey qustay ushadı. Sonnan jigılsam, shúytóbeden tússem japtıñ ishinde, ordıñ boyında shóptey shashılaman»²- dep taydıñ sırtqı kórinisin ashıp beriw maqsetinde “Janarı ottay janadı”, “qundızdñ terisindey”, “dúmshedeу qonıp alsañ”, “sağımday jaltıldap”, “Qumırsqaday shubalıp sozsam”, “ór qoyanday ırğıғanda”, “kóz ilmey qustay ushadı” teñewlerdi orınlı paydalanır taydıñ, qaharmannıñ qıyalın tásirli bere alğan.

Jazıwshınıñ «El-jurttan ayırılған adam aңgimesi» gúrriñinde: «...Olardıñ bizlerdi maldan kem sanap, shıbın shelli kórmeydi. Berse ishemiz, tepse kónemiz. Áytewir, bir kúndi shúkirlik qılıp jasap atırmız. Sonnan quw súyek, tiri arwaq bizler húkimdi kútip qaltırıp turganıımızda, qursaqı qampayған, jaltıraған kóz áyneginiñ bildağı oyıp ketken qamsemiz lager baslıғı izine jay kiyimdegi kisini ertip keldi. Ol tulıptay semiz kisi edi. Ústinde sur kostyum shalbar, basında shılıt jaña qalpaq, pil

¹ Атажанов Ә. Жийде жегің келе ме?. Гүрриңлер. Нокис. «Қарақалпақстан», 1997, 3-бет.

² Атажанов Ә. Жат журтта жапа шеккен адам. (Гүррин хәм очерклери). Нокис, «Билим», 2010. 67-бет.

súyek, sulıw appaq tayaǵına kózabaǵa yamasa máslikke kóterip júr, bolmasa tayaq tayanıp júretuǵın kózáynek taǵadı. Bul kisi kerisinshe kózáyneksiz. Tilla tisleri erin ashılǵan sayın jaltıldap ketedi. Eki beti shıyqanday» (67-bet). -dep lager baslıǵının sırtqı kórinisin, túr-túsın onıń júriw is háreketin jazıwshı sheberlik penen súwretley alǵan.

Qaharmannıń portretin jasap beriw maqsetinde «quw súyek, tiri arwaq», «tulıptay» sıyaqlı teńew epitetlerdi orınlı qollanǵan. (44-bet), «Shóptey sargayıp iymeygen hár birimizge», «Kózáyneksiz kisi quwray kibi arıq tatargá bir nárselerdi ayttı» (42-bet). Bul teńewlerdi orınlı paydalanıp qaharmanlardıń túr-túsın durıs sıpatlap bergen.

Á. Atajanovtıń «El-jurttan ayırılǵan adam áńgimesi» gúrrini kórkemlik jaqtan tásirli jazılǵan dóretpe. Ásirese, jazıwshı teńewlerdi ornı-ornına qoyıp jaqsı qollana bilgen. Máslen, «Awıllar, ne bir sulıw jáne úlken-kishi qalalar ústinen lashınday zuwlap óttik» (44-bet), «Bel buwarına shekem jalańash, qarınları tırsıyıp kórinip turgan arıq adamlar bir neshe tam bálentligindegi ushan kemelerge qumırsqaday jıbırıláp júk tiyep atır.» (44-bet), «Shınımdı aytsam, qumırsqa kibi qıbırılǵan, gewdemde janım bar, dem alatuǵın tiri janman.», «Biraq kún artınan kún ótken sayın tań aldındaǵı juldız kibi sol saǵınıshım sónip ketedi. Men teńizden qurǵaqqa shıǵıp qalǵan shirik shóppen. Taslandıman.», «Men bul jasın kibi jańalıqqa júregim hawlırıp jáne tolqınalanıp, kózime jas alıp quwanbadım.» qusaǵan kórkemlew quralların, ásirese teńewlerdi qaharman obrazın hártárepleme ashıp beriw maqsetinde sheber islete bilgen.

«Eń jamanı sen qısılgannan jan terge túsip terlep, qattı qıynalıp atırsań, ol qısınwı degennin ne ekenin bilmeydi, kerisinshe shalqasına qulash jayıp jatıp aladı. Sonda onıń jumsaq jáne jaǵımlı etine qolın jaqınlaǵanda, sıypap atırǵanda, moynınan sıypaǵan pıshıq kibi ház tawıp, kózin jumıp buyıǵıp jatıp aladı.»¹. Álbette, jazıwshı bul kórinisti qıyalınan emes, real turmıstan alıp súwretlegenini kórinip tur. Hayaldıń ish-háreketin ashıp beriwde «pıshıq kibi» teńewinen paydalanıp, bir jaǵınan onıń monshadaǵı kórinisin berse, bir jaǵınan onıń suwdaǵı súwretin sızap bergen. Jazıwshı nemis hayalınıń kúyewi qaytı bolǵandaǵı, olardıń aza tutıwı, kúyewin joqlawı nemi xalqınıń úrp-ádetine ılayıq beriwı, usı arqalı hárbir xalıqtıń milliy ózgesheligin, olardıń ózine tán psixologiyalıq halatların beriwı oqıwshılardı qızıqtıradı.

«Usı kúni tul qalǵan báybisheni oǵırı álpeshlep, tap baladay mápelep shomıldırdım. Ol qattı irshashılıǵın bildirip, ústi-üstine raxmet ayttı

¹ Сонда-49-бет.

Keyninen birge otirıp awqatlandıq. Ol bul künleri qalayda qapa, âlle bir nârsege özinshe alağada edi. Jası qayqanğama, ya bolmasa eriniñ âjeli jasıtıp tasladı ma, buringıday jüris-turısında jıynalıq, shaqqanlıq, epshillik joq. bayqawımsha, úy ishinde jürgende, otirıp turğanda qattı qıynaladı. » (49-bet). Haqıyqatında da jazıwshı nemis hayalınıñ jüris-turısın, eri ölgenнен keyingi awhalın tásirli súwretlegen. «Tishqan anlığan pıshıqtay» degen teñewdi orınlı isletip, tutqınıñ obrazın ashıp beriw maqsetinde paydalangan. Usı gúrrinde dialogta öz ornı menen, qaharmanlardıñ sóyletiw arqalı olardıñ ishki dúnyasın ashıp beriw unın paydalana alğan.

Jazıwshınıñ «Terek basında tünegen tün» gúrrinde student balanın obrazı súwretler quralları arqalı jaqsı ashılğan. Mâselen, «Mushtay balanı erte jibergende ölemeken?», «Tüynektey bala neni biledi?», «Mina bala haqıyqat jer teser qıylı eken», «Iras jinimiz atlansa moynıñdı shaytan tawıqtıñ moynına usatıp julıp alaman», «Joldağı qızıl shâpek kórip qoysa», «ol mingizip ketedi dep tãme qılmaq suw alğan eshekke asılıp tartqılağança teñ edi», «Gãpti saqqızday soza berip ne qılasan» usañ teñew, epitets, metafora, turaqlı sóz dizbekleri arqalı qaharman obrazı durıs ashılıp, dóretpege poetikalıq kúsh bağıshlağan.

«Men usı kãradağı aq tereklik arasındagı kók shópke sinip jatpağa qorıqtım. Özimshe terek basına órmelep shıgıp, joqarıda qus kibi qalqıp uyqılağandı maqul kórdim. Japırağı shala quwrasa da, ele tolıq túspegen mayda shaqalardıñ basın iyip, bir jerge toplaп tósenshe jasadım... Átteñ, tañ aldındağı shiyrin uyqı qushağına márgiya kibi tartıp boyımdağı iqtıyar menen saqlıqtı quwıp keter edi. Sonday waqıtlarda shaqağa tas miytin jabısқан qolım bosap keter jazlaydı da, bir qaptalğa túsip keteyin dep qalaman.» (20-bet). Bul kóriniste «shiyrin uyqı qushağına», «márgiya kibi qus kibi» qalqıp qusağan epitets, teñew orınlı paydalanılğan.

Onıñ «Tógilgen gúrtik» gúrrinde: « Turdan da usı sapar bir shapalaq jedi de, dálızdın qapısına ózin shımshıqtay urıp, qawsırılğan qapını tasır-túsir ashtı da, demde qarañğılıqqa sinip ketti.» (20-bet)

Gúrrinde «**shımshıqtay** urıp» degen teñew Turdannın obrazın ashıp beriwde jaqsı qollanılğan. «Jezdelik parızdı ótetiw usıl» gúrrinde: «Qonishtan quyatugın **qardıñ murtı** shağılmastan, jarqırağan betine iyneniñ ushınday girbinler kir túspesten künge shağılısıp, shağıranıñ jatırğanına bir aydan asıp baratır.» degen kóriniste metafora menen teñew qıs kórinisin ashıp beriw maqsetinde paydalanılğanlıgı kórinedi. «**Jipektey** jağımlı dawısı qıstıñ uzaq tünlerde qulağıma mayday jağıp,

ertek qaharmanlarinan bazı da qorqıp, bazı da quwanıp jüzbe-jüz kórisemen. Ertekte jaqsılıq jáne batırlar maqset –muradına erisip pitkende sol aqsham jaqsı uyqılayman.» degen kóriniste «Jipektey jaǵımlı dawısı», «qulaǵıma mayday jaǵıp» degen teńewler qaharmannıń xarakterin ashıp beriw maqsetinde paydalanganlıǵı seziledi.

Jazıwshınıń «Jáne jüz ocherk jazbaqsı edi» dóretpesi qızıqlı syujetke qurılǵan. Máselen, «...Qońırat qalasınan qatnadı. Qayıp ketkende amansılıq edi. Arnasınan asırılıp aqqan dolı suw, suw tasqını eki atlınıń izinen jetedi. Eki jániwar arqashtı arqalı dep bilmegen, jardı hıp zamatta jutqan jinli suw astına ketip, jan tapsıradı. Ekewi attan ayrılıp, óz jamn saqlap qaladı. Kún awǵannan baslap, torańıldıń basında tań atqansha otırıp shıǵadı. Deneli jası úlken joqarında otıradı da, jas jigit tómenge jaylasadı. Kindikliginen tómeni suwda qaladı. Erteńine qún shıqqan máhalden suw keship, kún batqanda Ustirt tegisligine jetip jıǵıladı. Keshte tósekke kók pishen tósep jatıp qaladı. Azanda jas jigit – Aytbaydıń ayası bastırmay, ózin ońlap ala almaydı. Qulındaǵı dawısı menen dalanı dańqırlatadı. Biri jer basıp júriw qabiletin joytqan, ekinshisi denesin suw sorıp, dińkesi qalmagan eki sorlını mashinalı izlep tawıp aladı.»¹ - dep qaharmannıń eki ayaǵınan qalay ayrılǵamn avtor sózi arqalı tariyiplep beredi

Á.Atajanovtıń «El-jurttan ayırılǵan adam ańǵimesi» gúrrińindegi nemis hayalınıń túr-túsin bilay súwretledi: «Jol azabınan sharshap boldırıp kelgen bizlerdi xojayınınıń zayıbı kúyewine qaraǵanda boyshań, bulası salbıraǵan semiz, porıqtay appaq qatın qarsı aldı. Betajarında qatalıqtan beter miyrimlilik jarqıldap turgan sıyaqlı sezildi.» (44-bet). Bul kórinisti sóz sheberi kórkemlew quralları járdeminde tásirli súwretlep, onıń keńpeyilligin bir qaraǵanda bildire alǵan. Bul hayal oǵan júweri, mákke ektirip, jáne basqa da jumislardı tapsırdı. Báybisheni háptesine bir márte monshaǵa túsirip, onı jıllı suwǵa shomıldırıp turdı.

Sonlıqtan barlıq jumislardı shın ıqlası menen isledi. Háptesine monshadaǵı suwdı ısıtıp, oǵan báybisheni shomıldırıp, ústi basın ısıp, kirlerin ketirip, ózin azada etip qoydı. Bunday xızmetine ılayıq tutqınǵa ádewir adamgershilik bildirdi. Jazıwshınıń sheberligi evropa hayallarınıń hesh nárseden tartınbay, er adamnıń aldında uyalmay shomılıp alatugının usı báybishе obrazı arqalı sheber súwretlegen. Bunday kórinisti jazıwshı dóretpede: «Nesin aytasań bala, erkek adamǵa qıppa-taylaq jalańash, ásirese, áwreti ashıq qatındı sabınlap, ısıqlap, jumsaq denesin sıypalap

¹ Атажанов Э. Жат журтта жапа шеккен адам. (Гүрриң хәм очеркleri). Нокис «Билим», 2010. 82-бет.

shomıldırğannan artıq túsetuğın azap bolmaydı eken. Buğağı salbırağan moyınların, qoltıgınıń astın, tabanların sıypalap, sabınlap shomıldırıp, atırğandağı ishtegi dúbeley, shaytannıń islerin aytpay-aq qoyayın»(44-bet). - dep monshadağı kórinisti dál ózindey súwretlep bergen.

А.Атажановтің гүрнілерінде епитет, метафора, метонимия, турақли сөзлерде қолланып қаһарман образын ашып беріwге xызмет ісlep тур. Мәселен, «Jүрегі attay tuwlap ketti. Bүгін Nókiske jetemen degen quwanıştıń tolqını edi, onıń jүрегінде күшli soqtırıp atır edi.» - degen balanıń oy tołғанısları anıq берілген.

Жазıwshı гүрнілерінде қаһарман образын ашып беріw мақсетінде көркемlew quralları шеберlik penen paydalanıp, жазıwshının көркем дөреtpelerine poetikalıq күш, tilin obrazlılıqqa бөlep тур. Birinshiden, жазıwshının гәреzsizlik дәwirдегі гүрнілері жазıw stili менен өзгешelenip tursa, ekinshiden, ideyalardı bir orayға жәмlewде, syujet qurıwda, қаһарман образын jasawda өзine тән шеберlikке iye.

§ 17. Көркем шығармаларды сабақ түрлері менен оқыту

Қарақалпақ әдебиатын оқыту методикасында көркем шығармаларды сабақ түрлері менен оқыту ең аһмийетли методикалық мәселелерден есапланadı. Elege shekem көркем шығармалар бойınsha методикалық izertlew jumısları jeterli болғанı joq. Biraq ayırım alımlardıń методикалық miynetlerinde жазıwshılardıń дөретiwshiligін оқыту бойınsha аз pikirler aytıldı. Қарақалпақ әдебиатын оқыту методикасы бойнsha арнаwlı izertlewshilerдің miyneti bar.¹ Usı kózqarastan A.Dabilovtıń lirikası mısasında сабақ түрлері менен оқыту мәсelesine dıqqat awdarayıq. Shayır шығармаларын сабақ түрлері менен

¹ Юсупов К.А. Қарақалпақ әдебиатын оқыту методикасы. Сабақлық. – Ташкент: Sano-standart, 2018. – 336 б.; Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиатын оқыту методикасы. Монография. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2019. – 112 б.; Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде драмалық шығармаларды интерактив технологиялар менен оқыту // Мугаллим хәм үзликсиз билимлендириу. – Нөкис, 2019. – № 6/1. – Б. 4-8. (13.00.00. №20); Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Т.Қабуловтың өмири хәм лирикасын үйрениу // Ilim ha'm ja'miyet. Нукус давлат педагогика институты журналы. – Нукус, 2020. – № 1. – Б. 106-110. (13.00.00. №3); Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде лирикалық шығармаларды таллау // Қарақалпақ давлат университети ахборотномаси. – Нукус, 2020. – №1. – Б. 181-184. (13.00.00. №13); Yusupov K.A. Scientific and theoretical foundations of teaching Karakalpak literature at academic lyceums // Journal of Critical Reviews. (ISSN 2394-5125). – Vol 7, Issue 7, 2020. – №1. – P. 349-354. (<https://www.scopus.com/sourceid/21100920227>);

oqıtıw arqalı oqıwshılardan tómendegi bilim hám kónlikpelerdi qalıplestiriw kerek:

- Kórkem ádebiyat—sóz óneriniń bir túri ekenligi, ádebiy shıǵarmada turmıstı ulıwmalastırıp, juwmaqlastırıp súwretlegenini hám ádebiyattıń kórkemligin bilıwı zárúr;

- Lirikalıq hám epikalıq shıǵarma, onıń teması, ideyalıq baǵıtın hám syujetin, súwretlew quralların jaqsı ózlestiriwı kerek. Sonday-aq Abbaz shayrdıń “Qosıqlar” (1940), “Jeńisler yoshı” (1947), “Alǵa” (1959), “Qosıqlar” (1962), “Júrekke jaqın adamlar” (1965), “Arnawlar” (1966), “Bilimlen” (1968), “Temir jol” (1973), “Námárt jigit nege dárkár?” (1976) hám basqa da toplamları basılıp shıqtı. Bul dóretpelerdiń barlıǵın oqıwshılardı úyretip shıǵıw qıyın. Biraq oqıwshılar shayır lirikası boyınsha dáslepki hám tiykarǵı túsiniqlerdi, shıǵarmalar boyınsha pikir júrgiziw didaktikalıq tallaw sıyaqlı máselelerdi bilıwı shárt.

30-jılları shayır «Segizinshi mart», «Súwenli kanal», «Taxtakópir», «Hayal-qızlar», «Xalıq aynası» qosıqlarında sol dáwirde bolıp atırǵan waqıyalardı, jańalıqlardı poetikalıq til menen bayanlaǵan. Oqıwshılar shayırdıń ekinshi jáhán urısı jıllarında jazılǵan «Biz jenemiz», «Jengen jaqsı», «Námárt jigit nege dárkár?», «Qız benen kelinshek» qosıqlarında watandı súyiwshilik, tınıshlıq, doslıq temaları ayırıqsha jırlanǵanın tallaw arqalı bilip baradı. Sol sıyaqlı A.Dabilovta óz poeziyasında «Qaytar emes istin páti», «Harmasın», «Sen wádeden tabılmadıń» degen qosıqların folklorlıq dástúrlerde jazdı. Bul qosıqlardı qısqa tallaw usılı menen jaslardı mártlikke, watandı ulıǵlawǵa, miynet súygishlikke tárbiyalaydı. Onıń tábiyat hám miynet haqqında jazǵan qosıqların tallaw barısında oqıwshılardı kórkem oqıw, durıs sóylew, hár bir qosıq qatarına túsiniw alıwı úyretip baramız.

Sonlıqtan A.Dabilovtıń lirikasını baslawısh klasslarda, 5-11-klasslarda oqıtıw eń zárúrli másele. Biraq bul boyınsha azı-kem pikir júrgizetúǵın bolsaq, shayır lirikası baslawısh klasslarda jeterli úyretilmey atırǵanı sezilse, 5-klass ushın arnalǵan “Ádebiyat” sabaqlıǵında “Jaz máwsimi”, 6-klass ushın arnalǵan “Ádebiyat” sabaqlıǵında onıń “Bahadır” dástanman úzindi berilgen. 9-klass ushın arnalǵan “Ádebiyat” sabaqlıǵında sóz zergeriniń ómiri hám dóretpeleri boyınsha maǵlıwmatlar az berilgen. Shayırdıń lirikalıq shıǵarmaların dáwirlerge bólip izbe-iz úyreniw kerek. Baǵdarlamada berilgen saatlar shayır dóretpelerin uyreniwge jeterli emes. Sonlıqtan shayır dóretpelerin baǵdarlama hám sabaqlıqta berilgen materiallardan tisqari

uyreniw baslı wazıypalardıń biri. Bulardan basqa akademiyalıq liceylerde A.Dabılovtıń lirikasını uyreniw kerek. Bul máselelerge metodikalıq jaqtan elege shekem ııqqat awdarılmaı atır.

A.Dabılovtıń dóretiwshılıgıń eki baǵdarda uyreniw hám metodikalıq jaqtan izertlew maqsetke muwapıq boladı. Birinshiden, shayır lirikasını dawırlerge bolıp izertlew, ekinshiden, “Bahadır” dástanın oqıtıw usılların sabaq túrleri hám interaktiv metodlar járdeminde uyreniw áhmiyetli metodikalıq máselelerden bolıp tabıladı. Usı kózqarastan shayır lirikasını dawırlerge bolıp sabaq túrleri menen uyreniw usıllarına toqtaı óteıık.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodıkası boyınsha birqansha metodikalıq miynetler baspadan járiyalandı.¹ Bul metodikalıq miynetlerde oqıtıwdıń teoriyalıq hám metodikalıq máseleleri izertlengen. Degen menen bul miynerlerde akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw haqqında pikirler jeterli pikirler ayılǵan. Usı kózqarastan akademiyalıq liceylerde A.Dabılovtıń lirikasını uyreniw kerekli metodikalıq máselelerden esanlanadı.

Akademiyalıq liceylerdıń ádebiyat baǵdarlamasında berilgen A.Dabılovtıń lirikasını lekciya, seminar sabaqları menen oqıtıw zárúr. Shayır poeziyası boyınsha teoriyalıq hám metodikalıq máselelerdi terenlestiriw maqsetinde lekciya, seminar sabaq túrlerinen paydalanıw usılların kórip shıǵamız. Dáslep lekciya sabaǵı tuwralı túsiniк berip óteıık:

Lekciya-bul sabaq ótiwdiń tiykargı formalarınıń biri. Lekciya ádebiy bilimdi sóz benen túsindiriw, awızsha bayan etiwdi názerde tutadı. Lekciya (latinsha sóz “oqıw degendi” ańlatadı) oqıw materialı, qandayda bir máseleńiń, temanın logikalıq izbe-izligin, belgili bir sistemaǵa salınǵan teksti bolıp esaplanadı. Lekciyaǵa eki túrli kózqarasta jantasıwǵa boladı. Birinshiden, oqıwdı

¹ Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Т.Қайыпбергенов дәретиушилигин оқыту методикасы // Илим ha'm ja'miyet. – Нукус, 2020. – № 2. – Б. 100-103. (13.00.00. №3). Yusupov K.A. Akademik litseylarda qoraqalpoq adabiyoti // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2020. – № 6. – Б. 40-41. (13.00.00. №8). Yusupov K.A. Methods of teaching literary material at academic lyceums according to the program // Academics. An International Multidisciplinary Research Journal (India). (ISSN: 2249-7137). – Vol. 10 Issue 5, 2020. – P. 1628-1634. (Impact Factor: SJIF 2020=7,13). Юсупов К.А. Академик лицейларда Ажиниёз лирикасини бурчаклар методи билан ўрганиш.(Илмий тўплам). Бухоро-2009. 133-136-бет., Юсупов К.А. Академик лицейларда Ажиниёз лирикасини ўқитишда кластер методини куллаш. (Илмий тўплам). Toshkent-2009.284-285-бет.

shölkemlestiriwdiń forması sıpatında, bunda bilimlerdi söz benen ańlatıw, awızeki bayan etiw metodı qollanıladı. Ekinshiden, lekciya basqa awızeki söz arqalı ańlatatuǵın metodlardan esaplanıp, onda oqıw materialnı logikalıq izbe-izlikte bayan etiw, qatań belgilengen qurılıs, obrazlı dälillew, materiallardıń mazmunın ashıp beriwdiń izbe-izligi menen özgeshelenedi.

Seminar haqqında túsiniq. Seminar - (latınsha söz bolıp, derek, awıspalı mánisi mektep) oqıw ámeliy shınıǵıwlardıń formalarınń biri. Joqarı oqıw orınlarında ilimiy dógerekte, konferenciya qollanıladı. Omń tiykarǵı úsh túri bar:

1. Üyrenilip atırǵan pán yamasa kurstı tereń járdem beretuǵın seminar sabadı.

2. Ayırım mashqala tiykarǵı kerekli üyreniw ushın ótkeriletuǵın seminarlar.

3. İzertlew xarakterindegi seminar.

Ol tómendegi funkciyalardı atqaradı:

– Studentlerge (oqıwshılardı) professional bilim beriw hám tárbiyalaw;

– Öz betinshe izleniw kónlikpesin ósiriw;

– Logikalıq pikirlewge üyretiw;

– Sóylewdi ósiriw, ilimiy diskussiyalar alıp barıwǵa üyretiw;

– Studentlerdiń, oqıwshılardıń bilimin tekseriw, bahalaw;

– Teoriyalıq bilimlerdi ámeliyat penen baylanıstırıw.

Akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq ádebiyatı pání boyınsha lekciya hám seminar formasındaǵı “A. Dabılovtıń dóretiwshiligine” arnalǵan sabaq úlgerinen mısallar keltirildi. Bul qatıp qalǵan úlgi emes, akademiya liceyde A. Dabılov dóretiwshiligin oqıtıwda hár bir ádebiyatshı muǵallım dóretiwshilik penen qatnas jasap metodikalıq jaqtan ózgerisler kirgiziwi múmkin. Solay etip, akademiya liceylerde qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlaması tiykarında A. Dabılov dóretiwshiligine arnalǵan sabaqardı jańa pedagogikalıq texnologiyalar engiziw arqalı onıń sapasın arttırıw hám nátiyjeligin elede asırıw jaslardıń estetikalıq tárbiyasın bayıtıp, rawajlanıp barıwına óziniń unamlı tásirin jasaydı.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda sabaq túrлерinen paydalanıw oqıtıwshınıń pedagogikalıq sheberliginen hám izleniwshiliginen kelip shıǵadı. Demek, sabaq túrлерinen durıs paydalanıw arqalı oqıwshılardıń qaraqalpaq ádebiyatına bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıp baradı. Sonlıqtan

shayır lirikasinı tömendegi dawirlerge bolip üyreniw maqsetke muwapıq boladı:

- 1920-30 - jıllardagı lirikası: “Segizınshı mart”, “Taxtaköpir”, “Mektepte bolar”, “Hayal-qızlar”, “Xalıq aynası” h.t.b qosıqların oqıtıw;

- Ekinshi jähän urısı jıllarındağı lirikası: “Jengen jaqsı”, “Námárt jigit nege dárkár?”, “Palwanların kiyatır”, “Qumarı keldi”, “Kóriseyik qol berin”, “9-may” qosıqların didaktikalıq tallaw;

- Ekinshi jähän urısınan keyingi jılları jazılğan lirikası: “Bir paxta joq suw kóringen”, “Qaytar emes istin kózi”, “Uyqındı ash atırıpqa qara”, “Sarp etilsin bar kúshler”, “Miyet erleri haqqında”, “Harmasın”, “Sen wádeden tabılmadıñ” h.t.b qosıqların üyreniw usılları;

- 1960-70-jıllardagı lirikası: “Bir paxta joq suw kórgen”, “Qaytar emes istin”, “Uyqındı ash atırıpqa qara”, “Sarp etilsin bar kúshler”, “Miyet erleri haqqında”, “Qaharmanlar”, “Berdaqqa”, h.t.b.

- “Bahadır” dástanın üyreniw. Bul máseleni ekinshi bólimde tolıq izertlep ótemiz.

A.Dabilovtıń ómiri hám dóretiwshiligin oqıtıw arqalı oqıwshılardan tömendegi bilim hám kónikpelerdi qalıplestiriw kerek:

- Kórkem ádebiyat –sóz ónerinń bir túri ekenligi, ádebiy shıǵarmada turmıstı ulıwmalastırıp, juwmaqlastırıp súwretlegenini hám ádebiyattıń kórkemligin bilıwı zárúr;

- Lirikalıq hám epikalıq shıǵarma, onıń teması, ideyalıq baǵıtın hám syujetin, súwretlew quralların jaqsı ózlestiriwi kerek. Sonday - aq Abbaz shayrdıń “Qosıqlar” (1940), “Jeńisler yoshı” (1947), “Alǵa” (1959), “Qosıqlar” (1962), “Júrekke jaqın adamlar” (1965), “Arnawlar” (1966), “Bilimlen” (1968), “Temir jol” (1973), “Námárt jigit nege dárkár?” (1976) hám basqa da toplamları basıhp shıqtı. Bul dóretpelerdin barlıǵın oqıwshılarga úyretip shıǵıw qıyın. Biraq oqıwshılar shayır lirikası boyınsha daslepki hám tiykargı túsiniklerdi, shıǵarmalar boyınsha pikir júrgiziw didaktikalıq tallaw siyaqı máselelerdi bilıwı shárt.

Belgili sóz sheberi A.Dabilovtıń lirikasin oqıtıwshılarga sabaq túrleri arqalı úyretiw eń áhmiyetli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Birinshi sabaqtı “Oqıwshılardı jańa bilimler menen tanıstırıw” sabaq túri menen oqıtıw kerek.

Sabaqtıñ teması: Abbaz Dabılov ömiri hám dóretiwshiligi. “Námárt jigit nege dárkar” qosıǵı

Sabaqtıñ maqseti:

a) Bilim beriwshi: Shayırdıñ ömiri hám dóretiwshiligi menen tanıstırıw. “Námárt jigit nege dárkar” qosıǵınıñ mazmunın túsindiriw.

b) Tárbıyalıq maqseti: Oqıwshılardı Watandı súyiw, tınıshlıq tárepdarı bolıw, ǵárezsizlikti qádirlew, doslıq qádiryatların ulıǵlaw ruwxında tárbıyalaw.

c) Rawajlandırıwshı maqseti: Kórkemlep tásirli oqıw kónlikpesin rawajlandırıw, erkin pikir júrgiziwge úyretiw.

Oqıwshılarda qalıplesetuǵın tayanış kompetenciya:

1. **Jámiyetlik aktiv puqaralıq kompetenciya:** Jámiyette bolıp atırǵan waqıya hám hádiyselerge tiyisililigin seziniw, olarda aktiv qatnasıw, minnet hám huqıqların biliw, oǵan ámel qılıw, huqıqıy mádeniyatqa iye bolıw qábiletin qalıplestiriw;

2. **Milliy hám ulıwmamádeniy kompetenciya:** Watanga sadıq, mehir-múriwbetli hám ulıwmainsanıylıq hám milliy qádiriyatlarga isenimli bolıw qábiletin qalıplestiriw.

Pánge tiyisli kompetenciya:

1. Adebıy sóylew kompetenciyası: tekstti dawıs tolqınına ámel qılıp anıq oqıy alıw.

2. Kórkem shıǵarmanı analizlew: shıǵarma mazmunınan tásirleniw, shıǵarma atı, avtorı, mazmunın ajratıw, shıǵarma mazmunına baylanıslı soraw hám tapsırmalarga juwap bere alıw.

Sabaq túri: Jaña bilim beriw sabaǵı

Sabaqta qollanılatuǵın usıllar: Aqılıy hújim, toparlarda islew, Klaster, Bâseki tartıslar alıp barıw.

Qurallandıırıw: sabaqlıq, shayırdıñ portreti, toplamları, tarqatpa materiallar, elektron taxta, audio esittiriw.

Sabaqtıñ barısı: Shólkemlestiriw: sálemlesiw, qatnastı barlaw, klass tártibine itibar beriw (2 minut)

Taza temam túsindiriw: Abbaz shayır 1898-jılı házirgi Taxtakópir rayonındaǵı “Qara oy” degen jerde tuwıladı. Ákesi jas waqtında qaytıs bolǵan hám anası menen birge qaladı. Dáslep awıllıq meshitte, sonınan Qaraqum iyshan medresesinde oqıǵan. Biraq turmısı tómen bolǵanlıqtan oqıwın aqırına jetkere almaǵan. Ol óziniñ tuwısqan aǵası Hamzadan qıssa oqıwdı úyrenedi hám onıñ jazǵan qosıqların yadlap aladı. Sonnan keyin ózi de qosıqlar jaza baslaydı.

«Námárt jigit nege dárkar» qosıǵınan:

Xalıq ushın belin buwmasa,
Jigitte namıs bolmasa,
Watan ushın tuwılmasa,
Onday jigit nege dárkar.
Qulashlap toqpaq urǵanday,
Dushpannıń moynın julǵanday,
Qaytpay tabanda turǵanday,
Márt jigitler bizge dárkar.

Shayırdıń bul qosıǵı Ekinshi jer júzlik urıs dáwirinde tereń xalıqlıq ruwxta jazılǵan bolıp, jas áwladtı watanga sadıqhq ruwxında tárbiyalaw, watandı qorgaw, watan ushın hár bir iske taq turıw ideyaların alǵa súredi. Ásirese, er azamatlardıń watan tınıshlıǵı ushın jan pida etiwge shaqıratuǵın shaqırıq formasındaǵı qosıq qatarlarında shayır jaslardı márt hám batır bolıwǵa, áskeriy júrek penen Watandı qorgawǵa shaqıratuǵın shaqırıq formasındaǵı qosıq dep alsaq ta boladı.

Sonıń menen birge házirgi dáwir kózqarasınan alıp qaraytuǵın bolsaq “Men Watan qorgawshısı bolaman”, - degen maqsetti aldına qoyǵan keleshek watan qorgawshılarınıń uranı sıpatındaǵı qosıq bolatuǵınlıǵın mısallar menen túsindiremiz.

Taza temanı bekkemlew:

Toparlarda islew: “Óz jubındı tap” usılı. I topar ushın. Qosıq qatarlarındaǵı túsirilip qaldırılǵan qatarlardı durıs tabıń.

.....
Jigitte namıs bolmasa,

.....
Onday jigit nege dárkar.

II topar ushın:

.....
Xalqı ushın qıynalmagan,

.....
Námárt jigit nege dárkar.

I topar ushın: jigit nege dárkar?

II topar ushın: jigitler bizge dárkar.

Báseki tartıs usılı.

1. Watan qorgawda márt jigitlerdiń ornı.
2. Námártlik qandy pazıylet.
3. Námártliktiń aqıbeti qanday jaǵdaylarǵa alıp keledi
4. Watan hám mártlik baylanısı haqqında pikirlerinizdi mısallar tiykarında túsindirıń.

Klaster usılı. “Märt jigit”(I topar ushın)
“Nāmärt jigit”(II topar ushın)

Juwmaqlaw

1. Toparlardıñ bahaların jıynap jeñimpaz topardı anıqlaw.
2. Belsendi oqıwshılardı bahalaw
- Uygı tapsırma: “Watandı märtler qorgaydı ”temasında gürriñ jazıw
3. Qosıqtıñ qálegen 6 kupletin yadlaw

Tema: A.Dabılovtıñ qosıqlarında tábiyat hám miynet temasında jırlanıwı.

Sabaqtıñ túri: Birlesken sabaq.

Sabaqtıñ metodı: Izleniw, tapqırhq

Sabaqtıñ maqseti:

1. Bilim beriwshilik: - shayır shıǵarmalarınǵa temasıñ túsindiriw; A.Dabılov lirikasında tábiyat temasıñ túsindiriw arqalı olarda tábiyatqa bolǵan súyiwshilik sezimlerin qalıplestiriw;
2. Tárbıyalıq áhmiyeti: Oqıwshılardı miynet súyiwshilikke, adamgershilikke tárbıyalaw;

3. Rawajlandırıw oqıwshılarda shayır shıǵarmalarınǵa mazmunıñ túsindiriw arqalı óz watanına, tábiyatına bolǵan súyiwshiligin rawajlandırıw. Olardıñ sóz mádeniyatın jetilistiriw;

Kútiletuǵın nátiyje: - shayır shıǵarmaların mazmunı haqqında tereñ túsiniw qalıplestedi hám tuwılǵan elge, watanga degen súyiwshilik sezim oyanadı. Sonday-aq durıs oqıw, durıs jaza alıw, durıs pikir júrgiziw qábileti bekkemlenedi.

Kórgizbe qurallar: sabaqhq, shayırdıñ qosıqlar toplamı shayırdıñ súwreti, kespe qagazlar h.t.b

Sabaqtıñ barısı: 1.**Shólkemlestiriw** (2 minut). Oqıwshılar menen sálemlesiw, qanasın anıqlaw, klass tazalıǵına itibar beriw.

2.**Taza tema:** Muǵallım kórsetpe qural sıpatında plakattı úlken etip terektiñ suwretin salıp, taqtaǵa ildirip qoyadı. Terekke “Abbaz shayır” dep, shayırdıñ qosıqları jazılǵan boladı. Muǵallım taza temanı ótken tema menen baylanıstırǵan halda izbe - izlik penen shayır qosıqlarınıñ mazmunın anıq hám túsiniwli etip, sheberlik penen túsindiredi.

A.Dabılov “Bahar” qosıǵında bahardıñ sulıw kórinisin súwretleydi. Bahar hámme narseniñ oyanıw dáwiri, olardıñ bariñe jan enedi. Jer kókten lipas kiyinedi. “Sulıw yargı

megzer tûri bâhârdîn” degen qosıq qatarları da tawıp ayılğanlığı menen mânili. Usı mâwsimge baylanıslı tabıyat kórinisi sheber hám tasirli súwretlenedi.

Keldi bâhâr keñnen jayıp qulashın,

Jer betine sewip kúnniñ quyashın,

Toñlar erip, balqıp ketti qorgasın.

Abbaz shayırdıñ hár bir qosıǵı kórkem, onı basqasha baqlaw mümkin emes. Onıñ “Bâhâr”, “Jaz mâwsimi”, “Âmiwdârya” qosıqlarınıñ ózine tñ tabıyatı súwretlenedi. A.Dabılovtıñ lirikasında miynet teması ayırıqsha jırlandı. Shayırdıñ “Miyirxan”, “Amına”, “Nâwbâhâr”, “Amanqılısh”, “Qaharman garrı”, “Biybisânem”, “Orazgúl”, “Aqsúyrik” qosıqlarında miynet teması súwretlendi. Âsirese, hayal-qızlarǵa arnalǵan táriyplerinde olardıñ atızdaǵı hadal miyneti, jaqsı minezi táriyplenedi. Olardıñ sóz benen salınǵan portreti kóz aldında turadı. Misalı: “Biybisânem” qosıǵında sulıw hám miynetkesh qızdıñ obrazın beredi:

Onıñ dañqı kóp jerlerge taralǵan,

Qanday qıyın jumıslarda sınaǵan,

Islegen isleriñ kórip qumardan,

Shıǵıp shadlanasañ Biybisânemniñ.

Shayırdıñ “Miynetiñ pal bolar xalqım terlesen”- degenindey joqarıdaǵı biz sóz etken qosıqlarında sonday-aq “Amanqılısh” qosıǵında da onıñ naǵız miynet adamı ekenligin bılay súwretleydi:

Bar müşhesi islep iske toymaydı,

Eki kózi tañ juldızday oynaydı,

Bir umtılsa isiñ jeñbey qoymaydı,

Hújdanlı aybatlı Amanqılıshtıñ.

Muǵallım usılayınsha shayırdıñ basqa qosıqlarına da qısqaşa túsinek beredi. Óz betinshe jumıs. “Jamǵır jawdı” oyın shólkemlestiredi. Muǵallım oqıwshılardı toparǵa bóledi hám sabaqqa ilingen domalaq etip qıyılǵan qattı qaǵazǵa, aldı betine sanlar, keyingi betlerine háripler jazıladı. Birinshi 7 sanda Dabılov, ekinshi 5 sanda Abbaz dep jazılǵan boladı.

Muǵallım hár bir toparǵa 7 sorawdan beredi. Topar oqıwshıları durıs juwap berse, izbe-izlik penen sanlar tónkerilip qoyıladı. Nátiyjede joqarıdaǵı shayırdıñ atı hám ákesiniñ atı kelip shıǵadı.

Solay etip “Jamǵır jawdı” oyın shınıǵıwı muǵallımniñ bassılıǵında baslanadı. Sorawlar toparlarǵa jazıp beriledi.

1. Xalıq ushın belin buwmasa,

Jigitte namıs bolmasa,

2. Dushpannan zorlıq körgennen,
Qayğılı dâwrın sürgennen.

3. Onıñ dañqı köp jerlerge taralğan,
Qanday qıyın jumıslarda sınałan,

Bar müşhesi islep iske toymaydı,
Eki közi tap juldızday oynaydı,

4. Qar kiyatır qara bulttıñ astında,
Jerge aq körpeni jabıw qastında.

Toparlarga usı taqılette soraw berilip shayır qosıgınıñ keyingi eki qatarın tawıp, aytıw soraladı. Durıs aytqan toparğa upaylar beriledi.

Öz betinshe jumısqa 15 minut berilgen. “Ajayıp atlar maydanshası” oyını shólkemlestiriledi. Muğallım domalaq etip qıyılğan qattı qağazğa shayırdıñ qosıqlarınıñ atın jazadı. Qoyılğan belgi qaysı qosıqtıñ atına tuwrı kelse, topar oqıwshıları sol qosıqtan üzindi aytıp beredi yaki mazmunın söylep beriwi tiyis.

Misalı: “Jaz mawsımı” qosıǵı:

Aq paxta aǵarıp saldı gül gümsha,
Aq qızılǵa dóner paxta bolǵansha,
Ǵarbız tarǵılandı, pıstı qıyarlar,
Qawınlar tor basar, shıqtı jambılsha.

Bul jerde shayır hár mawsımniñ ózine tñn tábiyat kórinisin súwretlegen. “Jaz mawsımı” qosıǵın oqıǵanıımızda, jazǵı tábiyat kórinisi, tábiyat baylıǵı kóz aldına keledi, onı gúzgi, bahárgi mahálller menen awmastırıw mümkün emes.

Shayırdıñ poetikalıq qosıq qatarları ómirdi, tábiyattı tasirli sawlelendiren. Usı baǵdarda topar oqıwshıları juwap beredi. Juwaplarına qaray ball qoyıladı. Uyge tapsırma 2 minut ishinde

berilwi kerek. Shayır lirikasin dāwirlerge bōlip oqıwshılarga üyretiw eñ āhmiyetli metodikalıq māselerden esaplanadı.

A.Dabilovtıñ lirikasin oqıtıwda interaktiv texnologiyalardı qollanıw Özбекstan Respublikasınıñ bilimlendiriw sistemasına innovaciya engiziw, jedel bilim beriwshi hām āmelde jaqsı nātiye beretuğın oqıtıw jolların özlestiriwdegi tiykarğı wazıypalardıñ biri öz sharayatımızğa hām özligimizge dūnya jetiskenliklerine say keliwshi bilim beriwdiñ jaña usılların islep shıǵarıwdan ibarat. Usı kōz qarastan A.Dabilov lirikasin oqıtıw barısında interaktiv texnologiyalardı durıs qollana bilıwımız kerek.

Būgingi pedagogika ilimlerinde pedagogikalıq texnologiyalar boyınsha bir qansha metodikalıq qollanbalar baspadan shıqtı.¹ Usı metodikalıq qollanbalardı tiykar etip, A.Dabilovtıñ lirikasin oqıtıw barısında interaktiv texnologiyalardı qollanıw tōmendegi nātiyjelerge alıp keledi:

- Oqıwshılardıñ A.Dabilovtıñ lirikasına qızıǵıwshılıǵı artadı;
- A.Dabilovtıñ lirikasin bekkem özlestiredi;
- Shayır lirikası boyınsha tereñnen oylaw hām erkin pikirlew rawajlanadı;

- Qarım-qatnas jasaw mādeniyatı qālıplesedi;
- Oqıwshılar oqıw iskerligine belsendilik penen qatnasadı;
- Oqıw ushın qolaylı (unamlı) psixologiyalıq ortalıq jaratıladı.

A.Dabilovtıñ poeziyasına aranalǵan sabaqta interaktiv oqıtıw texnologiyasın qollamwda bir qatar qaǵıydalardı basshılıqqa alıw kerek.

Birinshi qaǵıyda: Sabaqqa barlıq oqıwshılar tolıq qatnasıwı kerek.

Ekinshi qaǵıyda: A.Dabilovtıñ poeziyasına aranalǵan sabaqta oqıwshılardıñ texnologiyalıq tayarlıǵın biliw kerek.

Ushinshi qaǵıyda: A.Dabilovtıñ poeziyası boyınsha ótkeriletuğın interaktiv texnologiyada oqıwshılar sanınıñ kōp bolmaǵanı maqul.

¹ Султанов Б. Тилегенов А. Байназаров Ф. Янги педагогик технология асослари. Тошкент, 2007. Палымбетов К., Пирниязов И., Бсрдимуратов Р. Әдебиятты оқыту методикасы. Нөкис, 2009. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқыту методикасы. Нөкис. «Билим», 2004. Usmonova K. Adabiy talimda ilgor pedagogik texnologiyalar. Toshkent. 2004. Yoldoshev J.G., Usmanov S.A. Pedagogik texnologiya asosllari. T., Oqituvchi. 2004. Saidov T. Ilgor pedagogik texnologiyaning mazmun-moxiyatini "Aqliy hujum" usuli bilan oqitish texnologiyasi. T. 2003. Gulomova N. Adabiyot darslarida ilgor texnologiyalaridan foydalanish. T.PTM.2003. Tolipov O.Q., Usmonboboeva M.X., Pedagogik texnologiya asosllari. T. 2003.

Törtinshi qagıyda: A.Dabilovtıń poeziyası boyınsha sabaqtı shölkemlestiriwde oqıw xanasınıń tayarlıǵına itibar beril.

Besinshi qagıyda: A.Dabilovtıń poeziyası boyınsha ötkeriletuǵın sabaqta qollanatuǵın interaktiv texnologiya barısında tártip hám reglament máselelerine turaqlı itibar beriliwi tiyis. Altınshı qagıyda: A.Dabilovtıń poeziyası boyınsha ötkeriletuǵın sabaqta oqıwshılardıń toparlarga bóliniwinde basta óz erki tiykarında bóliniw, keyin ala tosattan tańlaw principin qollanıw paydalı.

Sabaqtı bekkemlew basqışında klaster usılın paydalansaq boladı. A.Dabilov lirikasınıń sorawlar:

1-topar: 1920-jıllardaǵı lirikası

2-topar: 1930-jıllardaǵı lirikası

3-topar: 1940-jıllardaǵı lirikası

4-topar: 1950-jıllardaǵı lirikası

Oqıwshılar berilgen sorawlarga juwap beredi.

1-topar: A.Dabilovtıń 1920-jıllardaǵı lirikasına “Joldaslar”, “Ótken zaman”, “Ekew bolmadı” qosıqları jatadı.

2-topar: A.Dabilovtıń 1930-jıllarındaǵı lirikasına “Tashkent”, “Shayırlar”, “Moskva”, “8-mart”, “Kóp balalı analarga”, “Ózligimnen bir bilmedim” h.t.b qosıqları kiredi.

3-topar: 1940-jıllardaǵı lirikası: “Bir brigad haqqında”, “Nawayı haqqında”, “Biz jenemiz”, “Jengen jaqsı”, “Namárt jigit nege dárkar?”, “Xalıq gargısı”, “Jawdı keyin ısırttı”, “Fronttan harmasın”, “Shawgúl”, “Orazgúl”, “Shomanay”, “Toyların keldi”, “Jıl kiyatır”, “Qız benen kelinshek”, “Bes qız”, “Qumarı keldi” h.t.b. qosıqlarınan ibarat.

4-topar: 1950-jıllardaǵı lirikası: “Paxtakeshlerge”, “Aq súyrik”, “Bilimli adam mıńdı jıqqan emes pe?”, “Aq bóget”, “Bilimlen”, “Bahar”, “Jaz máwsimi”, “Biybisänem”, “Berdaqqa”, “Ámiwdarya”, “Tınıshlıqtı súyemen”, “Harmasın”, “Nawbahar”, “Amanqılısh”, “Paxta” h.t.b qosıqlarman ibarat.

Juwap bergen toparlarga xoshametlep tiyisli bahalar qoyıladı.

A.Dabilovtıń ómiri hám lirikasınıń üyreniw maqsetine oqıwshılardı kishi toparlarga bölemiz. Bul toparlarga hár qıyń ádebiy laqap beremiz. 1-toparga “Ziyrekler”, 2-toparga “Tapqırlar”, 3-toparga “Shaqanlar”, 4-toparga “Dilwarlar”, 5-toparga “Sheshenler” dep at

qoyıladı. Toparlar özlerinin qalewi boyınsha topar sârdarın saylaydı. Soñınan úy tapsırması soraladı.¹

Oqıw bağdarlamasında Abbaz shayırdın lirikasin úyreniwge tiyisli saat berilgen. A.Dabilovtın ómiri hâmdöretiwshiligi ótıledi. Muğallım ótken temanı sorawda tarqatpa qagazlarga tómendegishe sorawlar tayarlap keledi.

1-topargâ soraw: A.Dabilovtın ómir bayanına tiyisli magliwmatlardı jazıw;

2-topargâ soraw: A.Dabilovtın lirikasının tematıkası

3-topargâ soraw: A.Dabilovtın qosıqlarında tábiyattın súwretleniwı

4-topargâ soraw: Shayır lirikasında miynet temasınır jırlanıwı.

5-topargâ soraw: Shayırdın urıs jıllarındağı lirikası.

Oqıwshılarga oylanıwğa 2 minut waqıt beriledi. Soñ hâr bir topardan bir aǵza shıǵıp sorawlarga qaytarǵan juwabın taqtaga jazadı.

1-topardıń juwabı: A.Dabilov 1898-jılı Taxtakópırdın “Qaraoy” awılında tuwılǵan. 1906-jılı shayırdın ákesi bir qansha sebepler menen otırǵan jerinen kóship, qońsı Shimbay rayonınıń territoriyasına keledi.

2-topardıń juwabı: Shayır lirikasının tematıkası miynet, xalıqlar doslıǵı, tábiyat, elimizdegi dáslepki jaǵalıqlar haqqında boldı.

3-topardıń juwabı: Abbaz shayır tábiyattın gózzallıǵın hâr qıylı rań-bäreń boyawlar menen súwretledi. Ol “Báhâr”, “Kókshetaw”, “Jaz máwsimi”, “Ámiwdáriya” qosıqlarında tábiyattın sulıwlıǵın táriyipleđi.

4-topardıń juwabı: Shayırdın miynet teması ayrıqsha kóterińlik ruwxta jırlandı. Onıń “Qız benen kelinshek” qosıǵında hayal-qızlardıń pidákerlik miyneti ayrıqsha súwretlendi. Bunan basqa “Biybisánem”, “Orazǵúl”, “Aq súyrik”, “Qaharman ǵarrı” qosıqları miynet temasın súwretlep berdi.

5-topardıń juwabı: Shayırdın “Námárt jigit nege dârkâr?”, “Jeńgen jaqsı” qosıqlardıń ideyası oqıwshılarda tuwǵan elge, xalıqqa

¹ Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Аббаз Дабылов лирикасын оқыту технологиялары. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция. стр. 431-432.

tereh suyiwshilik oyata aldı. Solay etip hár bir topardıń bergen juwaplarına tiyisli bahalar qoyıladı.

“A.Dabılovtıń urıs jıllarındaǵı lirikasi” degen temada “Oqıwshılardıń bilim, eplilik hám kónlikpelerin tekseriw” sabaǵın ótemiz. Sabaqta “Dialog” texnologiyasını qollanamız. Sabaqtıń maqseti: oqıwshılarda A.Dabılovtıń ekinshi jáhán urıs jıllarındaǵı lirikasi tuwralı túsiniǵin tereńlestiriw, bekkemlew, olardı watanga suyiwshilikke tárbiyalaw, oqıwshılardıń bilimin, pikirlew oy-órisin rawajlandırıw bolıp tabıladı. Oqıwshılarga tómendegishe sorawlar berilip, hár sorawǵa 5 minut waqıt beriledi. 1-soraw: “Jengen jaqsı” qosıǵınan úzindi yadqa keltiriń.

Juwabı: Jolıń bolsın bar azamat,

Barlıq jawdı jeńgen jaqsı,

Bizge islegen qıyanet,

Dushpan otı sóngen jaqsı.

2-soraw: “Námárt jigit nege dárkár?” qosıǵınan úzindi keltiriń.

Juwabı: Xalıq ushın belin buwmasa,

Jigitte namıs bolmasa,

Watan ushın tuwılmasa,

Onday jigit nege dárkár?

3-soraw: “Xalıq gárgisi” qosıǵınan úzindi keltiriń.

Juwabı: Súyikli watanga qıyanet qılǵan,

Qaraqalpaqta qashqan jigit kim edi?

Adiwli xalqınǵın gárgısın alǵan,

Qanday jigit aqıl hushı kem edi?

Usılayınsha bir neshe sorawlar beriledi. Qatarlardagı qaysı bir oqıwshı birinshi sorawdı orınlap bolǵan bolsa qolın kóterip otıradı. Onı hár qatardıń sárdarı baqlap turadı. Qol kótergen oqıwshı sorawǵa juwap berse dóńgeleksheniń bir bólegi, eki sorawǵa juwap berse ekinshi bólegi, barlıq sorawǵa juwap berse, barlıq bólekler sárdar tárepinen boyalıp baradı. Belgilengen 5 minutta juwap bere almaǵan oqıwshınıń juwap ornı bos turadı. Eger dóńgeleksheler tohq boyalǵan bolsa, sol oqıwshıǵa yaqı qatarǵa orın berilip 5 ballıq baha qoyıladı. Bunda barlıq oqıwshı tolıq juwap bere bermewi múmkin. Geybirewleri 2, geybirewleri 3,4,5 sorawǵa juwap beredi, yamasa geybirewleri hesh qanday juwap bere alması da múmkin.

Bul kórsetkishte 3 qatarda 1 oqıwshıdan sorawǵa juwap bere almaǵan. Ush qatar teńbe-teń. Endi oqıwshılarga jáne shayır tuwralı hám basqa da sorawlar beriledi. Hár bir sorawǵa bir

minuttan waqıt beriledi. Aqılıy hújimge 6 minut waqıt beriledi. A.Dabilovtıń shıǵarmalarınń mazmunı nelerden ibarat? Terekke izbe-izlik penen oqıwshılar menen birgelikte japıraq soǵamız. Japıraqlarǵa shayırdıń shıǵarmalarınń mazmunı nelerden ibarat ekenligi jazıladı. Terekktiń ózine Abbas Dabilov dep jazıladı. Batırлық, doslıq, watan miynet, adamgershilik, tábiyat, xalıq, qızlar, 8-mart bayramı hám Jana jıl haqqında pikirlerin jazadı. Usılayınsha oqıwshılardı oylanıwǵa, izleniwge, pikirlewge iytermelep, terek japıraqları menen tolıqtırıladı.

Oz betinshe jumıs 10 minut dawam etedi. Oqıwshılardı 4 toparǵa bólip, A.Dabilovtıń danalıq sózleri haqqında jazıw tapsırıladı.

Misalı: 1. Qorqaqqa keń dúnya iyne tebendey,

Batırǵa tar dúnya dala jerdey.

2. Xalıqtıń ǵargısın alıw jaman is,

Bizń tilegimiz mudamı jeńis.

3. Jigitte jigit bar xalıq ushın tuwǵan,

Watannıń dushpanın qaytarıp quwǵan.

4. Aq júzli, qaraqas, kirpik tógilgen,

Barlıq kushi watan ushın berilgen,

Watan súyer barlıq isin Shawǵúldıń.¹(1)

Abbas shayırlıkasın oqıtıw barısında oqıwshılardı kishi toparlarǵa bólip, olarǵa shayırlıkasınan at beremiz. 1-toparǵa “Jengen jaqsı”, 2-toparǵa “Bahar”, 3-toparǵa “Ámiwdarya”, 4-toparǵa “Shawǵul”, 5-toparǵa “Biybisānem”. Usı toparlarǵa sorawlar beriledi.

1. A.Dabilov neshinshı jılı dástan jazdı?

2. Qaysı shıǵarmasına mámleketlik Berdaq atındaǵı siylıǵın aldı?

3. Watan haqqında jazılǵan lirikası

4. Hayal-qızlarǵa arnalǵan qosıǵı barma?

5. Uris dáwirine arnalǵan lirikası

1-topardıń juwabı: 1957-jılı jazıldı.

2-topardıń juwabı: “Bahadır” dástanı ushın berildi.

3-topardıń juwabı: “Námart jigit nege dárkár?”.

4-topardıń juwabı: “Miyirxan”, “Biybisānem”, “Shawǵul” qosıqları.

¹ Dabilov A. Shıǵarmaları. I tom. Q.M.B, Nókis-1959, 87-bet.

5-topardın juwabı: “Jengen jaqsı”, “Námart jigit nege dárkár?” qosıqların jazdı. Usı tiykarda ótilgennen keyin 5 topardın juwapları muǵallım tárepinen bahalanadı.

A.Dabılovtıń lirikasında doslıq temasın oqıwshılarga túsindiriw maqsetinde aqılıy hújim, dōngelek jarısı siyaqı usıllardı paydalansaq maqsetke muwapıq boladı. Oqıwshılardıń sabaqqa qızıǵıwshılıǵın arttırıw maqsetinde taxtaga dōngelek sıızıp, topar járdeminde oǵan nur shashtıramız. Dōngelek, kún nurına “Doshq” dep jazamız. Onı ótkeriw usılın kórip shıǵayıq. Muǵallım oqıwshılarga doslıq - bul úlken qúdiretli kúsh ekenligin, onıń mánisin, milletler aralıq doslıq qarım-qatnastıń jaqsı jetiskenliklerge alıp keletuǵımlıǵın, qaraqalpaq xalqı burında, házirde Orta Áziyadaǵı kóp xalıqlar menen birge, sonıń ishinde ózbek, qazaq, túrkmenler menen de doslıqta jasap kelgenin aytıp ótedi. Bul tema boyınsha Abbas Dabılov “Sabıt Muxanovqa”, “Maqtumqulıǵa”, “Nawayı haqqında”, “Ázerbayjanlı doslarga” qosıqlarında doslıq temasın ádiwli jırlaǵan. Oqıwshılardı úsh toparga ajratıp hár bir topar doslıq temasına shayır lirikasınıń úzindiler keltiredi.

1-topardın juwabı: Tanıdıq sózińnen senin oyındı,

Súwretińnen kórdim senin boyındı,

Bıyılǵı jıl bes jüz jıllıq toyındı,

Bir kóriwge qumarlımız Nawayı.- dep qosıq qatarlarınıń mánisin túsindirip, Á.Nawayı ullı shayır ekenligin táriyiplegenin aytıp ótedi. Bul Á.Nawayıǵa arnalǵan qosıq.

2-topardın juwabı: Tuwısqanlıq kúshli pırman,

Hámmeniń dártine dárman,

Senin hár bir qádemindi,

Qutlıqlaymız Ázerbayjan.

Kavkaz tawı, Káspiý teńiz,

Ol teńizde sansız semiz.

Orman aǵash taw tasında,

Bayhında joqtır kemis.- dep “Ázerbayjanlı doslarga” qosıǵında xalıq doslıǵın tohp tasıp táriyiplegen hám jırlaǵan.

3-topardın juwabı: Shaǵlap sapar tartıp Ózbekstanga,

Tuwısqan tuwǵaǵa bastı qosqanǵa,

Baxıtın nurınan baǵlı bostanǵa,

Barıp kórdim ullı sháhár Tashkentti.- dep Tashkent qalasın úlken maqtamsh penen táriyiplegen.

“Aqılıy hújim” metodın 5 minut ishinde qollanıwǵa boladı. A.Dabilovtıń ismindegi hár bir háripke shayırga tiyisli pazyiletlerdi keltirip jazıwı kerek. Solay etip oqıwshılardıń oylaw uqıplılıǵı rawajlanadı. Olar jańa nárseler, jańalıqlar tabıwǵa hárezet isleydi. Mudamı izlenedi, kitaplardı kóp oqıwǵa qáiletin rawajlandıradı. Jańasha pikirlew qalıpleseı.

A.Dabilovtıń lirikasını tapqırılıq, izleniw metodı boyınsha oqıwshılarda jańasha túsiniq payda etemiz. Bul metodlar sabaqtı bekkemlew barısında qollanıladı. Oqıwshılardı eki topǵa bólemiz. Birewin “Mártlik” toparı deymiz, ekinshisi “Máńgilik” toparı. “Mártlik” toparına alma, “Máńgilik” toparına almurt miywe aǵashı tiyisli. Usı alma hám almurt aǵashlarınń miywelerine ildirilgen sanlar jazıladı. Onıń bir tárepine sanlar, al ekinshi tárepi qızıl, sarı boyawlar menen boyalǵan boladı. Oqıwshılar ózleriniń jaqsı kórgen sanların aladı hám usı sanlardı ne ushın jaqsı kóretuǵınıń aytadı. Mısalı, 1 sanın alǵanımnıń sebebi, men barlıq waqıtta birinshi bolǵım keldi, - deydi. Son kespe qaǵazdaǵı 1-sorawǵa juwap beredi. Juwap bar bolsa, almanıń ekinshi qızıl tárepi awdarılıp qoyıladı. Sorawlar kespe qaǵazlarda beriledi.

1. A.Dabilovtıń shayırshılıq talantı qalay bolǵan? Ol qaysı dástúrlerdı ózlestiredi?

2. Abbaz shayırga dáslep kim ustazlıq etken?
3. Abbaz qaysı dástanlardı yadqa bilgen?
4. Abbaz shayır tábiyattı qalay súwretlegen?
5. Shayırdıń lirikası qaysı dáwirde kúshli rawajlandı hám tolıstı?

Berilgen sorawlǵa juwap berip reyting tiykarında ball toplaydı.

Eki topǵada qaǵaz beriledi. Abbaz shayırdıń shıǵarmalarınń mazmunı nelerden ibarat ekenligin jazıwı kerek. Bunda oqıwshılar Abbaz shayırdıń shıǵarmaların oqıp, kitap boyınsha isleydi. Son topardan bir oqıwshı shıǵıp, jazǵan pikirlerin dálillep beredi hám tolıqtıradı.

Oqıwshılar A.Dabilovtıń lirikasını úyreniw barısında interaktiv metodlardıń járdeminde erkin pikirlew, jazba hám awızeki sóylew konlikpelerin qalıplestirip baradı. Olarda izleniwshilik, tapqırılıq, bilimlilik artadı.

§18. Kórkem shıǵarmalardı oqıtıwda interaktiv texnologiyalardı qollanıw

O'zbekistan Respublikası «Bilimlendiriw haqqında»ǵı nızamının talaplarına muwapıq jańa oqıw rejeleri, baǵdarlamalar, sabaqlıqlar shıǵarılıp atır. Usı kóz qarastan ádebiyat baǵdarlamasında berilgen saatlar boyınsha shayırlar lirikasin úyreniw metodikasına qısqaşa toqtap ótkendi maqul kórdik.

Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet, Múyten jırawlardıń dóretpeleri, Kúnxoja, Ajiniyaz, Berdaq, Ótesh, Jańabay shayır, Qulmurat hám Annaql shayırlardıń lirikası, Qazı Mawlik, S.Majitov, M.Daribaev hám N.Dawqaraev, T.Jumamuratov, I.Yusupovlardıń poeziyalıq materialların oqıtıwda innovaciahq texnologiyalardı ámelde paydalanıw eń zárúrli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Oytkeni XX ásirdeń XXI ásirdeń basındaǵı civilizaciya rawajlanıwında ayırıqsha orınǵa iye bolıp, ilim hám texnikanıń jedel rawajlanıw dáwiri sıpatında xarakterlenedi. Bul dáwirdegi ilim hám texnika jetiskenlikleri oqıtıw metodikasınıń tez pát penen alǵa ilgeriliwin júzege keltiredi. Bunday ózgerisler ádebiyat, pedagogika tarawlarında tásir kórsetip, oqıtıw procesin payda etti. Sonlıqtan pánlerdi oqıtıw texnologiyaları bir qatar principlerge tiykarlanadı.

1. Ádebiyat baǵdarlamasında berilgen poeziyalıq materiallardı oqıtıwda maqsetke baǵdarlanıw yamasa metodikalıq processtıń anıq maqsetke iye bolıwı;

2. Oqıtıw barısında poeziyalıq materiallardı orınlı paydalanıp, interaktiv texnologiyalardı durıs qollanǵan maqsetke muwapıq boladı.

Dúnya xalıqları pedagogika iliminde talim-tarbiya procesiniń kóp variantları qollanıladı. Ádebiyat boyınsha óiletuǵın poeziyalıq shıǵarmalardı oqıtıwda pedagogikalıq texnologiya tájiriybelerinen orınlı paydalanıp, janasha usıllarda oqıtıw ámelge asırılıp atır. Degen menen kópshilik oqıtıw texnologiyaları óz maqsetleri, quralları hám metodları jaǵınan ádewir uqsaslıqqa iye. Usınday belgiler tiykarında talim texnologiyaların ulıwmalastırıw hám toparlarga ajratıw múmkin. Olardıń hár biri oqıwshılarga baǵdarlangan oqıtıw usılları. Ádebiyat sabasında oqıwshılardı oqıtıw ushın baǵdarlangan texnologiyalardan paydalanıw zárúrli esaplanadı. Oytkeni, bunday texnologiyalardıń maqseti oqıwshılardı hár tárepleme jetik, erkin hám dóretiwshi bilimlendiriw texnologiyalarınń jańe bir túrine

insaniylik texnologiyaları kirip, ol jeke adamdi qollap-quwatlawga oqıwshını húrmet etiwge hám jaqsı kóriwge bağdarlanıp, onıń tiykarında oqıwshınıń dóretiwshilik kúshlerine isenim turadı.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikasında keń tarqalğan birge islesiw texnologiyası muǵallım hám oqıwshı arasındaqı qarım-qatnaslardı bir-birin húrmet etiwdi, sheriklikti, teńlikti támiyinlewi tiyis. Onda ádebiyatshı muǵallım hám oqıwshılar sabaqtıń maqsetlerin, wazıypaların birgelikte belgilep, onıń mazmunın islep shıǵadı. Orınlangan jumısqa topar aǵzaları sın kóz qarasınan baha beredi.

Kúnxoja, Ajiniyaz, Begjan shayır, Qazı Mawlik, S.Májitov, M.Darıbaev hám N.Dawqaraevlerdiń poeziyasın oqıtıwda interaktiv usıllardan «birge izleniwshilik», «öz - ara pikir alısw», zik-zak, «bilemen, bilgim keledi, bilip aldım», múyeshler, klaster siyaqlı túrleri haqqında metodikalıq pikir júrgiziwge boladı. Sabaq waqtında oqıwshılar tárepinen aldın ala belgili dárejede túsiniǵı bar qanday da bir másele talqılansa bul forma nátiyjelirek boladı. Bunnan basqa talqınlanıp atırǵan temalar interaktiv metodlar arqah úyreniliwi kerek. Interaktiv sózi inglisshe "inter" öz ara "act" häreket manisin bildirip, interaktivlik öz ara birgelikte häreket etiw, birge islesiw, sóylesiw, birgelikte ölestiriw degen manilerde qollanıladı. Zamanagoy pedagogikalıq texnologiya boyınsha belgili pedagoglar tárepinen usı másele boyınsha metodikalıq pikirler ayılǵan¹.

Axmed Yassawıydiń ómiri hám dóretiwshiligi, „Devoni hikmat“ shıǵarması, Xorezmiydiń „Muhabbatnama“ dástanı, Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet, Múyten jırawlardıń dóretpelerin interaktiv oqıtıw birinshi gezekte oqıwshılardıń öz-ara gúrrinlesiwı, pikir alıswı, bir-birine úyretiwi arqalı bilimlerde ölestiriwge bağdarlangan pedagogikalıq xızmet. Interaktiv oqıtıw usılları oqıwshılardıń bilim alıw mümkinshiligin, olardıń belsendiligin rawajlandıradı. Házirgi künde

¹ Azizxujaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mah'orat. Toshkent. 2003. Jwraev R.H., Tolipov U.K. Pedagogik faoliyat, texnologiyalar va mah'orat. «Uzluksiz talim» jurnali. 2003. №2. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. Qarshi. «Nasaf». 2000. Klarin M. V. Pedagogicheskaya texnologiya v uchebnom protsess. Moskva. «Znaniya», 1989. Yuldoshev J.G., Usmanov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent. «Uqituvchi», 2004. Sultonov B., Tilegenov A., Boynazarov F. Yangi pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent. «Falsafa va h'uquq instituti», 2007. Gulomova N. Adabi'et darslarida ilgor pedagogik texnologiyalaridan foydalanish. Toshkent. «RTM». 2003. Tolipov W. Q., Usmonboboeva M.X. Pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent. «RTM», 2003.

ilimpaz metodistler hám tájiriybeli oqıtıwshılar tárepinen interaktiv oqıtıwdın topar jumısının birneshe formaları islep shıǵılǵan.

Qazı Máwlik, S.Májitov, A.Muwsaev, M.Darıbaev, J.Aymurzaev, T.Qabulov, T.Mátmuratovlardın poeziyasın interaktiv usıllar menen oqıtıwda texnologiyanın qaǵıydaları tómendegilerden ibarat:

- Jumısqa barlıq qatnısıwshılar tartılıwı kerek.
- Oqıwshılardıń texnologiyalıq tayarlıǵın biliw lazım.
- Interaktiv texnologiyada oqıwshılar sanının kóp bolmaǵanı maqul.

- Jumıs shólkemlestiriwde oqıw xanasının tazalıǵına itibar berin.
- Tartıp hám reglament máselelerine itibar qaratıw tiyis.
- Oqıwshılardıń toparlarga bóliniwinde dáslep óz erki tiykarında bóliniw, keyin ala tosattan tańlaw principin qollanıw paydalı.

Qazı Máwlik, S.Májitov, M.Darıbaev hám N.Dáwqaraevlerdin poeziyasın interaktiv usıllar járdeminde oqıtıw tómendegi nátiyjelerge alıp keledi:

- Oqıwshılarda sabaqqa, pange qızıǵıwshılıq artadı.
- Dóretiwshi sherikliler sıpatında islewge úyrenedi.
- Turaqlı tayarhqqa hám juwapkershilikli máselelerdi sheshiw.
- Oqıw materialın bekkem ózlestiredi
- Analitikalıq oylaw rawajlanadı.
- Qarım-qatnas jasaw mádeniyatı qalıplesedi. Oqıwshılar oqıw iskerligine belsendilik penen qatnasadı.

Sabaqtaǵı interaktiv iskerlik bes tiykargı elementler menen sáwlelenedi: pozitivlik-öz-ara baylanıs, jeke juwapkershilik, bir-birine járdem kórsetiw häreketi, jumıstı birge alıp barıw qabileti hám topardaǵı jumıs nátiyjesi. Interaktiv usıl bir shıǵıp sóylewshinin, bir pikirdin üstemligin monopoliyasın shekleydi. Bilim alıw barısında hár kim óz pikirın sın kóz benen aytıwǵa hám tiyisli maǵlıwmatlardı analiz etiw tiykarında quramalı máselelerdi sheshiwge, qáte pikirlerdi saplastırıwǵa, tereń oylap kórilgen sheshimlerdi qabil etiwge, diskussiyalarda qatnasıwǵa hám basqa da adamlar menen mádeniyatlı qarım-qatnas jasawǵa úyrenedi. Bul ushın sabaqlarda jeke, jup hám topar jumısları shólkemlestiriledi.

Axmed Yassawıydn ómiri hám dóretiwshiligi, „Devoni hikmat“ shıǵarması, Xorezmiydn „Muhabbatnama“ dástanı, Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet, Múyten jırawlardın dóretpeleri oqıtıw barısında oqıtıwdın interaktiv usılınan paydalanıw klassta sherikleslik

jağdayın jaratadı. Interaktivlik usılğa tiykarlangan texnologiyani paydalanıp atırğan ädebiyatshı oqıtıwshı döretiwshi sheriklesler sıpatında islewge, tiykarlangan özgerislerge, turaqlı tayarlıqqa hām juwapkershilikli mäselerdi sheshiwge üyrenedi.

Sabaqta interaktiv metodlardı qollanbastan burın oqıwshılardıñ tayarlıǵı esapqa alınadı. Sonday - aq olardıñ oqıw xanasına, otırıw tǵırtıbına, klass tazalıǵına ayırıqsha itibarlı kerek. Otırǵışlar, partalar döngelik formasında boladı. Oqıwshılar ushm kerekli materiallar aldın ala tayarlanıp qoyılıwı kerek. Topar aǵzalarınan tǵrtıp hām shıǵıp sóylewge belgilengen waqıt belgilenedi.

Bilim beriwde tuwrı usıl tañlasaq ǵana ǵózlegen nátiyjege erise alamız. Usıllar bilimlerdeñ sanalı hām tereñ özlestiriliwine, oqıwshılarda erkin hām döretiwshilik belsendiliktiñ rawajlanıwına unamlı tásir kórsetedi. Olardı tañlawda túrli shárayatlar oqıtılıp atırğan pánniñ xarakteri, oqıwshılardıñ jas ózgeshelikleri, aldınǵı tayarlıq dárejesi hām taǵı basqalar esapqa alınadı.

Oqıtıwdıñ didaktikalıq usılları hām olardı ornı menen janalap barıw oqıtıwshılar aldına jas áwladtı tárbiyalawday áhmiyetli wazıypanı qoyadı. Tálim-tárbiyanıñ sıpatı hām nátiyjesi kóp tárepten pedagogikalıq texnologiyani durıs tañlawǵa, oqıtıw metodların sheber qollanıwǵa baylanıslı boladı. Sorawlarǵa teoriyalıq hām ámeliy juwap tabıwda qıynalmaydı. Bul mashqalalarǵa juwap tabıwdı oqıtıw metodların hām pedagogikalıq texnologiya mäselerin üyreniwden baslaw kerek. "Metod" grek tilinen alınıp, bizinshe ol «jol, usıl, ádis» degen manisti bildiredi. Ulıwma aytqanda metod oqıwshılardıñ biliw hām ámeliy xızmetinin jolı, ádisi, usılı degen maǵanani anlatadı. Oqıwshılardıñ qalewi qanday bolsa, soǵan say metod qollanıwı tiyis. Mäselen: tapsırmanı orınlawda metodlar durıs qollanılsa, sabaq nátiyjeli boladı. Oqıwshılardıñ iskerligi tereñlesken sayın, onda qollanılatuǵın metodlar da quramalasıp baradı. Sonıñ ushın oqıtıw processinde hártúrli pedagogikalıq texnologiyalar, oqıtıw metodlarınan paydalanıwǵa tuwra keledi.

Oqıtıw metodı - bul muǵallımniñ bilim beriwdegi hām oqıwshılardıñ bilim, eplilik, kónlikpelerdi iyelewdegi, olardıñ kóz-qarasların qalıplestiriwge, uqıplıqların rawajlandırıwǵa qaratılǵan birgeliktegi orınlanatuǵın usıllardıñ jıyındısı. Oqıtıw metodınan basqa oqıtıw usılı degen túsinik te qollanıladı. Oqıtıw metodı keñ túsinik, oqıtıw usılı, ádisi tar túsinik. Hár bir oqıtıw metodı bir neshe elementlerden quraladı. Oqıtıw metodınıñ usı elementlerin oqıtıw usılları, ádisleri dep ataydı.

Mısalı: oqıwshılardı sabaqlıq hám kitap penen islewge úyretiw metodu bir neshe usıllardan turadı, oqıǵan materialdıń jobasını dúziw, mazmunın qaytarıp aytıp beriw, konspekti alıw hám t.b.

Oqıtıw usılı degende bilim beriw barısında oqıtıwshı hám oqıwshılardıń kútilgen maqsetke erisiwge qaratılǵan birliktegi xızmetleri túsiniledi. Oqıtıw metodınıń qurılısına kiretuǵın hám oqıw materialın ózlestiriwge járdem beretuǵın, muǵallım menen oqıwshınıń oylawına, is-háreketine oqıtıw usılı dep ataladı.

Qaraqalpaq ádebiyatınan sabaq beriwshi muǵallımler oqıtıw metodın qollanıp bilimdi oqıwshılardıǵa túsindiredi, kórsetedi, jol joba beredi. Oqıwshı muǵallımınıń túsindirgenin tıńlaydı, baqlaydı, oqıydı, jazadı t.b. Muǵallımınıń xızmeti oqıtıw metodların qollanıp sabaq beriw, oqıwshınıń wazıypası oqıtıw metodlarınan paydalanıp bilim alıwdan ibarat boladı.

Oqıtıw metodu ilim metodu menen tıǵız baylanıslı. Qaraqalpaq ádebiyatı - bul tiykargı pán sıpatında úyretiledi. Sonlıqtan bul pándi oqıtıwda ózleriniń kereli metodlarınan qollanadı. Mısalı, til iliminde til qubılısların baqlaw, salıstırıw, ulıwmalastırıw, tábiyat ilimlerinde baqlaw, eksperiment, ulıwmalastırıw metodları qollanıladı. Ayrım jaǵdaylarda ilim metodu oqıw pániniń mazmunına hám onı úyreniw metodlarına birdey baylanıslı boladı. Máselen, oqıwshılardı máselelerdi sheshiwge, teoremalardı dálillewge, eksperiment metodikasına hám texnikasına úyretiw bunıń anıq dálili. Degen menen ilimniń metodın ilimniń negizgi bolǵan oqıw pánin oqıtıw metodu menen birdey dep qarawǵa bolmaydı. Oqıtıw metodu ilim metodınan ilim tárepinen tabılǵan bilimlerdi bayan etiw hám ol bilimlerdi oqıwshılardıń ózlestirip alıwı menen parıq qıladı. Oqıwshılar oqıtıw procesinde jas ózgesheligine qaray ózbetinshe jumısların orınlaydı hám ilim metodların qollanıwdı úyrenedi. Hár qanday metodtan paydalanıwda belgili bir maqsetke erisiw kózde tutiladı hám sonıń ushın ol qandayda bir maqset qoyıw, oǵan erisiw boyınsha xızmet usılın tańlaw, usı xızmetti ámelge asırıwda járdem beretuǵın qurallardı biliw usınıs etiledi.

Usı kózqarastan Ájiniyaz shayır lirikasını eki túrli baǵdarda úyreniwge boladı. Birinshiden, baǵdarlamada berilgen materiallar tiykarında shayır lirikasınıń túrleri: filosofiyalıq, didaktikahq, muhabbatlıq hám watan temasındaǵı qosıqların sabaq túrleri, dástúriy hám interaktiv metodlar arqalı úyreniw, ekinshiden, sabaqtan hám klasstan tıs jumıslardıń túrleri: konferenciya, ádebiy keshe, diywalı gazeta, h.t.basqalar arqalı úyrenip barıw múmkin. Usılardıń ishinde sóz

sheberiniñ lirikasını sabaq barısında interaktiv metodlardan paydalanıw arqalı üyreniw eñ aħmıyetli metodikalıq мәselelerden esaplanadı. Ğjiniyazdın lirikasına arnalğan sabaqlardı mazmunlı hām qızıqlı oqıtıw ushin sabaq tiplerin hām metodlardı durıs tañlay biliw kerek. Ğsirese, interaktiv metodlarınan klaster, müyeshler, “döñgelek stol”, zigzag, insertt sıyaqlı túrлерinen sabaq barısında köbirek qollansaq maqsetke muwapıq boladı.

Ğjiniyaz lirikasını üyreniwde interaktiv metodlardan paydalanıwdın aħmıyetine, qollanıw özgesheliklerine dıqqat awdarıp öteyik. XIX ғsırдегі qaraqalpaq әдебиyatınıñ belgili wākili Ğjiniyazdın lirikasını “klaster” metodu arqalı üyreniw aħmıyetli metodikalıq usıllardan esaplanadı. Shayır döretiwshiligi boyınsha oqıwshılardı klasterge bölıw-bul olardıñ oylaw qäbiletin, pikirlew tereñligin rawajlandırıp, söz sheberiniñ lirikasını jaqsı túsınıp alıw uqıplıgın jetilistiredi. Negizinde «klaster» sózi “baw”, “toplam” degendi añlatadı. Bul metodu ötkeriw metodıkası tómendegishe: klass taxtasına «Ğjiniyaz shayır lirikası» dep jazıladı. Shayır döretiwshiligi boyınsha pikirler bildiriledi. XIX ғsırдегі qaraqalpaq poeziyasında salmaqlı orın iyeleytuğın lirik shayır Ğjiniyaz Qosıbay ulı. Onıñ lirikasını qaysı alımlar izertlegen dep, usınıs túrinde soraw oqıwshılarga beriledi. Oqıwshılar öz pikirlerin bildirip baradı.

Ğjiniyaz shayırdın lirikasında öz xalqına bolğan súyiwshilik sezim, qızlardın sulıwlıgın táriyiplep beriw, jaslarğa әдеп ikramlılıq haqqında tárbiya мәseleleri joqarı köteriñkilik ruwxta súwretlengen. Sonlıqtan onıñ lirikası watan teması, filosofiyalıq lirika, diaktikalıq lirika hām muhabbatlıq lirika bolıp bölengen.

Ğjiniyaz shayır folklorlıq dástúrlerdi öz poeziyasında әdewir jetilistirdi. Onıñ lirikasında súwretlew qurallarınan teñew, epitet, metafora, giperbola h.t.basqa awızeki xalıq döretpelerindegi súwretlew usılları sheber paydalangan. Olardı döretiwshilik penen qollangan. Shayırdın lirikasında úsh túrli stillik özgeshelik bar. Birinshiden, folklorlıq usıldı sheber ölestirgen. Ekinshiden, túrkiy jazba stilindegi dástúrди rawajlandırған. Ğsirese, bul stillerdi Xojaaxmet Yassawiy, Maqtumqulı shayırlardıñ döretpelerindegi sheberlikler menen úyregeni kórinedi. Úshinshiden, shıgıs әдебиy jazba stiliniñ tasiri kúshli boldı.

Ğjiniyaz shayırdın tilinde XIX ғsırдегі jasağan basqa qaraqalpaq shayırlarına usamağan özgeshelikлерinen arab, parsı hām eski túrkiy tilleriniñ tasiri kúshli bolğan. Buğan eñ baslı sebep sol dáwirlerde usı úsh til negizinde ataqlı shayırlardıñ döretpeleri jazılған. Bul tillerdi

Ä.Nawayı, Fizuliyler jaqsı bilgen hám öz shıǵarmaların usı tillerde jazǵan.

Äjiniyaz lirikasında watan teması ayrıqsha jırlanadı. Hárqanday shayır öz xalqınıń ádiwli perzenti. Solay eken ol birinshi gezekte öz xalqın, watanın jırlap kelgen. Sol sıyaqlı Äjiniyazda «Ellerim bardı» qosıǵında:

Otırıkti ras etip aytpaǵan,
Baskesse de tuwrı joldan qayıtpaǵan,
Námáhremdi hasla joldas tutpaǵan,

Atı qaraqalpaq ellerim bardı.- dep qaraqalpaq xalqınıń tuwrı sóziligin, mártligin úlken maqtanış penen súwretlegen. Sonday-aq shayırdıń «Bardur», «Ayrılsa» qosıqlarında watanga súyiwshilik ideyalar ayrıqsha yosh penen súwretlenedi. Onıń «Jaqsı» qosıǵında:

Giyne qılıp eldi taslap ketkennen,
Qádirin bilmes jerde xızmet etkennen,
Jat jerlerde músápirlik shekkennen,

Urıp-sóǵıp qorlasada el jaqsı - dep watannın qádir-qımbatı úlken maqtanış penen táriyiplenedi. Bulardan basqada oqıwshılardıń pikirleri uslayınsha jazılıp barıladı. Nátiyjede Äjiniyaz lirikası boyınsha klaster metodınıń qullanılıw ózgeshelikleri anıqlanadı.

Äjiniyaz shayırdıń lirikasını müyeshler metodu menen üyreniw oqıwshılarda azda bolsa qızıǵıwshılıqtı payda etedi. Bul metodtıń maqseti: oqıwshılardıń pikirlesiw qáiletin rawajlandırıw. Akademiyalıq licey oqıwshıları Äjiniyaz lirikasını usı metod penen üyreniw barısında tómenдеgi talaplardı bilip baradı. Oqıwshılar shayır lirikası boyınsha pikirlesip belgili sheshimge keliwi tiyis. Olar Äjiniyaz lirikasını hárqıylı kóz qarasta bayanlap pikir bildiredi. Muǵallım oqıwshılardan úsh minut ishinde shayır lirikası boyınsha öz pikirleri tiykarında kishkene shıǵarma jazıwdı tapsıradı.

Sóz sheberiniń lirikası boyınsha shıǵarma jazıp bolǵannan son jazba jumıslarınıń mazmunı tiykarında oqıwshılardıń pikirlerine qarap hár qıylı müyeshlerge bólemiz. Pikirleri joqlar ortada turadı. Topardıń aǵzaları 5 minut ishinde öz-ara pikir alısıp, shıǵarma jumıslardı talıqlap, jaqsı jazılǵan jumıslardı úlgi sıpatında eki-úsh oqıwshı oqıp bergeni maqul. Toparlardı gezekpe-gezek Äjiniyaz lirikası boyınsha öz pikirlerin bildiriwge shaqıradı. Pikir alısıwǵa basqa topar aǵzaları da qatnasıwǵa ruxsat etiledi. Ayırım topar aǵzaları dáslepki pikirlerin ózgertiwi mümkin. Bunday jaǵdayda qálegen pikirles toparına qosılıwı mümkin. Äjiniyaz lirikası boyınsha pikirlesiw tamamlangannan keyin hárbir

toparga öziniň köz qarasların bildirip hām pikirlerin jazba türde juwmaqlap beriw tapsırıladi.

Shıǵıw kartası

Eger Ğjiniyaz lirikası boyınsha pikirlesiwge waqıt jetpey qalsa, onda qatnasıwshılar pikirlerin kartoshkalarga úsh punkt boyınsha jazıwı mümkün.

- Ğjiniyaz lirikası boyınsha ótilgen sabaqtıń eń áhmiyetli basqışın atap ótiw tiyis.

- Sabaqtıń teması boyınsha bir soraw jazıw kerek.

- Ğjiniyaz lirikası boyınsha ulıwma túsiniq beriw zárúr.

Ğjiniyaz lirikası tiykarında bul metodtı mına bağdarda qollanamız:

Oqıwshılardıń pikirleri boyınsha olardı tórt toparga bölemiz.

1-topar. Ğjiniyaz-lirik shayır

2-topar. Ğjiniyaz-realist shayır

3-topar. Ğjiniyaz-muhabbat jırshısı

4-topar. Ğjiniyaz-filosof shayır

Härbir topar öz-ara pikir alısıp temalarga pikirlerin bılayınsha bildiredi:

1-topardıń juwabı: XIX äsirdegi qaraqalpaq poeziyasın rawajlandırıwǵa úles qosqan shayır Ğjiniyaz Qosıbay ultı. Onıń bir neshe lirikalıq qosıqları bar. Shayırdıń «Megzer», «Ayrılsa», «Qash-qash», «Kerek», «Ellerim bardı», «Bardur», «Bolmasa» h.t.basqa qosıqlarında watan, el, xalıq, ádillik, tábiyat, adamgershilik, ádep ikramlılıq sıyaqlı ideyalarđı jırladı. Sóz sheberiniń «Eldi körer kún bar ma eken?» qosıǵında tuwılǵan el saǵmıshı poetikalıq til menen jırlanadı.

Elinen ayrılǵan diywana bolar,

Yarınan ayrılǵan biyǵanâ bolar,

Härreler usha almay pârwana bolar,

Uyası buzılıp paldan ayrılsa.- dep «Ayrılsa» qosıǵında ömirdegi tashwıshlerdi, watannıń qadır-qımbatın kórkem súwretlegen.

Ulıwmalastırıp aytqanda shayır lirikası tematikalıq jaqtan bay, ideyalıq-kórkemlik jaqtan tásirli hām obrazlı jazılǵan.

2-topardıń juwabı: Ullı danışpan shayır Ğjiniyaz Qosıbay ulınıń dóretpelerinde turnıs shınlıǵı filosofıyalıq hām didaktikalıq köz qarastan tásirli súwretlengen. Onıń «Kerek» qosıǵında bul ideyalar ayırıqsha berilgen.

Xalıq soragan atalıqqa,

Is júritip qatallıqqa,

Kúsh berip gilkiy salıqqa,

Xalıqtı postırıw shul kerek.- dep awıl kát qudaların saldamlı, bilimli, ádalatlı bolıwın tileydi. Biraq olardıń kópshiligi dıyanatsız bolǵan. Olar xalıqtıń táǵdiri menen sanasa bermeydi. Kúnin zorga kórip otırǵan xalıqqa salıqtı kóp salǵan. Bulda azday miynetkesh xalıqtan para dámetken. Shayır olardıń jaramsız islerin qatań áshkaralap ótedi.

Sógis keltirip ataǵa,
Isin jiberip qataǵa,
Awılдаǵı kátqudаǵa,

Sanı joq pul kerek.- dep danışpan shayır turmıs haqıyqatlıǵın tartınbastan súwretlep bergen. Solay etip shayır zaman teńsizligin, xalıqtıń jasaw jaǵdayın, patshalardıń ádalatsız siyasatın durıs táriyiplegen.

3-topardıń juwabı: Ajiniyaz shayırdıń lirikasında muhabbat teması belgili orındı iyeleydi. Söz sheberiniń «Gózzallar», «Sáwdigim», «Megzer», «Süygen yarım bar», «Bir janan», «Bir páriy» h.t.basqa muhabbatlıq qosıqlarında qızlardıń ruwxıy dúnyasınıń pákligin, sulıwlıǵın, hadallıǵın, kóklerge shıǵarıp táriyipleydi. Shayır dóretpelerinde qızlar obrazın sheberlik penen súwretleydi. Gózzallar haqqında gáp etkende olardıń sırtqı sulıwlıǵı menen ishki ruwxıy dúnyası birdey gózzal bolıw kerekligin jırlaydı.

Janıń alsın jállat kibi,
Xosh minayım bolsın ózi,
Seniń sóziń, onıń sózi,

Misli gül kibi shırmalsın.- dep qızlardıń minez-qulqı, opadarlıǵı, shıyrın sózligi, móldir sezimi haqqında jırlaydı.

4-topardıń juwabı: Ajiniyaz shayırdıń filosofiyalıq lirikası onıń dóretiwshiliginde ayrıqsha orındı iyeleydi. Söz zergeriniń «Ayrılsa», «Kerek», «Jaqsı» qosıqlarında filosofiyalıq oylar tásirli berilgen. Shayırdıń pikirinshe insannıń ómir gózallıǵı awız birshilikte ekenligin táriyipleydi. «Ashıq-yarsız, búlbúl-gúlsiz, kiyik-shólsiz, sona-kólsiz, Ziywar aytar, jurtsız-elsiz, Adam bir diywana megzer»- dep «Kóńlim meniń» qosıǵında adamlar arasında bekkem joldaslıq, doslıq bolıwın, watan mápinde birigiwın tileydi. Bulardan basqa da ómir haqqında óz kóz qarasların bildirdi.

Hár bir topardıń bergen juwaplarına muǵallım tárepinen tiyisli bahalar qoyıladı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń ullan shayırı Ajiniyaz lirikasını sabaq barısında interaktiv metodlardan paydalanıw arqalı akademiyalıq licey oqıwshıların erkin pikirlewge úyretemiz. Olardıń sanasında shayır

lirikasın oqıtıw arqalı watanga bolğan süwiwshilikti, adamgershilikti, ädep ikramlılıqtı, insannıñ ruwxıy dúnıyasınıñ tazalıgın, pákligin qalıplestirip baramız.

§ 19. A.Dabilovtıñ “Bahadır” dástanı mazmunın üyreniw

A.Dabilovtıñ “Bahadır” dastanını üyreniw eñ áhmiyetli metodikalıq máselelerdiñ biri. Qaraqalpaq ädebiyatın oqıtıw metodikası boyınsha jazılğan bir neshe qollanbalarda bul másele haqqında jeterli metodikalıq pikirler ayılmağan.

A.Dabilovtıñ dóretiwshiligi hám onıñ “Bahadır” dastanı boyınsha N.Dawqaraev¹, N.Japaqov², S.Niyetullaev³, Á.Paxratdinov⁴, Q.Yusupov h.t.basqalardıñ ilimiy miynetlerinde sın pikirler ayılğan. Biraq A.Dabilovtıñ “Bahadır” dástanı boyınsha metodikalıq pikirler bildirilmegen. Usı kózqarastan “Bahadır” dastanını oqıtıw metodikasına dıqqat awdarıp öteyik. Muğallım tómendegi metodikalıq usıllardan paydalanıp belgili maqsetlerde jetise aladı:

➤ Shayırdıñ ómiri tuwralı qısqa kirispe sózden paydalanıwı tiyis. Onıñ dóretpelerine qısqa sholıw islenedi. “Bahadır” dastanının úzindini eki saatqa bólip oqıtadı. Muğallım dáslep dastannan úzindini kórkem oqıp beredi. Mazmunın sóylep beredi. Qaharmanları menen tanıstıradı. Dastannıñ mazmunın ápiwayı túrde oqıwshılardıñ jas ózgesheligine saykes túsindiriw kerek.

➤ Ekinshi saatta “Bahadır” dastanının alınğan úzindige tema qoyılıp, sol temanıñ mazmunı boyınsha jumıs júrgiziledi. Sabaq soraw-juwap usılı menen gúrrinlesiw túrinde ótkeriledi. 1. Allangordıñ ayanışlı turmısı. 2. Arıslannıñ anasınıñ is-háreketleri. 3. Arıslannıñ ómirge dáslepki túsinipleri.

Qaraqalpaq ädebiyatı baǵdarlamasında berilgen saat muǵdarı material A.Dabilovtıñ ómiri hám dóretiwshiligi ushın tolıq jeterli. Bunda sabaq túrлерinen paydalanıw muǵallımınń pedagogikalıq sheberligine baylamslı.

¹ N.Dawqaraev. Shıǵarmaların tolıq jıynadı. 3-tom, Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1979. 236-247-bet.

² N.Japaqov. Shıǵarmaların eki tomliǵı. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1980, 392-414-betler.

³ S.Niyetullaev. Abbaz Dabilovtıñ tvorshestvolıq joli. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1972.

⁴ Á.Paxratdinov. Abbaz shayırdıñ kórkemlik dúnıyası. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2009.

A.Dabilovtın "Bahadır" dastanını oqıtıw barısında oqıwshılar tallaw hám bahalaw kónlikpelerin iyeleydi. Olardıń til baylıǵı hám pikirlew qábleti rawajlanadı. Sonlıqtan "Bahadır" dastanını oqıtıw barısında interaktiv texnologiyalarınan durıs paydalansaq maqsetke muwapıq boladı. Bul metodlar ótilgen tema boyınsha oqıwshılarda hárqıylı pikirlerdi payda etiwshi usıllardıń biri bolıp, kóbinese, sabaq ótip bolǵannan keyin yaki ótiw barısında qollanıladı. Sabaq barısında shayırdıń qosıqlar toplamınan paydalanıp baramız¹. Sabaqta «Müyeshler» texnologiyasın qollanıp onıń "Bahadır" dastanını boyınsha oqıwshılarga birneshe sorawlar berilip, olardı toparlarga bólip, sol ózleri tańlaǵan temada diskussiya sabaǵın shólkemlestiriw múmkin. Máselen, oqıwshılarga shayırdıń "Bahadır" dastanını boyınsha tapsırmalardı tómendegishe bólistiremiz:

1. A.Dabilovtın "Bahadır" dastanınıń mazmunı

2. "Bahadır" dastanında muhabbat teması

3. "Bahadır" dastanında doslıq teması

4. A.Dabilovtın "Bahadır" dastanında adamgershilik teması

5. A.Dabilovtın "Bahadır" dastanınıń qaharman obrazlarına sıpatlama

6. "Bahadır" dastanınıń tili

Pán muǵallımı bul metodtı túsindirip bolǵan son joqarıdaǵı berilgen temalardan hárbir topar ózlerine unǵan temasın tańlap alıp, sol tańlaǵan teması boyınsha birneshe toparga bólinedi hám tómendegi tartipte dawam etedi:

- Oqıwshılar usı berilgen temalar ústinde oylanıp, bir sheshimge keliwi tiyis. Olar óz pikirlerin ilimiy miynetlerge tayanǵan halda bayanlap hárqıylı kózqaraslardı bildiredi. Oqıwshılarga 5-7 minut waqıt berip, olardan óz pikirin bayanlawshı kishkene shıǵarma jazıwdı tapsırma boladı;

- Jazıp bolǵannan keyin qarama-qarsı pikirge iye bolǵanlar hárqıylı müyeshlerge bólistirilip, pikirge qosılmaytuǵınlar ortada turadı;

- Topardıń aǵzaları 5 minut ishinde óz-ara pikir alısıp, eń jaqsı pikirlerdi tańlap aladı. Bunnan tısqarı topar pikirin bildiriwge bir yamasa eki dilwardı sóyletiw kerek;

- Toparlar gezekpe-gezek óz pikirin bildiredi, bunda olar isenimli faktlerdi keltirip ótiwi tiyis. Bunday pikirlesiwdiń dáslepki basqışın

¹ A.Dabilov. Tanlamalı shıǵarmaların eki tomıǵı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1992.

islegennen son pikir alısıwǵa topardıń basqa aǵzaları da qosılıwı múmkin;

- Múmkın ayırım pikir bildirgen qatnasıwshılar aldınǵı shıǵıp sóylewden son óz pikirin ózǵertken shıǵar. Bunday jaǵdayda olar qálegen waqıtta toparın ózǵertiwi, basqa pikirles toparǵa barıp qosılıwı múmkin. Muǵallım bunday kóshiwerdi qollap-quwatlawı kerek;

- Pikirlesiw juwmaqlanǵannan son hárbir topar óziniń kózqarasların hám pikirin qosıp juwmaq jasaydı. Sonınan hárbir oqıwshıdan óz pikirlerin jazba jumıs formasında tayarlawdı soraw kerek. Sebebi hámme oqıwshı óz pikirin bayanlaw múmkinshiligine iye emes. Quramahraq jazba jumıslarda qarama-qarsı táreptiń pikirleri hám oqıwshınıń óz kózqarasın qorgaw ushın olardıń pikirlerin qollanıwı inabatqa alınadı. Bunnan son pán muǵallımı oqıwshılardı tiyisli bahaların qoyıp, jiberilgen qáte-kemshilikler hám jetiskenliklerine birmen bir toqtap ótedi hám juwmaq jasaydı. Bul metod arqalı sabaq ótiwdegi tiykaǵı maqset – auditoriyadaǵı hámme oqıwshılardı A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanın úyreniwge qızıqtırıw, ózleriniń jeke pikirin hám kózqarasların qorgaw, diskussiyalar shólkemlestiriw menen birge awızeki sóylew mádeniyatın rawajlandırıw bolıp tabıladı.¹

Kóp qollanılatuǵın metodlardıń biri sinkbeyn metodi. "Sinkbeyn" sózi francuz tilinen alınıp, bizińshe "bes qatarlı qosıq" degen maǵanaǵa jaqın keledi. A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanına arnalǵan sabaqlarda pán oqıtıwshısı tárepinen bul usıldan nátiyjeli paydalanılıwına boladı. Bul metodta qaraqalpaq ádebiyatı muǵallımı "Bahadır" dástanın oqıwshılardı úyretiwde seminar yamasa ámeliy sabaqlarda oqıwshılardı kishi toparlarǵa ajratıp, olar menen isleskende qollanılsa maqsetke muwapıq keledi.

Solay etip, qaraqalpaq ádebiyatı muǵallımı ámeliyatta interaktiv metodtıń sinkbeyn túrin A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanın oqıtıw barısında qollanǵanda oqıwshılardıń alǵan ádebiy bilim hám kónlikpe dóretpelerin tezden anıqlap alıw menen birge olardıń sanasına jetkerip berilgen quramalı informaciyalardı sintezlew hám ulıwmalastırıw arqalı qabıl etken túsiniq hám oy-pikirlerin basqaǵa bildirip, onı erkin dárejede qorgay alıw uqıphıǵın arttırıwǵa, sonday-aq dóretiwshilik

¹ Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Аббаз Дабылов лирикасын оқыту технологиялары. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция. стр. 431-432.

oylaw qabiletin jetilistiriwge belgili дәrejede mümkinshilik jaratıp bere aladı. Degen menen bum әmelge asırıw ushın qaraqalpaq әдеbiyatı muǵallimnen tereń metodikalıq bilimdi, kúshli sezimtalıqtı hám úlken pedagogikalıq sheberlikti talap etedi.

A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanına arnalǵan sabaq barısında PSMJ texnologiyasınan qaraqalpaq әdebiyatı pání muǵallımı nátiyjeli qollansa boladı. Bul texnologiyam muǵallım oqıwshılardıń shayırdıń "Bahadır" dástanın úyrenip bolǵannan keyin paydalanıwı mümkin. Bul metodtıń maqseti oqıwshılardıń óz pikirin bayanlaw, sebebin kórsetiw, shayır lirikasınıń misal keltiriw, onıń lirikasına juwmaq beriw sıyaqlı máselelerdi tereńnen úyretiw bolıp tabıladı.

A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanı boyınsha PSMJ texnologiyası paydalanıwǵa boladı. Bul texnologiyanın shártlerine tiykarlanıp bul tapsırmam 10 minut waqıt ishinde orınlaw kerekligi oqıwshılarga túsindiriledi. Topar aǵzaları óz pikirlerin qaqazǵa túsiredi. Hár basqısh boyınsha jazılǵan maǵlıwmatlardı bólek-bólek oqıp esittiredi. Solardan topar aǵzalarınń biri tómendegishe juwap beredi:

P-(pikir): A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanı qaraqalpaq әdebiyatına qaraqalpaq xalqınıń bay tilin, jeriniń tábiyat suhwlıǵın, xalıqtıń úrip-ádetin, dástúrin, minez qulqın, ózine tán psixologiyasın alıp keldi. Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq häreketleriniń kórkem obrazın alıp keldi. Sonhqtan A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanında tuwılǵan jer, tınıshlıq, doslıq haqqında temalar súwretlengen.

S-(sebepl): A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanı tematikalıq hám ideyalıq jaqtan qaraqalpaq poeziyasın bayıttı. Bul dástan búgingi hár bir jastı adamgershilik, watança súyiwshilik ruwxlarında tárbiyalaydı.

M-(misal): A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanın jazǵan. Ol tereń xalıqlıq ruwhta jazılǵan «Biz jenemiz», «Jengen jaqsı», «Námart jigit nege dárkár», «Harmasın», «Qız benen kelinshek» sıyaqlı qosıqlar dóretti.

J-(Juwmaq): "Bahadır" dástanı jaslardı adamgershilikke tárbiyalaydı. Onıń bul dóretpesi qaraqalpaq poeziyasın janrlıq jaqtan bayıttı. A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanı boyınsha ótilgen sabaqta "PSMJ" metodınan paydalanıw maqsetke muwapıq boladı.

Qaraqalpaq әdebiyatın oqıtıw metodıkası kitabında: "Epikalıq shıǵarmaları, "Bawırmanlar" dástanı hám onıń qaraqalpaq әdebiyatında tutqan ornı, dástannıń ideyalıq mazmunı, bas qaharmanlarına xarakteristika, kórkemligi, til máselelerine analiz jasaw kerek. Oqıwshılarga folklorlıq, klassikalıq әdebiyattaǵı dóregen

dāstanlıq shıǵarmalardan özgeshe ekenligin, biraq ol dāstanlardın tradiciyaları menen dōregenligin janlı mısallar menen dālillew kerek” -dep atap kōrsetedi. Bunday metodikahq pikirlerge qosılıwǵa boladı. Usı kōz qarastan “Bahadır” dastanınıń sabaq tūrleri menen üyreniw usıllarına itibar beriw kerek. Sabaq tūrlerin tańlaǵanda ötilejaq máterialdıń kōlemine hám mazmunına itibar bergen durıs. “Bahadır” dāstanın konferenciya, pikirlesiw, lekciya, seminar, jańa bilim beriw sabaq tūrleri menen oqıtıw mǘmkin. Hár qanday metodikalıq máselelerdi esapqa alǵan halda, dāstandı úsh toparǵa da ótetuǵın bolsaq, bir toparǵa “Jańa bilim beriw sabaǵı”, bir toparǵa konferenciya sabaǵı, bir toparǵa disput sabaǵı menen usı temanı ótip kōrgenimiz maqul. Qaysı toparǵa qanday sabaq tūrinen paydalanıw mǘǵallımınń metodikasına baylanıslı boladı. Solay etip, pán mǘǵallımı “Bahadır” dāstanın sabaqtıń úsh tūrini menen oqıtqan boladı. Bunıń anıq nátiyjeleri bolatuǵını kōrinip tur. Birinshiden, pán mǘǵallımı dōretiwshilik penen qatnas jasaydı. Ekinshiden, pán mǘǵallımı qaysı sabaq tūrini menen “Bahadır” dāstanın oqıtıw ańsat hám qolaylı ekenligin anıqlaydı. Qaysı sabaqtı ótkennen keyin oqıwshılarda qansha qızıǵıwshılıq bolatuǵının anıqlaydı hám biledi. I topar oqıwshılarına “Bahadır” dastanını jańa bilim beriw sabaq tūrini menen qollanıw usılın tekserip kōremiz.

1. Pán atı: Qaraqalpaq ádebiyatı, 208-topar, __-noyabr 2020-jıl

2. Sabaqtıń teması: Abbaz "Bahadır" dāstanı

3. Sabaqtıń maqseti:

1. Bilim beriwshilik: Abbaz Dabılovtıń "Bahadır" dāstanı haqqında bilim hám kōnlikpelerdi payda etiw.

2. Tárbiya beriwshilik: Oqıwshılarda jańa bilim beriw barısında Watanǵa súyispenshilik, estetikalıq hám etikalıq tárbiyaǵa baǵdarlaw. Shıǵarmadaǵı unamlı obrazlar arqah oqıwshılardı ádeplilikke shaǵırıw.

3. Rawajlandırıwshılıq: Taza tema arqalı oqıwshılardıń oy-órisin, bilim hám kōnlikpelerin, uqıplıqların arttırıw, sabaq arqalı bilim dārejesin joqarılátıw.

4. Sabaqta qollanılátuǵın metodlar: Túsindiriw, toparlar menen islesiw, aqıhy hújim, testler.

5. Sabaqtı qurallandıırıw:

Kōrgizbeli qurallar: slaydlar, krossvord, skanvord, kespe qaǵazlar.

6. Oqıtıw tūrini: dāstúriy.

7. Sabaq tūrini: Jańa bilim beriw sabaq tūrini

8. Kompetenciya: sawatlılıq, xabar beriw

Sabaqtin barisi:

I.Sholkemlestiriv: oqiwshılar menen sälemlesiw, oqiwshılardıñ qatnasın anıqlaw, auditoriya tazalıǵın tekseriw, oqiwshılardıñ dıqqatın sabaqqa qaratıw, olardı psixologiyalıq jaqtan sabaqqa tayarlaw (5 minut);

II.Jaña materialdı bayanlaw: A.Dabılovtıñ "Bahadır" dastanınıñ mazmunın oqıawshılarga tolıq türde aytıp beriw, shıǵarmadaǵı obrazlar menen keñirek tanıstırıw, obrazlar dúnıyası haqqında túsiniq beriw (45 minut)

III.Temanı bekkemlew: oqıwshılardı úsh toparga bölip, interaktiv metodlardan paydalamp temanı bekkemlew, krossvord, slayd hám ıssı kartoshka metodınan paydalanıw (25 minut).

IV.Üye tapsırmanı beriw: A.Dabılov omiri hám dóreiwshiligin aytıp beriw, qosımsha "Bahadır" dastanınıñ tolıq variantın oqıp keliw (5 minut)

Tema: A. Dabılovtıñ "Bahadır" dastanı.

Sabaqtın túri: Pikirlesiw (disput) sabaǵı.

Sabaqtın metodı: Dialog.

Sabaqtın maqseti:

1. Bilim beriwshilik. Dastannıñ syujeti haqqında teoriyahq túsiniq beriw.

2. Tárbiyalıq áhmiyeti. Oqıwshılardı joqarı insanıylıq pazıyletlerge, adamgershilikke hám hár qanday unamsız illetlerge qarsı ruwxta tárbiyalaw.

3. Rawajlandırıw. Oqıwshılardıñ pikirlew qábiletin, sanasın hám túsiniǵın arttırıw.

Kútiletuǵın nátiyje: Oqıwshılar A.Dabılovtıñ "Bahadır" dastanındaǵı adamgershilik, miynet súyiwshilik, ádep-ikramlılıq sıyaqlı qásiyetlerdi qalıplestirip barıw.

Körgizbe qurallar: Sabaqhq, shayırdıñ "Bahadır" dastanı usı shıǵarma boyınsha islengen súwretler.

Sabaq barısı:

Sholkemlestiriv bes minut ishinde ótkeriledi. Muǵallım oqıwshılardıñ erkin pikirın rawajlandırıw maqsetinde, taxaǵa "dastan" sózin jazıp, olardıñ aytqan pikirlerin jazadı. Oqıwshılarga sorawlar izbe-iz beriledi.

1. "Bahadır" dastanınıñ jazılıwı

2. Shıǵarmada Arıslan obrazınıñ sheber súwretleniwı

3. Dástannan Qırmızının is-háreketlerin táriyiplep berin.

4. Dástannın ideyalıq mazmunın aytıp berin.

5. Shıǵarmada adamgershilik qásiyetlerdin súwretleniw máselelerin aytıp berin.

6. Dástannın tili haqqında túsiniq berin.

Sorawlarǵa oqıwshılar óz túsiniǵın pikirın bildirip baradı. Soraw juwaplar boladı.

1-oqıwshının juwapı: A.Dabılov 1959-jılı xalıq dástanlarınń úlgisinde “Bahadır” dástanın dóretti. Shayır dástandı dawamlap hám tolıqtıǵannan keyin dástannın birinshi hám ekinshi bólimi 1957-jılı óz aldına ayırım kitap bolıp basılıp shıqtı. Negizinen dástanlardın úlginin saqlaǵan “Bahadır” dástanında 1920-jıllarǵa shekemgi qaraqalpaq xalqının turmısı kórsetiledi.

Soraw: Usı jılları xalıqtın turmısı qalay súwretlengen?

Juwap: Bul jılları xalıq turmısı ayanışlı awhalda boldı.

Mısalı: Basınan miynet ketpegen,

Shekpeni dizge jetpegen,

Zahımlardıń zuhımınan,

Jılamay kúni keshpegen. - dep zaman teńsizligin ashıp bergen.

2-oqıwshının juwapı: Dástandaǵı bashı qaharmanlardın obrazları da usı turmıs haqıyqatlıǵına tiykarlanıp jasaladı. Tiykargı unamalı obraz Arıslan obrazı. Dástandaǵı barlıq waqıyalar Arıslannın dógereginen uzaqlap ketpeydi. Basqa obrazlarda da kópshilik jaǵdayda Arıslannın obrazın tolıqtırıp beriwge xızmet etedi. Dástandaǵı tiykargı xanlar, biyler, ústemlik etken zamanda hâ degende turmıslıq joldı taba almaydı. Bıraq, Arıslan anasınıń násiyatın tıńlap, xalıq, ishinen Azat degen shın dos tawıp, onı aǵa qılıp baxıt izleydi. Kem-kemnen turmıstın ashshı-dushshısına túsiniq baradı. Arıslan jaslayınan-aq turmıs qısqsısına túskenlikten Azat “Sırtım pütün, ishim tútinge tolı” dep óz basındaǵı qayǵılı muńın ortaqlasadı.

Arıslan endi turmıstın qıyınshılıqların ońlap, onnan qutılıwdın jolın izleydi. Bul jolda Azat kóp járdem beredi, jol silteydi, keńes beredi. Bıraq bulardıń tiykargı oyı jeke óz bosınmǵa gaminan awlaqqa kete almaydı. Arıslan óz teńin tawıp úyleniwdi ózine úlken bir baxıt dep esaplaydı. Hâtte, ol óziniń hám dostınıń jeke baxıt ushın ayırım baylar menen de dúgisedi. Xannın palwanların jıǵadı. Baydın balası Artıqtan minip júrgen atın tartıp alıp, dostı Azattı

dushpan pánjesinen qutqaradı. Bıraq, Arıslan birdeyine miynetkesh xalıq penen birge boladı.

Soraw: Arıslan xan palwanları menen gúrese me?

Juwbı: “Bahadır” dástanında Arıslan xan palwanların gúreste jeńedi. Ol xan palwanına mına gáplerdi aytağı:

Aytqan sózge qulaq salıp túsınseń,
Tırıyıp maqtanıp qansha kúshenseń,
Qaysar palwan sen kúshine isengen,
Magan kóp tilekles xalıqım, elim bar.

Usı baǵdarda bes yağı on oqıwshıdan pikirlerin esitip, olardıń bergen juwbına tiyisli baha qoyamız. Oqıwshılar pikirlesiw sabagında tolıq qatnasadı. Bir-birine sorawlar beredi.

Oqıwshılar menen birlikte A.Dabılovtıń “Bahadır” dástanı boyınsha konferenciya sabagında ótkeriw maqsetke muwapıq boladı. Konferenciya sabagı - bul oqıwshılardıń pikirlew qáiletin oy-órisin rawajlandıradı.

Konferenciya sabagın pán muǵallımı shólkemlestiredi. Keminde tórt oqıwshıǵa bir hápte burın “Bahadır” dástanı boyınsha bayanat temaları tapsırıladı. Shama menen mına temalar beriledi.

1. A.Dabılovtıń “Bahadır” dástanının syjeti.

2. “Bahadır” dástanında Arıslan obrazının jasalıw sheberligi.

3. Dástanda Qırmızı obrazının ashılıw máselesi.

4. Dástannıń kórkemligi haqqında, tili, kórkemlew qurallılarınan paydalanıw usılları.

Hárbir bayanatshıǵa keminde eki pikir bildiriwshi bekitilip, olar bayanat boyınsha pikir aytağı. Bayanattıń jetiskenligi hám kemshiligine toqtaydı.

Ádebiyatshı muǵallım bayanatshılarga bayanattı qalay jazıw kerekligi tuwralı túsınik berip barağı. Konferenciya qaysı kúnge belgilengenini haqqında ádebiyat bolmesine daǵaza ilinip qoyıladı.

Sabaqtıń barısı: Shólkemlestiriw boladı.

Jańa tema: A.Dabılovtıń “Bahadır” dástanı. Bayanashılarga izbe-iz sóz beriledi. Shıǵıp sóylewshiler pikir bildirip barađı.

1-bayanatshının sózi: A.Dabılovtıń “Bahadır” dástanının syjeti haqqında pikirin bildiredi. Dástannıń waqıyaları menen tanıstradı. Sol dáwirlerdegi xalıq turmısı menen kórkem dóretpeni salıstırıp ótedi.

Shıǵıp sóylewshiler: Bayanatshı óz sózinde “Bahadır” dástanının syjeti tuwralı biraz maǵlıwmatlar beredi. Bıraq syujettıń juwmaǵı

tuwralı hesh nârese aytpadı. Bahadır - bul Arıslannıñ balası ma? Yaki qıyalıy batırdıñ obrazı ma?- bular haqqında hesh nârese aytpadı. Ulıwma bayanat jaqsı jazılğan.

2-bayanatshınıñ sózi: Dástanda Arıslan obrazı sheber jasalğan. Arıslannıñ balalıq jılları, Azat penen doslasıwı. Qırmızı menen ushırasıwı isenimli súwretlengen. Shayır Arıslannıñ obrazın dóretiwde xalıq dástanlarınıñ tradiciyasınan jaqsı paydalangan. Sonlıqtan Arıslan hesh qanday qıyınshılıqtan qorıqpaytuğın batır, kúshli palwan hám aqıllı jigit bolıp súwretlenedi. Bıraq bul Arıslan obrazı xalıq dástanlardagı batırlar obrazınıñ kóshirmesi degendi ańlatpaydı. Sebebi, shayır turmısqa tiykarlanıp, turmıslıq shınlıq tip jasaydı.

Shıgıp sóylewshiler: Bayanatshı Arıslan obrazı boyınsha jaqsı bayanat jasadı. Pikirleri izbe-iz berilgen. Bıraq kórkem dóretpeden qosıqlarınan

3-bayanatshınıñ sózi: Dástanda Qırmızı obrazı belgili orındı iyeleydi. Qırmızı kelbeti jağınan kelisken sulıw, tereń aqıllı, parasatlı qız. Ol hayal-qızlar teńligi ayaq astına basılğan zamanda hayal-qızlardıñ bas erkinligi ózinde bolıwın kúsegen, shın muhabbat jolında óz teńin izlegen qoraqalpaq qızlarınıñ biri. Qız erjetip kámalına kelgende qızdıń ákesi Tájimbet Tolıbay degen baydıñ Artıq degen esersoq balasına qalıń malğa qızıp, qızın beriwge uyğaradı. Ákesi qızdıñ oyı hám tilegi menen sanaspaydı. Bul Qızdıñ júregine qanjar urğan menen barabar boladı. Qız “Baydıñ malına qarağansha, qızınıñ qalay kún kóretuğın halına qarasańshı” dep ákesine narazılıq berdi. Bıraq malğa qızığıp, bay menen quda bolıwdı ózine úlken mártebe esaplağan. Tájimbet qızınıñ ne aytqanına da qulaq aspaydı. Qız endi sheshesine járdemge baradı. Qızdıñ anası da “tağdirge kóniw kerek” dep keńes berdi. Álbette, qızdıñ sabırlılıq penen atasınıñ aldınan ótiwi de úlken aqıllılıq. Qız endi óziniñ eń jaqın Dúrdana degen jeńgesi menen óz muńın ortaqlasadı.

Kewilime alğan jigitimdi súymesem,

Ómirden ne payda suyip tiymesen,

Ózim piship, ózim tigip kiymesem,

Ne payda jáhannıñ keń dalasınan.

Qızdıñ teńine qosılıwğa talpınğan ármanın sezgen Dúrdana oğan járdem beriwge bel baylaydı. Qızdıñ bul ármanınınıñ uzaqqa ketpey-aq ushı shıgadı. Zamannıñ tarlıgınan, mal-dúnyanın kemisliginen óz teńin izlep, ağan qosıla almay ahıw-zar bolıp turğan

qızğa tap boladı. Arıslannın märt, turaqlı jigít ekenin kórgen qızğa óz muhabbatın baǵıshlaydı. Muhabbat jolında Qırmızının barlıq xarakterí ashıladı. Endi ol Arıslannın, tek súygiligi ǵana emes, al en jaqın shın dostı hám járdemshisi. Ol Arıslanǵa hám xalıqqa azap berip, qıyanet etiwshilerge qarsı gúresiwge de tayar. Qız wádesinde turadı. Kóp azap, qorlıqqa shıdagan, óz muhabbatına turaqlı qız basqa barlıq qızlarday jańa dáwirde maqsetlerine jetti. Kewilindegi armanı iske astı. Jańa zamanda jańa baxıtlı turmısta Arıslan menen qosılıp baxıttın esigin ashti. Jańa turmıs qızdın sana-sezimin de ósiredi hám onın islerine tásir jasaydı. Shayır Qırmızıǵa tereń aqıllı, turaqlı, bir sózli, hújdanlı qaraqalpaq qızlarının xarakterin bergen. Sonlıqtan Qırmızı obrazı jaslardı tárbıyalawda úlken áhmiyetke iye.

Soraw: Qırmızı obrazında shınlıq qalay berilgen?

Juwap: Shayır turmıs shınlıǵınan orınlı paydalangan.

4-oqıwshının sózi: “Bahadır” dástanının til kórkemligi jaqsı berilgen, xalıq poeziyasına tán lirizm, aforizm, naqıl-maqallar dástanda kúta kóp. Olar orınlı keltiriledi: “Birlik penen el boladı, kóp tükirse tükirik boladı”, “Maqul sózge mal mónireydi”, “Pıshıq penen quda bolsań, tıshqan menen toy qılar”, “Arıq maldı asırasań, soyǵan waqta úydiń ishın may eter, namıssızǵa nandı berip saqlasań, toyǵan waqıtta awızı-murnındı qan eter” h.t.b óz ornında alınıp, shıǵarmada adamlardıń minezin ashıwǵa járdem etedi. Dástan tiykarınan 7-8-11 hám 15 buwınlı qaraqalpaq poeziyasının úlgisinde hám jır, taqmaq formasındaǵı ritmik proza menen jazılǵan. Bay balasınıń portretin sulıw etip súwretlegen.

Bay balası bar edi,
Ottey úpik sarı edi,
Ózi jılan qabırǵa,
Jáne serke san edi,
Bay balası demeseń,
Aytewir tiri jan edi.

Shayırdın dástanında aqıl-násiyat sózler sheber berilgen. Poetikalıq jaqtan tásirli súwretlengen.

Miyнет penen ot jaqpagan,
As-nannın qádirin bilmes,
Malı dúnyasın gıznemegen,
Ozin maqtap kóp sózlegen,
Biytanıs jerdi gezlegen,

Miymannın qadırın bilmes. - dep adamnıñ qadır-qimbati, miymandoshğı, adamgershiligi haqqındağı maselelerdi tariyiplegen. Shayırdın kórkemlew quralları ózinıñ milliy sıpatı menen qaraqalpaq turmısına tın jaǵdaylardan alınǵanlıǵı menen ayırılıp turadı. Mısalı, Shınargúl ózinıñ qayǵılı ómirin bılayınsha bayanlaydı.

On segizde, on toǵızda qosılıp,
Shırmawıqtay shıyratılıp, esilip,
Bir qayǵısız jata almadıq kósilip,
At basınday árman ótti qostarın.

“Shırmawıqtay shıyratılıp esilip”, “At basınday árman” degen qatarlarda qaraqalpaq xalqınnıñ turmısı ushın tın qubılıslar bolıp tabıladı. Shıǵarmada kóplep tabılatuǵın “Nátiyjesi joq qıraw urǵan qırmanday”, “Jańa óspirim nawnahar,” “Tal shıbıqtay buralasan”, “Gúzde moyın, tandır bas” degen kórkem quralları sheber isletilgen. “Bahadır” dástanı til kórkemligi jaǵınan sheber hám túsiniikli jazılǵan. Tili jeńil hám qızıqlı.

Oqıwshılardıń bayanatları izbe-iz tınlanıp, olarǵa tiyisli bahalar qoyıladı. Birinshi hám ekinshi bayanatlar ortasha jazılǵan. Ushınshı hám tórtinshi bayanatlar jaqsı jazılǵan. Bul bayanatshılarǵa hám shıǵıp sóylegen oqıwshılarǵa da tiyisli bahalar qoyıladı. Solay etip A.Dabılovtıń “Bahadır” dástanı boyınsha ótkerilgen konferenciya sabaq qızıqlı boldı. Oqıwshılardıń sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıqların arttıradı. Oqıwshılardıń bayanat tayarlawdın áhmiyeti úlken. Birishiden, oqıwshılar bayanat tayarlaw maqsetinde ilimiy miynetlerdi oqıydı, ádebiy materiallar izleydi. Ekinshiden, olarda pikirlew qábileti rawajlanadı. Jáne de A.Dabılovtıń “Bahadır” dástanın “Oqıwshılarǵa jańa bilimler menen tanıstırıw sabaq túri” menen ótsek boladı. Usı sabaqtın úlǵısı tómendegishe:

Sabaqtın túri: Oqıwshılarda jańa bilimler menen tanıstırıw sabaq túri

Sabaqtın metodı: Lekciya metodı, kishi toparlarda islew.

Sabaqtın maqseti: 1. Bilim beriwshilik: Oqıwshılarǵa A.Dabılovtıń “Bahadır” dastanı haqqında teoriyalıq hám ámeliy túsinikler beriw.

2. Tárbiyalıq áhmiyeti: a) Oqıwshılarǵa watandı súyiwshilik ruwxında hám milliy qadıyatlarımızǵa sadıqlıq ruwxında hám tárbiyalaw: b) Oqıwshılardı doslıqqa, ata-ananı húrmetlewge, óz watanına bolǵan súyispenshilik sezimge tárbiyalaw.

3. Rawajlandırıw: Oqıwshılardıń sanasın, oy-pikirin rawajlandırıw arqalı “Bahadır” dástannan durıs jumaq shıǵarıwǵa, bilimin tereńlestiriwge tárbıyalaw kerek.

Körgizbeli qurallar: Sabaqlıq, shayırdıń toplamları, ilimiy izertlewler, Qaraqalpaqstan Respublikası kartası, plakatlar, magnitofon plyonkasında esittiriw;

Sabaqtıń barısı: Mugallım 2 minut shólkemlestiriw jasaydı. Oqıwshılar menen sälemlesedi, qatnasın barlaydı.

Jańa tema boyınsha maǵlıwmat berip ótedi. A.Dabilovtıń “Bahadır” dástanı tuwralı maǵlıwmatlardı jazıp qoyadı. Bunda dástannıń shıqqan jılı, izertlewshiler, dástannıń baslı qaharmanları haqqında aytadı.

Mugallım tómendegi baǵdarda izertlew alıp baradı.

1. “Bahadır” dástanı haqqında túsiniq berin.

2. “Bahadır” dástanınıń syujeti haqqında.

3. Dástannıń baslı qaharmanlarına sıpatlama.

4. Dástannıń kórkemligi hám tili.

1. “Bahadır” dástanı shayırdıń kóp jıllıq poetikalıq izleniwshiliginiń juwmaǵı. Dástannıń teması 1920-jıllarındaǵı qaraqalpaq xalqınıń turmısı. Jaslardıń óz muhabbatı ushın gúreslerinen ibarat.

2. “Bahadır” dástanında qatnasıwshı qaharmanlar kóp. Olardıń qaysısı bolmasın óziniń bir belgisi menen este qaladı. Jarlılıqtan jarımaǵan Allongor, ótkir tilli Shınargúl, jaslardı bir-birine johtırıwda ayırıqsha orın tutqan qız jeńgesi Dúrdana, joldaslıqqa sadıq jigit Azat yamasa usı sıyaqlı tolıp atırǵan qaharmanlar avtordıń sheber qálemine ilinip ǵana qoymastan, salmaq obraz sıpatında tanıladı.

3. “Bahadır” dástanınıń til kórkemligine, jaqsı kóringen xalıq poeziyasına tın lirizm, aforizm, naqıl-maqallar dástanda kúta kóp, olar orınlı keltiredi.

Jańa temanı túsindirip bolǵannan keyin oqıwshılardı kishi toparlarǵa bólip olarǵa sorawlar beriledi.

1-topar: A.Dabilovtıń “Bahadır” dástanınıń kompoziciyası haqqında túsiniq beredi.

2-topar: Dástandaǵı Azat hám Arıslan obrazlarına sıpatlama beredi.

3-topar: Dástandaǵı hayal-qızlar obrazınıń jasalıw sheberligine itibar qaratıladı.

4-topar: Dástandaǵı súwretlew qurallarınıń beriliw sheberligi aytıladı.

Topardın juwaplarına baha qoyladı.

Úyge tapsırma etip “Bahadır” dāstanın oqıp keliw tapsırıldı.

Oqıwshılarga “Bahadır” dāstanı boyınsha shıǵarma jumıstıń temaları berilip, úyde orınlap keliwge tapsırma etiledi.

1. “Bahadır” dāstanınıń ideyalıq mazmunı.
2. “Bahadır” dāstanında adamgershilik máseleleri.
3. “Bahadır” dāstanında ádillik teması.
4. “Bahadır” dāstanında Arıslan obrazı.
5. “Bahadır” dāstanında Qırmızı obrazı.

Ulıwma sabaq barısında shıǵarmanı qalay jazıw kerekligi aytıladı.

A.Dabılovtnıń “Bahadır” dāstanın sabaq túrleri menen ótiw, ásirese konferenciya, disput sabaq túrleri menen úyretiw oqıwshılarda qızıǵıwshılıq payda boladı. Shayırǵa bolǵan súyispenshiligi artadı. Onıń lirikası hám epikalıq dóretpelerin qızıǵıp oqıwǵa, ilimiy teoriyalıq bilimlerin terenlestirip barıwǵa hâreket etedi.

“Bahadır” dāstanın oqıtıw arqalı oqıwshılarga estetikalıq tárbiya beriw zárúrli máselelerden esaplanadı. Ğárezsizlik dáwiridin áhmiyeti hám jemisleri - bul xalqımızdın ruwxıy turmısının jańalanıw, milliy qadıratlarımızdın, sonday-aq ásirler dawamında binyat etilgen milliy miyraslarımızdın qayta pikirleniwı bolıp qalmay, dúnyalıq kölemindegi ilim hám mádeniyatqa úles qosqan ullı sóz sheberlerinin miynetleri jańasha bahalanıwı bolıp tabıladı.

Bunday jetiskenliklerge erisiwde bekkemlewdiń dáslepki jıllarında-aq ğárezsiz Ózbekstandı rawajlandırıwdın ruwxıy ádep-ikramlıq negizlerine tiykar salınıp, usı negizler arqalı xalqımızdın ruwxıy dúnyasın bekkemlew hám rawajlandırıw jámiyetimizdın áhmiyetli wazıypasına aynaldı. Usı kóz qarastan qaraǵanımızda A.Dabılovtnıń “Bahadır” dāstanında estetikalıq tárbiya Arıslan, Azat, Qırmızı, Durdana obrazlarında kórinedi. Birinshiden, dāstandı oqıtıw barısında oqıwshılardıń sanasında adamgershilik qásiyetlerdi qalıplestirip, obrazların úyrenemiz hám tallaymız, ekinshiden, obrazlarda adamlar arasındǵı qatnasıqlar kórine baslaydı. Azat obrazında ulıwma insaniyılıq qásiyetlerdin eń jaqsı úlgerin kóriwge boladı. Sonlıqtan, dāstanda Azat obrazı belgili dárejede jetilgen obraz bolıp kózge túsedi. Azat Arıslannın shın dostı. Qanalas aǵasında bolıp xızmet etedi. Arıslanǵa barlıq jerde, hámme waqıt járdem etedi, keńes beredi. Azat ári palwan, ári batır, aqıllı dana

jigit. Ol Tolıbay baydın palwanların jıgıp, Arıslanğa jol aship beredi.

Sabaq barısında oqıwshılarga bir neshe sorawlar beriledi. Soraw: Arıslan xan palwanı Qaysar menen gúreste ózin qalay usladı? Juwabı: Arıslan xan palwanı Qaysarğa túser aldında Azat oğan bir jağınan aqıl aytca, ekinshi jağınan bekkem bol, jıgılıp qalıp júrme dep tilek etedi. Gúreske ózi túsejaq bolıp, onıń túskenine qayılıshılıǵı bolmay turadı. Arıslannıń jıǵılıwın ózlerine baxıtsızlıq dep esaplaydı. Sebebi, Qırmızınıń taǵdırı de usı gúresten keyin sheshiledi. Azat birdeyine Arıslanğa gamxorlıq etip, qanday qıyınshılıqqa da aldı menen ózin uradı. Arıslandı saqlap qalıwǵa tırısadı. Bul Azattaǵı ulıwma insaniylıqtıń eń jaqsı belgilerinen esaplanadı.

Soraw: Gúreste kim jıǵıladı hám qanday waqıya júz berdi?

Juwabı: Xan palwanların jıqannan keyin, xannıń adamları ashiwlamp, Azat penen Arıslandı tutıp, gúnakar etip xanǵa alıp ketpekshi bolıp topılǵanda da Azat Arıslanǵa “Sen ele jassañ, sen tasalap xalıqqa qosıl” deydi. Ózi Arıslannıń dushpanlarına qarsı jan tánin ayamay gúresedi. Xiywa xanının jallatların qıyratadı. Arıslandı batırılıqqa, mártlikke úyretedi. Sol arqalı Azat xalıqtıń húrmet alǵısına bólenedi.

Soraw: Dástanda Qırmızı obrazi qalay súwretlengen?

Juwabı: Dástanda Qırmızı obrazi arqalı adamgershilik, ádep-ikramlılıq qásiyetlerdi kóriw múmkin. Qırmızı kelbeti jağınan kelisken sulıw, tereń aqıllı, parasatlı qız. Ol hayal-qızlardıń bas erkinligi ózinde bolıwın kúsegen, shın muhabbat jolında óz teńin izlegen qaraqalpaq qızlarınń biri. Dástanda Qırmızı “qolan shashlı”, “qara qası qıyılǵan”, “jawdır kózli”, “eki kózdiń janarı suw túbinde gawharday”, “Badam qabaq, piste murın”, “eki bettiń ajarı aq tawıqtıń qanınday”, “awzı sulıw oymaqtay”, “juqa erni, qaymaqtay”, “shiyirin sózli” etip súwretlenedi. Qırmızınıń júzi gúl-gúl jaynap turadı. Sulıwlardıń júziniń kúndey jarqıraytuǵın bul motivi dúnya júzilik dástanlarda kenneń taran. Bul motiv “Bahadır” dástanında tásirli súwretlenedi. Qırmızı tek sulıwlıqtıń simvolıkası túrinde emes, al ol erkinlikti súyetuǵın batır qız sıpatında súwretlenedi. Ondaǵı hújdan erkinligi kórinedi. Hátteki, ákesine qarsı juwap beredi. Oğan masláhat aytadı. Ata-ana birinshi bolıp perzentini baxtıń oylaw kerekligin eskertip ótedi. Solay etip gózzallıq, hújdan erkinligi estetikasına toqtap óteledi. Oqıwshılarga adamnıń gózzallıǵı menen jaqsılıǵı haqqında, onıń úlken ishki dúnyası haqqında túsinik berilip

baradı. Qırmızı obrazında jarqın adamgershilik, qasıyetleri de táriyiplep kórsetilgen.

Soraw: “Bahadır” dástanında muhabbat teması qalay súwretlengen?

Juwbı: “Bahadır” dástanında haqıyqıy, kúshli sezim bul muhabbat gózzallığı jırlanadı. Qırmızı menen Arıslan arasındagı jaqsı kóriwshilik usınday muhabbatqa úlgi boladı. Ekewi de gúres jolın tańlap alǵan. Ekewinde bir maqset. Shayır muhabbat gózzallığın jırlap hám ashıp beriw menen birge adamnıń hár qanday tosqınlıqlar menen qıymshılıqlardı jeńip shıqqanday qúdiretli kúshler беретuǵın, adamǵa, watǵa hám xalıq aldında joqarı morallıq wazıypa júkleytuǵm, súygen adamı menen birge joqarı ideyalǵa xızmet etiw niyetin tuwdıratuǵın sezim usaǵan muhabbat sulıwlıǵın gáp etedi. Öz muhabbatına jetiw maqsetinde Tolıbayǵa, ákesine qarsı shıǵadı. Bıraq ákesi Qırmızının bul ótkir sózlerine qulaq salmaydı, anası Sarıgúl arǵa túspeydi. Qızın jaqlamaydı. Bul kórinislerdi oqıwshılǵa túsindirip bergende, ayırım jerлерinen úzindindiler keltirip, kórkem oqıp bergен maqul.

Oqıwshılarda ádep-ikramlılıq, adamgershilik hám estetikalıq haqqında túsinikler artıp baradı. Bunday túsiniklerdi oqıwshılǵa jetkeriw maqsetinde ata-anasındagı turpayı qátelерdi kórsetip, olardıń aljasıǵı turmıs qıyınshılıǵınan ekenligin oqıwshılar biliw kerek. Bir tapqanı bir tap-qanına jetpey, aqırı sońında usınday sheshimge kelgenin aytıp beriledi. Aqıllı qız Qırmızı jeńgesi Dúrdana menen sırlasıwǵa, oylasıwǵa májbúr boladı. Dúrdanadagı adamgershilik sıpatlar kórine baslaydı. Ol Qırmızıǵa qıyınshılıqtan qorıqpasań, eger ata-anan usı jolınan qaytpasa, olarǵa da teńlik ushm qarsı shıqsań, baydın balasınan qutılıwǵa, teńindi tawıp ketiwge járdemleseysin,- deydi. Solay etip, Dúrdana qaynagası Tájimbettin aldına kelip Qızdın munın túsindirgisi keledi. Bıraq Tájimbet bul keńesti tıńlamaydı, qayta kelinі Dúrdananı urıp quwıp jiberedi. Bıraq Dúrdana óziniń adamgershiligi menen Qırmızıǵa járdem beriwın toqtatpaydı. Ol Qırmızıǵa kelip, atasınıń bay balasına beriw ushın shıntlap bel baylaǵanın hám toydı tezden baslayjagın aytadı. Keńes beredi. Sonday hádiyselerdi aytıp, oǵan tásille etedi. Bir jolın tabıwdı oylaydı. Bulardıń barlıǵı Dúrdanadagı adamgershilik hám ulıwma insaniylik sıpatlar bolıp tabıladı. Dástandı oqıp otırıp Azat, Arıslan, Tolıbay, Tájimbet, Qaratawıp siyaqlı obrazlarda hár qıylı qarama-qarsılıqlardı súwretlegenin kóremiz. Usılar arqalı

adamgershilik, âdep-ikramlılıq, estetikalıq mâseleler menen tanısıp baramız.

Oqıwshılarga hâr bir obrazdı durıs tallaw arqalı bul qâsiyetlerdi úyretip baramız. Tájimbet úlken toy beredi. Bul toyğa Azat, Arıslan hâm awıl adamları keledi. Toyda güres boladı. Tájimbet awılındağı palwanlar jıgılıp qaladı. Sol waqıtta Xiywadan qırıq jigit penen ataqlı palwanlar payda boladı. Arıslan bulardı da jıgıp úlken abırayğa erisedi. Usı jerde xalıq awız eki dâstanlarındaqı syujet yadqa tusedi. Qırmızı Arıslanğa bayraq oramal hâm oğan qosa süyetuğın haqqında xat jiberedi. Eger alıp qashsa at, sharap penen tâmiyin etiwge wâde beredi. Bunı bir kempir sezip qaladı. Tolıbay Tájimbetti uradı. Tájimbet qızına jalınadı. Usı körinislerde adamgershilik sezimler körinbeydi. Âke öz qara basınıñ gamın oılaydı. Bul âdalatlıqtan esaplanbaydı.

Estetikalıq idealardıñ tikkeley tutas yamasa jarım-jartı (gózsal, joqarı, sulıw) tastıyıqlanıw formaları da bar. Bizler hâr qanday estetikalıq qâsiyet estetikalıq ideal kóz qarasınan haqıyqatlıqtıñ belgili bir bahasın anlatatuğınñ bilemiz. Sonlıqtan biz bunnan bılay bunday unamlı túrde emes, al unamsız yamasa quramalı túrde beriletuğın tiykargi qâsiyetlerge de toqtap ótiwiñiz kerek. Unamsız estetikalıq kategoriyalar elege shekem estetikada jeterli qaralğan joq hâm tallanbağan.

A.Dabilovtıñ “Bahadır” dâstanında kelbetsizlik estetikası xalıqtıñ qorqınıshlılıǵın dushpanların onıñ jerkenishli kelbetlerin súwretlewde úlken hâm tereñ körinslerin tabadı. Bul Tolıbay, aqsha ushın perzentinen waz keshken Tájimbet, Xiywadan kelgen qırıq adam palwanlarınıñ jıgılǵanlıǵına hâm mayıp bolǵanlıǵına arlanıp, Azat penen Arıslandı tutup, Xiywağa xan aldına aydap ketpekshi boldı. Bunda dâstandağı kelbetsizlikti sınaw, olardıñ obrazlarına morallıq-estetikalıq qâsiyetlerdi öz boylarına jamlegen batırlardı qarsı qoyıw arqalı beriledi.

Xiywanıñ hâmeldarları, jergilikli baylardıñ obrazlarında kelbetsizlik kategoriyalar jaqsı berilgen. Adamlar arasındaqı baylanıs, qarım-qatnasıqlar kórsetile baslaydı. Hâr adamnıñ ózine tân minez-qulqı, turmıstağı tutqan ornı súwretlene baslaydı. Waqıyada kórsetilgen Arıslan, Azat, Qırmızı, Dúrdana, Qaratawıp, Tájimbet, Tolıbay, Artıq obrazları sol dâwir ushın ulıwmalasqan tip bola aladı. Dâstannıñ tórtinshi babında Arıslannıñ Tolıbaydıñ balası Artıqtan atın tartıp alıp Xiywalılar aydap ketken Azattı bosatıp alıw ushın

güreskeni oğan xalıqtıń járdemleskeni sūwretlenedi. Aydalıwda baratırǵan Azat xalıqqa, Arıslanǵa isenim menen qaraydı. Bul jerde, elin qorǵaydı. Eldiń ar-namısın, xalıqtıń abırayın saqlaydı. Besinshi bapta kelbetsizlik kategorıyasınıń kórinisi ayqın seziledi. Tolıbaydıń balası Artıq attan ayırılıp hám mayıp bolıp qalǵanı, onı Tolıbayǵa kempirdiń bildiriwi menen baslanadı. Usı jerde Tolıbaydıń jerkenishli kelbeti ashıladı. Ol Tájimbetten hám Qırmızıdan ósh almaqshı boladı. Qırmızı Qaratawiptiń úyinde panalaydı. Qaratawıp qızdı jasırıp, Tolıbaylardı Arıslan alıp ketken, attı tawıp alayıq, qız úyinde otır, ol hesh qayda ketpeydi, dep attı izlewge hiyle menen alıp ketedi.

Tolıbay obrazındaǵı sıqmarlıq, topaslıq, ashkózlik siyaqlı xarakterdi shayır sheber ashıp bergen. Ol ar-namıstan, hújdannan baylıq-dünyanı ústem qoyadı. Ondaǵı adamgershilikke jat ádetler óz tili menen jaqsı bayanlangan. Shayır Azat obrazı arqalı jáne de estetikalıq sezimlerde ulıqlaydı. Insanıyлық, ádep-ikramlılıq qásiyetler xalıq penen birge bolatúǵının, xalıq baxıtlı bolsa, hár bir insan baxıtqa erise alatúǵının bayanlaydı. Azattıń quwanışın xalıq baxtı menen salıstırıp poetikalıq til arqalı jetkere alǵan.

A.Dabilov dástanda xarakterdi hám olardıń ósip rawajlanıwın xalıq folkları menen baylanıstırıp, insandaǵı ullı sezimlerde ádep-ikramlılıq, ulıwma insanıyлық, watanǵa súyiwshilik máselelerin turmıs penen baylanıstırıp ashıp bergen. Bunday qásiyetlerde oqıwshılardı túsindiriw muǵallimnen sheberlik talap etedi. Muǵallım sabaqta A.Dabilovtıń “Bahadır” dástanın oqıtıw barısında hár bir baptı túsindirip, ondaǵı tárbiyalıq máselelerde oqıwshılardı túsindirgeni maqul. Máselen, Arıslan obrazı shıǵarmada hár tárepleme ashılǵan. Birese palwan, birese xalıq batırı, birese muhabbatqa sadıq, birese basshı xarakterinde berilgen. Shayırdıń da sheberligi hár bir bapta Arıslan obrazınıń hár qıylı qırları ashılıp baradı. Shayır Arıslan obrazı menen qaraqalpaq xalqınıń jańa dáwirdegi jemislerinen paydalanıp, xalıq baxtı ushın jańadan is baslaǵanın kórsetedi. Onıń basshılıǵındaǵı batıl bolǵan japlardı qazıp, tazadan kanalǵa saǵa alıp, partaw jerlerde ózlestiriw, egis maydanın keńeytiw, paxta, jońıshqa baǵ eǵıwdı rawajlandırıw isi baslanadı. Usı arqalı Arıslannıń miynetkeshligi, shólkemlestiriwshilik uqıbı kórinedi. Búgingi jas áwlad Arıslan obrazınan úlken tárbiyahq sıpattı úyrenedi. Sonlıqtan bul dóretpе tárbiyalıq áhmiyetke iye.

Oqıwshılardı A. Dabilovtıń “Bahadır” dástanın oqıtıw arqalı tómendegi nátiyjelerge hám jetiskenliklerge erisemiz: Birinshiden, A.

Dabilovtin "Bahadır" dastanin sabaq türleri menen oqıtıw arqalı oqıwshılar sanasına adamgershilik, âdep-ikramlılıq, estetikalıq, watanga süııwshılık, tabıyatqa süııspenshilik sıyaqlı âjayıp sezimlerdı sıındırıp baramız. Ekinshıden, "Bahadır" dastanı oqıwshılardıń ruwxıy baylıgın, söylew mâdenıyatın qalıplestırıwde bıybaha ruwxıy gâziyne bolıp tabıladı. Ushınshıden, bul dastandı oqıwshılarga úyretıw arqalı olarda kórkem shıgarmalardı oqıwga bolgan qızıgıwshılıgın arttırıp baramız.

A.Dabilovtin "Bahadır" dastanin jańa bilim beriw, konferenciya, disput sabaq türleri menen oqıtıw oqıwshılarda belgili dárejede qızıgıwshılıq arttıratugını sezıldı. Bul sabaq türlerınnıń maqsetı, oqıtıw ózgeshelıklerı de izerlendi. Jańa bilim beriw sabaq türınde muǵallm oqıwshılarga keminde 45 minut lekciya metodı menen túsınık beredı. Sabaq barısında interaktiv texnologiyalarınan ónimli qollanıw zárúrlıgı metodikalıq jaqtan dálıllendi. Konferenciya sabagı A.Dabilovtin "Bahadır" dastanin oqıtıwda ózine tán ózgeshelikke iye sabaq ekenlıgı sezıldı. Bul sabaqta pán muǵallımı oraylıq orındı iyeleydı. Oqıwshılarda "Bahadır" dastamına bolgan qızıgıwshılıq kúsheygenlıgı ayqınlasadı. Bul sabaqtın maqsetı oqıwshılardıń pikirlew qábletin, jazba hám awız eki söylew qábletin rawajlandırıw ekenlıgı kórındı. Sabaqta bayanat metodı qollanadı.

"Bahadır" dastanin oqıtıwda oqıwshılarda ulıwma insaniylıq, estikalıq, âdep-ikramlıq tárbiya beriw máselelerı ızertlendi. Bul máselelerdı âmelge asırıwda "Bahadır" dastanındaǵı âdebıy qaharmanlar hám obrazlar tereńnen tallaw kereklıgı sezıldı. Azat obrazında ulıwma insanilıq qásiyetlerdıń en jaqsı úlgerın kóriwge boladı. Azat Arıslannın shın dostı. Qanalas aǵasında bolıp xızmet etedı. Arıslanga barlıq jerde, hámme waqt járdem etedı, keńes berdı. Arıslannın, jaqsı azamat bolıp shıǵıwına ǵamxorlıq isledı. Dastanda Qırmızı obrazı arqalı âdep-ikramlılıq, estetikalıq tárbiyanı kórdik. Qırmızı kelbetı jaǵınan kelısken sulıw, tereń aqıllı, parasatlı qız. Sonday-aq Dúrdanadaǵı adamgershilik sıpatlar oqıwshılardı qızıqtıradı. Dastandaǵı Azat, Arıslan, Tolıbay, Tájimbet, Qaratáwıp sıyaqlı obrazlar arqalı oqıwshılar kóz qarasında âdep-ikramlılıq, estetikalıq túsınıklar aydınlasıp, turmısqa tereńnen túsınıp baratugınlıgı sezıldı.

Ulıwmalastırıp aytqanda A. Dabilovtin poeziyasın oqıwshılarga sabaq turleri, interaktiv metodlar arqalı úyretıw barısında pikirlew

qäbiletin rawajlandırıw, söylew мәdeniyatın jetilistiriw, insanıyılıq, әdep-ikramlılıq tärbiya beriw - әdebiyatshı muğallimnıñ pedagogikalıq sheberligine baylanıslı әmelge asadı. Oqıwshılardı A. Dabilovtıñ “Bahadır” dästanın oqıtıw arqalı oqıwshılar sanasına adamgershilik, әdep-ikramlılıq, estetikalıq, watanga süyiwshilik, täbiyatqa süyispenshilik siyaqlı әjayıp sezimlerdi sindirip baramız. Olardıñ ruwxıy baylıgın, söylew мәdeniyatın qäleplestiriwde biybaha ruwxıy ğäziyne bolıp tabıladı. Bul dästandı üyretiw arqalı olarda körkem shıǵarmalardı oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıp baramız.

§ 20. Oqıwshılardıñ әdebiyattan alǵan bilim hám kónlikpelerin bahalaw

Qaraqıpaq әdebiyatın oqıtıw metodikasında eñ zárürli мәselelerdiñ biri – bul oqıwshılardıñ әdebiyattan alǵan bilim hám kónlikpelerin bahalaw bolıp esaplanadı. Sonlıqtan әdebiyattan iyelegen bilim hám jetiskenliklerin esapqa alınıp oqıwshılardıñ bilimi bahalanadı. Muğallım oqıwshılardıñ bilimlerin bahalawda olardıñ özine tән bolǵan jeke qásiyetlerin diqqatqa aladı. Muğallimnıñ qoyatuǵın bahası oqıwshılardıñ ózbetinshe islew kónlikpelerin ósiriwge, әdebiy shıǵarmanı ózlestiriw hám tallaw uqıbına jáne de awızsha hám jazba söylew kónlikpelerin rawajlandırıwǵa xızmet etiwı kerek.

Oqıwshılardıñ әdebiyattan alǵan bilim hám kónlikpeleri tómendegishe bahalanadı:

1. Körkem shıǵarmanı oqıw

Oqıwshı belgili bir shıǵarmanı yaqı onnan alıǵan úzindini dawıs intonaciyasına, payzaǵa hám pátke durıs itibar berip oqısa, sol oqıǵanların qatesiz túsingeni boyınsha óz sózi menen söylep berse “**5**” bahası qoyıladı.

Oqıw barısında oqıwshı:

– sózlerdi aytıwda bir-eki qátege jol qoysa;

– tásirli oqıwdıñ qaǵıydasına aytarlıqtay дәrejede diqqat awdarmasa;

yadlaw ushın berilgen tekstti oqıwda ayırım jerlerin puxta ózlestirmegeni sezilse, “**4**” bahası qoyıladı.

Oqıwshı shıǵarmanı durıs oqısa:

– sózlerdiñ aytılwında pátke hám intonaciyada 3 ten 5 ke shekem qáte jiberse;

–yadlaw ushın berilgen tekstti oqıwda ayırım jerleri túsirilip, ayılmay qalsa, onı muǵallım yaqı oqıwshılardıń járdemi arqalı aytsa, oǵan **“3” bahası** qoyıladı.

Eger oqıwshı tásirli oqıy almasa, tekstti ústirtin shala oqıǵan hám bilgeni sezilip tursa, muǵallım yaqı oqıwshılar járdeminde óz qátesin dúzete almasa, oǵan **“2” bahası** qoyıladı.

2.V-IX klasslarda kórkem shıǵarmanı tallaw

Oqıwshı úyrenilgen kórkem shıǵarmanıń ideyalıq mazmunın, shıǵarma qaharmanlarınń is-háreketin, minez-qulqın durıs bahalap, shıǵarmadaǵı waqıya hám qaharmanlardıń súwretlewde jazıwshı qollamıǵan súwretlew quralların tekstten durıs kórsete alsa, **“5” bahası** qoyıladı.

Oqıwshınıń bergen juwabı **“5” bahasına** turarlıq bolsa da, biraq:

–kórkem shıǵarmanıń ideyalıq mazmunın anıq mısallar menen kórsete alsa;

–shıǵarma qaharmanlarına baha beriwde geypara túsiniqsiz pikirge jol qoysa, súwretlew quralların anıqlawda ayırım qátege jol qoyıp, sol qáteni ózi dúzetken jaǵdayda;

–pikirin aytıwda ayırım kemshiliklerge jol qoysa, **“4” bahası** qoyıladı.

Oqıwshı shıǵarmanıń ideyalıq mazmunın bilse hám bayanlap bergen jaǵdayda:

– eger shıǵarmada súwretlengen qaharmannıń minez-qulqın, is-háreketin aytıp beriwde qıynalsa;

–jazıwshı dóretken súwretlew quralların anıqlawda qátelikke jol qoysa;

–juwabı izbe-iz bolmasa hám sózlerdiń aytılıwında bir neshe kemshilikke jol qoysa, **“3” bahası** qoyıladı.

Eger oqıwshı shıǵarma mazmunın bilmese, qaharmanlarga minezleme beriwde, óz-ara qatnasıqlardı anıqlawda kóp hám iri qátelerge jol qoysa, **“2” bahası** qoyıladı.

3. X-XI klasslarda, akademiyalıq liceylerde hám kásip-óner kollejlerde kórkem shıǵarmanı tallaw

Oqıwshı V-IX klass ádebiyat baǵdarlamasınıń talabı tiykarında shıǵarmanıń ideyalıq mazmunın, tariyxıy hám estetikalıq áhmiyetin, obrazlar dúnyasın, syujeti, kompoziciyası, til hám janr ayırmashılıqların

duris túsini, juwap berip atırǵan shıǵarma qaharmanlarına bolǵan óz pikirini bildire alsa;

– baǵdarlamada berilgen jazıwshılardıń dóretiwshilik jolına ádebiy xızmetine duris minezleme berse;

– shıǵarmanı tallawda V-IX klasslarda iyelegen ádebiy teoriyalıq bilimlerde umıtpaǵanı sezilip tursa hám tallawda anıq misallar keltirip, óz pikirini dálillep berse;

– shıǵarmanı tásirli oqısa, hár bir gápke anıqlıq bolıp, stilistikalıq qáte bolmasa, **“5” bahası** qoyıladı.

Eger berilgen juwap **“5” bahası** ushın belgilengen talaplarga juwap berse de, biraq oqıwshı:

– shıǵarmanın ideyalıq mazmunın, tariyxıy hám estetikalıq áhmiyetin, obrazlar dúnyasını, syujeti, kompoziciyası, til hám janr ayırımshılıqların, kórkemlik belgilerin túsindiriwde ayırım kemshiliklerge jol qoysa;

– berilgen soraw boyınsha bergen juwapında jeterli dárejede izbeizlik saqlanbasa, gáp ishinde geypara sózdi aytıwda yaki tásirli oqıw barısında azıraq qátelikke jol qoysa, duris túsini, **“4” bahası** qoyıladı.

Oqıwshı: shıǵarmanın ideyalıq mazmunın ashıwda kórkemlik belgilerin hám qaharmanlarga minezleme beriwde ayırım kemshiliklerge jol qoysa, muǵallım járdeminde bul qátelerni dúzetse;

– ádebiyattanıw túsiniqlerin tallawda qátelikke jol qoysa, muǵallım járdeminde onı dúzetse;

– baǵdarlamada berilgen materiallar boyınsha pikir aytıwda ózliginen sabaqta tekst kóleminen dóretiwshilik túrde shetke shıǵa almasa, biraq shıǵarma mazmunın biletuǵını sezilip tursa da, muǵallımın bergen qosımsha sorawlarına da tiyisli juwap qaytara almasa, tekstti tásirli oqıwda sózlerde qáteliklerge jol qoysa, **“3” bahası** qoyıladı.

Oqıwshı shıǵarmanın ideyalıq mazmunın bilmese, muǵallım járdemi menen de shıǵarmanı tallay almasa, tildegi sózlerden orınlı paydalana almasa, tásirli oqıw jaǵdayların bilmese, sózlerdi aytıwda qátelikke jol qoysa, **“2” bahası** qoyıladı.

Juwmag

Dúnya xalıqlarında globalasıw procesinde talim-tárbiya máseleleri ayrıqsha áhmiyetke iye. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyaların jetilistiriw, innovaciyalıq jantasıw tiykarında ádebiyat sabaqlarında oqıwshılar alǵan ádebiy jańalıqların talqılaw, olardıń teoriyalıq bilimlerin hám kónlikpelerin rawajlandırıwǵa, sapalı bilim beriw, bilim alıwın jaqsılaw hám ózlestiriw nátiyjelerin bahalaw usılların jetilistiriwge ayrıqsha dıqqat qaratılmaqta. Usı kózqarastan kórkem shıǵarmalardı tallaw boyınsha oqıw qollanba jazıldı. Onda kórkem shıǵarmalardı tallawdıń maqseti, wazıypaları, princinleri, túrleri izertlendi.

Qollanbanıń birinshi babında kórkem shıǵarmalardı tallawdıń ilimiy teoriyalıq tiykarları izetlenip, onda lirikalıq hám prozalıq shıǵarmalardı, povestlerdiń mazmunın úyreniwdiń usılları, Sh.Seytovtıń "Shirashılar" romanınıń mazmunın úyreniw, oqıwshılarga syujet, kompoziciya hám konfliktlerdi úyretiw usılları, prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda konflikt hám qaharmanlar obrazın úyreniw, oqıwshılarga kompoziciya dúziwdiń jańasha formaların úyretiw, prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda súwretlew usılların úyretiw, peyzaj hám qaharmanlar obrazın úyreniw, prozalıq shıǵarmalarda qaharmanlardıń portretin úyreniw, lirikalıq prozanı tallaw usılları, lirikalıq prozada qaharmanlar obrazın úyreniw usılları qusagan máseleler tereńnen izertlendi. Oqıwshılarga qaraqalpaq prozasın tallap úyretiwde onıń rawajlanıw basqıshların hám jazılıw tariyxın bılayınsha túsindiriw kerek:

1. XX ásirdiń 30-jıllarınan baslap hám XXI ásirlerdiń 20-jıllarına shekem qaraqalpaq qaraqalpaq ádebiyatında, jáne de jazıwshılar dóretiwshiliginde kórkem estetikalıq dúnyatanıwı ayrıqsha tabıslı dáwiri boldı. Usılardıń ishinde proza tarawında kóp jetiskenliklerge erisildi, XX ásirdiń otızınshı jıllarınan baslap jaqsı gúrrinler, povestler jariqqa shıqtı, romanlardıń payda bolıwına tırnaqlar qalandı, olardan ayırım úzindiler jariyalandı. Sońınan ádebiyatımızda konfliktisizlik teoriyası, qaytadan repressiyalıq quwdalawlardıń aqıbeti menen rawajlanıwı biraz pásenlep qalsa da, 1950-jıllardan soń qaytadan tez pát penen alǵa ilgerlew boldı.

2. Kórkem proza ádebiyatın jetekshi janrına aylandı, onıń óz ishinde janrlıq-stillik kóp túrlilik hám kóp formalılıq payda boldı, qaharmanlar obrazın tereńnen sáwlelendiriwshi tendenciya qalıplese basladı hám rawajlandı. Prozada kem-kem turmis waqıyaların tásirsiz sırttan bayanlawdan, faktler hám waqıya quwalawshılıqtan, konfliktlerdi üstirtin, sayız súwretlewden qutıldı. Jazıwshılar shıǵarmalardıń ideyalıq-

estetikalıq sıpatına tereñ oy salmaqların júklewge kewil awdara basladı. Olardıñ tematikasında kúndelikli turmıs galma-gallıqlarınan, waqıtsha siyasiy wazıypalardan bas tartıp, onıñ ornına insanıylıq hám xalıqlıq máseleler, insannıñ ruwxıy dúnyası, ar-namısınń tazalıǵı birinshi orınǵa shıǵarıldı.

3. Qaraqalpaq prozasında "Suwıq tamshı", "Uyqısız túnler", "Tánha óziñe málim sır", "Baxıtsızlar", "Túsíniksizler", "O dúnyadaǵı atama xatlar", "Hújdan", "Kóp edi ketken tırnalar", "Qashqın", "Jınayatlı isine qosa tirkelsin...", "Xosh, dilbarım, xosh qılıqlı qız edin", "Álwidag, muhabbat, xosh qal jaslıǵım", "Noser", "Jin-jipirler uyası" hám taǵı basqa kórkem dóretpeler payda boldı. Bul poetikalıq shıǵarmalar insandı qanday da ómirlik filosofiyalıq oylar jetegine baslap, óz-óziñe sorawlar bergizse, qaysı biri kewil dúnyańdı álle qaylarga romantikahq qıyallarga da sharlap, zeyinindi de biraz ashıp, jáne oylarga toltıradı. Qaraqalpaq prozasında qaharmanlar obrazın psixologiyalıq túrde súwretlew ushırasa beriwı múmkin. Biraq kórkem ádebiy rawajlanıwdıń principin barlıq dóretpelerden izley beriw bir tárepleme bolsa kerek.

4. Qaraqalpaq prozasında bunday shıǵarmalarda burınǵıday ápiwayı, sada, yamasa teması menen atın kóriwden-aq olardıñ ideyasın yamasa ne haqqında bilip alıw birinshi orında emes, al oqıwshılardı oylandırıw, onı qapa qılıw yamasa kewlin kóteriw aldınǵı qatarǵa shıǵadı. Oqıwshılarga sabaq barısında qaraqalpaq ádebiyatındaǵı usınday kórkem poetikalıq jańalıqlardı úyretiw eñ zárúrli metodikalıq máselelerdin biri.

5. XX ásiridin ekinshi yarımınan soñ prozamızda turmıslıq, jámiyetlik hám ruwxıy ádep-ikramlıq konfliktlerdi tereñ túrde alıp súwretlew baǵdarı qalıplese basladı hám kem-kem rawajlandı. Jazıwshılarımız ruwxıy ádep-ikramlıq qarama-qarsıqlardı, óndirislik konfliktlerden de göre turmıslıq, ruwxıylıq hám jámiyetlik konfliktlerdi súwretldew hám sheshiwde tereñlikke, ádebiy poetikalıq sheberlikke qaray bet burdı. Prozada usı maqsetlerde onıñ janlarınń barhında da syujet hám kompoziciya dúziwdin jańasha formaları kelip shıqtı.

6. Qaraqalpaq prozasında syujet hám kompoziciyada sóylewshi, aytıp beriwshiniń alǵa shıǵıp, onıñ avtor menen qosıla oy tolgawı eñ dáslep 1930-jılları Á.Shamuratovtıń "Eski mektepte", M.Darıbaevtıń "Mınlardıń biri" povestlerinen baslandı.

7. Qaraqalpaq prozasında 1960- jıllardan soñ lirikalıq aǵım payda boldı. Usı baǵdarda lirizmi kúshli, proza tilindegi poeziya menen jazılǵan Sh.Seytovtıń "Kóp edi ketken tırnalar", "Qashqın", K.Raxmanovtıń "Nóser", "Ayralıq qosıǵı", A.E.Ótepbergenovtıń

"Qumar", X.Dawletnazarovtiń "Álwidaǵ, muhabbat, xosh qal, jaslıǵım...!" hám taǵı basqa shıǵarmalar payda boldı. Bulardan basqa kórkem T.Qayıpbergenovtiń "Qaraqalpaq qızı", "Kózdiń qarashıǵı", Sh.Seytovtiń "Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba", K.Mámбетovtiń "Hújdan", "Posqan el", "Türkstan" romanlarında qaharmanlar minez qulqın tereń ashıwdıń zamanagóy usılları, kórkem detallar, dialog hám ishki monologlar, sırtqı tulǵa, portretler, tábiyat qubıhsları menen peyzajlar, qıymıl-qozǵalıslar, tús kóriw hám gallyucinaciyalıq qubılısları, jazılǵan xatlardı paydalanıw usılları kem-kem hár bir shıǵarmada jańarıp, túrlenip liám keńeytip atır.

8. Ádebiyat sabaqlarında oqıwshılarga prozalıq hám lirikalıq shıǵarmalardı tallawda ushırasatúǵın jańalıqlardı hám máselelerdi talqılap úyretiw - ádebiyatshı muǵallimlerden talap etiletúǵın eń kerekli teoriyalıq hám metodikalıq mashqalalardıń biri ekenligi anıqlandı.

Qollanbanıń ekinshi babında kórkem shıǵarmalardıń mazmunın úyreniw, Jazıwshılardıń dóretiwshiligin oqıtıw metodikası, qaraqalpaq prozasında milliy psixologiyanıń sáwleleniwi, Ábdimurat Atajanovtiń prozasın tallaw usılları, prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda kórkem súwretlew quralların úyreniw, kórkem shıǵarmalardı sabaq túrleri menen oqıtıw, kórkem shıǵarmalardı interaktiv texnologiyalar menen úyreniw, A.Dabilovtiń "Bahadır" dástanı mazmunın úyreniw siyaqlı metodikalıq máseleler kórip shıǵıldı.

PAYDALANILGAN ADEBIYATLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интозом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Тошкент, «Ўзбекистон», 2017.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-том. Тошкент, «Ўзбекистон», 2017.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
4. Incheon Declaration / Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all. –p.6-7. <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813m.pdf>.
5. Азизов Д., Усова Г. Теория и практика литературоведческого анализа. -Т.: РУМЦ, 1992. -52 с.
6. Алымов Ә. Билимди жаңалаў дәуир талабы. –Нөкис: «Билим», 1997. 192 б.
7. Абдураззоқов А. Мактабда адабиёт ўқитишнинг ҳозирги аҳволи, муаммолари ҳамда программа ва дарсликларни такомиллаштиришга оид мулоҳазалар. – Т.: Ўқитувчи, 1990. - 46 б.
8. Азизхужаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. - 2003.
9. Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса.- Минск: Университет, 1990. - 560 с.
10. Аусекле Д. Определение содержания и методики изучения латишской поэзии в V-ХП классах. Дис. ...канд. пед. наук. –Рига, 1990. - 127
11. Айжанова З. Эдебият сабағинда И.Юсуповтың шығармаларын үйрениў. – Нөкис: Билим, 1993. 48 б.
12. Ахмедов С., Пахратдинов Ә., Пирназаров Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. - Нөкис. Қарақалпақстан 1988. – 160 б.
13. Әлеуов О. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың кәлиплесиўи хәм раўажланыўы. – Нөкис: «Билим», 1993. - 504 б.
14. Бабанский Ю. К. Ҳозирги замон умумтаълим мактабидә ўқитиш методлари. - Т.: Ўқитувчи, 1990. - 184 б.

15. Байжанов С.Х., Данияров Қ.Д. Заманағой педагогикалық технология тийкарында оқыту ұсыллары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2017. - 76 б.

16. Баранов П.С., Болотина Р.Л, Сластенин А.В. Педагогика. –Москва: Просвещение, 1987.- 404 с.

17. Битібаева К. Мектепте Абай шығармаларын оқыту. Оксемен қаласы -Алматы. -1994. -180 б.

18. Бобылев Б.Г. Теоретические основны филологического анализа художественного текста в национальном педвузе: Дис. ... доктора пед. наук. -М.: -1991. -296 с.

19. Бердимуратов Е., Пирниязов Қ. Орта мектептерде қарақалпақ тилин оқыту методикасы. - Нөкис. “Қарақалпақстан”, 1988. - 286 б.

20. Богданова О.Ю., Леонова С.А., Чертова В.Ф. Методика преподавания литературы. –Москва: Педагогика, 2002. -162 с.

21. Боголюбов В.И. Эволюция педагогических технологий // Школьные технологии. 2004. № 4.С.12-21.

22. Гараева А.К. Всевозрастающая роль информационных технологий в системе высшего образования // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2011. - № 6. – С. 45-50.

23. Голиш Л.В. Технологии обучения на лекциях и семинарах /Учебное пособие//. Под обшей редакцией академика С.С.Гулямова. - Т.:ТГЭУ, 2005.

24. Голиш Л.В., Что нужно знать обучающему о современных технологиях обучения? // Экспериментальное учебно-методическое пособие. Ташкент: ИРССПО, 2002.

25. Гулямов А. Методика развития учебно-познавательной активности учащихся в процессе преподавания родного языка: Дис. ... д-ра пед. наук. -Т.: 1991.- 335 с.

26. Ғуломова Н. Адабиёт дарсларида илғор педагогик технологияларидан фойдаланиш. –Тошкент: «РТМ», 2003. -89 б.

27. Давлетшин М.Г. Замонавий мактаб ўқитувчисининг психологияси. Тошкент. «Ўзбекистон», 1999. -143 б.

28. Жалилов Б., Шарипова М. Мактабда драматик асарларни ўрганиш. -Тошкент: «Ўқитувчи», 1992. 168 б.

29. Жәримбетов Қ., Оразымбетов Қ. Қарақалпақ әдебияты. (Колледж оқышылары үшін сабақлық) – Нөкис: «Билим», 2010. –208 бет

30. Жумабаев М. Педагогика. - Алматы. 1992. - 160 б.

31. Журавлев В. И. Педагогика в системе наук о человеке. -М. Педагогика, 1990. - 164 с.
32. Зуннунов А. Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерклар. —Тошкент: «Ўқитувчи», 1992. -268 б.
33. Зуннунов А.С., Хотамов Н., Есонов Ж., Иброҳимов Л. «Адабиёт ўқитиш методикаси». -Т., «Ўқитувчи», 1992. -332 б.
34. Ибрагимов Х., Абдуллаева Ш. Педагогика назарияси. Тошкент, «Фан ва технология», 2008. -288 б.
35. Измайлов А. Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. -М.: Педагогика, 1991. - 252 с.
36. Исломов Ш. Изучение лиро-эпических произведений на уроках родной литературы в IX-X классах таджикской школы: Автореф.... канд. пед. наук. -М., 1990. 26 с.
37. Йўлдошев Ж. Ғ. Ўзликсиз таълим: малака ошириш муаммолари ва ечимлари. -Т.: Ўқитувчи, 1991. -48 б.
38. Йўлдошев Ж. Ғ. Хорижда таълим -Т.: ШАРҚ, 1995. -96 б.
39. Йўлдошев Ж. Ғ. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1998. -208 б.
40. Йўлдошев Ж.Ғ., Усманов С.А. Педагогик технология асослари. —Тошкент: «Ўқитувчи», 2004. -146 б.
41. Йўлдошев Қ., Қурбонбоев Б. Умумтаълим мактабларида ўзбек адабиёти таълимининг долзарб масалалари. -Т.: РЎММ, 1992. -50 б.
42. Йўлдошев Қ., О. Мадаев, А. Абдураззоков. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент, 1994, 32-35-бет.
43. Йўлдошев Қ. Адабий сабоқлар. —Тошкент: «Шарқ», 2004. - 172 б.
44. Кан-Калик В.А., Никифоров Н. Д. Педагогическое творчество. -М.: Педагогика, 1990. - 140 с.
45. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процесс. Москва. «Знания», 1989. -253 с.
46. Коровин В. Я. Анализ художественного произведения в курсе литературы IV-VII классов. -М.: Просвещение, 1977. - 224 с.
47. Костава М. Г. Филологический комментарий художественной прозы как средство развития устной речи учащихся: Дис. ...канд. пед.наук. -М., 1989. -28 с.
48. Кудряшев Н. И. Теоретические основы методики литературы: Дис. ... д-ра пед. наук. - М., 1970. - 412 с.

49. Қобдалов З. Сөз өнери. -Алма-Ата: Мектеп, 1982. - 12-17 бетлер.
50. Лилов А. Коммуникативная функция литературы и искусства // В книге «Теории, школы, концепции». Художественная коммуникация и семиотика. – Москва «Наука», 1986. -293 с.
51. Мадумаров Т., Камолдинов М. Инновацион педагогик технология асослари ва уни таълим тарбия жараёнида қўллаш. – Тошкент: «Талқин», 2012. -143 б.
52. Магдиева С.С. Изучение драматических произведений на уроках литературы. Учебное пособие. -ТГПИ имени Низами. 2004. с.105.
53. Маранцман В.Г. Анализ литературного произведения в соотношении с читательским восприятием школьников: Дис. ... д-ра пед. наук. -М., 1990. -335 с.
54. Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. -Т. Ўқитувчи, 1996.
55. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси. -Т.: РТМ, 1995. -102 б.
56. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари: Пед. фанл. д-ри ... дис. -Т., 1995. -254 б.
57. Мусурмонова О. Адабиёт ва ахлоқий тарбия. -Т.: Ўқитувчи, 1988.
58. Мусурмонова О. Юқори синф ўқувчилари маънавий маданиятини шакллантиришнинг педагогик асослари: Пед. фанл. д-ри дис. -Т., 1994. 364 б.
59. Никольский А. В. Методика преподавания в средней школе. -М.: Просвещение, 1971. -156 с.
60. Ниязматова Т. Р. Методика самостоятельной работы на уроках узбекской литературы в IV-VII классах: Дис. ... канд. пед. наук. -Т., 1978. -139 с.
61. Омаров А. Из истории создания учебников и учебно-методической литературы казахской школы (1861-1917): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Алмата., 1989. -24 с.
62. Омонов Ҳ.Т., Хожаев Н., Мадиярова С., Ешчанов Е. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Т. “Иқтисод-молия”, 2009. -240 б.
63. Орипов К., Обидова М. Ифодали ўқиш. Тошкент. “Ўқитувчи” 1994.

64. Очилов М. Янги педагогик технологиялар. Қарши. «Насаф», 2000.

65. Orazimbetov Q. Qosiq teoriyasi. Oqiw qollanba. Toshkent, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. 88 bet.

66. Палымбетов К., Пирниязов И., Бердимуратова Р. Ўзебиятты оқытуу методикасы. –Нөкис: 2009. - 204 б.

67. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытуу методикасы. – Нөкис: «Билим», 2004. - 260 б.

68. Пахратдинов Ә., К.Алламбергенов, М.Бекбергенова. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. (Сабақлық), Нөкис. «Қарақалпақстан», 2011. - 608 б.

69. Пирназаров М. Мактабда Уйғуннинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. -Т. «Ўқитувчи», 1972. 154 б.

70. Резь З. Я. Методика изучения лирики в школе: Дис. ...д-ра пед. наук. - Л., 1970. -384 с.

71. Сагидуллаева Ж., Ж.Қаниязова. Ўзебият теориясын оқытууда инновациялық технологиялар. -Нөкис. Қарақалпақстан, 2016.- 48 б.

72. Сафарова Р. Она тили таълимини яхшилаш мазмуни ва унинг дидактик асослари. -Т.: Фан, 1995. 105 б.

73. Сафо Матчон. Китоб ўқишни биласизми? -Т.: Ўқитувчи, 1993. - 144 б.

74. Сафо Очил. Мустақиллик маънавияти ва тарбия асослари. - Т.: Ўқитувчи, 1995. -208 б.

75. Сейтов Ш. Шырашылар. - Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986. -336 б.

76. Султонов Б., Тилегенов А., Бойназаров Ф. Янги педагогик технология асослари. – Тошкент: «Фалсафа ва ҳуқуқ институти», 2007. - 56 б.

77. Скалова Я. Методология и методы педагогического исследования. -М.: Педагогика, 1989. -224 с.

78. Скаткин М. Н. Методология и методика педагогических исследований. – М.: Педагогика, 1986. -150 с.

79. Тараносова Г.Н. Анализ художественного текста в системе подготовки учителя языка и литературы в национальной школе. Дисс.докт. пед.наук. – Москва, 1991

80. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. –Тошкент: «Фан», 2006. – 262 б.

81. Тобаназаров А. Кәсип-өнер колледжлеринде қарақалпақ әдебиятын оқытудың базы бир мәселелри. – Нөкис: Билим, 2015. – 96 б.

82. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти», 2010. –168 б.

83. Усмонова К. Адабий талимда илгор педагогик технологиялар. –Тошкент: 2004. –58 б.

84. Хасанбоев Ж., Тўрақулов Х.А., Асқаров И.Ш., Усманов Н.Ў. Педагогика. - Т. «Ношир», 2011. –456 б.

85. Халиқов А. Педагогик маҳорат. Т. «Тафаккур- бўстани», 2011.–424 б.

86. Хван Л.Б. Изучение биографии писателя в школе. –Нукус: «Билим», 1991. – 132 с.

87. Хусанбоева Қ. Адабий талимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари. Тошкент-2003.

88. Хусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Адабиёт ўқитиш методикаси. -Т. «Баркамал фойз мадиа», 2018. - 352 б.

Автордың илимий ҳам методикалық мийнетлери

89. Юсупов К.А. Халмурат Сапаров дөретиўшилиқ жолы. «Әмиўдәрья» журналы, Нөкис, 1996. 3-4-саны, 54-60.

90. Юсупов К.А. Бердақ шығармаларын үйрениў усыллары. «Қарақалпақстан муғаллими» журналы, Нөкис, 1996. 1-2-саны, 12-15.

91. Юсупов К.А. «Айдос бий» дәстаны ҳам тарийх. «Әмиўдәрья» журналы, Нөкис, 2000. 2-саны, 94-96

92. Юсупов К.А. (авторлар менен бирге) Оқыўшыларымыз пикир айтады. «Әмиўдәрья» журналы, Нөкис, 2000. 3-саны.

93. Юсупов К.А. «Айдос бий» дәстаны ҳам тарийх. «Әмиўдәрья» журналы, Нөкис, 2000. 6-саны, 112-115.

94. Юсупов К.А. Хәзирги дәўир ҳам Бердақ шайыр мийрасына көз қарас. «Әмиўдәрья» журналы, Нөкис, 2001. 2-саны, 126-128.

95. Юсупов К.А. Хәзирги дәўир қарақалпақ әдебиятында Айдос бий образы. ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, Нөкис, 2001. 5-саны, 130-131.

96. Юсупов К.А. Хәзирги дәүир қарақалпақ әдебиятында Айдос бий образының өзгешеликлери. ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, Нөкис, 2001. 6-саны, 138-139.

97. Юсупов К.А. «Шырашылар» романының көркем психологизми. «Әмиўдәрәя» журналы, Нөкис, 2006. 6-саны, 112-115.

98. Юсупов К.А. XX әсирдеги қарақалпақ прозасында көркем психологизм мәселелери. «Муғаллим хәм үзликсиз билимлендириў» журналы, 2007, 4-саны, 11-15.

99. Юсупов К.А. Ишки монолог хәм шеберлик. «Әмиўдәрәя» журналы, Нөкис 2008. 1-саны, 113-116.

100. Юсупов К.А. Лирикалық прозада көркем психологизм. «Әмиўдәрәя» журналы, Нөкис 2008. 2-саны, 124-127.

101. Юсупов К.А. Жазыўшылардың дәретиўшилиқ шеберлигин үйрениў методикасы. ҚМУ хабаршысы, 2009, 3-4-санлар, 126-129.

102. Юсупов К.А. И.Юсуповтың «Ұатан топырағы» шығармасының мазмунын үйрениў. ҚМУ хабаршысы, 2009, 3-4-саны, 46-49.

103. Юсупов К.А. Қарақалпақ әдебиятын интерактив методлар менен оқытыў усыллары. ҚМУ хабаршысы, 2011, 1-2-саны, 58-60.

104. Юсупов К.А. Қарақалпақ лирикасын изертлеўши алымның дәретиўшилигин үйрениў. «Муғаллим хәм үзликсиз билимлендириў» журналы, 2012, 1-саны, 3-8.

105. Юсупов К.А. «Академиялық лицейлерде И.Юсупов дәретиўшилигин лекция түрлери менен үйрениў усыллары». ҚМУ хабаршысы, 2012, 3-4-санлар, 30-32.

106. Юсупов К.А. Жазыўшылар дәретиўшилигин үйрениў усыллары. «Әмиўдәрәя» журналы, Нөкис 2012. 4-саны, 115-118.

107. Юсупов К.А. Қонысбай Камалов-қарақалпақ прозасын изертлеўши алым. «Әмиўдәрәя» журналы, 2014, 1-саны, 82-91.

108. Юсупов К.А. Әдилбай Қожықбаев-қарақалпақ әдебиятын изертлеўши. «Әмиўдәрәя» журналы, 2014, 6-саны, 123-128.

109. Юсупов К.А. Әдебияттаныўда салмақлы орны бар алым. ҚМУ хабаршысы, №1, 2015, 132-136.

110. Юсупов К.А. Ш.Сейтов прозасында пейзаж хәм қахарман образын үйрениў мәселелери. ҚМУ хабаршысы, №2, 2015, 92-96.

111. Юсупов Қ. Оразбай Сәтбаев поэзиясының көркемлик өзгешеликлери. «Әмиўдәрәя» журналы, №5, 2015, 77-87.

112. Konis A. Yusupov. Studying Forms of Teaching Karakalpak Poetry at Academic Lyceums. Eastern European Scientific Journal. Germany. Ausgabe, 3-2018. 72-75.

113. Юсупов К.А. Повышение интереса учащихся к литературе на основе анализа художественных произведений. «Наука и Общество» журнал, №2 2018, стр.32-34.

114. Юсупов К.А. Изучение внеаудиторных работ по каракалпакской литературе в академических лицеях «Наука и Общество» журнал, №3 2018, стр.36-38.

115. Юсупов К.А. Әбдимурат Атажановтың дәретиўшилиқ устаханасы. «Әмиўдәрья» журналы, №5, 2018, 68-75.

116. Konis A. Yusupov. Studying Karakalpak Poetry in Academic Lyceums by Various Methods in Class. Eastern European Scientific Journal. (ISSN 2199-7977). Germany. Ausgabe, 1-2019. 83-85.

117. Юсупов Қ. Толыбай Қабулов дәретиўшилиғин үйрениў. «Әмиўдәрья» журналы, №3, 2019, 55-64.

118. Юсупов К.А. Конысбай Камалов дәретиўшилигин үйрениўдиң гейпара мәселелери // Ilim ha'm ja'miyet. Нукус давлат педагогика институты журналы. – Нукус, 2019. – №4. – Б. 94-98. (13.00.00. №3)

119. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде драмалық шығармаларды интерактив технологиялар менен оқытыў // Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў. – Нөкис, 2019. – №6/1. – Б. 4-8 (13.00.00. №20).

120. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Т.Қабуловтың өмири ҳәм лирикасын үйрениў // Ilim ha'm ja'miyet. Нукус давлат педагогика институты журналы. – Нукус, 2020. – №1. – Б. 106-110 (13.00.00. №3).

121. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде лирикалық шығармаларды таллаў // Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси. – Нукус, 2020. – №1. – Б. 181-184 (13.00.00. №13).

122. Yusupov K.A. Scientific and theoretical foundations of teaching Karakalpak literature at academic lyceums // Journal of Critical Reviews. (ISSN 2394-5125). – Vol 7, Issue 7, 2020. – №1. – P.P. 349-354 (<https://www.scopus.com/sourceid/21100920227>).

123. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Т.Қайыпбергенов дәретиўшилигин оқытыў методикасы // Ilim ha'm ja'miyet. Нукус давлат педагогика институты журналы. – Нукус, 2020. – №2. – Б. 100-103 (13.00.00. №3).

124. Yusupov K.A. Akademik litseylarda qoraqalpoq adabiyoti // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2020. – №6. – Б. 40-41 (13.00.00. №8).

125. Yusupov K.A. Methods of teaching literary material at academic lyceums according to the program // Academicia. An International Multidisciplinary Research Journal (India). (ISSN: 2249-7137). – Vol. 10 Issue 5, 2020. – P.P. 1628-1634 (Impact Factor: SJIF 2020=7,13).

126. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Ө.Хожаниязов дөретиўшилигин үйрениў // Ilim ha'm ja'miyet. Нукус давлат педагогика институти журнали. – Нукус, 2020. – №1. – Б. 32-35. (13.00.00. №3)

127. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде прозалык шығармаларды таллаў // Қорақалпоқ давлат университети ахборотномаси. – Нукус, 2020. – №3. – Б. 304-308 (13.00.00. №13).

128. Юсупов К.А. Изучение художественных произведений в академических лицеях // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 2021. – №3. – стр. 78-80 (13.00.00. №8).

129. Yusupov K.A. Scienific and methodological problems of studying karakalpak literarure. //Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR) <https://www.tarj.in> ISSN: 2278-4853 Vol 10, Issue 5, May, 2021. – P.P. 585-590. (Impact Factor: SJIF 2021=7.699. DOI: 10.5958/2278-4853.2021.00451.1)

130. Yusupov K.A. Curricula for teachihg karakalpak literarure. //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal (India). <https://saarj.com> ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 5, May 2021. – P.P. 1069-1074 (Impact Factor: SJIF 2021=7.492. DOI:10.5958/2249-7137.2021.01525.1)

Автордың сабақтық, оқыў ҳәм методикалық қолланбалары

131. Юсупов К.А. (авторлар менен). Қарақалпақ тили ҳәм әдебияты бойынша тест сынаўлары. «Билим», 1994. 56 бет.

132. Юсупов К.А. (авторлар менен). Қарақалпақ тили ҳәм әдебияты бойынша тест сынаўлары. «Билим», 1995. 56 бет.

133. Юсупов К.А.. (авторлар менен). Баянлар топламы. «Билим», 1995. 160 бет.

134. Юсупов К.А. Қарақалпақ әдебиятында Айдос бий образы. Нөкис, 2002.

135. Юсупов К.А. (авторлар менен). Педагогикалық практика. «Қарақалпақстан», 2011.

136. Юсупов К.А. (авторлар менен). Питкеріу қәнигелик жумыслары «Қарақалпақстан», 2011.

137. Юсупов К.А. Қәнигелик пәнди оқытыуда инновацион технология. Нөкис, «Miraziz Nukus», 2015.

138. Юсупов К.А. И.Мәмбетов. Камал Мәмбетовтиң өмири хәм дәретиушилигин үйрениу усыллары. (Методикалық қолланба). Нөкис, «Miraziz Nukus», 2017.

139. Юсупов К.А. Ш.Сейтов прозасын таллау усыллары. (Методикалық қолланба). Нөкис, «Miraziz Nukus», 2017.

140. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын сабақтан тыс жумыслар арқалы үйрениудің илимий методикалық мәселелери. (Методикалық қолланба). Nökis, «Miraziz Nukus», 2018.

141. Юсупов К.А. Qaraqalpaq ädebiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq.— Tashkent: Sano-standart, 2018. — 21 б.т. — 336 б.

142. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқыту методикасы. Монография. — Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2019. — 7 б.т. 112 б.

Автордың тезис хәм илимий топламдағы мақалалары

143. Юсупов Қ. Бердақ шығармаларын үйрениуде конференция сабақ түринен пайдаланыу. Түркий халықлар әдебиятының гейпара мәселелери (Илимий мийнетлер), Нөкис-2004. —Б. 30-32.

144. Юсупов Қ. Конфликт қахарманлар минез-құлқын ашыудың негизи. Журналистика ва адабиёт: кеча ва бугун. (Илмий мақолалар тўплами), 1-қисм. Т. : «Юрист —медиа маркази», 2008. - Б. 44-47.

145. Юсупов Қ. Прозада миллий психологияның сәулеси. Журналистика ва адабиёт: кеча ва бугун. (Илмий мақолалар тўплами), 2-қисм. Т. : «Юрист —медиа маркази», 2008. - Б. 148-150.

146. Юсупов Қ. Академик лицейларда Ажиниёз лирикасини ўқитишда кластер методини қўллаш. «Педагог кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлашнинг замонавий шаклларини жорий этиш муаммолари», (Илмий —амалий конференцияси материаллари), Тошкент, 2009. - Б. 284-285.

147. Юсупов Қ. Академик лицейларда Ажиниёз лирикасини ўқитишда бурчаклар методи билан ўрганиш. «Олий ва касб-ҳунар таълими тизимида профессор-ўқитувчиларнинг малакасини ошириш жараёнини такомиллаштириш муаммолари», (Илмий – амалий семинар материаллари), Бухоро, 14-15-май, 2009. - Б. 133-136.

148. Юсупов Қ. Көркем шығармалардың мазмунын үйрениў методикасы. Миллий идентивлик ва оммавий ахборот воситалари. (Илмий мақолалар тўплами), Т. : «Юрист –медиа маркази», 2009. - Б. 48-51.

149. Юсупов Қ. И.Юсупов поэзиясын оқытыў усуллары. «НМПИ илим билимлендириў ҳам тәрбия мәселелерин раўажландырыўдағы орны», (Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары), Нөкис, «Қарақалпақстан», 2010, - Б. 185-187.

150. Юсупов К.А. Әдебияттаныў илиминиң жан күйери еди... Илим ҳам әдебияттың машақатлы жолларында. (илимий-әдебий ҳам еске түсириўлер), Нөкис, 2012, - Б. 70-73.

151. Юсупов К.А.. Кәсип өнер коллежлеринде Т.Қайыпбергеновтиң «Көздиң қарашығы» романын үйрениў усуллары. Илимий топлам (Магистрантлар ушын), Нөкис-2012. –Б. 93-94.

152. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде ертеклерди машқалалық лекция түри менен оқытыў. Ҳәзирги филология илимлериниң аҳмийетли мәселелери. (Республикалық илимий-теориялық конференциясы мақалалар топламы, 2-бөлим), 2013жылы, - Б. 73-75.

153. Юсупов К.А. Т.Қайыпбергеновтиң «Қарақалпақ қызы» романында пейзаж ҳам қахарман образы. / Ҳәзирги филология илимлериниң аҳмийетли мәселелери. (Республикалық илимий-теориялық конференциясы мақалалар топламы, 1-бөлим), 2013жылы, - Б. 76-80.

154. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Айдос бий образын үйрениў. (Айдос деген уллы киси.). Бердақ миллий мәдениятымыздың байтереги. (Илимий топлам, Нөкис, «Билим», 2013, - Б. 24-26.)

155. Юсупов К.А. Әдилбай Қожықбаев-қарақалпақ әдебиятын изертлеуши. «Әдебиятшы - алым ҳам устаз» ҚМУ, Нөкис, 2014, - Б. 125-133.

156. Юсупов К.А. Әжинияз шайырдың лирикасын оқытыуда интерактив методлардың қолланылуы. «Қарақалпақ әдебиятының жарық жұлдызлары». (Илимий мақалалар топламы). Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2015, - Б. 42-46.

157. Юсупов К.А. Т.Қайыпбергенұлының «Тәнхә өзіңе мәлім сыр» повестінде қахарман образын жасау ұсылы. «Қарақалпақ әдебиятының жарық жұлдызлары». (Илимий мақалалар топламы). Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2015, 42-46.

158. Юсупов К.А. Ғәрезсізлік дәуіріндегі қарақалпақ әдебиятын оқытыуда ұшырасатуғын айырым мәселелер. Филологик тадқиқотлар-VII. Нөкіс, 2016, 138-140.

159. Юсупов Қ. Қарақалпақ әдебиятын оқытыуда интернет тармағынан нәтижелі пайдалану жоллары. Глобалласу процеси хәм ғалаба хабар қураллары хызметі. ҚМУ, , 2016-ж, 85-86.

160. Юсупов К.А. Ғәрезсізлік дәуірінде Бердақ дәретіушилигинин үйренилуі. «Бердақ-классикалық әдебиятымыздың бийік шыңы» атамасындағы республикалық илимий-теориялық конференция материаллары топламы. КМУ, Нөкіс, 2017.

161. Юсупов К.А. Ғәрезсізлік дәуірінде Бердақ дәретіушилигин үйрениу. «Классикалық әдебияты жәмийеттегі манауий жаңалану мәселелери» атамасындағы халық аралық илимий- конференция материаллары топламы., Нөкіс, «Илим», 2017, 49-51.

162. Юсупов К.А. Содержание и способы изучения внеклассных работ по каракалпакской литературе в академических лицеях. (Международная научно-практическая конференция «Фундаментальные научных исследования».) Астана, 2018.стр.116-122.

163. Юсупов Қ. Академиялық лицейлерде Т.Қайыпбергенұлының прозалық шығармаларын оқыту ұсыллары. «Хәзирги филологиясының әхмийетли мәселелери» атамасындағы республикалық илимий- конференция материаллары топламы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2019, 50-52.

164. Yusupov K.A. Methods of teaching literary material at academic lyceums according to the program / Cutting edge-science. International scientific and practical conference, USA Conference Proceedings, Shawnee, July, 2020. – P.P. 83-87.

165. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде шайыр лирикасын үйрениу // Илм-фан ва таълимнинг ривожланиш истиқболлари. Республика илмий конференцияси тўплами. – Тошкент: www.openscience.uz, 25 сентябрь 2020 йил. – №6. – Б. 25-28.

166. Юсупов К.А. Академиялық лицей оқуғушыларына К.Мамбетов повестьлериндеги образларды үйретиу усыллары / Уллы устаз ҳаққинда сөз. Илимий ҳам публицистикалық мақалалар топлами. – Нөкис: Miraziz Nukus, 2020. – Б. 175-181.

167. Юсупов К. Академиялық лицейлерде жазуғушылар доретиушилигин үйрениу / Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар. Республика 15-кўп тармақли илмий масофавий онлайн конференция материаллари тўплами. – Тошкент: Tadqiqot, 30 апрел 2020 йил. – Б. 228-230.

168. Юсупов К.А. Академик лицейларда адабиёт дарсларини ўқитиш технологиялари / Илм-фан ва таълимнинг ривожланиш истиқболлари. Республика илмий биринчи конференцияси тўплами. – Тошкент: www.openscience.uz, 27 апрел 2020 йил. – №1. (2-қисм). – Б. 25-28.

169. Юсупов К.А. Изучение лирики Усербай Алеуова / Литература и художественная культура тюркских народов в контексте восток-запад. Материалы Международной научно-практической онлайн-конференции Казань, 22-25-октября 2020 г. - стр. 348-351.

170. Юсупов К.А. Актуальные вопросы преподавания каракалпакской литературы в академических лицах / Литература и художественная культура тюркских народов в контексте восток-запад. Материалы Международной научно-практической онлайн-конференции Казань, 22-25-октября 2020 г. -стр. 352-355.

171. Юсупов К.А. Академик лицейларда қорақалпоқ адабиятини ўқитиш масалалари. / «Ҳазирги қарақалпоқ филологиясының аҳмийетли маселелери» атамасындағы халық аралық илимий-теориялық конференция материаллары топлами. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2020, – Б. 36-42.

172. Юсупов К.А. Образ Айдос бия в каракалпакской литературе. / I International science conference on multidisciplinary research, Abstracts of International Scientific and Practical Conference. Berlin, Germany January 19-21, 2021, стр. 766—769

173. Юсупов К.А. Изучение в современной каракалпакской лирике. / III International science conference on e-learning and education, Abstracts of III International Scientific and Practical Conference. Lisbon, Portugal February 2-5, 2021, стр. 349-353.

174. Юсупов К.А. Изучение творчество Казакбай Юлдашева /V Международная научно-практическая конференция по новым тенденциям в науке и образовании «Theoretical and scientific bases of scientific thought», 16-19 февраля, 2021 г., Рим, Италия, стр. 503-508.

175. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде А.Атажановтың прозасын үйреніу. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция, стр. 443-448.

176. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде Аббаз Дабылов лирикасын оқыту технологиялары. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция, стр. 431-432.

177. Юсупов К.А., Юсупов И.К. Академиялық лицейлерде Әжинияз шайыр лирикасын оқыту технологиялары. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция, стр. 437-442.

178. Юсупов К.А. Юсупов И.К. Лирикалық шығармаларды оқыту методикасы. /VI Международная научно-практическая конференция по фундаментальным наукам, искусству, бизнесу и образованию, интернет-технологиями и обществу. 23-26 февраля, 2021 г., Стокгольм, Швеция, стр. 469-474.

179. Юсупов К.А. Изучение литературных жанров. / VIII Международная научно-практическая конференция «Problems and tasks of modernity and approaches to their solution», 02-05 марта, 2021 г., Токио, Япония, стр. 198-203.

180. Юсупов К.А. Изучение творчества Аденбая Тажимуратова в академических лицеях. / IX Международная научно-практическая конференция «Innovative technologies in science and education», 04-06 марта, 2021 г., Иерусалим, Израиль, стр. 226-232.

181. Юсупов К.А. Изучение произведения писателя в академических лицеях. / IX Международная научно-практическая конференция «Innovative technologies in science and education», 04-06 марта, 2021 г., Иерусалим, Израил, стр. 233-238.

182. Юсупов К.А. Изучение творчества Кали Жуманиязова в академических лицеях. / IX Международная научно-практическая конференция «Innovative technologies in science and education», 04-06 марта, 2021 г., Иерусалим, Израил, стр. 239-243.

183. Юсупов К.А. Изучение творчества Конысбай Камалова в академических лицеях. /IX Международная научно-практическая конференция «Innovative technologies in science and education», 04-06 марта, 2021 г., Иерусалим, Израил, стр. 250-256.

184. Юсупов К.А. Изучение произведения Мамбеталы Кайыпова в академических лицеях. /IX Международная научно-практическая конференция «Innovative technologies in science and education», 04-06 марта, 2021 г., Иерусалим, Израил, стр. 257-264.

185. Юсупов К.А. Организация и проведение педагогической практики в академических лицеях. / X Международная научно-практическая конференция «Topical issues, achievements and innovations of fundamental and applied sciences», 09-12 марта, 2021 г., Лиссабон, Португалия: стр.215-220.

186. Юсупов К.А. Изучать разборы эпических произведений в академических лицеях. / X Международная научно-практическая конференция «Topical issues, achievements and innovations of fundamental and applied sciences», 09-12 марта, 2021 г., Лиссабон, Португалия: -стр.232-236

187. Юсупов К.А., Академиялық лицейлерде көркем шығармаларды оқыту технологиялары. / X Международная научно-практическая конференция «Topical issues, achievements and innovations of fundamental and applied sciences», 09-12 марта, 2021 г., Лиссабон, Португалия: - стр.237-242

188. Юсупов К.А. Драмалық шығармаларды оқыту усыллары. / X Международная научно-практическая конференция «Topical issues, achievements and innovations of fundamental and applied sciences», 09-12 марта, 2021 г., Лиссабон, Португалия: - стр. 243-248.

189. Юсупов К.А. Изучение лирика Кунхожа в академических лицеях. / XIII Международная научно-практическая конференция

«Development of modern science: theory, methodology, practice», 18-19 марта, 2021 г., Мадрид, Испания: - стр. 160-165.

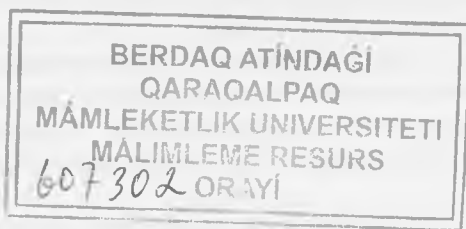
190. Юсупов К.А. Жазыушылардың дәретиушилик психологиясы. / XIII Международная научно-практическая конференция «Development of modern science: theory, methodology, practice», 18-19 марта, 2021 г., Мадрид, Испания: - стр. 180-185.

191. Юсупов К.А. Использование современных педагогических технологий в преподавании каракалпакской литературы / Материалы Международной научно-практической конференции. «Татарская литература и культура в контексте взаимодействия национальных литератур и искусств». Казанский федеральный университет, 26-27-марта, 2021 г. - стр.356-362.

192. Юсупов К.А. Изучение творчества Сапа Матчанова. /XV Международная научно-практическая конференция «The world science of modernity. Problems and prospects of development», 25-26 марта, 2021 г., Париж, Франция: - стр. 170-175.

193. Юсупов К.А. Инновационные технологии в обучении каракалпакской литературе / Материалы Международной научно-практической конференции. «Татарская поэзия и культура второй половины XX – начала XXI века». Казань, 26-28 апреля, 2021 г. - стр.341-346.

194. Юсупов К.А. Т.Қайыпбергеновтың «Айдос баба» (Мың тиллаға баҳаланған гелле) драмасын таллау усыллары / «Түркий халықлары фольлоры хәм әдебияты тарийхы изертлениуиниң әхмийетли мәселелери» атамасындағы online халықаралық илимий-теориялық конференция материаллары топламы. Нөкис: НМПИ, 2021 (27-28-май), - Б. 245-248.

MAZMUNİ

Kirisiw	3
---------------	---

I BAP. KÖRKEM SHİĞARMALARDI TALLAWDIN İLİMİY TEORİYALIQ TIYKARLARI

§ 1. Lirikaliq shıǵarmalardı tallaw	8
§ 2. Prozalıq shıǵarmalardı tallaw	35
§ 3. Povestlerdin mazmunin úyreniwdin usılları	41
§ 4. Sh.Seytovtıń "Shırashılar" romanınıń mazmunin úyreniw	56
§ 5. Oqıwshılarga syujet, kompoziciya hám konfliktlerdi úyretiw usılları	62
§ 6. Prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda konflikt hám qaharmanlar obrazın úyreniw	84
§ 7. Oqıwshılarga kompoziciya dúziwdin jańasha formaların úyretiw	108
§ 8. Prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda súwretlew usılların úyretiw	126
§ 9. Peyzaj hám qaharmanlar obrazın úyreniw	144
§ 10. Prozalıq shıǵarmalarda qaharmanlardıń portretin úyreniw	162
§ 11. Lirikaliq prozanı tallaw usılları	169
§ 12. Lirikaliq prozada qaharmanlar obrazın úyreniw usılları	189

II BAP. KÖRKEM SHİĞARMALARDIN MAZMUNIN ÚYRENIW

§ 13. Jazıwshılardıń dóretiwshiligin oqıtıw metodikası	209
§ 14. Qaraqalpaq prozasında milliy psixologıyanıń saıwleniwi ...	236
§ 15. Ábdimurat Atajanovtıń prozasın tallaw usılları	279
§ 16. Prozalıq shıǵarmalardı oqıtıwda körkem súwretlew quralların úyreniw	308
§ 17. Körkem shıǵarmalardı sabaq túrleri menen oqıtıw	313
§ 18. Körkem shıǵarmalardı interaktiv texnologiyalar menen úyreniw	330
§ 19. A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanı mazmunın úyreniw	339
§ 20. Oqıwshılardıń ádebiyattan alǵan bilim hám kónikpelerin bahalaw	357
Juwmag	360
Paydalamlǵan ádebiyatlar	363

YUSUPOV KONISBAY ABILOVICH

KÖRKEM SHİĞARMALARDİN MAZMUNİN ÜYRENIW METODIKASI

Redaktori:	A. Abdujalilov
Ko'rkem redaktori:	S. Abduvaliyev
Tex. Redaktori:	U. Vohidov
Operatori:	D. O'rinova

TASDIQNOMA № 0719, 12.02.2021 y.

Original-maketten bosiwga ruqsat etildi 01.03.2022-j.
Formatı 60x84 $\frac{1}{16}$. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usılında basıldı. Kölemi 23,75 b.t.
22,08 shártli b.t. Nusqası 50 dana. Buyırtpa 03/12.

«Yosh avlod matbaa» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Beshqo'rg'on 2, 9/87. E-mail: yosh.avlod@bk.ru

«Yosh avlod matbaa» MCHJ baspa-poligrafiyasında chop etildi.
Tashkent qalası, Tashkent qalası, Beshqo'rg'on 2, 9/87.
Telefon: (+99890) 394-10-65, (+99833) 002-33-93